ОСВІТА РЕГІОНУ

- ПОЛІТОЛОГІЯ
- ПСИХОЛОГІЯ
- КОМУНІКАЦІЇ

№ 3/2012

ОСВІТА РЕГІОНУ

- Політологія
- Психологія
- Комунікації

№ 3 / 2012

Український науковий журнал
Засновники: **Університет «Україна», Всеукраїнська асоціація політичних наук**
Видавець: **Університет «Україна»**,
адреса: *вул. Хорива 1-г, м. Київ, 04071*
www.social-science.com.ua

Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням з політичних, педагогічних наук, соціальних комунікацій та психології
(Постанови Президії ВАК України № 1-05/6 від 14.06.2007 р., № 1-05/5 від 18.11.2009 р. та № 1-05/6 від 16.12.2009 р.).

Редакційна колегія

Андрущенко Віктор Петрович, доктор філософських наук, професор
Андрусишин Богдан Іванович, доктор історичних наук, професор
Бабкіна Ольга Володимирівна, доктор політичних наук, професор
Бакіров Віль Савбанович, доктор соціологічних наук, професор
Бебик Валерій Михайлович, доктор політичних, кандидат психологічних наук, професор,
головний редактор журналу: **e-mail: bebyk@vmurol.com.ua; тел.: (044) 428-89-07**
Бондаренко Віктор Дмитрович, доктор філософських наук, професор
Бортніков Валерій Іванович, доктор політичних наук, доцент
Бурдяк Віра Іванівна, доктор політичних наук, професор
Воронкова Валентина Григорівна, доктор філософських наук, професор
Горбатенко Володимир Павлович, доктор політичних наук, професор
Губерський Леонід Васильович, доктор філософських наук, професор
Денисенко Валерій Миколайович, доктор політичних наук, професор
Євтух Микола Борисович, доктор педагогічних наук, професор
Ільганаєва Валентина Олександрівна, доктор історичних наук, професор
Карпенко Віталій Опанасович, кандидат філологічних наук, професор
Клименко Віктор Васильович, доктор психологічних наук, професор
Кокун Олег Матвійович, доктор психологічних наук, професор
Королько Валентин Григорович, доктор філософських наук, професор
Кремень Василь Григорович, доктор філософських наук, професор
Круглашов Олександр Миколайович, доктор політичних наук, професор
Кудряченко Анатолій Іванович, доктор історичних наук, професор
Куйбіда Василь Степанович, доктор наук з державного управління, професор
Кушерець Василь Іванович, доктор філософських наук, професор
Левенець Юрій Анатолійович, доктор політичних наук, професор
Луговий Володимир Ілларіонович, доктор педагогічних наук, професор
Макар Юрій Іванович, доктор історичних наук, професор
Макаренко Євгенія Анатоліївна, доктор політичних наук, професор
Максименко Сергій Дмитрович, доктор психологічних наук, професор
Малхазов Олександр Ромуальдович, доктор психологічних наук, доцент
Півнева Любов Миколаївна, доктор політичних наук, професор
Поліщук Ігор Олексійович, доктор політичних наук, доцент
Помикало Войцех, доктор педагогічних наук, професор
Різун Володимир Володимирович, доктор філологічних наук, професор
Серажим Катерина Степанівна, доктор філологічних наук, професор
Сіленко Алла Олексіївна, доктор політичних наук, професор
Таланчук Петро Михайлович, доктор технічних наук, професор, *голова редакційної ради журналу*
Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, доцент
Токовенко Олександр Сергійович, доктор філософських наук, професор
Томчук Михайло Іванович, доктор психологічних наук, професор
Холод Олександр Михайлович, доктор філологічних наук, професор
Цвих Володимир Федорович, доктор політичних наук, професор
Циба Віталій Трохимович, доктор філософських наук, професор
Шайгородський Юрій Жанович, доктор політичних наук, кандидат психологічних наук
Шергін Сергій Олександрович, доктор політичних наук, професор
Щедрова Галина Петрівна, доктор політичних наук, професор

ЗМІСТ

Розділ I
УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Валерій Бебик
БОГДАН ЧИН ГІЗ ХАН: ТРИЗУБ ВЕЛИКОГО АРІЯ 7

Ігор Бегей
ЄВРОПЕЄЦЬ – В УКРАЇНІ, УКРАЇНЕЦЬ – В ЄВРОПІ 14

Василь Лизанчук
ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ ЧИ ПРОВІНЦІЙНО-ПЛЕБЕЙСЬКИЙ ПОСТМОДЕРНІЗМ?!. 18

Розділ II
«РУСКІЙ МІР»

Володимир Смолянюк
РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ: КРАЇНА, ЩО НЕ СКАЗАЛА ОСТАННЬОГО СЛОВА 25

Розділ III
ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Валентин Малиновський
КОНЦЕПЦІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПАТРІОТИЗМУ В. ЛИПИНСЬКОГО В СУЧАСНИХ ПРОЦЕСАХ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ. 31

Лариса Кочубей
ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ФОРМ ПРАВЛІННЯ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ 36

Віталій Литвин
ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЇ «НАПІВПРЕЗИДЕНТАЛІЗМ»: М. ДЮВЕРЖЕ ЯК ЗАСНОВНИК ПОНЯТІЙНОГО І ТЕОРЕТИЧНОГО КОНСТРУКТІВ? 42

Розділ IV
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Володимир Пилипчук
СУСПІЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 51

Ірина Матвєєнко
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА УПРАВЛІННЯ 56

Анатолій Романюк
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ. 60

Артем Ремізов
ГІБРИДНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ 67

Людмила Марценюк
ОСНОВНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ФУНКЦІЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ХХІ СТОЛІТТЯ. 73

Розділ V
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Олександр Висоцький
ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТЕХНОЛОГІЙ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ 77

Світлана Бульбенюк
ВЛАДА КРІЗЬ ПРИЗМУ ДИСКУРСУ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ 86

Микола Палінчак
ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНІЙ ЧЕХІЇ 91

Світлана Загурська
ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЛІДЕРСТВА 95

Микола Машовець
ЦИТАДЕЛЬ ДУХОВНОСТІ НАЦІЇ (роздуми про культуру) 100

Розділ VI
СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

Олександр Вольф
ДЕЯКІ ДОКТРИНАЛЬНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ГУМАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПРАВОСЛАВНОЇ І КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ СТОСОВНО НЕВИЛІКОВНО ХВОРИХ (друга половина XX — початок XXI ст.) 106

Розділ VII
ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ГЛОБАЛЬНОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Микола Дмитренко
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ 111

Роман Колісніченко
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГЛОБАЛІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ (XX – початок XXI ст.) 118

Микола Примуш, Юрій Коваль
ФІНАНСОВА САМОСТІЙНІСТЬ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 124

Розділ VIII
ПОЛІТИЧНА ПРАКСЕОЛОГІЯ

Оксана Гаєвська
ПРОГНОСТИЧНЕ БАЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНОЮ 127

Тетяна Пояркова
КРИЗОВИЙ СИНДРОМ МОДЕРНІЗАЦІЇ: НОВА ВЕРСІЯ 133

Діана Мастерук
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МАРКЕТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ 137

Розділ IX
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ

Елла Мамонтова
ПОСТМОДЕРНІЗМ ПРО СИМВОЛ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ 141

Віра Дабіжа, Денис Кіслов
СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ» 146

Юрій БОНДАР
ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА В СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ 155

Марина Варич
АМЕРИКАНІЗАЦІЯ МОВИ СУЧАСНИХ ДІАСПОРНИХ ВИДАНЬ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ: СПРОБА АДАПТАЦІЇ В КРАЇНІ ПРОЖИВАННЯ ЧИ ПРОЯВ АСИМІЛЯЦІЇ? . . 160

Розділ X
ЖУРНАЛІСТИКА

Ганна Цуканова
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ФОТОЖУРНАЛІСТИКИ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЇЇ СУЧАСНОЇ ЖАНРОВО-ВИДОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ 165

Розділ XI
ВИДАВНИЧА СПРАВА ТА РЕДАГУВАННЯ

Олена Логвиненко
ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ДО ДРУКУ ТВОРІВ ПОЕТИЧНИХ ЖАНРІВ 169

Світлана Водолазька
ІННОВАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВОЇ РЕКЛАМИ У КНИЗІ. 174

Розділ XII
ПРИКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

Лонгін Пастущяк (переклад к. політ. н. *І. Галактіонової*)
МЕДІА І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА. ПРАКТИКА ПОЛЬЩІ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ. 180

Ольга Рак
ПОЛІТИКО-КОМУНІКАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА СУСПІЛЬСТВО ТА СПОСОБИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ ЧЕРЕЗ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ. 188

Ірина Шевчук
ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ «ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУ» У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ 192

Анастасія Федорова
ОСОБЛИВОСТІ РОЗМОВИ ВЕДУЧОГО З ГОСТЕМ У ПОЛІТИЧНОМУ ТОК-ШОУ 196

Розділ XIII
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Віталій Шмаргун
ПСИХОСОМАТИЧНА ГАРМОНІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ 199

Каріна Шамлян
ПРО ВОЛЬОВЕ ЗУСИЛЛЯ 204

Мар'яна Єсип
ОСОБЛИВОСТІ ДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ ОСОБАМИ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ 209

Розділ XIV
ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Людмила Сердюк
МОТИВАЦІЯ УЧІННЯ СТУДЕНТІВ: ТИПИ СПРЯМОВАНОСТІ ТА СИНЕРГІЇ 214

Тетяна Партико
САМОРЕГУЛЯЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТУДЕНТІВ З РІЗНОЮ СХИЛЬНІСТЮ ДО САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ 221

Людмила Степаненко
КОМПОНЕНТНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО ВЗАЄМОДІЇ З МАРГІНАЛЬНИМИ СОЦІАЛЬНИМИ ГРУПАМИ 226

Ольга Купрєєва
ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ. 231

Тетяна Подольська
МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЗДАТНОСТІ СТУДЕНТІВ — МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ДО ВСТАНОВЛЕННЯ ДОВІРЛИВИХ СТОСУНКІВ З КЛІЄНТОМ 236

Наталія ДОВГАНЬ
МЕТОДИКА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ВИХОВАТЕЛІВ З ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ. 240

Розділ XV
ПЕДАГОГІКА

Людмила Липова, Тетяна Лукашенко, Віктор Малишев
ЕКОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ ОСВІТИ 246

Інга Галатир
ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО РОБОТИ З СОЦІАЛЬНИМИ СИРОТАМИ 251

Розділ XVI
РЕЦЕНЗІЇ

Войцех Помыкало
ПЕДАГОГИКА СПИНОЙ К XXI-му ВЕКУ.
Рецензия на учебник: Б. Сливерский. Основные закономерности педагогики / Б. Сливерский. – Варшава: Издательство Академии специальной педагогики, 2011 255

Валерій Бебик
Рецензія на монографію: ЛУЦИШИН Г. І. НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ: монографія / Г. Луцишин. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 364 с. 259

Анатолій Романюк
ВИБОРИ ЯК НАУКА.
Рецензія на книгу: Шведа Ю. Р. Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії: навч.-метод. посіб. / Ю. Шведа. — К. : Знання, 2012. — 373 с. 261

Розділ I
УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

БОГДАН ЧИН ГІЗ ХАН: ТРИЗУБ ВЕЛИКОГО АРІЯ

Валерій БЕБИК, професор, проректор Університету «Україна»,
голова Всеукраїнської асоціації політичних наук,
головний редактор журналу «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації»
УДК 323.15

Анотація: *в статті розглядається неканонічна версія походження хана Богдана Чин Гіз Хана, зв'язок його династії з прадавніми божественними династіями та скіфами.*
Ключові слова: *Богдан Чин Гіз Хан, скіфи, арії, тризуб.*

Аннотация: *в статье рассматривается неканоническая версия происхождения Богдана Чин Гиз Хана, связь его династии с древними божественными династиями и скифами.*
Ключевые слова: *Богдан Чин Гиз Хан, скифы, арии, трезуб.*

Annotation: *in the article the acanonical version of origin of Bohdan Chyn Giz Khan, connection of his dynasty with the most ancient divine dynasties and scythians.*
Key words: *bohdan Chyn Giz Khan, scythians, arias, trident.*

Монгольські легенди називають
Чингізхана Богдо-ханом,
який з'явився з Блакитного Неба ***Тенгрі***
і «зійшов на трон ***Аруладів»***
(Еренджен Хара-Даван,
«Чингисхан как полководец
и его наследие», Белград, 1929)

ВсеВишній з Блакитного Неба

Прадавня історія завжди буде розбурхувати нашу уяву і фантазію. Проте, навіть за браком систематизованих (і не перекручених політичними міфами) джерел інформації, використовуючи метод системного аналізу, ми можемо складати окремі пазли-факти у достатньо цілісну і правдоподібну картину минулого.

Зрозуміло, що імперські міфи, як підступні демони-маніпулятори, завжди будуть переслідувати нас і нав'язувати нашій свідомості вигідні певним правлячим колам конкретних держав суспільні стереотипи.

Попри все те, рано чи пізно настає час і ми із здивуванням відкриваємо собі первісну фреску Майстра з Собору Істинного Бога, що позбулася нашарувань менш талановитих і добросовісних ремісників більш пізнього часу.

Здавалося б, простягни руку й Істина відкриє тобі своє фантастичне обличчя. Проте інколи цього хвилюючого моменту доводиться чекати тисячоліттями.

Я особисто переконаний в тому, що будь-яка інформація надходить нам згори лише тоді, коли в тому є історична потреба, визначена самим *ВсеВишнім*.

Чи не звідси, до речі, походить ім'я «індійського» (насправді – українського) бога – ***Вишну***, численні назви населених пунктів в Україні – місто ***Вишневе***, село ***Вишневе*** та ін.? Та й назва поширеного в Україні дерева – ***вишні***, напевно, теж має божественне походження від імені Того, що живе на небесах, у вишині...

Українське суспільство нині переживає той самий Момент Істини, коли ми, зрештою, вже маємо санкцію *ВсеВишнього* на отримання сакральних знань, які кардинально змінюють нашу уяву про минуле і роль предків сучасних українців у глобальній цивілізації людства.

Одна з таких таємних і загадкових сторінок прадавньої української історії – історія великого українця ***Чингіз хана*** та його (найбільшої в історії людства!) величної імперії, яка міцною скіфо-арійською рукою об'єднала народи Сходу і Заходу.

Киянський род Чин Гіз Хана

Практично, всі відомі на цей час джерела (монгольські, китайські, західноєвропейські), як пишуть І. Коростовець [22], В. Бартольд [1], М. Хоанг [42], М. Крадін і Т. Скриннікова [24] та інші дослідники становлення і розвитку найвеличнішої імперії всіх часів і народів, свідчать про те, що ***Чингіз хан*** (1155–1227 рр.)

походить із стародавнього арійського роду *кият-борджигинів*.

Про це, зокрема, пише монгольський історик Санан-Цецен-Хунтайджи у своїй «Історії Східних Монголів» (1662), в якій він виводить походження монгольських князів від тибетських монархів.

За його свідченням, батько ***Чингіз хана*** – Гесугей-Богатур *(богатир* – В.Б.) походив з князівського сімейства *Борджиген*, яке належало до тисячолітнього арійського роду «Сивого волка» [22].

Як зазначає московський історик Леонід Васильєв, *арії* прийшли в Індію (у т.ч. *в Тибет* – В.Б.) у III-II тис. до н.е. з берегів Дніпра, тобто, з території **Стародавньої України** [6].

Академік АН СРСР Борис Рибаков теж свого часу стверджував: «Предки арійців жили в Подніпров'ї... Є всі підстави вважати, що «***Ригведа***» зародилася на берегах Дніпра. В руському літописі згадується слово «останці». Це ті, хто залишився жити [*на берегах Дніпра*], хоча племена були спрямовані в Індію. Мій заклик до українців: вивчайте санскрит [*яким написана «Ригведа»*], за мовними ознаками знайдіть серед своїх племен «останців» – і відновиться зв'язок часів»

Оцінюючи діяльність ***Чингіз хана*** колишній прем'єр-міністр Індії Дж.Неру писав: «Чингис, без сомнения, был величайшим военным гением и вождем в истории. Александр Македонский и Цезарь кажутся незначительными в сравнении с ним... Он был в высшей степени способным организатором и достаточно мудрым человеком... Его империя, возникшая так быстро, не распалась с его смертью... Европа и Азия вступили в более тесный контакт друг с другом...» [14].

Відомий римський історик Тит Лівій писав, що в *Римській імперії* був досить популярним древній (навіть для Рима!) культ Сонця ***Інді****гета* (Родоначальника) [2].

Можливо, це і випадково, але корінь «***інд***» в словах ***Інді****я* та ***Інді****гет* має явно споріднене змістовне навантаження, якщо взяти до уваги, що в Східному Приазов'ї в «доісторичні» часи жив досить чисельний народ – ***сінди***.

Як свідчить Олег Трубачев, жителі Східного Приазов'я (археологічна культура «зрубників») в античну добу називалися ***сіндами***, а велична українська річка ***Дон/Тана/Танаїс*** мала ще одну із своїх назв – ***Сін*** [38].

Наведені вище факти приводять нас до висновку, що в тамтешній Індії ще до нашої ери *скіфи-арії* створили кілька своїх держав, і серед них – ***Сінді****ку* і ***Ар'я****Вар****ту*** (***Вар****ту* ***Аріїв***).

Перша (видозмінена) назва, зрештою, дала ім'я сучасній країні з мільярдним населенням і самобутньою цивілізацією ***Індії***, що сформувалася під впливом вихідців з території **Стародавньої України**...

Цікаво відзначити, що стародавньою столицею сусідньої з Індією держави **М'Янми** (стара назва – **Бір**ма) у III-II тис. до н.е. було місто *Киянг*. Грошова одиниця там звалася – *кият*, а найбільша річка звалася – ***Ірава****ді* («вода **ір**ів/**ор**іїв»).

Історичні хроніки свідчать, що в **Стародавньому Сумері/Самарі/Шумері**, еліта якого мала «північно-українське» походження, було місто *Киян***.**

Місто з аналогічною назвою було в **Древньому Єгипті**, XV династію якого очолював фараон *Киян*. Після нього правили такі собі «етнічно єгипетські» володарі – *Шишак, Любарн, Гузій, Мина, Вусирод, Гор, Пітана, Телепін, Тудалій, Укр****мир*** [14; 26].

У **Хорезмі** напередодні його завоювання царем *Дар****ієм*** – правила царська династія *Кеянідів,* а в самій **Персії/Аріані** історичні джерела вказують на царювання (до Ахеменідів) аж 16 царів – *Кеянідів.*

Згадаймо, зрештою, і власне український – ***Київ*****,** якому «чомусь» офіціозні московські і «малоросійські» історики відводять трохи більше 1500 років. І це в той час, як на території сучасної української столиці знайдені поселення ще скіфо-трипільсько доби!. Між іншим, візантійський історик Феофіл Симокат свого часу згадував про *антів-киян*, котрі воювали проти аварського каганату [48].

Але, окрім того, варто звернути увагу на той «випадковий» факт, що чимало міст і сіл з подібними назвами і донині існують в Центральній, Східній та Південній Європі.

Зокрема, у **Польщі** є аж чотири села з назвою *Києво* (Холмщина, Вроцлавщина), є населений пункт *Києвиця* та село *Київська Воля* (Вроцлавщина), села *Кияни і Киї* (Пенчковська гміна), села *Києв* (Сілезія і Радомська гміна), село *Києвиці* (Мазовше), села *Києвець* (Слуцька і Бєльська гміна).

Аналіз географічних назв інших країн Європи свідчить, що місто *Кийов* є в **Чехії** (Моравія), село *Кияни* в **Литві**, село *Києв* в **Угорщині**. Є подібні назви і в **Сербії**: селище ***Києво*** – в автономному краї Косово, а село *Кий* – в Сербській Лужиці.

А загалом, у цьому випадку ми маємо вражаючий перелік міст, сіл та населених пунктів, що, безумовно, мають одне історико-лінгвістичне і, безумовно, українське походження: **Європа** (Україна, Польща, Литва, Чехія, Угорщина, Сербія), **Африка** (Єгипет, Лівія), **Близький Схід** (Ірак, Іран, Ліван, Палестина), **Азія** (Узбекістан, М'янма) тощо!

Окрім того, не виникає сумнівів, що назви всіх згаданих населених пунктів повязані з древнім родом ***киян/киятів***, до якого належав і творець найбільшої глобальної імперії світу – ***Чингіз хан.***

Небесне походження роду киян/кият

То звідки ж походить древній род ***киян/кият***? На нашу думку, відповідь потрібно шукати в надрах тисячолітньої української міфології.

Звернімося до міфології найдавнышого храму планети запорізької ***Шу-Нун/Кам'яної могили*** (XII–III тис. до н.е.), яка згодом розвинулася у міфах **Сумеру/Самари/Шумеру** [21].

Вони свідчать, що з води первинного ***Акиану*** (Океану майбутніх лелегів/пеласгів) піднялася гора ***Киан*****,** в якій зародився згадуваний на брилах Кам'яної могили ***Бог-творець Енліль***. Останній розділив ***Ки*** (землю) і ***Ан*** (небо).

Схоже на те, що наші пращури вкладали в слово **Киян** трохи інший зміст, ніж ми, оскільки, напевно, були керовані однойменною правлячою доісторичною династією, започаткованою Богом-творцем **Енлілем.**

У Стародавньому **Сумері/Самарі/Шумері**, за свідченням московського сходознавця Леоніда Васильєва [7], система адміністрації була тісно пов'язана з культом **бога неба Ана.** Зокрема, храм на честь **бога неба Ана** був суспільним і економічним центром сумерського міста Урука (IV тис. до н.е.).

Він був водночас місцем для здійснення релігійних обрядів, суспільним продовольчим складом, місцем для ув'язнення (насамперед – полонених, які працювали в храмі), центром ремісництва і т.ін.

Жерці цього храму здійснювали функції суспільно-політичного управління на чолі із верховним жерцем, який був керівником цього протодержавного утворення.

До речі, саме з міфології Кам'яної Могили були запозичені відомі символи-поняття китайської філософії ***Інь*** (земля) і ***Янь*** (небо), а те, що велична китайська цивілізація має багато запозичень із цивілізації Давньої України, чимало археологічних підтверджень [21].

Погляньмо хоча б на трипільські символи ***Ки*** (Інь) і ***Ан*** (Янь), зображені на поховальній урні (чи моделі храму?) доби Скіфо-трипільської цивілізації (Україна, IV–III тис. до н.е.). І порівняємо їх з відповідними символами ***Цзінь*** (Інь) і ***Цзянь*** (Янь), які використовували послідовники китайської філософської течії даосизму (Китай, VI ст. до н.е.).

Принципи побудови вказаних символів, як можна побачити з **рис. 1** і **рис. 2**, однакові. Єдина відмінність полягає в тому, що українські -щонайменше на три тисячі років старші!

Рис. 1. Трипільські символи ***Ки*** (Інь) і ***Ан*** (Янь), зображені на поховальній урні доби Скіфо-трипільської цивілізації (Україна, IV–III тис. до н.е.) [85]

Рис. 2. Даоістські символи ***Цзінь*** (Інь) і ***Цзянь*** (Янь), які ви користовувалися філософами, що сповідували даосизм (Китай, II–I тис. до н.е.) [86]

Цікаву інформацію для роздумів дає й порівняльний аналіз зразків посуду української ***скіфо-трипільської*** *археологічної культури* (**рис. 3**) та китайської *археологічної культури* ***Яншао*** (**рис. 4**). Однакова форма ритуального посуду, одні й ті ж *символи хреста в сонячному колі*, які вперше були винайдені носіями чернігівської ***Мізинської цивілізації*** ще протягом XX-XII тис. до н.е. [3; 4; 9].

Рис. 3. Ритуальний посуд *трипільської археологічної культури* із зображеннями:

- *змієногої* ***Великої Богині – Праматері скіфів*****;**
- *хреста в сонячному колі*;
- *мізинської (чернігівської, XII тис. до н.е.) спіралі*

(Україна, Київська область, с. Трипілля, IV–III тис. до н.е.

Рис. 4. Ритуальний посуд *археологічної культури* ***Яншао*** із зображеннями:
• *хреста в сонячному колі*;
• *мізинської (чернігівської, XII тис. до н.е.) спіралі* (Північно-Західний Китай, провінція Шеньсі, село Гаолін, III тис до н.е.).

Предки українців контролювали Великий шовковий шлях?

Нордична (біла) раса за свідченням американського дослідника Артура Кемпа [2], виникла в середині VI тис. до н.е. і розповсюдила свій цивілізаційний вплив на величезні території тогочасного світу.

Як можна побачити з **рис. 5**, потужна гілка *скіфів/аріїв* спрямувала свій шлях у напрямку Казахстану, Китаю, Монголії і Японії. В історії вони більш відомі як *тохари* (Китай) і *айни* (Японія).

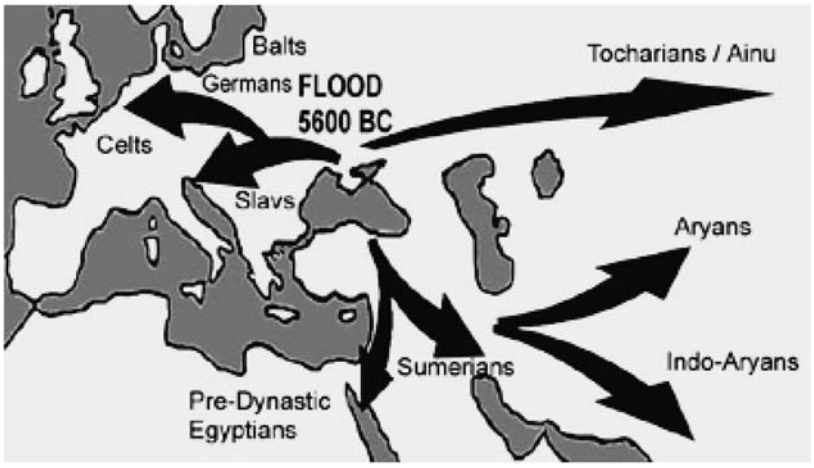

Рис. 5. Карта розселення нордичної (білої) раси з території прадавньої України (VI тис. до н.е.)

Подивившись, наприклад, на зовнішній вигляд *айнів* та мізинські (чернігівські) спіралі та меандри на їхньому одязі (**рис. 6**), ми отримаємо антропологічне та культурологічне підтвердження слів американського дослідника А. Кемпа щодо їхньої спорідненості із тогочасними жителями Прадавньої України.

З тохарами – ще цікавіше! У 1977 р. в китайській пустелі Такла-Макан (між Казахстаном, Киргизстаном і Тібетом) були знайдені мумії білих людей, яких археологи ідентифікували як *тохарів/аріїв* (**рис. 6 і 7**).

Рис. 6. ***Айни*** (Японія, о. Хоккайдо, 1904 р.) в традиційному народному одязі – з мізинськими (північноукраїнськими) меандрами і спіралями

Вони мали світле волосся, тонкі носи, великі очі, були одягнені в якісну тканину з кельтськими орнаментами, тут же – сідло і сухі окрайці хліба. В одній з могил були знайдені штани, на яких були вибиті кольорові (!) малюнки із зображеннями людей. Серед них – людина з голубими очима...

Давайте зіставимо ці факти з повідомленнями китайських літописів, які розповідають про синьооких і русявих вождів, котрі заснували китайську державу.

Після цього версія про те, що **предки українців контролювали Великий шовковий шлях і зробили вагомий внесок в розвиток китайської цивілізації**, виглядає достатньо переконливою.

А якщо подивитися на зображення так званої **Лоуланьської красуні (рис. 8),** яка зовсім не попадає під тюркський (уйгури) або ханський (китайці) антропологічний фенотип**,** будь-які сумніви зникають взагалі. Саме так і нині виглядають найкращі в світі українські жінки!

Між іншим, в історичній літературі вже цілком утвердилась думка, що ***Чингізхан (Темучин) та його нащадки (зокрема – Батий),*** які спромоглися підкорити майже всю Євразію, за описом **були типовими європеоїдами** [10; 11; 12; 22; 24; 29].

А враховуючи те, що Чингізхан [22] походив з **давнього арійського роду Сивого Вовка,** який прийшов з Тібету, не виключено, що він був

нащадком саме тих предків українців, що контролювали Великий шовковий шлях...

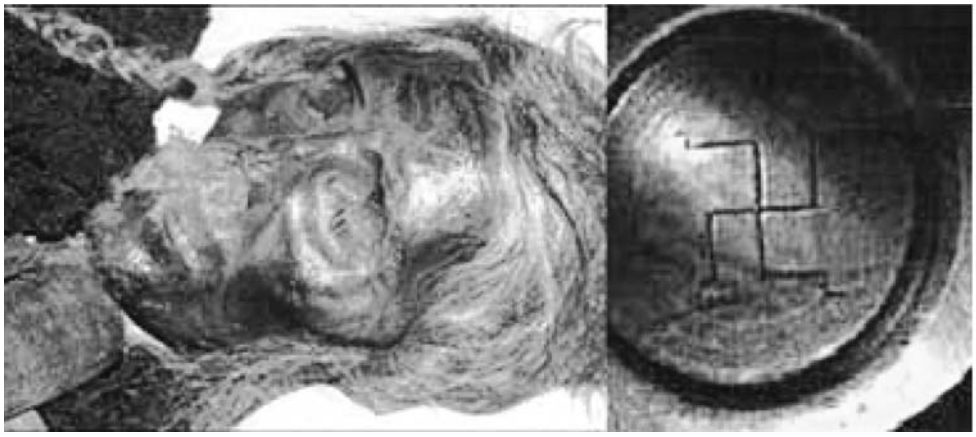

Рис. 7. ***Мумія ар**ія/тох**ара** (II тис. до н.е.) з двома заплетеними косами (як у кельтів-галів та гуцулів). Похований у Синьзян-Уйгурському автономному районі Китаю з бронзовим посудом із символом сварги-свастики (прообраз свастики винайдено в українському Мізині у XII тис. до н.е.)*

Рис. 8. Лоуланьська красуня, яка зовсім не попадає під тюркський (уйгури) або ханський (китайці) антропологічний фенотип**.** Мумія і реконструкція зображення (Китай, II тис. до н.е.)

Сині Східні Монголи

У **Казахстані**, між іншим, стверджують, що монголи не мають ніякого відношення до *кията* ***Чингіз хана***. Аргументація казахстанських дослідників ґрунтується на тому, що на «монгольському» курултаї (в Криму у тамтешніх татар теж – курултай) *кията* ***Чингіз хана*** обирали великим ханом, окрім представників вказаного роду, ще й вожді родів *меркіт*, *жалаір* та ***ар**гин*. А казахські роди з такими назвами існують в **Казахстані** і донині [5; 24; 36; 40].

До того часу, до речі, не було і слова такого – ***монголи***. За версією авторитетного монгольського історика Санан-Цецена-Хунтайджи (XVII ст.), після того, як ***Чингіз хан*** очолив у 1206 р. об'єднане на курултаї 400-тисячне плем'я, він сказав: «Хай народ цей називається *Куке-Монголами* і зробиться найвеличнішим народом всесвіту» [22].

Куке-Монголи в перекладі означає ***Сині Східні Монголи*** (синій колір у п'ятикутному циклі символізує схід, небо). «***Монг***» означає – сильний, а «***гол***» – буття.

Хоча колишній (і останній) посол Російської імперії в Монголії Іван Коростовець, не зовсім впевнений в точності такого перекладу. У чому він абсолютно впевнений, так це в тому, що до ***Чингіз хана***, який об'єднав племена ***Ар**улат, **Тан**гут, Тат**ар**, Найм**ан**, **Кер**айт і **Мер**гет* в один народ, не було такого племені ***монголи*** [22].

Зробимо собі також помітку: ***Чингіз хан*** говорить про *Синіх Східних Монголів*. – Якщо були *Сині Східні Монголи*, то мали б бути і *Сині Західні Монголи*?! Подивившись на карту світу, ми можемо переконатися, що етнічні західні родичі *Синіх Східних Монголів* мають жити десь на теренах Казахстану і України, включаючи нинішні території Ростовської області, Краснодарського і Ставропольського країв Росії, які є споконвічними етнічно-українськими землями...

Чин Гіз Хан – донецький хан?

Як стверджує дослідник Еренджен Хара-Даван, монгольські легенди називають його ***Богдо-ханом*** (***Богданом***!), який з'явився з голубого Неба Тенгрі і «зійшов на трон Аруладів» [41].

На нашу думку, етимологія імені великого завойовника складається з трьох частин: **Чин** (*Син*) – «Дон, донецький» [39]. **Гіз** (*Гза*) – в перекладі з татарської означає – «пан, господар» [37]. А **Хан** – прізвище, яке означає приналежність

до тисячолітньої династії, започаткованої **сонячним богом неба – Аном** [6; 7; 21; 25].

Що ж стосується імені цього великого імператора – **Богдан**, воно насправді походить від імені *скіфської/кельтської* **Богині води Дани.**

Не даремно ж кельти називали себе дітьми **Богині води Дани** і **Бога сонця Кола,** якого *сумери/сівери* також називали і **Аном [**2].

Як це повязано з Україною? – Подивіться на памятний знак **Богдана Чин Гіз Хана**, що встановлений у завойованій цим донецьким ханом Монголії (**рис. 9**). Там «чомусь» зображений український тризуб!

Рис. 9. Пам'ятний знак, встановлений в Монголії на честь **Чин Гіз Хана**. Зверніть увагу на **герб великого полководця – тризуб**, який ідентичний сучасному гербу України

А якщо ви подивитися на трон **Богдана Чин Гіз Хана** (**рис. 10**), то ви побачите там стилізоване зображення арійського символу Бога Сонця – свастики у вигляді птаха [49].

Як свідчать археологічні джерела, свастика вперше зустрічається на артефактах *Мізинської цивілізації України* (XX-XII тис. до н.е.) [3; 44]. Головним тотемом «мізинців» був – вовк.

Богдан Чин Гіз Хан, як пише І. Коростовець, походить з арійського роду Сивого вовка, який вийшов з Тібету [22]. А арії, як свідчить російський дослідник Л. Васильєв, вийшли з берегів Дніпра [6].

Річка Десна, де була розташована *Мізинська цивілізація*, впадає в головну українську річку Дніпро. – Цікавий вимальовується родовід у «монгольського» імператора **Богдана Чин Гіз Хана**, чи не так?..

Рис. 10. Трон **Богдана Чин Гіз Хана** із зображенням фігури птаха у формі арійської свастики

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бартольд В. Образование империи Чингисхана. Соч.: в 5 т. / В.Бартольд – М., 1968.
2. Бебик В. Тисячолітня Україна: доісторичні цивілізації та глобальні релігійно-політичні доктрини: [Навчально-методичний посібник]. – Київ-Ужгород. – 2012. – 280 с.
3. Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. – Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека / С. Н. Бибиков. – К.: Наукова думка, 1981. – 108 с.
4. Білоусько О. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст / О. Білоусько. – К.: Генеза, 2002. – 272 с.
5. Бушков А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А. Бушков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; СПб.: Нева; Красноярск: Бонус, 2000. – 608 с.
6. Васильев Л. С. История Востока : Учебник: В 2-х т. / Л.С.Васильев. – М.: Высшая школа, 1998.
7. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации / Л.С. Васильєв. – М.: 1976, С. 180-182.
8. Веселовский Н. И. Юань чао ми ши // Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. — СПб.: 1904. — Т. XL Б.
9. Від Трипільської культури до сучасності [Текст]: путівник-довідник ... Г. Сковороди; Голов. ред. В. П. Коцур. – Київ : [б. и.], 2004. – 336 с.
10. Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов / Б. Я. Владимирцов. – М., 2002, С. 304.
11. Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов / Б. Я. Владимирцов. –

М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – С. 205, 279.

12. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Первые индоевропейцы в истории: предки тохар в древней Передней Азии // Вестник древней истории. – 1989. – № 1. – С. 14–39.

13. Губерначук С. Як гул століть, як шум віків – рідна мова / С.Губерначук. – К.: Бліц-інформ, 2002. – 233 с.

14. Губко О. Психологія українського народу. Кн. 1.: Психологічний склад праукраїнської народності / О. Губко. – К.: ПВП «Задруга», 2003. – 400 с.

15. Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє. Розповідь про Трипілля Д. Гуменна. – Нью-Йорк: Укр. Вільн. Акад. Наук у США, 1978. – 384 с.

16. Демин В. Н. Звездная судьба народов России / В. Демин. – М: Армада-пресс, 2002. – 320 с.

17. Джагфар тарихы. Свод булгарских летописей, 1680 г., в 2-х т. – Оренбург, 1993 – 1994.

18. Дюмезиль Жорж. Верховные боги индоевропейцев / Пер. с франц. Т. В. Цивьян / Ж. Дюмезиль. — М.: ГРВЛ «Наука», 1986. — 234 с.

19. Иванин М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане / М. И. Иванин. – Спб., 1875. – С. 203.

20. Идегей. Татарский народный эпос / пер. С. Липкина. – Казань : Татарское книжное издательство. – 1990. – 254 с.

21. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тыс. до н.э., Т. 1 / А. Г. Кифишин – К. : Аратта, 2001. – 872 с.

22. Коростовец И. Я. От Чингис-хана до Советской республики / И. Я. Коростовец. – Улан-Батор : Адмон, 2004. – 401 с.

23. Коструба Т. Загряничні зносини кн. Ярослава Мудрого (1015-1054) // Історичний календар-альманах «Червоної калини». – Львів, 1939.– С. 186-189.

24. Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингис-хана / Н. Н. Крадин, Т. Д. Скрынникова. — М. : Вост. лит., 2006. — 557 с.

25. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу : Підручник / О. П. Крижанівський. – К. : Либідь, 2000. – 592 с.

26. Кузич-Березовський І. Оріяна. Кімерія-Праукраїна. Кн. І. Праісторія України... / І. Кузич-Березовський. – Детройт. – 1989. – 240 с.

27. Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия. 2-е изд. / А. Е. Лук'янов. – М., 1992.

28. Людина і довкілля / упорядник В. С. Крисаченко. Кн. 1. – К., 1995.

29. Материалы францисканской миссии 1245 г. // Христианский мир и Великая Монгольская империя. – СПб, 2002, С. 104.

30. Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит С. І. Наливайко. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – 288 с.

31. Пєтухов Ю. Д., Васильева Н. И. Еврезийская империя скифов / Ю. Д. Пєтухов, Н. И. Васильева. – М.: Вече, 2007. – 200 с.

32. Плетнева С. Хазары / С. Плетнева. – М.: Наука, 1976. – 96 с.

33. Рагозина З. Л. История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы / З. Л. Рагозина. – СПб., 1903.

34. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 2-3. – М., 2002. – С. 174.

35. Сокровенное сказание монголов / Пер. А. В. Мелехина и Г. Б. Ярославцева; вступительная статья С. Дулама. – М.: Сталкер, 2001. — 256 с.

36. Тереножкин А. И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. – К., 1977. – С. 3-28.

37. Ткачев А. Как звали Чингизхана? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hrono.ru/statii/2010/tka_chingiz.php.

38. Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье / О. Н. Трубачов. – М. : Наука, 1999. 320 с.

39. Трубачов О. Н. О синдах и их языке // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С. 54.

40. Федоров С. А. Донцы в наследии Чингисхана // Вольное казачество. – Прага, 1928.

41. Хара-Даван Е. Чингисхан как полководец и его наследие», Белград, 1929.

42. Хоанг М. Чингис-хан / М. Хоанг. – Ростов на Дону : Феникс, 1997. – 347 с.

43. Шилов Ю. А. Истоки славянской цивилизации. – К.: МАУП, 2004. – 704 с.

44. Шовкопляс И. С. Мезинская стоянка: К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеотическую эпоху. – К., 1965. – 337 с.

45. Энциклопедический словарь Ф. Блокгауза и И. Эфрона / Ф. Брокгауз, И. Эфрон. – СПб., 1893.

46. Энциклопедия «Слова о полку Игорева» В 5 т. – СПб, 1995.

47. Юань – Чао би-ши (секретная история монголов). Т. А. – М., 1962.

48. Янович В. Наследие тисячелетий. – К., 2006.

49. http://sv-rasseniya.narod.ru/xronologiya/9-vedicheskie-simvoly.html/img/foto-348.html

«ЄВРОПЕЄЦЬ – В УКРАЇНІ, УКРАЇНЕЦЬ – В ЄВРОПІ»

Ігор БЕГЕЙ, кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін
Львівського інституту банківської справи УБС НБУ
УДК 32.001

Анотація: *в статті з позицій об'єктивізму та історизму автор зупиняється на окремих сторінках життєпису видатного українського економіста, піонера кооперативного руху, відомого політичного діяча Миколи Івановича Зібера, його світогляду, наукової діяльності, причетності до творення лівого руху на українському грунті.*

Ключові слова: *класична політична економія, рікардіанство, марксизм, соціалізм, кооперація.*

Аннотация: *в статье из позиций объективизма и историзма автор останавливается на отдельных страницах жизненного пути выдающегося украинского экономиста, пионера кооперативного движения, известного политического деятеля Николая Ивановича Зибера, его мировоззрения, научной деятельности, причастности к формированию левого движения на украинской почве.*

Ключевые слова: *классическая политическая экономия, рикардианство, марксизм, социализм, кооперация.*

Annotation: *in the article from positions of objectivism and historical method an author decides on the separate pages of vital way of the prominent Ukrainian economist, pioneer of co-operative motion, known political figure Mykola Zibera, his world view, scientific activity, involvement, to creation of the left motion on Ukrainian soil.*

Key words: *classic political economy, rikardianstvo, marxism, socialism, co-operation.*

2014 року минає 170 літ від дня народження Миколи Івановича Зібера. Часу достатньо, щоб українські історики, економісти, політологи змогли активізувати вивчення багатоманітної наукової спадщину вченого, співставити її з викликами сьогодення, знову підтвердити і захистити належність імені Зібера М. І. Україні.

Останнє особливо важливе з огляду на те, що недобросовісні науковці з північно-східної сусідньої держави беззастережно зачисляють М. Зібера до «выдающихся русских экономистов» [1, с. 3], або просто – «русских экономистов». Так хіба лише його. Не кліпнувши оком, там видали «русские паспорта» тисячам відомим і мільйонам невідомим синам і донькам української землі.

«Європеєць – в Україні, українець – в Європі». Таку влучну й образну характеристику Миколі Івановичу Зіберу подає один із сучасних дослідників його життя і творчості В. Сарбей [2]. В якійсь мірі вона відбиває походження М. Зібера. Його батьком був німецький колоніст із Швейцарії, який займався хімією, мати – українка. Народився він 10 (22) березня 1844 року у м. Судаку, який тоді адміністративно належав до Таврійської губернії. Від батька Микола успадкував ретельність і охайність у праці, а від матері – потяг до всього українського, незламність характеру і спостережливість. Мама була його першою вчителькою української мови, якою, зі слів його сучасників, він володів чудово. Цей приклад є одним із багатьох незаперечних спростувань міфу про Крим як «исконно русские земли». На долю мами випала і важка ноша перевезти невиліковно хворого сина із Європи на батьківщину у Крим, доглядати за ним чотири роки до його смерті 28 квітня (10 травня) 1888 року, поховати його у ялтинській землі.

Середню освіту М. Зібер здобував спочатку в Ялтинській, а згодом у Сімферопольській гімназіях, яку закінчив з похвальною грамотою «за відмінні успіхи при такій же поведінці». Так само успішно закінчив у 1867 році М. Зібер юридичний факультет Київського університету ім. Св. Володимира.

Однак надалі пріоритетне місце в його наукових студіях посіла не юриспруденція, а політекономія і статистика. Хоча задля справедливості відзначимо вагому наукову спадщину вченого в царині первісного права, етнології, соціології. А любов до економічних дисциплін М. Зіберу прищепив професор, ректор Київського університету, згодом міністр фінансів і голова кабінету міністрів Росії Микола Бунге (1823–1895), який, на думку дослідників, відіграв особливу роль в його особистій долі, службовій кар'єрі, формуванні наукових інтересів. Однак, здається, цей вплив дещо перебільшено. Так, значна частина т. зв. «Загробных заметок» М. Х. Бунге присвячена методам боротьби з впливом ідей соціалізму і комунізму [8, с. 124]. А Микола Зібер разом із Михайлом Драгомановим, Сергієм Подолинським та іншими стояв біля витоків українського лівого руху. У згаданому політичному заповіті М. Бунге чимало сторінок присвячено національному питанню і реформуванню освіти. Зокрема, із дослідження цієї праці М. Бунге Анною Мірошниченко випливає, що її автор пропонував двом останнім російським імператорам шляхи вирішення єврейського, польського, мусуль-

манського питань, але жодного слова не сказав на захист українців [8, с. 124–126]. Більше того, польське питання мало би вирішуватися українським та білоруським коштом. У кінцевому результаті як випливає з його порад, євреї і поляки колись таки будуть змосковщені, але досягати цього результату слід обережніше, поступовіше, мудріше й хитріше. Така великодержавна і асиміліційна позиція М. Бунге у міжнаціональних відносинах, передусім у ставленні до вирішення українською питання, на щастя зовсім не вилинула на М. Зібера.

Епіцентром наукових досліджень М. Зібера стала класична англійська політекономія, зокрема в особі її найвидатнішого представника Девіда Рікардо. Нагадаємо, що Д. Рікардо (1772–1823) системно виклав принципи класичної політичної економії в своїй праці «Засади політичної економії та оподаткування» (1877), яка привернула увагу і захисників капіталізму, і його критиків включно з К. Марксом (1818–1883) і так званими соціалістами-рікардіанцями. До останніх з певними застереженнями можна віднести і самого М. Зібера.

Після закінчення університету М. Зіберу довелося вісім місяців попрацювати мировим посередником на Волині. Повернувшись у стіни альма-матері, він впродовж семи років працював викладачем, доцентом, професором політекономії і статистики, грунтовно займався науковими дослідженнями. Передусім молодий вчений зайнявся порівняльним аналізом економічного вчення Д. Рікардо і К. Маркса. У такому порівнянні він вивчав і сам розвивав політекономію. У 1871 році він захистив магістерську дисертацію «Теорія цінності і капіталу Рікардо з деякими з пізніших доповнень і пояснень». До слова, незабаром з її змістом познайомився К. Маркс. Згодом М. Зібер у Києві видав науково прокоментований переклад книги Д. Рікардо «Основи політичної економії», біографічний нарис «Життя і праці Давида Рікардо», а в Петербурзі – переклад творів Д. Рікардо, монографію «Давид Рікардо і Карл Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях. Спроби критико-економічного дослідження», «Лассаль крізь окуляри Б. Чичеріна», «Б. Чичерін contra К. Маркс. Критика критики».

Зазначимо, що до вивчення економічної теорії взагалі, а Маркса зокрема М. Зібера заохочували університетські професори, а здобуті знання він опробовував у гуртку студентів, де вперше публічно виклав зміст «Капіталу», а також на Жіночих курсах, навчальна аудиторія яких знаходилася на квартирі М. Драгоманова.

Однак немає достатніх підстав вкладати М. Зібера в прокрустове ложе одного «из первых популяризаторов и пропагандистов экономического учения К. Маркса в России» як це зробило академічне видання «Советский энциклопедический словарь» [3, с. 468]. Тим паче бути таким категоричним і однозначним як професор Н. А. Цигалов :«Зибер явился первым камментатором и пропагандистом «Капитала» Маркса не только в русской , но и в мировой литературе» [1, с. 9]. Але як його таким можна вважати, якщо тут же той самий професор (не вір очам своїм!) пише : «Зибер сам не стал марксистом..., не овладел методом Маркса.., не поднялса до марксистского понимания природы и роли кооперации в условиях капитализма» [1, с. 19]. Виглядає дивним і те, що професори від марксизму – ленінізму не домовились кого вважати першим пропагандистом вчення К. Маркса у Росії і світі. Наприклад, упорядники праць В. І. Леніна таким вважають Плеханова Г. В. (1856–1918) [9, с. 557]. Якщо співставити його рік народження з роком народження М. І. Зібера, то побачимо, що він на 12 років молодший від другого. Першу російську марксистську організацію – групу «Визволення праці» Г. Плеханов створив у Женеві 1883 р. З цього часу і почав писати праці з теорії соціалізму. Співставимо роки зацікавленості соціалістичними і марксистськими ідеями М. Зібера і Г. Плеханова і одержимо 12 років різниці на користь першого. Ці підрахунки задля принципу, а не для того, щоб повернути М. Зіберу титул першого марксистського апостола. Схожими «але» щодо М. Зібера рясніють коментарні матеріали і до інших праць К. Маркса, В. Леніна. Наприклад, «...не розумів матеріалістичної діалектики і революційної суті марксизму; стояв на позиціях радикального буржуазного реформаторства» [4, с. 763], розумів «марксизм однобічно, революційно-критична сторона вчення Маркса лишилась для нього чужою [5, с. 587]. Як же тоді людина, яка світоглядно не поділяє вчення, не знайшла ключів до нього і не спромоглася його зрозуміти може навчати інших цього вчення?! Це теж саме, якби сліпий найнявся поводирем до іншого сліпого. Дещо відретушований відбиток таких радянсько-російських оцінок М. Зібера можна зустріти і в нинішній українській академічній літературі. Наприклад: М. Зібер «перший популяризатор творів К. Маркса в Україні (це вже плюс – І. Б.) і Росії. Поділяючи основні положення економічного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса (це вже два плюси – І. Б.), Зібер відкидав їх революційну теорію, выдстоюючи еволюційний шлях суспільно-політичного розвитку (це вже три плюси – І. Б.)» [6, с. 609].

Наголосимо, що М. Зібер ігнорував політичні постулати К. Маркса, сприймав його економічне вчення так само критично, як

і теорії інших вчених економістів, на рівних аналізував їхні праці. Він прийшов до висновку, що К. Маркс в основних рисах запозичив теорію вартості грошей і капіталу з учення Сміта – Рікардо і розвинув її далі. Заслуга К. Маркса в поясненні додаткової вартості в основному зводилася до термінологічного удосконалення: класики англійської політекономії писали про продаж праці, а К. Маркс – про продаж робочої сили... «Що ж залишалося автору «Капіталу» додати до цього, крім точнішого, докладнішого і зрозумілішого формулювання» [цит. за 2, с. 81], – підсумовував М. Зібер.

Уже після смерті М. Зібера практично теж саме, але іншими словами, повторив один із найбільших, на думку радянських комуністів та їх нинішніх прихильників в Росії та Україні, послідовників К. Маркса В. Ленін: «Классическая политическая экономия до Маркса сложилась в Англии – самой развитой капиталистической стране. Адам Смит и Давид Рикардо, исследуя экономический строй, положили начало трудовой теории. Маркс продолжил их дело. Он строго обосновал и последовательно развил эту теорию. Он показал что стоимость всякого товара определяется количеством общественно-необходимого «рабочего времени, идущего на производство товара» [7, с. 33].

Підставами для дозованої марксизації М. Зібера і лояльного ставлення до нього в радянських дослідженнях в основному було таке.

Перше. У післямові до другого видання «Капіталу» К. Маркс 24 січня 1873р. писав: «Ще в 1871 році пан М. Зібер , професор політичної економії в Київському університеті у своїй праці «Теорія цінностей і капіталу Д. Рікардо» показав, що моя теорія вартості грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним дальшим розвитком учення Сміта – Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору» [4, с. 20]. Після таких слів, особливо витонченого компліменту в останньому реченні К. Маркса на адресу М. Зібера радянські історіографи не могли не вважати його майже марксистом. Мабуть, ще більше на їх «поблажливе» ставлення до М. Зібера вплинув такий уривок з його праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо з деякими пізніше доповнень і пояснень»: «Оскільки мова йде власне про теорію, метод Маркса, є дедуктивний метод усієї англійської школи, і недоліки його, як і достоїнства, поділяються кращими з економістів – теоретиків», який використав К. Маркс для свого захисту від звинувачень у метафізичності викладу, політекономії [4, с. 21].

Згодом із цього було зроблено висновок, що М. Зібер старався не тільки викласти ідеї «Капіталу», але й «відстоював економічне вчення К. Маркса в боротьбі проти його критиків» [5, с. 587]; «прагнув довести наступний зв'язок між теоріями цінності Рікардо і Карла Маркса», що «виразилася особливо у гарячому захисті головного твору К. Маркса «Капітал» від його російських критиків Герьє, Чичеріна, Ю. Жуковського» [8]. М. Зібер насправді не «захищав» у своїх працях «Капітал», а полемізував з названими особами, безпристрасно захищаючи передусім свою наукову позицію, доводив не так наступний зв'язок «між теоріями Д. Рікардо і К. Маркса», а те що другий лише розвинув вчення першого, і воно стало однією з трьох складових марксизму за визначенням того ж В. Леніна. Можна сказати, що вчений популяризував вчення і Д. Рікардо так само, як і .Маркса. Просто праці одного і другого для нього були об'єктом наукових досліджень.

Друге. «Під час перебування в Лондоні в 1881 році для наукових занять (М. Зібер – І.Б.) особисто познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом» [5, с. 587]. Але ж, скажімо, далеко не всі із знайомих А. Гітлера ставали нацистами. Або ще такий приклад. Один мій знайомий і «правильний» комуніст захистив дисертацію на спадщині В. Липинського, але від того монархістом не став.

Третє. В. Ленін у своїх працях також згадує ім'я М. Зібера, але в нейтральному контексті, не називаючи його, скажімо «иудушкой» як Л. Троцького, що могло б бути сигналом для відповідної оціночної реакції правовірних лєнінцєв.

Попри все М. Зібера, мабуть, можна поставити біля витоків таких політичних течій, які сьогодні ми називаємо «україносоціалізмом», «україномарксизмом», «націонал-комунізмом». До речі, у таких схожих ухилах його звинувачувала офіціозна радянська наука.

Однозначно піонерськими є його заслуги в започаткуванні українського кооперативного руху. Впроваджувати його в Україні він розпочав одразу після закінчення університету. Уже у 1868 році М. Зібер ініціював заснування Київського споживчого товариства, головою якого його було обрано на початку наступного року. Під час дворічного наукового відрядження за кордон (Австро-Угорщина, Італія, Німеччина, Франція, Швейцарія) він не лише поповнив знання з економіки, але й приглядався до практики західноєвропейського кооперативного руху. Своє бачення його розвою в Україні він виклав у працях «Про споживчі товариства», «Споживчі товариства», «Звіт магістра політичної економії Миколи Зібера про перебування

закордоном...», «Артілі тютюнниць в м. Ніжині Чернігівської губернії». У них автор переконував читачів, причетних до промисловості і промислового виробництва, об'єднуватися у споживчі товариства для збування товару без посередників, прогнозував перехід від товариств споживачів до товариств виробників, застерігав від необдуманого кооперування сільськогосподарського виробництва, де переважно треба створювати артільні об'єднання.

Згодом, через десятиліття, кооперативний рух, з його і досі актуальним гаслом « Свій до свого – по своє», на теренах міжвоєнної Західної України став основою не лише сформування українського середнього класу, але й історично вплинув на відновлення, становлення і гартування національно-державницької свідомості багатьох українців. Сьогодні цей рух дещо приспаний, в очікуванні свого чергового піднесення.

Варто відзначити, що кооперативний рух і в зіберівській Україні тісно переплітався з національним рухом. Міські кооперативи виникали здебільшого на основі громадівського руху, активним членом якого, представником його соціалістичного крила був М. Зібер.

У 1873 році «старогромадівці» запропонували свою політичну програму, основною вимогою якої було перетворення Росії у федерацію з наданням широкої автономії Україні. За їхнім дорученням М. Зібер разом із одним з перших українських соціалістів Сергієм Подолинським, на якого мав політичний вплив, зустрічався у Львові та Відні з діячами місцевих осередків національно свідомих українців. В подальшому він підтримував тісний зв'язок з віденською «Січчю».

У 1875 році на знак протесту проти антиукраїнських репресій царського уряду і звільнення з Київського університету свого друга Михайла Драгоманова теж залишив роботу в ньому й оселився за кордоном (Швейцарія, Франція, Англія). В архівах таємної російської поліції зберігся запис про те, що М. Зібер «належав до числа визначних діячів соціальної революційної партії за кордоном» [2, с. 87]. Однією з підстав до такого висновку могла бути його активна співпраця з драгоманівським журналом «Громада», який видавався в Женеві.

В еміграції М. Зібер продовжував напружену наукову працю, значну частину свого часу проводив в найбільших європейських бібліотеках. Свої статті на економічні, соціологічні, історичні теми він друкував у швейцарських, французьких виданнях, російських журналах «Слово», «Знание», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Юридический вестник». Серед них: «Поріняльне вивчення первісного права», «Суспільна економіка і право».

Синтезуючи економічні і правові знання, учений вважав, що усуспільнення праці є фундаментом для формування інших видів суспільних відносин, зокрема права. Неузгодженість економічних відносин з правовими нормами він пояснив культурною функцією останніх. Походження права узагальнював від двох взаємопов'язаних чинників. *Перший*, воно виникає і змінюється зі зміною економічних відносин. *Другий*, будь-яке людське співжиття вимагає певних незмінних норм для підтримки свого існування.

Слушність такого висновку підтверджується теорією і практикою суспільного і державного буття України за останні два десятиліття. Узаконення капіталістичної системи, що змінила соціалістичну, було здійснено її представниками через єдиний законодавчий орган Верховну Раду, вищий виконавчий орган – Кабінет Міністрів і главу держави – Президента, які сформувала і привела до влади нинішня велика буржуазія в Україні.

У різний час життєпису, науковій спадщині, політичним поглядам М. І. Зібера давали різні оцінки, іноді – протилежні. Автор цих рядків солідаризується із твердженням вже згаданого відомого сучасного українського історика В. Сарбея про те, що вклад М. Зібера у розвиток економічної науки, у розуміння закономірностей реальних економічних процесів, у пошуках людством ідеалів соціальної справедливості, нарешті – в українські національно-визвольні змагання значний і вагомий [2, с. 90]. Але до цього справедливо буде додати, що цей вклад і досі належним чином не поцінований і не використаний нинішньою українською громадськістю і державою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зибер Н. И. Избранные экономические произведения в двух томах. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959.

2. Сарбей В. Г. Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи // Український історичний журнал – 1995.– № 6. – с. 79–91.

3. Советский энциклопедический словарь. Гл. ред. С. М. Ковалев. – М.: «Советская энциклопедия», 1979.

4. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. – Т. 1//Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – К., 1963. –Т. 23.

5. Ленін В. І. ПЗТ. Переклад з п'ятого російського видання. – К.: Вид-во політ. літ. України. 1969 – Т.1.

6. Юридична енциклопедія: В 6 т./Ред.: Ю. С. Шемчушенко (г. ред./ та ін. – К.: «Укр..енцикл.», 1998. – Т. 2.

7. Ленин В. И. Три источника и три составных части марксизма // В. И. Ленин. Изб. произ.- Москва: Изд-во полит. лит., 1980. – Т. І.

8. Мірошниченко Анна «Загробные заметки» – політичний заповіт М. Х. Бунге // Освіта регіону. – 2011. – № 1. – с. 123-127.

9. Ленін В. І. ПЗТ. Переклад з п'ятого росс. вид. – К. : Вид-во політ. літ. України. – 196 с. – Т. 6.

10. http://uk.wikipedia.or/

ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ ЧИ ПРОВІНЦІЙНО-ПЛЕБЕЙСЬКИЙ ПОСТМОДЕРНІЗМ?!

Василь ЛИЗАНЧУК, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри радіомовлення і телебачення Львівського національного університету імені Івана Франка, академік Академії наук вищої освіти України
УДК 007:304:659.3

Анотація: *охарактеризовано ключові засади діяльності засобів масової інформації та проблеми функціонування української мови в Україні. Розкрито сутність провінційно-плебейського постмодернізму, окреслено структуру громадянської позиції журналістів.*

Ключові слова: *журналістика, українська мова, російщення, громадянська позиція, професіоналізм, провінційно-плебейський постмодернізм.*

Аннотация: *дана характеристика ключевым принципам деятельности средств массовой информации и проблемам функционирования украинского языка в Украине. Раскрыта сущность провинциально-плебейского постмодернизма, очерчено структуру гражданской позиции журналистов.*

Ключевые слова: *журналистика, украинский язык, русификация, гражданская позиция, профессионализм, провинциально-плебейский постмодернизм.*

Annotation: *author determined key principles of media and problems of the Ukrainian language in Ukraine. The essence of provincial and plebeian postmodernism outlined structure of civic position of the journalists.*

Key words: journalism, Ukrainian, Russification, citizenship, professionalism, provincial and plebeian postmodernism.

Постановка проблеми дослідження. В українському суспільстві тривають дискусії про засадничі проблеми функціонування журналістики. Мовиться про найголовніше: чи повинен журналіст мати громадянську позицію, від стоювати українські національні цінності, чи лише точно повідомляти факти? Якщо у Польщі, Сполучених Штатах Америки, Чехії, багатьох інших країнах питання національної ідентичності, патріотизму, національної гідності, збереження і розвиток мови, культури не потребують навіть обговорення, то в Україні ці питання є досі ключовими, визначальними у процесі розбудови соборної української України. Журналіст, хоче того він, чи ні, своїми матеріалами стає фактором позитивного чи негативного впливу на змістове наповнення суспільної думки. Адже в Україні ще діють підступні, зловмисні зовнішні і внутрішні сили, які намагаються зупинити розвиток й утвердження української України. Задля цього й досі використовуються найрізноманітніші – випробувані й «оновлені» – способи, серед яких чи не найпідступніший – фальсифікація історії українського народу, зокрема історії взаємин України і Росії, у яких розкривається відверта брутальна політика, що століттями була спрямована на отруєння української ментальності, асиміляцію українців, знищення України як держави, а українців – як етносу.

Олександр Боргардт наголошував, «що крім прямої – військової, політичної та культурної агресії, Росія вела й веде проти України широко закроєну пропагандну агресію, ціллю якої є:

1. Довести всьому світові, що жодної України взагалі немає й ніколи не було, є лише «южная окраїна Россії».

2. Якщо це не вийде повною мірою, то довести, принаймні, що нема й не було жодного українського народу.

3. Як не вдасться й це, то довести хоча б, що нема і не може бути жодної української культури, а значить — і української мови.

4. Коли не вийде, зірветься й попереднє, то довести хоча б те, що жалюгідна, відстала та провінційна українська культура в жодний спосіб не порівнюється з «вєлікой русской культурой»[1, с. 4-5].

«Вєлікій русскій пісатєль» Федор Гладков, який наприкінці двадцятих років XX ст. вшанував своїми відвідинами одну з комун поблизу Запоріжжя, головним чином, відмовляв українських селян вживати українську мову приблизно такими словами: «Зачем возобновлять допетровскую эпоху, не лучше ли бросить эту затею и использовать русскую культуру и русскую литературу для общекультурных целей?».

Руїнницькі наслідки псевдомесіанської «собирательной деятельности» (вогнем і мечем) білих царів-батечок і червоних вождів-генсеків, які нищили українську етнопсихологію, корчували систему міжпоколінної передачі етнокультурної інформації, фальшували етнонаціональну культуру, очевидні в Україні і тепер. Фальшива версія «общерусского народа», «малорусской ветви Великороссии», «общерусского языка», як і московський неославізм,

є лише позолотою для імперської пастки, яка одурманює і винищує українство. Першого удару зазнавала і зазнає українська мова. Не дивно, адже мова – явище соціально-психологічне. Найчистішим і єдиним живильним джерелом розвитку нації є рідна мова. Саме у мові народ закодовує свою духовність, історію і багатовіковий досвід, здобутки культури та світоглядні ідеї, самобутність і неповторність. У мові починається і закінчується духовне життя людини, життя всього народу. Рідна мова — це найособистіша і найглибша сфера відстоювання свого «Я» (коли воно є), особистої і національної гідності.

Історіографія дослідження. Поєднуючи національний організм у часі й просторі, забезпечуючи нації духовну й культурну безперервність, певний життєвий уклад, світоглядну систему, орієнтацію у світі, моральний закон, мова ідентифікує націю. «Мова – це втілення духовної влади людини над світом, який створений Богом для неї. Слово, і лише слово, є інструментом одухотворення навколишньої дійсності, засобом уприсутнення людини на цій землі»[7, с. 13], – зазначала мовознавець Ольга Федик. Мова є органічним складником життя, вона, як повітря, як вода, як хліб. Мова дана кожній нації Богом, і тільки рідне слово втілює увесь спектр духовного життя народу, повнокровно відображає мислення, почуття, моральність, створює внутрішню гармонію між фізичною та духовною природою нації, стимулює розвиток національного буття, формує культуру.

«Національна свідомість + національна мова» – ця духовна формула має трансцендентний зміст, деформація цього укладу спричиняє національне виродження, культурний, моральний та економічний занепад. На жаль, багато не лише політиків, державних діячів, службовців різних рангів, а й журналістів досі не зрозуміли, що без почуття патріотизму, без любові до України, без утвердження в суспільній свідомості ідеї нації як політичної спільноти, об'єднаної історичною долею, державною, тобто українською мовою, інструментом громадянства, без визнання національної гідності людини, цінності людської особистості, як визначального елемента права, без продукування і культивування системи українських духовних орієнтирів загальноцивілізованого характеру не лише у сфері культури, освіти, науки, а й економіки та політики годі сподіватися на утвердження української України і її динамічну трансформацію у світове співтовариство держав.

Мова, вікова духовність, вберегла українців від історичної загибелі у тривожних віках жорстокого поневолення фізичного і духовного, що простягалось кривавою стрічкою ще від Переяслава, і веліла нашому народові вистояти, витримати, бути вічним на своїй землі. «Я вічний тут. Я існую в категорії «Я» і в ній все зостануся. Немає такої сили у світі, яка могла б перемістити мене і мій вічний народ у категорію БУЛО, позбавивши нас перспективи БУДЕ. Ми йдемо у безупинному поході часу – горді, мудрі, з нашим Богом...», – роздумує монах Епіфаній (повість Романа Іваничука «Орда») про долю українського народу.

Зважаючи на те, що мова є своєрідним синтезом усього національного, фокусом його бачення, «мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед – питанням політичним, соціальним і культурним» [11, с. 6].

М. Грушевський розкрив шовіністичні лженаукові постулати про те, що «українці і білоруси – росіяни, то їм не треба своєї мови», «українська мова не мова, а тільки «наріччя» російської», «української мови нема, є тільки один російський народ і одна російська мова». Він закликав «горнутися до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами. Бо інакше як на своїй народній українській основі не стане наш народ просвіченим, не вийде з теперішньої темноти, злиднів і пониження», «всі народи, які дійшли до добробуту, освіти, доброго ладу, дійшли тільки завдяки тому, що мали просвіту на своїй рідній мові» [2, с. 25].

Держава, яка в наш час прагне розвиватися в річищі ринкової економіки, має бути національною. І саме тому національною, що нові умови виробництва потребують залучення інтелектуального потенціалу передусім своєї нації, а цей потенціал «вирощується» й ефективно діє в системі єдиної писемної культури як закономірного вивершення мовної, освітньої, культурної, наукової політики держави.

Мета наукової статті – окреслити морально-психологічні, професійні завдання журналістів в сучасних умовах боротьби за утвердження соборної, демократичної, правової української України.

Виклад основного матеріалу. «Раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття...». Вчитаймось, збагнімо, серцем і розумом відчуймо глибинну суть цих слів Тараса Шевченка із поеми «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє», автограф якої датований 14 грудня 1845 року. Минає 167 років відтоді, як Тарас Шевченко закликав рабів-українців отямитися, усвідомити своє національне «Я», людську гідність, дійти історичної правди.

«Варшавське сміття» розвіялось, зникло, кануло в лету. А от від «грязі Москви» Україна досі не відмилася. Найбільше антиукраїнське багно створили у Верховній Раді України. Депутати – носії політико-ідеологічної, морально-психологічної московської грязюки – 248-ма голосами (3 липня 2012 р.) за тиждень до 149 річниці Валуєвського циркуляра ухвалили антиконституційний законопроект «Про засади державної мовної політики» Колесніченка – Ківалова. Прикриваючись «Європейською хартією місцевих малопоширених (міноритарних) мов» (саме такий переклад Хартії правильний), україножери Колесніченко, Ківалов, Царьков, Грач, Чечетов, Мартинюк, Симоненко, Кудрявцева та багато інших манкуртів, хахлуїв, яничарів цинічно розв'язали мовно-культурну війну, остаточною стратегічною метою якої є знищення української нації, української держави в московських інтересах. Україно-фобський Закон «Про засади державної мовної політики» всупереч протестам національно-свідомих громадян України підписали Голова Верховної Ради Володимир Литвин і Президент України Віктор Янукович. Невже їх навіть миттєва думка не пронизала, що цей Закон – найстрашніший, найнебезпечніший, бо спрямований на розтління національної сутності, знищення української ментальності і заміну її російською. Цей антиукраїнський, антидержавний, зрадницький акт залишився поза оцінкою багатьох засобів масової комунікації.

Ситуацію із функціонуванням української мови в Україні можна схарактеризувати терміном, відомим з івриту, – «хуцпа», що означає вищий прояв нахабства й цинізму, коли, наприклад, молодик, який убив своїх батьків, вимагає від суду поблажливості на тій підставі, що він – сирота. «Такою хуцпою і є використання «Європейської хартії місцевих малопоширених (міноритарних) мов» для впровадження російської як регіональної, а фактично – державної на території України», [5] – наголошує мовознавець, професор Лариса Масенко. **Російській мові в Україні ніщо не загрожує, ніхто її не забороняє, вона функціонує в державних установах, навчальних закладах, армії, правоохоронних органах, спорті, нею перенасичений інформаційний простір України.** Рафіновані україноненависники, контролюючи гуманітарну сферу (інформації, культури, освіти, спорту), спрямували всі свої зусилля на викорінення української мови з них, роз'язали психологічну війну проти Української держави, української нації, її духовності, правдивої історичної пам'яті. Не менш страшним, підступним у цьому україножерському танці є те, що прекрасна мова Пушкіна, Толстого, Тургєнєва, Достоєвського, Горького у руках жорстоких політиків з Партії регіонів, Комуністичної партії в Україні – філії Компартії Російської Федерації – та їхніх аморальних підспівувачів стає засобом позбавлення життя такої ж прекрасної мови Шевченка, Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, Ліни Костенко, Павличка...

Реалізація в Україні «Європейської хартії місцевих малопоширених (міноритарних) мов» у трактуванні московських «подножок»-україноненависників Колесніченка–Ківалова на практиці означає не що інше, як зневажання, нехтування Конституції України, коли кожна районна, міська та обласна рада самостійно вирішуватимуть, чи визначатимуть бути чи не бути на певній території українській мові державною, чи ні, коли кожний проросійський керівник («грязь Москви») безсоромно, цинічно буде топтатися по українській мові, культурі, духовності, зневажатиме національно свідомих українців, звільнятиме їх з роботи. Таких прикладів уже чимало.

Цілком виправдано Ліна Костенко поставила закон Ківалова – Колесніченка, що ґрунтується на свавільному, сфальшованому тлумаченні Європейської хартії, в один ряд із Валуєвським циркуляром 1863 р. і царським Емським указом 1876 р. Закон надає статус регіональної не мовам меншин, а російській, із такими розширеними правами, які роблять вживання української на територіях, де впроваджено закон, непотрібним. Те, що закон ухвалено не з метою виконання положень «Європейської хартії місцевих малопоширених (міноритарних) мов», а для поглиблення російщення не лише українців, а всіх громадян України не російської національності, свідчить низка поспішно ухвалених рішень місцевих рад. Як повідомили українські видання, зокрема «Український тиждень», Ізмаїльська міська рада, ухваливши 15 серпня 2012 р. рішення про надання російській мові статусу регіональної в місті, відмовилася визнати аналогічні права за мовою болгарської меншини, хоча частка її представників в Ізмаїлі відповідає визначеній законом нормі – 10%.

Голова Донецької облради Андрій Федорук, коментуючи рішення про надання статусу регіональної російській мові, попередив: якщо в радах нижчого рівня з'явиться бажання запровадити як регіональні інші мови, наприклад, грецьку, то вони мають спочатку добре подумати про джерела фінансування такої ініціативи. Нещодавно з'явилася інформація, що на Закарпатті відмовилися визнати регіональною мову угорської меншини.

«Усі ці факти підтверджують реальну мету використання хартії в Україні, зрозумілу вже під

час ратифікації її 2003 року у Верховній Раді, коли до переліку мов, які підлягають її дії, до речі, найдовшому порівняно з усіма іншими країнами, було внесено російську, – підкреслює мовознавець Лариса Масенко. – Наполегливість, із якою російські шовіністи, котрим удалося здобути більшість спочатку в місцевих радах Сходу й Півдня, а згодом, шляхом «тушкування», і у Верховній Раді, проштовхували з 2006 року зміни до мовного законодавства, які б запровадили статус регіональної для російської мови, свідчить про те, що це аж ніяк не передвиборчі ігри, як дехто вважає, а виконання добре продуманого за межами Української держави плану її ліквідації.

Парадоксальність, щоб не сказати ідіотизм, української ситуації полягає в тому, що європейський документ, призначений для порятунку міноритарних мов від остаточного поглинання їх мажоритарними державними мовами, агенти «Русского мира» використали з точністю до навпаки — щоб довести до стану міноритарної державну мову і зупинити процес утвердження України як суверенної національної держави» [6].

У ЗМІ потрібно дохідливо і правдиво роз'яснювати глибинну суть Хартії мов, яка спрямована на захист мов, що вимирають. В Україні такими мовами є гагаузька, караїмська, кримчацька і ромська. Носії всіх інших мов, які живуть в Україні, мають державні утворення і їхні мови є там титульними. Отже, вони захищені. Ще і ще розповідати, що так звана «природна українсько-російська двомовність», духовно-моральне каліцтво мільйонів українців, які стали російськомовними – це наслідок реалізації цинічних і жорстоких циркулярів, указів, постанов, інструкцій, розпоряджень про російщення українців.

Цинічно ухвалений і підписаний манкуртами, яничарами, малоросами Закон «Про засади державної мовної політики» – це 480 агресивний антиукраїнський акт за всю довготривалу історію України. Аморальна особливість його в тому, що він прийнятий в незалежній Україні і спрямований на поглиблення розтління національної сутності, знищення української національної ментальності та заміну її російською. «Ми доживемося до того, що в нас буде румунська Україна, угорська Україна, болгарська Україна і вся велика російська Україна, а столиця буде «русскоговорящою...» Це ж невігласи пропонують там, у Верховній Раді, так звані патріоти, які готові розтоптати все, що є, тому що вони служать тим організаціям, які існують в Україні, але їхній центр – в Москві. І не тільки в Москві», – справедливо наголошує Леонід Кравчук (День. – 2012. – 19 вересня).

Нині «реєстрові україножоби», серед яких є не лише політики, депутати, службовці, а й журналісти та науковці розхвалюють запропонований новий законопроект «Про порядок застосування мов в Україні», який є редакцією попереднього закону. Закон «Про засади державної мовної політки» хочуть замінити Законом «Про порядок застосування мов в Україні». Тобто, антиукраїнський закон стане «вдосконалено» антиукраїнським. Талановитий публіцист, філософ Ігор Лосєв підкреслив у статті «Про дикий цинізм» (День. – 2012. – 31 серпня – 1 вересня), що «все українське викидається за борт або заганяється в підпілля, до україномовних «схронів». Найбрутальнішу силу застосовують комуністи, регіонали, різні «союзи», «родіни» тощо.

Саме московська антиукраїнська політика створює проблеми у сфері міжнаціональних відносин. Адже хворі на історичне безпам'ятство, національний нігілізм, замішаний на великоросійському шовінізмі, і тепер стоять на заваді розвитку української мови і культури, вбивають нас своєю байдужістю, вкривають «склом і терном нашу путь» (О. Олесь) державотворення. «Подножки Москви» з суржиковим світоглядом і догматичним комуністичним мисленням будь-що намагаються посварити східних і західних українців, щоби поглиблювати їх експлуатацію та безпечніше збагачуватись. Цинічні заяви урядовців, брехлива передвиборна реклама про зростання добробуту є прикладом рафінованого обдурювання людей. Зіставмо тотальне зростання цін в усіх сферах життєдіяльності і галасливе підвищення пенсії чи мінімальної зарплати, то побачимо, що немає межі зухвалості влади, яка маніпулює свідомістю людей. На жаль, у ЗМІ поки що не появилося жодного матеріалу на цю надто важливу соціально-економічну та морально-психологічну тему.

Російська мова, звісно, не винна в тому, що в руках великодержавних «держиморд», зросійщених хахлуїв стала знаряддям насильства і духовного терору, витісняючи звідусіль українську, замість того, щоб жити з нею у добросусідських взаєминах. Курс державної політики має бути спрямований на повноту задоволення національно-освітніх запитів усіх – і корінного українського населення, і меншин. Це є однією з передумов створення національно-культурного середовища, в якому формуватиметься українська національна еліта, заангажована на цивілізоване творення української України.

У зв'язку з тим, що український історичний простір, вітчизняна історія є для українців надзвичайно важливим «полем битви» за свою автентичність, самобутність, національну ідентичність,

покликання журналістів активно сприяти історіософському осмисленню сутності української нації, виявляти стрижневу лінію її історичного розвитку, відшукувати ланки зв'язку між давнім, сучасним і майбутнім. На жаль, досі в оцінці журналістами багатьох принципово важливих для усвідомлення історичних подій домінують підходи, що несумісні з процесами нації – та державотворення.

Однією з причин такої ситуації є поширення в журналістському середовищі України провінційно-плебейского постмодернізму. Відомий філософ і публіцист Сергій Грабовський наголошує, що постмодерн по-плебейски дуже вдало ліг на пострадянську матрицю – з відповідними наслідками у вигляді нездатності оцінювати події в категоріях добра і зла, неспроможності вибудувати ієрархію цінностей. На жаль, в багатьох журналістів немає правдивих, системних історичних знань, відсутнє вміння чітко розставити історичні акценти з урахуванням сучасних суспільно-політичних, глобалізаційних процесів. Звідси – засилля скандальних, деструктивних, аморальних матеріалів у засобах масової інформації.

Вороги Української держави – «раби, подножки, грязь Москви...» – добре розуміють, що мова, випливаючи з непізнаних глибин людської природи, стає цементуючим засобом нації. З утратою поняття рідної мови люди втрачають психічну константу, моральні засади, зв'язок зі своїм родом, народом, нацією, не відчувають потреби у своїй державі. Ухвалений антиукраїнськими силами Закон «Про засади державної мовної політики» створює підгрунтя для продовження розпочатої Д. Табачником руйнації української системи освіти, всіляко обмежує використання української мови, щоб надалі знекровлювати інтелектуальні судини нації, бо «мова для культури – те саме, що центральна нервова система для людини» (С. Лем). Відмова від рідної мови навіть якоїсь частини народу сприяє виробленню в українців особливої форми російської свідомості. Декларуючи забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної Закон «Про засади державної мовної політики» насправді підступно націлений на її обмеження, повсюдне витіснення і де-юре утвердження російської мови – основи остаточного підпорядкування України Росією.

Відомо, що Росія без України в імперському плані неповноцінна. Але річ навіть не стільки в економічному й геополітичному значенні України для Москви. «Річ, перш за все, в тому, що на традиційному російському ставленні до України, по суті тримається російська свідомість, завдяки якій російська імперія, нехай і в урізаному вигляді, все ще існує, – наголошує російський публіцист, поет Олексій Широпаєв. – Підкреслюю: саме ставлення до України – не до Балтії, не до Кавказу – є визначальним для російської імперської свідомості. Як тільки росіяни відкриють для себе, що українці це СПРАВДІ інший народ – російський імперський міф упаде, а з ним неминуче закінчиться й імперія» [12]. Таке стратегічне бачення росіянина Олексія Широпаєва. Але поки що культурний та інформаційний простір України окупований друкованими виданнями, телерадіоканалами та шоу-бізнесом іноземних держав. Цьому безцеремонно сприяють депутати Верховної Ради України, Президент, Голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр. За підсумками всеукраїнського перепису населення 2001 року 67% громадян України визнали своєю рідною мовою українську, але вся система ЗМІ, культурних і розважальних установ, книговидання збудована так, ніби 67% і більше населення України становлять росіяни і російськомовні.

Яка ситуація насправді? «Я, Ягупов В'ячеслав Сергійович, 1939 року народження, громадянин України, росіянин, української мови в школі не вивчав, онук репресованих комуністичним режимом вільних селян, які не виявили бажання піти в ярмо кріпаків-колгоспників. Маю розумом прийняте переконання: у незалежній Україні має бути єдина державна (офіційна) мова – українська. **Усі випускники шкіл зобов'язані знати й розмовляти, як мінімум, трьома мовами: державною, рідною – для неукраїнців – та мовою, яка поширена в європейських державах.** Не даймо дурням, які не пам'ятають своїх пращурів, руйнувати рідну Україну! Слава Україні!» (День. – 2012. – 15-16 червня).

Усвідомлення членами українського суспільства об'єднувальної ролі державної мови, активний захист та поширення її у всіх сферах суспільного життя і на всій території країни дає змогу зміцнити суверенітет української нації і вивести її на рівень найзаможніших і найрозвиненіших у світі. «Треба нам нарешті усвідомити: російщення України – всупереч усім нашим славням Україні та українській мові й усім ритуалам на їхню честь – не лише триває, а й сягло такої глибини, що загрожує самому існуванню української нації, як рівноцінної нації серед націй світу, – наголосив Іван Дзюба. – Звичайно, якась держава під назвою «Україна» існуватиме. Але це не буде держава українського народу. Без української мови й культури, як і без вирішення соціальних проблем, це буде просто адміністративно-територіальне утворення, де провінційна номенк-

латура вирішила підвищити свій статус до рівня державності, щоб самостійно експлуатувати свій народ» [3].

Наголошую, що націоналісти, тобто національно свідомі українці, не хочуть, щоб росіяни, євреї, поляки, румуни, угорці та представники інших національних меншин, які живуть в Україні, перетворювалися на українців. Не треба! Нехай кожен залишається самим собою, плекає свою мову, культуру, духовність, але нехай не заважає українцям розвивати національну освіту, культуру, відроджувати правдиву історичну пам'ять, тобто будувати українську Україну. Якщо росіяни — справжні брати українців (про це вони постійно і скрізь говорять!), то по-братерському, по-християнському, врешті-решт, по-людському повинні би в Україні добре знати українську мову, шанувати її, берегти і сприяти тому, щоб кожен українець, якого збили з пантелику, духовно і морально покалічили московсько-комуністичні асимілятори, повернувся до джерела національної життєдіяльності. Адже в Україні створено і створюються всі умови, аби національні меншини, в тому числі і росіяни, мали можливість навчатися своєю мовою, розвивати рідну культуру, літературу, мистецтво.

Може, декому здасться парадоксальним, але насправді нині здійснюється проект зросійщення України, спланований ще у 60-х рр. XIX ст. після впровадження Валуєвського циркуляра. Тоді флігель-ад'ютант Олександра II барон Корф представив імператорові програму протидії впливові українофілів у Малоросії шляхом «наводнения края до чрезвычайности дешевыми русскими книгами». Корф наголошував, що коли б уряд зробив ці книжки дешевшими, ніж відповідні малоросійські, то навіть не було б потреби в адміністративних заборонах. У перспективі, зазначав Корф, це «лишило б малороссийскую литературу шансов сколько-нибудь существенно расширить круг читателей». Олександр II взяв до уваги ці міркування Корфа і написав: «Дельно. Мысль весьма хорошая. Сообразить, как ее исполнить».

«Уторопали» і уже досить тривалий час успішно виконують. Наслідки жорстокої шовіністичної московсько-комуністичної руйнації національної, ментально-генетичної сутності українців гостро відчуваємо тепер у всіх сферах життєдіяльності держави. Зовнішні та внутрішні вороги Української держави намагаються не допустити деколонізації психології кожного українця. З цією метою здійснюється тотальна зовнішня (з Росії) і внутрішня (із середини України) московська інформаційна агресія в Україну, яку координує один антиукраїнський центр.

Як наслідок українська мова вже чимало втратила зі своєї традиційної милозвучності, доброзичливості, ввічливості, безприкладного доброго гумору. Колись «солов'їна» українська мова нині вже засмічена і її продовжують засмічувати російськими варваризмами та мовними зворотами. Останнім часом до цього додалося поанглійчення, яке дуже полюбляють комерсанти і скоробагатьки. Мова набуває гельґотливого відтінку, що також веде до огрубіння, втрати національного шарму не без участі журналістів, яким бракує потрібної інтелектуальної бази, знань у гуманітарній сфері, національної свідомості, сформованої громадянської позиції, щоби «не дозволити політиці оскотинитися, а суспільству деградувати» (Лариса Івшина).

Засоби масової інформації покликані виконувати своєрідну роль суспільного каталізатора. Лауреат премії імені Джеймса Мейса Сергій Грабовський наголошує, що журналістська громадянська позиція – це називати речі своїми іменами. Безперечно, це не просто. Але вчитися треба бути професійно мужнім. Журналістка Анна Полуденко висловила важливі думки: коли часто переглядаєш нові американські ЗМІ, складається враження, що сам стиль подання інформації навчає гордості за власну країну. Не завжди стовідсотково об'єктивні, приправлені здоровим скепсисом та критикою, вони завжди несуть загальний посил: «Я пишаюся тим, що живу в США» і «Ми робитимемо все, щоб бути найкращою країною». Чи можна те ж саме сказати про більшість українських медіа, які своє небажання обстоювати національні інтереси чи просто лінощі часто прикривають саме «західними стандартами»? – запитує Анна Полуденко і роздумує. – Натомість американські журналісти можуть бути критичними щодо політичної системи, державних структур, але «американська мрія» сумніву не підлягає, і хочуть вони того чи ні — це відображається в їхніх матеріалах. У розмові пакистанські чи в'єтнамські журналісти, безперечно, розкажуть про національні проблеми, про бідність, про корупцію, але обов'язково наголосять: «Я люблю свою країну». А скільки українських журналістів готові таке сказати не тому, що потрібно, а тому, що вони це почувають? У нас вдумливе інформування полягає не лише в пошуках цікавої й важливої для аудиторії теми, а й у ліквідації байдужості щодо життя власної країни» [7].

Висновки. Зрозуміло, що занепад моральності в суспільстві й огрубіння мови перебувають у відношенні позитивного зворотного зв'язку: спотворена, збіднена, зматюкована, груба мова формує примітивне мислення і вульгарний

стиль поведінки, що поглиблює моральний, національний занепад, а це посилює розклад мовної свідомості, призводить до духовної деградації, втрати історичного образу України. «Носіями зразкової української мови мусять стати державні діячі, урядовці всіх рангів та їхні дружини. Якщо вони спілкуються з людьми поза своєю домівкою, виступають перед аудиторією безпосередньо чи в засобах масової інформації» [8, с. 10], – наголошує академік Олександр Пономарів.

«Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [4, с. 67]. Надто важливими, актуальними є ці слова В. Липинського сьогодні.

Мій Боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілуються і часу ждуть...

Закликаю вчитатися також у ці рядки Тараса Шевченка, задуматися над ними, осмислити їх. Кожен з нас збагне, відчує, глибоко зрозуміє суть нинішніх не лише українсько-російських взаємин, а й відносин з іншими наддержавами, розгледить загрози для української незалежності, почує дзенькіт нових кайданів. Адже недруги української держави усіх мастей, які в інформаційному просторі України не перестають розігрувати антиукраїнські шовіністичні шабаші, добре розуміють, що мова – найбільший національний скарб, вона є вищою основою духовного стану, найголовнішим засобом етнічної ідентичності, – і тому не відмовляються від політики російщення, американізації і навіть африканізації. На жаль, «справа українського слова, українського розвою чужа для великоруської суспільності, – зазначав Іван Франко. – Українській суспільності прийдеться видержувати хронічну, довгу, але не менш важку боротьбу з російською суспільністю та крок за кроком відстоювати собі у неї право на самостійний розвій» [10, с. 279-280]. Суспільно-політична ситуація спонукає журналістів всім своїм єством відчути, розумом збагнути, що боротьба за українську мову, культуру, духовність – це боротьба за Українську державу, моральний світ і матеріальний добробут. Утвердивши в Україні українську мову, національну культуру і духовність – збережемо Україну як європейську державу, піднімемо в кожного українця дух національної свідомості, громадянської гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боргардт О. О. Дві культури. – Донецьк, 1999.
2. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991.
3. Дзюба І. Притча во язицех, або культура перед системою «Рада» // День. – 2002. – 24 груд.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К. : Філадельфія, 1995.
5. Масенко Л. Законопроект «Про мови в Україні»: погляд лінгвіста // Дзеркало тижня. – 2010 – 18 вересня.
6. Масенко Л. Європейська хартія як інструмент розколу країни // День. – 2012 – 6 вересня.
7. Полуденко А. Медіа та суспільство: ефективніше разом // День. – 2012 – 7–8 березня.
8. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради: навч. посіб. – К., 1999.
9. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів: Місіонер, 2000.
10. Франко І. Сухий пень [Текст] / І. Франко // Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 томах. – Львів, 2001.
11. Шевельов Ю Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – [Б. м.] : Сучасність, 1987.
12. Широпаєв Олексій. Про два різних народи // День. – 2010 – 17–18 грудня.

Розділ II
«РУСКІЙ МІР»

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ: КРАЇНА, ЩО НЕ СКАЗАЛА ОСТАННЬОГО СЛОВА

Володимир СМОЛЯНЮК, доктор політичних наук, професор
УДК [323+327](470+571)

Анотація: *розглядаються внутрішні та зовнішні аспекти посилення державницьких амбіцій сучасної Росії, критичні позиції щодо перспектив відновлення глобального впливу Кремля.*
Ключові слова: *російська політика, державницькі амбіції, державне управління, геополітичний вплив, відповідальність влади.*

Аннотация: *рассматриваются внутренние и внешние аспекты усиления державных амбиций современной России, критические позиции относительно перспектив возобновления глобального влияния Кремля.*
Ключевые слова: *российская политика, державные амбиции, государственное управление, геополитическое влияние, ответственность власти.*

Annotation: *the internal and external aspects of strengthening of state ambitions of modern Russia are examined, critical positions in relation to the prospects of proceeding in global influence of Kremlin.*
Key words: *Russian policy, state ambitions, state administration, geopolitical influence, responsibility of power.*

Росії на Заході пророкують безрадісне майбутнє. Очікується, що ключовими ознаками еволюції цієї країни у недалекому майбутньому стануть територіальна фрагментація (розчленування, розпад), встановлення зовнішніх механізмів управління над уламками російської території, перехід колосальних природних ресурсів цієї країни у розпорядження західного капіталу.

Доцільно навести кілька показових цитат на цю тему:

З. Бжезинський, екс-державний секретар США: «Росія – переможена держава. Вона програла титанічну боротьбу. І говорити, що «це була не Росія, а Радянський Союз» – означає тікати від реальності. Це була Росія, названа Радянським Союзом. Вона кинула виклик США. Вона була переможена. Зараз не потрібно підживлювати ілюзії про великодержавність Росії. Необхідно відбити бажання до таких думок... Росія буде роздробленою та перебувати під опікою».

Г. Кісінджер, екс-державний секретар США: «Розпад Радянського Союзу – це, безумовно, найважливіша подія сучасності... Я надам перевагу в Росії хаосу і громадянській війні, ніж тенденції возз'єднання її в єдину, міцну, централізовану державу».

Дж. Мейджор, екс-прем'єр-міністр Великобританії: «... завдання Росії після програшу у холодній війні – забезпечити ресурсами благополучні країни. Але для цього їм потрібно п'ятдесят-шістдесят мільйонів чоловік».

З. Бжезинському приписують й більш жорсткі слова: «У XXI столітті США розвиватимуться проти Росії, за рахунок Росії та на уламках Росії». Ще один колишній держсекретар Сполучених Штатів М.Олбрайт відкрито заявила, що необлаштований Сибір з його нафтою, газом та бездоріжжям є надбанням усього світового співтовариства.

Ресурсно-сировинні апетити Заходу пояснюються просто. За деякими підрахунками, ресурсний потенціал Росії складає $ 340–380 трлн. Якщо співставити його з чисельністю населення, то на середньостатистичного росіянина припадає національного багатства удвічі більше, ніж на американця, вшестеро – ніж на німця та у 22 рази більше, ніж на японця. Ліси Росії виробляють 20% світового обсягу відтворюваного кисню, тоді як російська економіка споживає його вчетверо менше.

Цитовані вище твердження звучать некоректно, недипломатично, навіть вороже. Їх підтекст синонімічно можна виразити й так: Росія – вічний ворог західної цивілізації; ця країна має бути або трансформована до вигляду новітньої колонії, або взагалі зникнути з політичної карти світу.

Саме тому у багатьох мас-медіа геополітичної тематики вказується, що стосовно РФ цілеспрямовано реалізуються директива Ради національної безпеки США 20/1 від 18.08.1948 р. та так званий Гарвардський проект. Їх ключові положеннями є наступними: Росія має стати сировинним придатком Заходу. Високотехнологічні галузі у ній повинні бути знищені. Село мусить бути зруйновано, а росіяни мають годуватися іноземним непотребом. Росіяни не повинні розуміти, що з ними діється. Задля цього необхідно зруйнувати систему освіти, науку, культуру. Не менш важливо насадити пияцтво, паління тютюну, наркоманію.

Намічені заходи з різною мірою успішності вже виконуються. Як саркастично зазначив один з російських експертів, «наших дітей і внуків за планами Заходу чекає доля американських індіанців». Окремі російські ЗМІ з тривогою передбачають, що «до 2015, 2030 або 2050 року країна розвалиться на 6–8 самостійних держав зі своїми валютами, дипломатами і бюджетами».

У 90-х такий сценарій розчленування Росії фактично почав втілюватися у життя. Він логічно продовжував «геополітичне доміно», коли послідовно не стало Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, соціалістичної співдружності, світової системи соціалізму в цілому. Можна передбачити, що наступною мала стати Російська Федерація, дві республіки якої – Чеченська й Татарська – відкрито заявили про вихід зі складу РФ. Проте так не сталося. Російська (кремлівська) влада категорично не погодилась на ліквідацію. Антиросійські західні плани вимушено перенесені на майбутнє.

До Росії можна ставитися прихильно, нейтрально, критично, навіть вороже. Проте об'єктивно треба розуміти: **якщо країні (у цьому випадку РФ) фактично підписано «смертний вирок», то у неї немає іншого виходу, ніж боротися.** Боротися вперто, наполегливо, доводячи собі й світові, що країна здатна не просто уціліти, але й перетворитися на потужну геополітичну силу, що визначатиме подальший перебіг регіональних і навіть планетарних подій.

У 2004 р. наприкінці першого терміну перебування на посаді глави Російської держави її тогочасний Президент В. Путін у посланні до Державної думи наголосив: *«Протягом усієї нашої історії Росія та її громадяни здійснювали і здійснюють воістину історичний подвиг. Утримання держави на великому просторі, збереження унікального простору, збереження унікальної спільноти народів при сильних позиціях країни у світі – все це не тільки величезний труд. Це ще й величезні жертви, втрати нашого народу. Саме такий тисячолітній історичний шлях Росії. Такий спосіб відтворення її як сильної країни. І ми не маємо права забувати про це»*.

За цими сповненими внутрішньої напруги словами прочитується кілька важливих тез. Перше: Росія категорично не згодна з перспективою її розчленування та історичної смерті. Друге: Росія переходить до рішучих дій з метою збереження своєї державності у новому тисячолітті, якщо навіть їй доведеться діяти недемократично й жорстко. Третє: завершено і закрито єльцинську еру, коли Росія «не здобувала, а втрачала».

12.05.2009 р. Росія отримала нову Стратегію національної безпеки, підписану Президентом Д. Медведєвим. Це – один з небагатьох документів, під яким не стоїть підпис попереднього глави Російської держави. Проте підходи В. Путіна збереглися: протягом найближчого десятиріччя Москва прагне повністю відновити свої позиції серед планетарних геополітичних авторитетів.

Росія налаштована доволі амбіційно. Зокрема, у документі підкреслюється: «У цілому сформовані передумови для надійного запобігання внутрішнім і зовнішнім загрозам національній безпеці, динамічного розвитку і перетворення Російської Федерації в одну з лідируючих держав за рівнем технічного прогресу, якістю життя населення, впливом на світові процеси». І ще: «Російська Федерація володіє достатнім потенціалом для того, щоб розраховувати на створення у середньостроковій перспективі умов для її закріплення в переліку держав-лідерів у світовій економіці на основі ефективної участі у світовому розподілі праці, підвищення глобальної конкурентоспроможності національного господарства, оборонного потенціалу, рівня державної і громадської безпеки».

Подібні наміри опираються на сукупність державних документів, які покликані забезпечити відновлення глобальних геополітичних впливів РФ. Зокрема, це: Концепція довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р.; Концепція зовнішньої політики РФ до 2020 р.; Стратегія національної безпеки РФ до 2020 р.; Основи державної політики РФ в Арктиці до 2020 р. і на подальшу перспективу; Морська доктрина РФ до 2020 р.; Стратегія розбудови і розвитку Збройних Сил РФ до 2020 р.

Не дивно, що геополітичний лексикон сучасної Росії на рівні державних документів поповнився словосполученням «лідируюча

держава» («держава-лідер»). Знаючи з історії здатність Росії до короткотермінової мобілізації, яка іноді навіть не має логічного пояснення, варто очікувати принаймні часткового успіху Кремля. Це матиме неабияке значення для десятків країн світу, особливо тих, що розміщені поряд.

Якщо узагальнити, то **Росія нарощує комплекс економічних, політичних, військових, духовно-культурних та ін. перетворень, метою яких є відновлення регіонального та світового впливу Російської держави.** Про це трохи докладніше.

Протягом років президентства В. Путіна (насамперед, його другої каденції 2004–2008 рр.) відбулось серйозне зміцнення позицій Кремля. Завдяки позитивним зрушенням в ресурсновидобувній економіці, зміні стилю державного управління, посиленню уваги до Воєнної організації держави, а також реставрації великодержавницької ідеології, Росія стала більш організованою регіональною і світовою потугою. Це вже дозволило Москві істотно посилити вплив своєї країни на регіональні та глобальні процеси.

Певною мірою завершено внутрішньополітичні перетворення, що здійснюються на основі «суверенної демократії», яка на Заході сприймається як антидемократія.

Зокрема, в результаті Думських виборів 2007 р. в Росії закріпилася політична система з домінуючою партією — «Єдиною Росією». Ця партія має в своєму розпорядженні кваліфіковану більшість, достатню для ухвалення будь-яких парламентських рішень без урахування думки опозиції.

Внесено поправки у Конституцію РФ, які перетворюють російського Президента на політика, наділеного величезними повноваженнями.

Реставровано традиції російської централізованої держави. На практиці це означало «відновлення» кремлівської влади над усіма федеральними суб'єктами, насамперед тими, де спостерігалися відцентрові настрої. Йдеться не лише про Чечню й Татарстан, але й Дагестан, Інгушетію, Кабардино-Балкарію, Карачаєво-Черкесію, Північну Осетію, Тиву...

Тимчасово відмінено процедуру виборів глав суб'єктів Російської Федерації. Понад 80 регіональних керівників призначаються указами глави держави. Немає потреби доводити, що це надійні й перевірені люди. Отже, найбільша за площею держава світу своєчасно реалізувала формулу: демократія у «мінусі», державна керованість у «плюсі». Після запровадження такого механізму призначення регіональних керівників феномен Р. Абрамовича у російському державотворчому процесі став немислимим (тодішній «губернатора Чукотки» левову частку часу проживав у Лондоні, дбаючи здебільшого про особисті інтереси).

Ліквідовано очільників «чеченського сепаратизму». У різний час загинули Джохар Дудаєв, Салман Радуєв, Зелімхан Яндарбієв, Арбі Бараєв, Аслан Масхадов... Вважається, що Герой Росії, генерал Рамзан Кадиров впевнено тримає владу у своїх руках. Так само вважається, що Північний Кавказ надійно «реінтегровано» у державницьке тіло РФ, а безлад 90-х більше не повториться. Непрямим свідченням цього є плани проведення зимової Олімпіади 2014 р. у Сочі.

Пробуджено до життя Воєнну організацію Російської держави. Краще фінансуються Збройні Сили, ФСБ, МВС, МНС, Федеральна прикордонна служба та ін. силові структури. Вважається, що боєздатність російської армії підвищилася, а плани її масштабного технічного переоснащення уважно вивчаються в закордонних аналітичних центрах.

З легкої руки А. Чубайса термін «газова імперія» втратив ознаки метафоричності, перетворившись у реальність. Відтепер свої газові поставки Росія обумовлює політичними побажаннями. Транснаціональна корпорація «Газпром» має всі підстави написати на своєму прапорі «Газ – це зброя». Низка європейських країн, у тому числі Україна, на собі відчула, що таке «газові домовленості», «газовий тиск», «газовий диктат» і навіть «газова війна».

Визначено «правила гри» з російськими олігархами, які стали надзвичайно впливовою суспільною силою капіталістичної Росії. Ущент зруйновано феномен «семибанкірщини» – здатності російського олігархату визначати результат президентських виборів у цій країні. Якщо у 1996 р. Б. Березовському, М. Ходорковському, М. Фрідману, П. Авену, В. Гусинському, В. Потаніну, О. Смоленському, В. Виноградову, В. Малкіну вдалося забезпечити перемогу Б.Єльцина на виборах, то вже у 2004 р. такого бути не могло. Не може бути й зараз, оскільки М. Ходорковський ув'язнений, Б. Березовський та В. Гусинський перебувають за кордоном у політичному вигнанні... Решта зрозуміли безперспективність політичного протистояння з Кремлем та зосередились насамперед на бізнесових питаннях.

Російські перетворення не вичерпуються суто адміністративними та економічними нововведеннями. До них необхідно додати потужній духовний супровід. Зокрема, у РФ сформовано нову ідеологію державного патріотизму, у якій на рівних поєднані «двохголовий орел та червона зірка». У нагородну систему

Росії одночасно входять ордени Андрія Первозванного та Червоної Зірки. Подібна комбінація – самодержавство та радянська влада – раніше була немислимою. Зараз вона сприймається цілком органічно.

13.03.1995 р. прийнято федеральний закон «О днях воинской славы (победных днях) России». У законі вказано на 15 битв, «які відіграли вирішальну роль в історії Росії» та з яких має виростати її сучасне самовідчуття держави-переможниці. Перша битва, вказана у законі, це 18 квітня 1242 р. – День перемоги руських воїнів князя Олександра Невського над німецькими лицарями на Чудському озері (Льодове побоїще). Остання битва – 9 травня 1945 р. – День перемоги радянського народу у Великій вітчизняній війні 1941–1945 рр. Як видно, Росія з легкістю оперує цілими історичними пластами, маючи за головне показати свою незламність духу та невмирущість.

Знято художні фільми, в яких служіння Росії у складі державної силової структури підняте до рівня вищої людської чесноти. Показовим є фільморяд останнього часу: 2005 р. – «9 рота», «Турецкий гамбит», «Статский советник», «Первый после бога»; 2007 р. – «1612», «Слуга государев»; 2008 р. – «Господа офицеры: спасти императора», «Александр. Невская битва», «Адмиралъ». Бюджет останнього – $ 20 млн. – приблизно відповідає видаткам Голівуду на масштабні історичні кінокартини.

У 2009 р. світ побачив кінокартину «Царь», вихід якої «випадково» співпав з пропозицією реставрації інституту самодержавства в Росії XXI ст. Поки що такі наміри доволі неоднозначно сприймаються російським суспільством, проте... Свого часу Іспанії це вдалося. Монархічні ідеї звучать в Болгарії та Румунії. Віднині і в Росії.

Аналізуючи останні російські фільми, неможливо не згадати «Предстояние» (2010 р.) та «Цитадель» (2011 р.) Н. Міхалкова, де головною суспільно-політичною ареною РФ вкотре стає ратне поле з тим же підтекстом: політі солдатською кров'ю окопи проростають новим життям. Росія відроджується. І ніяка зовнішня сила не здатна цьому завадити.

Відбулася суспільна реабілітація неоднозначного воєнно-політичного явища, що увійшло в російську історія під назвою «Білої гвардії». У Москві у 2005 р. перепоховано останки генерала А. Денікіна – головнокомандувача антибільшовицькими силами Півдня Росії під час громадянської війни 1918–1920 рр. Генерал помер у Сполучених Штатах, проте його воля виконана – його прах лежить на цвинтарі Донського монастиря в Москві. Ця знакова подія засвідчила поширення цінностей російського патріотизму на нові історичні фігури, які за попереднього політичного устрою були виключно антирадянськими (антидержавними).

Простір СНД окреслено як зону російських інтересів. З кожною державою Співдружності ведеться цілеспрямована робота з метою відновлення інтеграційних зв'язків з РФ, вищим проявом яких вважається їх вступ до Митного Союзу та Єдиного Економічного Простору. «Атакою» Москви на СНД можна пояснити наявну низьку результативність іншого пострадянського наддержавного об'єднання – ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), учасники якого наприкінці 90-х заявили рішучий протест неоімперському відновленню Росії.

У дієздатному стані підтримується Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Білорусія, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан, що входять у цю Організацію, вважаються воєнно-політичними союзниками Росії, здатними на вирішення окремих наддержавних завдань безпекового (оборонного) характеру.

На додаток до пострадянських союзників, шукаються «далекі» геополітичні партнери. Одним з них стала Венесуела, відносини з якою розвиваються по висхідній.

Якщо згадати останні конституційні інновації, то варто вказати на збільшення терміну перебування Президента РФ на посаді від 4 до 6 років. Дозволене російською Конституцією подвоєння цього терміну означає, що переможець президентських виборів 2012 р. має шанси очолювати цю країну до 2024 р. А це вже імператорські часові горизонти.

Райдужні перспективи Росії напередодні президентських виборів 2012 р. окреслив В. Путін, який спочатку оформив російські амбіції у вигляді передвиборної програми Всеросійської політичної партії «Єдина Росія», а пізніше деталізував у низці передвиборчих статей. Рефреном звучить ідея про майбутню велич РФ, шлях до якої розчищено впродовж складних, але, як вважають у Кремлі, багатообіцяючих «нульових» років.

Не лише кремлівських, а й інших матеріалів на тему «Росію рано поховали» в сучасному інформаційному просторі доволі багато. Якщо їх узагальнити, то напрошується єдиний прийнятний у даному випадку висновок: російська влада цілеспрямовано та послідовно нарощує комплекс військово-політичних, економічних, духовно-культурних та інших перетворень, мета яких – відновлення світової величі Російської держави та ефективних механізмів її впливу на глобальні процеси.

Проте в путінсько-медведєвській Росії не все так благополучно. Впливова британська «The

Times» у серпні 2008 р., відразу після російсько-грузинської війни, застерегла: «Не дивлячись на все своє великодержавне похваляння, Росія слабка і вразлива. Так, російські танки і літаки з легкістю розгромили молоду грузинську армію, але велика частина застосованого арсеналу була створена в роки «холодної війни», а багато військовослужбовців були призовниками. Кожен, хто бачив, як діє російська армія на Кавказі, знає, що на модернізацію буде потрібно ціле покоління. Тим часом, Америка і її основні союзники по НАТО пішли на декілька десятиліть вперед в питаннях розвитку військових технологій і бойовому досвіді».

«The Times»: Росія зіткнулася з серйозною демографічною кризою. Її населення скорочується на 700 тис. чоловік в рік. За оцінками ООН, до 2050 р. чисельність її населення, що складає сьогодні приблизно 146 мільйонів, знизиться приблизно на третину.

«The Times»: Що стосується економіки, то вона переживає бум завдяки природним ресурсам, на які доводиться 70% багатства країни. Але ціна на нафту мінлива. Росія не зуміла диверсифікувати свою економіку. Якщо ціни на енергоносії різко впадуть, то економіка може впасти, як це відбулося раніше.

Доволі показовою слід вважати офіційну позицію організованих політичних сил Росії, зокрема, Комуністичної партії РФ, що була й залишається послідовним критиком дій Кремля з моменту розпаду Союзної держави.

Аналізуючи світові процеси, сучасна КПРФ наголошує: «Ми живемо в епоху безроздільного панування транснаціонального фінансового капіталу, яке ствердилося з руйнуванням Радянського Союзу. Нинішню світову систему ми з повною підставою можемо назвати фінансовим імперіалізмом. Країни й народи він придушує через системи кредитів, валютного механізму й спекулятивного біржового обороту.

Сьогодні імперіалісти найчастіше «милостиво» зберігають номінальний суверенітет окремих країн. Тотальний контроль над ними підтримується за допомогою продажних еліт. Капітали її представників, їх власність, «запасні аеродроми», досьє на здійснені злочини – все це перебуває під контролем фінансового імперіалізму. Заради власної безпеки компрадори забезпечують «правильний» курс своїх країн».

Далі удари з боку КПРФ наносяться безпосередньо по владним колам Російської Федерації. Зокрема:

• «Єдина Росія» обманює своїх громадян, коли рапортує про успіхи у боротьбі з кризою. Економіка країни, прив'язана до нафтогазової труби, продовжує стагнувати... Зниження ціни на нафту до 80 доларів за барель автоматично означає провал у фінансуванні всіх соціальних програм;

• вступ у ВТО посилить залежність Росії від диктату транснаціонального капіталу. Зокрема, влада зобов'язується вдвоє скоротити державні інвестиції у сільськогосподарську галузь;

• у планах влади – остаточна відмова від державного управління національною економікою. Розпродаються залишки держвласності. Приватизується майже 900 найбільших підприємств;

• втеча капіталів з країни прискорюється. Майже 30 млрд доларів вивезено в 2010 році. У 2011 – майже втричі більше;

• бездарна фінансова політика занурює країну у боргову яму;

• влада збільшує витрати на МВС у півтора рази, перетворюючи колись народну міліцію на жандармерію, а також на ЗМІ з метою обдурення населення;

• знищується одна із самих розвинених систем соціальних гарантій, створена в попередній країні;

• за роки «реформ» кількість вчених у країні скоротилась більше ніж удвічі. Практично зруйнована галузева наука. Втрачені провідні інститути;

• катастрофічно знецінена висококваліфікована праця. Середня зарплата професорсько-викладацького складу нижча, ніж середня у країні.

На погляд російських комуністів, усе це означає, що величезні нафтогазові доходи розкрадені або витрачені даремно. Компартія запитує: «Якщо такою є суверенна демократія, то що таке геноцид і відвертий бандитизм?».

КПРФ невблаганно констатує: «Політика влади демонструє її небажання вибиратися з ліберально-компрадорської колії, що веде у глухий кут. Наростання світових проблем неминуче поглибить напругу всередині Росії. Продовження нинішнього курсу загрожує країні подальшою деградацією, втратою незалежності, розпадом і знищенням».

Як узагальнене звинувачення, КПРФ називає **шість злочинів влади перед народом,** здійснених протягом останніх двадцяти років.

Злочин перший. Втрата величезних територій, руйнування спільноти народів, що склалася історично, втрата Росією статусу великої світової держави.

Злочин другий. Знищення промисловості та сільського господарства, перетворення країни на сировинний придаток.

Злочин третій. Цілеспрямоване руйнування обороноздатності країни під виглядом «воєнної реформи».

Злочин четвертий. Свідоме знищення кращої у світі системи освіти, відмова від великих культурних традицій, занурення країни в трясовину духовного ширвжитку, примітивізму й аморальності.

Злочин п'ятий. Ліквідація унікальних соціальних завоювань, пограбування державою малоімущого населення, насадження однієї з самих відсталих, неефективних і жорстких соціальних систем сучасності.

Злочин шостий. Вимирання Росії, втрата 15 мільйонів людей, породження ситуації, коли дітей віком семи років удвічі менше, ніж вісімнадцятирічних.

Злочини компрадорської буржуазної влади породили **десять найгостріших загроз для майбутнього Росії.** На погляд російських комуністів, це:

1. Загроза демографічної катастрофи.
2. Підрив економічної безпеки.
3. Руйнування російської науки.
4. Загроза енергетичного колапсу.
5. Ліквідація продовольчої безпеки.
6. Підрив економічної й культурної єдності країни.
7. Еконологічна загроза.
8. Формування системи соціального апартеїду.
9. Деградація людського капіталу.
10. Підрив національної безпеки.

КПРФ присутня в російському парламенті, проте не є партією влади у повному розумінні цього терміну. Ймовірно, саме тому її оцінки набувають крайньої гостроти. Проте робити вигляд, що російські комуністи у матеріалах своїх з'їздів та пленумів виписують чергові утопії – не варто. Раціональне зерно у їх міркуваннях поза сумнівом існує. Так само існують соціальні сили, готові підтримати комуністів у своїх практичних діях. Серед іншого це означає ускладнення позицій офіційного Кремля, переможній риториці якого російські виборці все більше не довіряють.

Отже, набір «але», спрямованих проти планів сучасного російського керівництва, зберігає свою руйнівну дію: депопуляція населення, сировинно-ресурсна основа економіки, накопичення соціальних негараздів, прогресуючий націоналізм та релігійний екстремізм, територіальні амбіції далекосхідних сусідів, а головне – антиросійські плани фінансових володарів планети, які ніколи не відмовляться від спроб перетворити цю країну на колоніальний придаток, якщо не в XXI, то хоча б у XXII столітті.

Таким чином, поряд з Україною постала потужна країна, яка попри зовнішню та внутрішню критику вперто реалізує великодержавні цілі. Далеко не всі свої геополітичні амбіції Москва зможе реалізувати. Але й часткові успіхи Кремля, не помічати які неможливо, змушують прилеглі країни із стурбованістю дивитися у власне майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров М. Хьюстонский проект уничтожения России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.demographia.ru/articles.

2. Арташес Гегамян: Стратегия расчленения России вступает в горячую фазу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yerkramas.org/2011/01/15/

3. Доклад Г. А. Зюганова на II этапе XIV съезда КПРФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kprf.ru/party_live/100829.html.

4. Путин В. В. Россия сосредотачивается – вызовы, на которые мы должны ответить // Известия. – 2012. – 16 января.

5. Путин В. В. Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России // Российская газета (Столичный выпуск). – 2012. – 17 февраля.

6. Путин В. В. Нам нужна новая экономика // Ведомости. – 2012. – 30 января.

Розділ III
ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

КОНЦЕПЦІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПАТРІОТИЗМУ В. ЛИПИНСЬКОГО В СУЧАСНИХ ПРОЦЕСАХ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Валентин МАЛИНОВСЬКИЙ, доктор політичних наук,
професор кафедри політології Волинського національного університету імені Лесі Українки
УДК 342.1

Анотація: *у роботі здійснено аналіз концепції територіального патріотизму В. Липинського з точки зору її актуальності сучасним суспільно-політичним процесам. З цією метою проаналізовано підходи формування національної ідентичності та сформульовані висновки щодо моделі формування української політичної нації.*

Ключові слова: *територіальний патріотизм, національна ідентичність, нація, народ, поліетнічність.*

Аннотация: *в работе осуществлён анализ концепции территориального патриотизма В. Липинского с точки зрения её актуальности современным общественно-политическим процессам. С этой целью проанализированы подходы формирования национальной идентичности и сформулированы выводы относительно модели формирования украинской политической нации.*

Ключевые слова: *территориальный патриотизм, национальная идентичность, нация, народ, полиэтничность.*

Annotation: *the paper analyzes the concept of territorial patriotism V. Lypynskyi in terms of its relevance with modern social and political processes. For this purpose analyzes approaches the formation of national identity and formulated opinions on the model of the Ukrainian political nation.*

Key words: *territorial patriotism, national identity, nation, people, polyethnic.*

Сутність територіального патріотизму В. Липинський бачив у пробудженні почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Ось чому любов до рідного краю (української землі), яка годує всіх її мешканців, є об'єктивною передумовою створення соціально-національного союзу. Почуття любові до рідного краю, як до органічної цілісності, вважає Липинський, – є необхідною і єдиною можливістю того найтіснішого у світі зв'язку людей, що називається нацією. Заклик до соціально-класової чи національної нетерпимості, протиставлення українства іншим співмешканцям України, на думку мислителя, – явище руйнівне, що призведе до взаємної ненависті. Тому аристократія у Липинського зв'язана не стільки з українською національністю, скільки з українською державністю. Територіальний чинник грає в аристократії важливішу роль, ніж чинник національний. З цього державного чинника вчений виводить і поняття патріотизму, визначаючи його як свідомість своєї території, а не сама територія, любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх без винятку її мешканців [7, с. 375]. Він засуджує націоналізм, в основі якого лежить свідомість громади, а не території. Липинський зауважує, що брак територіального патріотизму, який торкається і чужонаціональних елементів, що заселяють Україну, завжди відігравав деструктивну роль у творенні української державності. «Україна – зазначав мислитель, – завжди була гніздом, яке постачало фанатиків екстериторіальної віросповідності і становості. Патріотів українських і українського патріотизму історія наша за винятком одиниць і епізодів не знає. Не маючи ж патріотизму, – не маючи свідомості своєї території і почуття спільності всіх її мешканців – ми не могли мати на ній і своєї

власної держави» [7, с. 116]. «Серед людей, які творили на Україні державу, не було українського патріотизму, тобто свідомості своєї української території» [6, с. 119].

Виникає питання, наскільки актуальною є сформульована Липинським концепція і якою мірою вона може бути використана у процесі сучасного державотворення.

Проблема національної ідентичності висвітлювалася по-різному в різних теоріях. Вважається, що початок політичного дискурсу з цієї проблеми був покладений у 1907 р. німецьким істориком Ф. Майнеке у праці «Світова буржуазія і національна держава» [8, с. 524]. Сьогодні політична наука розрізняє три великі течії теорії націоналізму: примордіалістську, модерністську та постмодерністську. Перша за ознаку ідентичності бере етнічність як об'єктивну (примордіальну, тобто споконвічну) характеристику людства [8, с. 623]. Теоретики цього підходу Е. Геллнер та Б. Андерсон в основу державного будівництва поставили національну ідентичність, що здатна об'єднати націю та виробити національну ідею – основний рушій державотворення.

Як показує історичний досвід формуванню політичної (державної) нації завжди передує кристалізація нації, що формується в глибині віків та поколінь (етносів). Лише така історична черговість забезпечила існуючим нині державницьким націям можливість існування. У процесі політичного самовизначення, елементом якого є національна ідентичність, фундаментальну функцію відіграє територія держави. Адже територія етногенезу визначає тип господарської діяльності, а відповідно, основні аспекти взаємодії і взаємовідносин людей, які з часом закріплюються у вигляді спільної національної культури (звичаїв, обрядів, міфів, норм і правил поведінки). Саме територія стає своєрідним символом народу, адже з нею пов'язана його історична пам'ять. Як зазначає Е. Сміт: «Народ і територія мають, так би мовити, належати один одному... Земля повинна бути «історичною» землею, «рідним краєм», «колискою» нашого народу, навіть якщо й не землею первісного походження...» [10, с. 18]. Таким чином, «історична територія»* є однією з найголовніших рис національної ідентичності та компонентом стандартної західної моделі нації [10, с. 20].

Саме таким шляхом відбувалося формування національних держав XVIII–XIX ст., що було породженням боротьби за рівність усіх громадян за часів французької буржуазної революції. Як альтернатива феодальному абсолютизму висувалась концепція «народу-суверену» як єдиного колективного суб'єкта, який визначає через виборний процес легітимність влади та держави. Її класичне обґрунтування розробив Ж.-Ж. Руссо, який поставив ідею «національного характеру» в центр політичного життя спільноти, прагнучи запровадити її у практичну програму збереження й відновлення нації. Найвища влада в державі, на думку Руссо, повинна виражати загальну волю нації, під якою розумілись усі мешканці тогочасної Франції. Отже, в ході революційних подій сформувалась концепція нації, відповідно до якої поняття «представник нації» ототожнювалося з поняттям «громадянин держави» [11].

Саме таке «етатичне» (від французького *etat* – держава) тлумачення нації найпоширеніше нині у країнах Заходу, де порівняно рано сформувались національні держави. Становлення націй як історичних спільнот тут було пов'язане з розвитком ринкових відносин, внаслідок чого формувалось громадянське суспільство, котре, власне, і є нацією. Її природа полягає у подоланні етнічної виокремленості людей, залученні їх до широкої системи соціальних та культурних взаємин. Основою національної ідентичності є територіальний принцип та громадянські права.

Ще більш політичного характеру набула теорія нації у Північній Америці, оскільки американська нація формувалася за політико-територіальним принципом. Так, один з батьків-засновників США Т. Джефферсон (1743–1826), узагальнюючи свої міркування щодо американської нації, писав: «...загальна ідея зводиться до створення з нас єдиної нації в галузі міжнародної політики і націй окремих у галузі чисто внутрішніх справ» [12, с. 37]. Таке раціональне усвідомлення американської нації формувалось у ході політичної і військової боротьби за незалежність. Таким чином, у США була застосована політика відсутності територіально-адміністративних одиниць за етнічною ознакою, а етнокультурні особливості об'єднують людей на культурній основі [9].

Такий підхід формування державності дав підстави модерністам (Р. Вільямс, Ю. Габермас, П. Нідермюллер) наголосити, що національна ідентичність в сучасних суспільствах більше не базується виключно на етнічності, а складається на фундаменті громадськості, а цінності демократії мають переважати над зацикленням на власній ідентичності [2, с. 131]. На нашу думку, певною мірою теорія територіального патріотизму вкладається у модерністський підхід (політична нація), хоча вони мають й суттєву розбіжність, що полягає в акцентуванні останньої на демократичних цінностях на

*Назва запропонована Е. Смітом [10, с. 23].

відміну від пріоритету патріотизму Липинського – любов до спільної батьківщини.

Постмодерністи узагалі зміщують акценти з поняття «ідентичність» на похідне поняття «ідентифікація», розглядаючи питання про ідентичність з позиції становлення, ніж буття. На думку С. Холла, розуміння ідентичності криється не у пошуку відповіді на питання «хто ми є?» або «звідки ми прийшли?», а у тому – «ким ми могли стати?», «як ми репрезентовані і яке це має відношення до того, як ми могли репрезентувати самих себе?» [2, с. 133]. На нашу думку, саме в СРСР, у складі якого перебувала Україна, запроваджувався проект під назвою «радянський народ», метою якого було створення єдиної спільноти радянських людей із стиранням національних особливостей та власних історичних коренів, що певним чином відповідало постмодерністському підходу. Що з цього вийшло всі добре знають – розвал багатонаціональної країни та загострення міжетнічних стосунків аж до збройних сутичок та війн, окремі з яких не вирішені й сьогодні. Особливого загострення міжнаціональні відносини отримали у республіках, які мали у своєму складі успадковані від СРСР автономні утворення, що стали своєрідними етнополітичними мінами уповільненої дії (Азербайджан, Грузія, Молдова, Російська Федерація).

Який із названих підходів є найбільш прийнятним для сучасної України? Ураховуючи те, що рівень національної ідентичності українців суттєво різниться залежно від регіональної належності, вкрай складно дати однозначну відповідь на це питання. Крім того, істотним чинником у формуванні української політичної нації є її поліетнічність. Л. Шкляр виділяє у етнокультурному національному просторі України кілька сегментів, що утворилися в ньому внаслідок історичних обставин. Насамперед йдеться про титульний етнос – український. Політика держави стосовно нього зумовлена не стільки бажанням домінувати над іншими сегментами, скільки мотивами відновлення історичної справедливості, через порушення якої в часи імперської та тоталітарної влади сталися істотні деформації у сфері функціонування української мови, освіти, культурного та духовного життя українського народу. Другий сегмент становить російська етнічна громада та російськомовні українці, які внаслідок відродження культури титульного етносу відчувають певну загрозу щодо збереження та розвитку звичного для них мовного і культурного середовища. Третій сегмент охоплює решту національних меншин і перебуває у стані становлення. Четвертий сегмент стосується етносів, для яких територія України є історичною батьківщиною і за її межами у них немає умов та можливостей для повноцінного національного життя і розвитку. Водночас, перебуваючи, як правило, у значній меншості серед інших етнічних груп, вони зазнають тиску асиміляції, яка в окремих випадках загрожує незворотними процесами. Деякі з них чинять опір асиміляційним тенденціям, які розпочалися ще в радянську добу, розглядаючи демократичну українську державність як історичний шанс зберегти й відродити національну ідентичність [13, с. 81].

Ураховуючи поліетнічне суспільство, політична модель розвитку України та орієнтири національно-державного проекту можуть орієнтуватися на принципи примирення відмінностей в моделі так званої «консоціональної демократії», створеної А. Лейпхартом, як «найбільш перспективної форми демократії для багатоскладових суспільств, і єдино можливої форми демократії для суспільств, що вирізняються особливо високим ступенем багатоскладовості» [5]. У цьому процесі варто поєднати вирішення двох стратегій: відродження та утвердження етнонаціональної свідомості (мови, освіти, віри, культури, еліти) та інкорпорування до цього ареалу представників всіх національностей, які проживають в Україні з одночасним забезпеченням всебічного розвитку їхніх національних культур. В умовах глобалізаційного суспільства, ринкової економіки, демократії західного зразка, зовнішнього тиску метрополії зробити це можливо лише в умовах нового проекту «модерна Українська держава», що має бути привабливим для всіх її мешканців та об'єднаним національною ідеєю. В іншому випадку, національні меншини сприйматимуть цей процес як так званої «насильницької українізації», що лише посилить відцентрові тенденції та призведе до протилежних наслідків. Українська національна ідея повинна стати привабливим політичним проектом майбутнього нації, сенсожиттєвим чинником національного розвитку, що враховуватиме плюралістичність українського народу.

На думку Т. Воропай, здійснити це завдання можливо на засадах постмодерністського підходу, який «відповідає реальній історичній ситуації, коли національна ідентичність не відроджується, а створюється в якісно нових термінах синхронно з процесом демократичного націєтворення. Оскільки ми будуємо націю, національну державу саме тут і тепер, ми повинні одночасно формувати й репрезентувати у світі сучасну українську ідентичність – не патріархально-архаїчно-фольклорну, а цілком модерну. Виходити в цьому формуванні потрібно з сьогоднішніх та завтрашніх завдань, а не

тільки з вчорашніх та позавчорашніх реалій. Це не означає зрікатися свого минулого, це означає – вчитися на його уроках» [2, с. 134].

Певною мірою поділяючи такий підхід зазначимо, що західні демократії вже завершили складні та проблемні етапи історичного формування своїх націй-держав, у процесі яких застосовувалися елементи примусової асиміляції меншин чи навіть расової сегрегації (США). Український народ, перебуваючи у складі різних імперій, перманентно був об'єктом зазначених асиміляційних експериментів, що завдали серйозної шкоди національній пам'яті та культурі, загалом архетипу українця. Лікування цієї недуги з паралельним перетворенням української нації з бездержавної у державотворчу, становить основне завдання внутрішньої геополітики.

Сучасну Україну у цьому процесі можна порівняти з Італією періоду «II Risorgimento» («Відродження»), яка об'єдналась на основі численних оролівств та міст-держав у 1861–1871 рр. в італійську національну державу. Саме в той період герой Італії Джузеппе Гарібальді сказав сакраментальну фразу: «Італію ми створили, тепер необхідно створити італійців»! Відродивши у 1991 р. державу, постало завдання створити українську політичну націю з перетворенням «радянської людини» (*homo sovieticus*) в українця. При цьому зазначимо, сучасний досвід ліберальних демократій свідчить, що традиційні примусові методи суспільного об'єднання вже не спрацьовують і найкращим способом забезпечити консолідацію політичної нації та лояльність національних меншин є визнання їхнього почуття окремої національності, а не придушення його [4].

Крім того, в Україні існують суттєві відмінності від Італії XIX ст., що значно ускладнюють цей процес. У тогочасній Італії авангардом національного відродження став П'ємонт, що був найбільш високорозвиненою, економічно самодостатньою та інтелектуально передовою частиною Італії. Українська ж нація, мова, культура, історична спадщина формувалися в північно-західному регіоні сучасної території держави, який сьогодні значно поступається південно-східній частині держави за економічною потугою та кількістю населення ($^2/_3$ національного ВВП продукують області, що за часів Хмельниччини адміністративно та етнічно не були українськими) [1]. Як зазначив В. Липинський: «Політично-руйнуючий вплив оцих статичних причин нашої недержавности зростає в напрямку з північного заходу на південний схід – в міру того, як зростає степовість, отвертість, родючість і расова хаотична мішанина на Українській землі. Найбільше вражені хворобою недержавності наші степові чорноземні краї; найменше: лісово-болотисто-гориста полоса, де зародились і розвинулись Галицько-Волинська Держава, Литовсько-Руське Князівство і лівобічна, чернігівська і північно-полтавська, Гетьманщина» [7, с. 428]. У силу цих обставин, цілком очевидно, що Схід та Південь не можуть виконувати роль локомотива формування української ідентичності, навпаки – вони є гальмівним чинником, що сповільнює цей рух. На нашу думку, саме ця обставина є найбільшим внутрішнім викликом у процесі формування української нації, від подолання якого залежатиме чи відбудеться проект під назвою «Україна».

Існує й серйозна зовнішня загроза, що виходить від «собирателей русского мира» (*pax russica*) – геокультурного проекту, метою якого є втягнення до цього «руськокультурного архіпалегу» «рускоязичного насєлєнія» пострадянського простору. Як заявив один з ідеологів цього проекту Ю. Громико: «Велика історична потужність російської культури як протодержавного і протоцивілізаційного фундаменту життя на всьому просторі СНД у порівнянні з агресивними неоетнокритичними утвореннями і штучно спланованими результатами директивного «етногенезу» дає можливість засобами російської культури і мови асимілювати і привласнювати різноманіття місцевих національних культурно-історичних просторів» [3].

Отже, сформована В. Липинським концепція територіального патріотизму не втратила своєї актуальності на сучасному етапі державотворення. Виходячи зі сказаного та відповідно до сучасних реалій суспільно-політичного розвитку, формування української політичної нації мають складати такі засади:

– в основі націєтворення повинна лежати парадигма поліетнічності, соціальної, політичної злагоди на основі загальноконсенсусної мети (національної ідеї) – побудови сучасної демократичної держави, в якій забезпечуються права і свободи громадянина, рівень життя, що відповідає європейським стандартам;

– Україна як спільна батьківщина в існуючих кордонах повинна бути найвищою цінністю для всіх її громадян;

– держава має бути не самоціллю, а інструментом, що забезпечує реалізацію мети, механізмом самоутвердження нації;

– культивування як національної самоповаги, патріотизму та сприйнятливості до прогресивних надбань інших націй, що складають український народ;

– громадяни України повинні пов'язувати своє майбутнє з розвитком національної держави українського народу.

Відповідно політика консолідації української нації, окрім гуманітарних аспектів, має в обов'язковому порядку включати й економічні чинники, які визначають рівень життя громадян, а також розвиток демократичних інститутів, зокрема місцевого та регіонального самоврядування, утвердження верховенства права та формуванням громадянського суспільства. Лише такий симбіоз зможе забезпечити збереження української нації-держави як невід'ємного складника європейської спільноти та створення сприятливих умов для перспектив її розвитку в нових історичних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вітковський В. До проблематики «галицького проекту» / В. Вітковський, 2002. – № 23. – С. 261–262.
2. Воропай Т. С. Національна ідентичність як теоретична і практична проблема сьогодення / Т. С. Воропай // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : матеріали ІІ міжнар. наук. конф. – К. : Ай Бі, 2003. – С. 131.
3. Громыко Ю. Собирание русского мира, или на задворках СНГ-дипломатии? / Ю. Громыко // Русский Архипелаг. – Режим доступу. http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history98-00/gromiko-sobiranie/
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 35.
5. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; [пер. з англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
6. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Дзвін. – 1995. – № 10. – С. 94–120.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський В. // Повне зібрання творів, архів, студії / за заг. ред. Я. Пеленського. – Т. 6. – К. 1. – К., Філадельфія [б. в.], 1995. – 472 с.
8. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
9. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1998. – С. 22–23.
10. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Основи, 1994. – 225 с.
11. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методолопчний аналіз) / М. Степико М. – К. : Знання, 1998. – С. 115–116.
12. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: в особах / під ред. Ю. Римаренка. – Київ [б. в.], Донецьк [б. в.], 1997. – 319 с.
13. Шкляр Л. Є. Національні меншини в політико-правовому просторі України: проблеми культурної самоорганізації та розвитку / Л. Є. Шкляр // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років: [зб.] / за ред. І. Ф. Кураса, О. М. Майбороди. – К. : Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – 374 с.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ФОРМ ПРАВЛІННЯ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ

Лариса КОЧУБЕЙ, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
УДК 32.001

Анотація: *розглянуті різні підходи до визначення форм правління, їх класифікації. Наголошено на необхідності подальшого вивчення т.зв. нестандартних форм правління.*
Ключові слова: *форма правління, класифікація, монархія, республіка.*

Аннотация: *рассмотрено различные подходы к определению форм правления, их классификации. Сделано акцент на необходимости дальнейшего изучения т.н. нестандартных форм правления.*
Ключевые слова: *форма правления, классификация, монархия, республика.*

Annotation: *considered different approaches to defining the forms of Government, their classification. Was emphasis on the need to further study the so-called non-standard forms of governance.*
Key words: governance, classification, monarchy, Republic.

Політичні режими мають безпосереднє відношення до певної форми правління. На думку сучасних українських дослідників, форма державного правління – це спосіб і порядок формування вищих органів державної влади в країні й механізм їх компетенційних взаємовідносин. Спосіб формування вищих органів державної влади відбиває ступінь участі громадян (або підданих) у їх утворенні (спадкуванні, обранні, призначенні) й указує на способи легітимації державної влади та її підстави. Порядок формування передбачає наявність або відсутність повноважень цих органів щодо взаємоутворення й зумовлює їх конституційну відповідальність [11].

Поняття «форма державного правління» включає такі компоненти: норми і практика, що стосуються виду, структури, правового становища вищих органів державної влади; норми і практика, що характеризують відносини між цими органами; норми і практика зворотнього зв'язку між органами управління й тими, ким управляють.

Характер форми правління залежить від типу суспільства, від організації верховної державної влади, точніше, від визначення правового положення одного вищого органу державної влади – глави держави. Врешті, відмінність між двома основними формами правління – монархією та республікою залежить від того, хто стоїть на чолі держави. Форма правління позначається на структурі державного апарату та взаємовідносинах між окремими його ланками.

Із сучасних політологів класичний підхід до розмежування політичних режимів використовує відомий французький соціолог і політолог М. Дюверже, який виділяє режим злиття влади (абсолютні монархії та диктатури), режим поділу влади (конституційні монархії та президентські республіки), режим співробітництва влади (парламентські монархії та парламентські республіки) [1]. Вчений вважає, що політичні інститути і процеси, які пов'язані, перш за все з організацією, передаванням. Здійсненням та легітимацією влади, протягом історії виступають в різноманітних комбінаціях. Різноманітні види цих комбінацій і називаються політичними режимами [6]. Вони фіксують певний спосіб взаємодії елементів політичної системи, взаємовідносин між владою, суспільством та особистістю.

У різні періоди людської історії сформувалися різні форми правління [9].

Традиційно розрізняють дві основні форми правління, які мають декілька різновидів: монархія (абсолютна, дуалістична, конституційна) і республіка (президентська, парламентська, змішана, *радянська*) [10]. Реально існуючі держави часто мають ознаки декількох із цих «ідеальних типів». Однак у цілому така класифікація допомагає встановити основні закономірності статусу й відносин вищих органів державної влади.

Основними критеріями при класифікації *республіканської форми* державного правління є: поділ державної влади; модель компетенційної взаємодії, врівноваження й обмеження між вищими органами законодавчої, виконавчої влади і главою держави, яка, зокрема, передбачає певний ступінь впливу останнього й законодавчої влади через засоби й порядок формування й відповідальності на виконавчу владу; спосіб обрання глави держави (парламентський або позапарламентський). Зміст другого критерію відбиває поняття «система (механізм) стримувань і противаг», яке традиційно вважається складником теорії поділу державної влади. Оскільки ця система іноді

розуміється як окремий принцип організації державно-владних інститутів, доцільно визначити її як окремий класифікаційний критерій.

Поширеним способом визначення форм державного правління є також функціональний принцип, а саме визначення питання призначення і відповідальності уряду [14]. Республіки за відповідними принципами поділяються на президентські, парламентські та напівпрезидентські.

У основі організації державно-владних інститутів *президентської республіки* лежить «жорстка» модель поділу державної влади. Особливістю її функціонального аспекту є те, що реалізація законодавчої та виконавчої влади здійснюється максимально самостійно й автономно, оскільки главою останньої є президент, який формує уряд одноособово.

До президентських належать ті республіки, в яких президент є главою держави і уряду, призначає і звільняє на свій розсуд членів уряду, який відповідальний перед ним, має право накладати вето на закони, які приймаються парламентом, на власний розсуд видавати накази, що мають силу закону, розпускати парламент, вводити в країні надзвичайний стан, визначати зовнішньополітичний курс уряду. До президентських республік відносять США, більшість країн Центральної та Латинської Америки, Африки, а також Індонезію, Єгипет та ін.

Так, президентськими вважаються країни, де глава держави є одночасно керівником виконавчої влади і призначає та звільняє членів уряду на власний розсуд (у США, Нігерії, на Філіппінах – лише за формальною згодою парламенту). До президентських країн подібні абсолютні та дуалістичні (допускається існування парламенту, проте реальна виконавча влада належить монархові) монархії, де уряд також формується главою держави. Усі ці країни підпадають під категорію «монократичних».

Парламентські – це країни, у яких уряд формується безпосередньо парламентською більшістю, глава держави (президент чи монарх) лише формально затверджує її вибір і не може без санкції прем'єр-міністра звільняти членів уряду з посади.

Поділ державної влади («м'який», «гнучкий» або «частковий») у парламентській республіці має переважно інституціональний характер: парламент є інститутом законодавчої, а уряд виконавчої влади. Функціональний аспект менш чітко виражений, оскільки, по-перше, уряд формується парламентським способом; по-друге, прем'єр-міністр і члени уряду, здебільшого, є депутатами парламенту; по-третє, існує конституційно закріплений механізм тісного співробітництва законодавчої й виконавчої влади.

До парламентських республік характерний поділ функцій глави держави (президент) та виконавчої влади (глава уряду). Відповідно президент призначає главу і деяких членів уряду узгоджено з парламентом, а решту членів уряду – за рекомендацією глави уряду, який несе відповідальність перед парламентом. Президент не може на свій розсуд звільнити главу уряду, не має права накладати вето на закони, які ухвалюються парламентом, його укази не мають сили закону. Розпуск парламенту президентом можливий у випадку висловлення останнім недовіри уряду. Введення надзвичайного стану – право виключно парламенту, у сфері зовнішньої політики президент представляє державу і узгоджує свої дії із зовнішньополітичним курсом уряду. До парламентських республік належать Німеччина, Австрія, Молдова, Ізраїль, Індія, Угорщина, Словаччина, Швейцарія.

У випадку, коли за одними ознаками країна належить до парламентських, за іншими – президентських, республіку називають *напівпрезидентською або змішаною*. Це Франція, Італія, Чехія, Болгарія, Естонія, Вірменія та ін.

Загальними правовими ознаками, які в сукупності характеризують теоретико-правову модель змішаної республіки, є: формування уряду за участю глави держави (президента) й парламенту; відповідальність уряду перед главою держави й перед парламентом; біцефальність, дуалізм виконавчої влади; 4) відсутність конституційного визначення президента ані як глави виконавчої влади, ані як глави уряду; статус президента як арбітра або (та) гаранта у певних сферах державної діяльності; заміщення поста (посади) президента шляхом загальних прямих виборів.

Однією з основоположних ознак змішаної республіки є характер її виконавчої влади біцефальний (існування двох керівних центрів виконавчої влади – президента і глави уряду) і дуалістичний (вона здійснюється урядом за одночасної наявності певних виконавчих за своєю юридичною природою повноважень у президента). Юридична природа виконавчих повноважень президента (поряд з представницькими, арбітражними тощо) випливає з конституційних положень, а їх обсяг залежить від різновиду змішаної республіки. Значення уряду обумовлюється його становищем як самодостатнього колегіального органу виконавчої влади. Відповідно, й досить вагомим є становище прем'єр-міністра, який виступає главою уряду й має значний обсяг владних повноважень.

Існують критерії розрізнення президентськопарламентської й парламентсько-президентської республік. Основними критеріями розрізнення президентсько-парламентської й парламентсько-президентської республік є: співвідношення обсягу повноважень глави держави й парламенту в механізмі формування й відповідальності уряду; відсутність або наявність підстав розпуску парламенту президентом; обсяг інших повноважень президента (представницьких, виконавчих, арбітражних, у нормотворчій сфері тощо).

Своєрідність моделі поділу державної влади в *президентсько-парламентській республіці* полягає в тому, що її функціональний аспект залежить від співвідношення політичних сил у парламенті. У разі перемоги на парламентських виборах політичної партії, яка підтримує президента, уряд фактично формується президентом. Коли на парламентських виборах перемагає опозиційна президенту політична партія – парламентом. Це, відповідно, зумовлює два можливі періоди (цикли) функціонування державного механізму президентський та парламентський *(«співжиття влади»)*.

Особливістю президентсько-парламентської моделі є можливість конкурування за право формування уряду між президентом і парламентом, які мають однакове джерело владних повноважень, а значить, несуть однакову відповідальність перед народом. Основою цієї владної конкуренції є право президента розпуску парламенту.

Особливістю функціонального аспекту поділу державної влади в *парламентсько-президентській республіці* є те, що як арбітр глава держави зазвичай забезпечує узгоджене функціонування державних органів, виступає гарантом додержання конституції, незалежності й територіальної цілісності.

Правові ознаки парламентсько-президентської республіки: компетенційна перевага парламенту у формуванні уряду; юридична відповідальність уряду перед парламентом і складання повноважень перед новообраним парламентом; наділення глави держави правом розпуску парламенту за певних конституційно визначених підстав; наділення президента суттєвими повноваженнями: у внутрішній і зовнішній політиці, функціонально поєднаними зі сферою виконавчої влади, пов'язаними з його можливістю втручатися в нормотворчий процес (право законодавчої ініціативи, відкладального вето й видання актів, які мають силу закону).

Останнім часом у політологічній літературі набуває поширення інший підхід до класифікації форм правління, що базується не на формально-юридичному вираженні джерела влади (народ, монарх), способі формування вищих органів державної влади (вибори, призначення, наслідування) тощо, а на оцінці реальних повноважень державних органів та інститутів, визначенні суб'єктів, які де-факто мають пріоритет у здійсненні державної влади.

Відповідно до такої класифікації, різні форми державного правління залежатимуть від того, хто здійснює реальну владу, скільки осіб бере участь у прийнятті рішень і у який спосіб ці особи отримують такий статус. Пропонується розрізняти монократичні (абсолютна монархія, президентська республіка) і колегіально-представницькі (конституційна монархія, парламентська республіка) [4]. Форма державного правління – залежно від того, хто і в який спосіб формує уряд і керує його роботою.

Виходячи з того, що громадянське суспільство зумовлює державу з адекватними своїм принципам соціальними, політичними та юридичними характеристиками, то форма правління сучасної держави – це форма правління соціальної, демократичної і правової держави, зміст котрої відображається в заснованій та функціонуючій на принципах народовладдя й розподілу влади соціально-політично-правовій системі вищих органів законодавчої та виконавчої влади, мета функціонування якої є задоволення соціально-економічних, політичних та духовно-культурних потреб громадян.

Категорії «нереспубліка» і «республіка», як історичні типи держави кастово-станового суспільства та держави громадянського суспільства, покликані замінити панівні у вітчизняному державознавстві такі категорії як «рабовласницька держава, феодальна держава, буржуазна держава та соціалістична держава».

Категорії «монократія» та «полікратія», мають позначити історичні типи форми держави «нереспубліканського» і «республіканського» типу.

Поняття «поліархія» як історичний тип форми правління полікратичної (за формою) та республіканської (за соціальною сутністю) держави, пропонується використовувати замість поняття «республіка», яке в сучасній вітчизняній науці застосовується для позначення одного з основних видів форми державного правління.

Нове рішення в питанні про поділ форми державного правління на такі історичні типи, як «монархія» і «поліархія» сприяло вдосконаленню загальної класифікаційної схеми держав за формами правління. Суть оновленої класифікації полягає в тому, що держави за історичним типом форми правління, порівняно з традиційною класифікацією (де монархія як основний вид має такі види, як абсолютна, дуалістична та парламентська, а республіка –

парламентський, президентський та змішаний види), поділяються на монархії та поліархії; монархія представлена абсолютною монархією, дуалістична монархія є типом і одночасно видом форми правління перехідної (від кастово-станового до громадянського суспільства) держави, а поліархія має своїми видами парламентську, президентську та змішану поліархії [3].

Новим акцентом у пропонованій *класифікації* є обґрунтування недоцільності віднесення таких видів форм державного правління, як «парламентська монархія» та «парламентська республіка» до різних типів форм правління, оскільки за своїми сутнісними ознаками вони відносяться до одного й того ж історичного типу форми правління – *поліархічного*, виступаючи як такі види останнього: «парламентська поліархія із обраним главою держави» (Італія, Латвія, ФРН, Чехія та ін.) і «парламентська поліархія із спадковим главою держави» (Великобританія, Бельгія, Іспанія, Швеція, Японія та ін.); серед президентських поліархій виділяються держави, форми правління котрих характеризуються: а) структурою, близькою за своїм змістом до «вашингтонської» моделі; б) наявністю елементів парламентської поліархії; в) посиленими елементами президенціалізму.

Змішані поліархії мають своїми підвидами: президентсько-парламентську, напівпрезидентсько-напівпарламентську, напівпарламентсько-напівпрезидентську та парламентсько-президентську поліархії. Наведена класифікація форм державного правління побудована на основі аналізу змісту «юридичних форм», закріплених, як правило, у конституційно-правових нормах. Але це відображає лише один бік проблеми, оскільки для складання комплексної картини із цього питання необхідно враховувати також практичний прояв цих юридичних конструкцій – «політичну форму» державного правління (за формулюванням німецького професора права Г. Єллінека) [5].

«Парламентська поліархія», залежно від низки політичних факторів, серед котрих головним є стан партійної системи, у своїх політичних проявах може набути або «асамблейної» форми, коли існує реальна «перевага» багатопартійного парламенту над урядом, або «міністеріальної», коли, навпаки, уряд є «поводирем» двопартійного парламенту, або ж «партократичної», коли апарат «керівної» партії зрощений з державним апаратом.

На думку деяких дослідників у сучасних умовах класифікація за формальним джерелом влади не дає об'єктивних результатів, і віднесення таких країн, як Австралія, Великобританія, Канада до групи монархій, а США, Франції, Куби, НДРК та ін. – до однієї групи республіканських держав, уже не відповідає сучасним політико-правовим реаліям [12].

Конституціоналізована на базі недемократичного соціально-політичного режиму «президентська поліархія» в безпосередній політичній практиці може набути суперпрезидентської і навіть фактично монархічної форми (наприклад, Туркменістан часів правління С. Ніязова). Політичні форми змішаних поліархій зазвичай «коливаються» у межах своєї системи, і лише граничні її підвиди – президентсько-парламентська та парламентсько-президентська – можуть набути в першому випадку президентського, а в іншому – парламентського змісту.

На думку Р. Макрідіса та С. Бурга, американських вчених, представників школи системного аналізу, існує чотири основних процеси взаємодії між елементами політичної системи, і саме неоднаковість їх перебігу в різноманітних політичних системах є головним фактором диференціації політичних режимів. До цих процесів належать:

1) організація влади чи правління;
2) оформлення інтересів;
3) організація згоди в суспільстві;
4) організація прав [2].

Сучасні демократичні держави класифікуються за співвідношенням повноважень президента і парламенту: за ступенем авторитаризму в межах демократії.

Форма державного режиму – це сукупність методів здійснення влади державою. Державні режими можуть бути демократичними та недемократичними (тоталітарними, авторитарними).

Демократичному режиму притаманні такі методи функціонування влади, які реально забезпечують вільний розвиток особистості, фактичну захищеність її прав та інтересів. Демократичний режим базується на законах, що відображають об'єктивні потреби розвитку особистості та суспільства. Основними принципами діяльності державної влади визнаються плюралізм думок та свобода слова; реально забезпечуються права і свободи громадян; реалізується ефективна система контролю населенням державної влади та гарантується незалежне правосуддя.

Недемократичному режиму притаманні такі ознаки: цілковитий (тотальний) контроль держави над усіма сферами громадського життя: економікою, політикою, ідеологією, соціальним і культурним життям; одержавлення усіх суспільних організацій (профспілок, молодіжних та спортивних організацій тощо); позбавлення людини більшості суб'єктивних прав (хоча формально вони можуть проголошуватися);

порушення законності, ліквідація правових засад суспільного життя; мілітаризація громадянського життя; ігнорування інтересів національних меншин та відсутність свободи совісті та релігійних переконань.

Недемократичний режим може встановлюватися як за монархічної, так і за республіканської форми правління, однак, будучи запереченням принципів парламентаризму, він не може співіснувати з парламентською монархією чи республікою.

Важливість класифікації політичних режимів та форм правління полягає у тому, що вони дозволяють краще зрозуміти політичний простір тієї чи іншої країни. Зокрема, заслуговує на увагу «Політичний атлас сучасності» [8], у якому політичний розвиток держав вимірюється за наступними індексами:

- державності (ступінь успішності, управляємості, забезпеченості, ефективності та суверенності держави);
- зовнішніх та внутрішніх загроз;
- потенціалу міжнародного впливу;
- якості життя;
- інституційних засад демократії (оцінка традицій політичної конкуренції, представництва, участі, обмеження виконавчої влади, дотримання конституційних правил, можливість участі людей у прийнятті політичних рішень).

Так, до світових лідерів віднесено Велику Британію, Німеччину, Італію, Китай, Росію, США, Францію та Японію.

Група «благополучних і спокійних» переважно демократій, у якій можна виокремити декілька типів держав:

1) європейські «старожили» (Швеція, Швейцарія, Австрія, Данія, Люксембург, Ісландія та ін.);

2) несамостійні заморські демократичні «клони» (Сент-Кітс і Невіс, Трінідад і Тогабо, Багамські Острови, Коста-Ріка та ін.);

3) латиноамериканські демократії, що розвиваються (Аргентина, Мексика, Чилі, Уругвай, Панама та ін.);

4) ряд посткомуністичних країн, які успішно завершили демократичний транзит (Албанія, Болгарія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чехія, Естонія);

5) окремо – Ізраїль, Тайвань та ін.

Група авторитарних держав із проблемною державністю, у яких виникають високі, перш за все внутрішні загрози, та ті, які нерідко знаходяться у стані громадянської війни – Ангола, Афганістан, Бангладеш, Бурунді, Замбія, Ірак, Малі, Непал, Руанда, Сомалі, Таджикистан, ЦАР, Чад та ще сорок три держави.

Група недемократичних режимів із відносно міцною державністю: Алжир, Венесуела, В'єтнам, Габон, Іран, КНДР, Пакистан, Туркменістан, Узбекистан, Бахрейн, Білорусь, Казахстан, Катар, Куба, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія та ін.

І група несамостійних демократичних «клонів» із слабкою державністю і практично без впливу – Вірменія, Боснія і Герцеговина, Вануату, Гренада, Домініка, Палау, Молдова, Самоа, Тувалу та ін.

З точки зору значної кількості російських громадян, характер режиму, за великим рахунком, не може бути суттю принципових розходжень. Яка б форма правління (монархія, парламентська, напівпрезидентська чи президентська республіка), який би режим – авторитарний, демократичний чи олігархічний – не були зконституційовані. Це не дає відповідь на питання про ефективність модернізаційних змін, а саме покращення життя людей.

Проте твердження про те, що саме авторитаризм є найбільш ефективним для модернізації країни є некоректними. Прихильники авторитаризму не вказують про його недоліки. Підкреслюється, наприклад, благополуччя ОАЕ, але не згадується про плачевне становище сусіднього Оману. Адже у обох країнах авторитарні режими. Лише за умови чітко продуманої стратегії модернізації та наявність кваліфікованого правлячого класу (поряд з легітимністю правителя, соціальною підтримкою тощо), здатного реалізувати її, робить авторитаризм успішним у контексті модернізаційних реформ.

Авторитарний правитель за умов відсутності (чи недостатності) громадського контролю змушений або довіряти фаворитам рішення важливих та принципових питань, або жорстко їх контролювати. Необхідний потужний кадровий потенціал. Досить часто політичний клас не лише ототожнює державу, створює фон діяльності президента, але і часто намагається грати самостійну роль.

Оцінюючи сучасні параметри політичного режиму в Україні, необхідно зазначити, що «варіант «напівдемократичної олігархії в Україні є дещо кращим, ніж авторитаризм, навіть із «керованою демократією». В Україні склалася значною мірою олігархія – форма правління державою, коли влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів) і елементи політичної системи забезпечують таку форму правління [7].

У цілому ж, на думку сучасних українських дослідників, сучасні типології політичних систем враховують не лише характер держави, але і спосіб відтворення політичної сфери

у цілому. Вони вже давно відійшли від врахування лише формальних конституційних характеристик держави (демократія чи тоталітаризм, президентське чи парламентське правління). Значно більше уваги на сьогодні приділяється структурі та особливостям політичного процесу, а на особливу увагу у подальшому заслуговує осмислення «координатного місця» посткомуністичних та пострадянських держав, нестандартність яких досить часто не вміщується у традиційні класифікаційні схеми [13].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Duverger M. The Study of Politics. – London: Thomas Nelson,1972. – P. 82.
2. Macridis R., Burg S. Introduction to Comparative Politics Regimes and Change. – 2-nd ed. – N.Y.: Harper Collins, 1991. – P. 4.
3. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики: монографія. – Запоріжжя: Юридичний ін-т ; Дике поле, 2005. – С. 21.
4. Бостан С. К. Класифікація сучасних форм державного правління // Держава та регіони. Сер. Право. – 2010. – № 1. – С. 29.
5. Єллінек Г. Поділ держави // Вибори та демократія. – 2008. – № 3 (17). – С. 70–83.
6. Ровдо В. Сравнительная политология: Учеб. пособие: В 3-х чч. – Вильнюс: ЕГУ – Москва: ООО «Вариант», 2007. – Ч. 1. – С. 69.
7. Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? // Віче. – 2011. – № 1. – С. 28–29.
8. Политический атлас современности: Опыт многомерного статисти ческого анализа политических систем современных государств. – М.: Изд-во «МГИМО–Университет», 2007. – С. 10.
9. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: монографія / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України,2011. – С. 19–20.
10. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – С. 696.
11. Протасова В. Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди: монографія. – Х., 2009. – С. 5.
12. Сухонос В. Форми правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2003. – Вип. 21. – С. 150.
13. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография. – Х.: Константа, 2006. – С.120.
14. Чапала Г. В. Парламентсько-президентська форма правління: загальні риси й особливості // Українська державність: становлення, досвід, проблеми. – Х., 2003. – С. 63.

ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЇ «НАПІВПРЕЗИДЕНТАЛІЗМ»: М. ДЮВЕРЖЕ ЯК ЗАСНОВНИК ПОНЯТІЙНОГО І ТЕОРЕТИЧНОГО КОНСТРУКТІВ?

Віталій ЛИТВИН, кандидат політичних наук
УДК 321.015

Анотація: *проаналізовано еволюцію категорії «напівпрезиденталізм». Перевірено те, чи М. Дюверже насправді є засновником й понятійного, й теоретичного конструктів напівпрезиденталізму. Визначено, коли напівпрезиденталізм був введений в обіг і почав розглядатись як наукова категорія. Визначено етапи наукового трактування напівпрезиденталізму – біхевіоралістський, інституційний, неоінституційний. Було зроблено висновок про те, коли напівпрезиденталізм став системною категорією політологічного аналізу.*

Ключові слова: *режим, напівпрезиденталізм, напівпрезидентський режим, біхевіоралізм, інституціоналізм, неоінституціоналізм, М. Дюверже, Р. Елгі.*

Аннотация: *проанализирована эволюция категории «полупрезидентализм». Проверено, в действительности ли М. Дюверже является основоположником и понятийного, и теоретического конструктов полупрезидентализма. Определено период времени, когда полупрезидентализм введен в оборот и стал рассматриваться как научная категория. Были установлены этапы научной трактовки полупрезидентализма – бихевиористский, институциональный, неоинституциональный. Сделан вывод о том, когда полупрезидентализм стал системной категорией политологии.*

Ключевые слова: *режим, полупрезидентализм, полупрезидентский режим, бихевиорализм, институционализм, неоинституционализм, М. Дюверже, Р. Елги.*

Annotation: *the article is dedicated to analyzing evolution of category «semi-presidentialism». The author checked whether Duverger really is founder of conceptual and theoretical constructs of semi-presidentialism; determined when semi-presidentialism was put into circulation and began to be regarded as a scientific category; identified the stages of scientific interpretation of semi-presidentialism – behavioralism, institutionalism, neo-institutionalism; concluded when semi-presidentialism became the system category of political analysis.*

Key words: *regime, semi-presidentialism, semi-presidential regime, behavioralism, institutionalism, neo-institutionalism, Duverger, Elgie.*

У західній, вітчизняній та російській політологічній літературі прийнятим є трактування, що в науковий вжиток категорію «напівпрезиденталізм» запровадив та згодом обґрунтував і також класифікував М. Дюверже [20]. Цієї думки дотримуються В. Богданор [13], М. Шугарт і Дж. Кері [63, с. 23], Дж. Сарторі [61, с. 132], С. Ропер [60], С. Скач [64], О. Процик [58], Ю-Шан Ву [71, с. 5-6], Ж. Блондель [12, с. 166], Дж. Пасквіно [54, с. 130], Т. Погунтке та П. Вебб [57], О. Зазнаєв [1], О. Машталер [5], А. Романюк [6], В. Литвин [2-4], у ранніх працях Р. Елгі [35, 36] тощо. При цьому найчастіше відбувається апелювання не до однієї наукової праці Дюверже, а щодо різних – здебільш до таких: «Нова модель політичної системи: напівпрезидентське урядування» (1982 р.) [20] і «Політичні інститути і конституційне право» (1970 р.) [23]. Але ж мало хто задається питанням про те, чи використовувався аналізований термін до того, як про нього почав говорити М. Дюверже, й коли сам М. Дюверже почав використовувати термін. На вирішення цього наукового завдання спрямована дана стаття, актуальність теми якої пояснюється тим, ніби довершене трактування терміну «напівпрезиденталізм» можливе тільки за умови оперування його точним теоретико-методологічним, історичним та прикладним контекстом.

При цьому, у статті запропоновано наступний порядок розгляду становлення категорії «напівпрезиденталізм» – від «класичного» трактування, яке аналізоване у доробках М. Дюверже, до найбільш раннього використання терміну (принаймні, з огляду на те, яку емпіричну інформацію вдалось отримати). «Класичним» початком конструкту напівпрезиденталізму, як зазначено вище, варто вважати дві праці під авторством М. Дюверже. Але оскільки нас цікавлять більш ранні посилання щодо категорії «напівпрезиденталізм», ми відштовхуватимемось від засадничої праці М. Дюверже «Політичні інститути й конституційне право», котру (все таки) більшість дослідників трактують як ініціальну в руслі системного оцінювання аналізованого поняття. Хід дослідження буде проводитись від 1970 р. у зворотному порядку до найбільш раннього використання і трактування напівпрезиденталізму. При цьому, в переважній мірі опиратимемось на праці Р. Елгі [35-37, 77], М. Дюверже [20-33], Р. Баррона [8], Ж-Ф. Байарта

[9], Ж. Блонделя [11, 12], Д. Куммінга [17, 18], Х. Екштейна та Д. Аптера [34], Е. Селігмана і А. Йонсона [38], А. Фернандеза [39], Р. Пінто [56], А. Шиллера [62], Г. Сміта [65], Ч. Стронга [66], Дж. Влачоса [68] тощо.

У теоретико-методологічному плані апелюємо до «конституційного» методу визначення напівпрезиденталізму, що запропонований М. Дюверже й Р. Елгі. Так, перший (у «класичному» сенсі [20]) стверджував: політичний режим розглядається як напівпрезидентський, якщо конституція, яка його встановлює, передбачає, ніби режим комбінує три елементи: 1) президента республіки обирають на підставі універсального права голосу;

2) наділений значними повноваженнями;

3) напроти себе він має прем'єр-міністра та міністрів, які володіють виконавчою та урядовою владою, можуть залишатись в уряді доти, поки парламент не виразить їм опозицію. Р. Елгі [35-37] трактує напівпрезиденталізм як республіканську форму правління, що передбачає посаду всенародно вибраного президента, а також прем'єр-міністра, відповідального перед парламентом, та вимагає компіляції необхідності введення парламентської практики та її зіставлення з главою держави. Визначення заданого поняття запропоновано для того, щоб зрозуміти наскільки більш ранні пояснення напівпрезиденталізму відрізняються / співпадають із тими, які використовуються у сучасній політичній науці.

Паралельно з працею М. Дюверже «Політичні інститути і конституційне право» у 1970 р. була видана стаття Ж-Ф. Байарта «Камерунський національний союз» [9], де вжито поняття «напівпрезиденталізм» до політичної системи Камеруну. Дослідник зауважує, що Конституція від 1 вересня 1961 р. запровадила напівпрезидентський режим, де главу держави наділено більшими повноваженнями, ніж главу держави у П'ятій Республіці в Франції [9, с. 708]. З огляду на задане конституційне розуміння напівпрезиденталізму Р. Елгі, основний закон Камеруну 1961 р. не відповідав даній конструкції. Окрім того, на момент написання статті у 1970 р. задана країна також не могла позиціонуватись як напівпрезидентська. Специфікою ж моделі політичної системи цієї країни у даний період розвитку вважаємо такий момент, що існували дві посади прем'єр-міністрів – один репрезентував Східний Камерун, а другий – Західний Камерун (представництво на регіональній основі). Проте в країні до 1975 р., коли були прийняті поправки щодо нової Конституції 1972 р., жодного разу не було прем'єр-міністра, який репрезентував би країну у цілому. Крім того, не було передбачено політичної відповідальності прем'єр-міністра перед парламентом[1].

З цього приводу цікаво дізнатись чи Ж-Ф. Байарт якимось чином асоційований з М. Дюверже у 1970 р. Примітно те, що Ж-Ф. Байарт у своєму дослідженні кілька разів цитує М. Дюверже, проте, зазвичай, у прив'язці до праці «Політичні партії» (у версії 1964 р. [30]). Тому дослідники використовують термін «напівпрезиденталізм» незалежно один від одного і в однаковий часовий період, що вважається можливо, але малоймовірно. Помітно це є у тому факті, що концепція М. Дюверже ніколи не була прийнята французькими науковими колами, тому точно сказати про зв'язок дослідників досить складно. Більше того, Ж-Ф. Байарт підтверджує, за словами Р. Елгі, що він ніколи не зустрічався (принаймні у той період) із М. Дюверже (перед використанням терміну «напівпрезиденталізм» у 1970 р.). Крім того, дослідником зроблено висновок, що це поняття було дуже вживаним й популярним серед його студентів. Це може підтвердити думку, що досліджувана категорія до 1970 р. не мала офіційного наукового вжитку.

Разом з тим, загальноприйнятою істиною вважається той факт, що уточнення (фразу) «напівпрезидентський» (як прикметник) використовував Х. Бев-Мері ще у 1959 р. Після цього М. Дюверже використав термін задля цілісної класифікації специфічного політичного режиму на противагу президентському і парламентському режимам (1970 р.) – а мова йде про одинадцяте видання згаданої праці «Політичні інститути й конституційне право» [23] (у десятому виданні, 1968 р., використання терміну не помічено). Цікаво, що особисто М. Дюверже підтверджує, ніби Х. Бев-Мері першим ввів у обіг термін «напівпрезиденталізм» у пресі. Задане зауваження зроблено М. Дюверже у 1986 р. в праці «Напівпрезидентський режим» [31]. Схожий висновок зроблено у вступі статті «Напівпрезидентський режим» у «Конституційному словнику» О. Дюамеля та І. Мені [19, с. 901]: «... Термін «напівпрезиденталізм» був запропонований Хубертом Бев-Мері ... саме тоді, коли генерал де Голль вступив у Єлисейський палац 8 січня 1958 р. Він був введений у мову конституційного права і політичної науки автором цієї статті в ... 1970 р.». Але опираючись на доробки Р. Елгі, який перевірив цитовану газетну статтю, автором якої є Х. Бев-Мері, варто наголосити, ніби в ній не здійснено звернення до категорії «напівпрезиденталізм»

[1] В 1972 р. федеративний устрій, що був властивий Камеруну досі, замінено на унітарний – Республіку Камерун.

(детальну інформацію можна отримати з сайту Р. Елгі, що присвячений проблемам напівпрезиденталізму [77]). Таким чином, необхідно припустити два варіанти:

1) або М. Дюверже цитував іншу газетну статтю;

2) або термін «напівпрезиденталізм» був використаний розмовно, а Х. Бев-Мері ніколи й не опубліковував його[2].

Тим не менше, М. Дюверже був не першим науковцем, що звернувся до такої категорії як «напівпрезиденталізм». У 1960 р. опубліковано дослідження Б. Муньє у журналі «Огляд заморського права та політики» [59], де нову політичну модель Мадагаскару іменовано як «напівпрезидентську демократію». Дослідник у статті помічає, що президента обирають у французькому стилі колегії вибірників, але не через всенародний стиль обрання, як це має місце в США, – тому саме це робить Мадагаскар напівпрезидентською демократією. Проте, як це очевидно, термін був використаний в іншому контексті, ніж він розуміється сьогодні – та навіть попри це доведено, що термін «напівпрезиденталізм» введений в науковий обіг не таким дослідником як М. Дюверже, а теж, що цей термін перебував у науковому обігу дещо раніше (хоча потрібно досліджувати також й те, коли сам М. Дюверже почав використовувати термін «напівпрезиденталізм», про що мова піде згодом).

Відома пошукова наукова база журналів й статей Journal Storage (JSTOR) [72] дає низку результатів з запитом «напівпрезиденталізм», «напівпрезидентський» тощо, які позначені більш ранніми датами, аніж класична праця М. Дюверже «Політичні інститути і конституційне право». Переважно мова йде про американські журнали в галузі юриспруденції, регіональних та політичних досліджень. Крім того, окремі цікаві результати отримані з каталогу французьких журналів Persee [74] і відомого англомовного журналу «Parliamentary Affairs» [73], де часто публікуються праці по проблематиці напівпрезиденталізму. У будь-якому разі, однозначний висновок у тому, що на основі цих джерел перші посилання на «напівпрезиденталізм» сягають початку 1950-их років й, зокрема, мають відношення до Еритреї. Мова йде про дві статті – «Диспозиція Еритреї» [17, с. 28] і «Диспозиція Еритреї від ООН» [18, с. 132] – одного автора, Д. Куммінга, британського адміністратора у Еритреї в той час. Але французькомовна стаття, предметом якої є аналогічна проблема, опублікована ще раніше, у 1952 р. – «Установчий досвід ООН» [56, с. 357] – автором її є Р. Пінто. Річ у тому, що в 1950 р. в Організації Об'єднаних Націй вирішено створити федерацію між Ефіопією і Еритреєю. У межах цієї федерації Еритрея мусила була мати власну конституцію, якою передбачалось існування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади у внутрішніх питаннях. Задля підготовки конституції було призначено комісара ООН Е. А. Матієнзо. Саме цей комісар іменував політичну систему в цій частині федерації як напівпрезидентську – хоча вона й не була такою у розумінні, яке застосовують сьогодні. Мова йшла про політичну систему, де глава виконавчої гілки влади обирався однопалатним парламентом на термін повноваження самої легіслатури; глава виконавчої влади асоціюється з цілою виконавчою вертикаллю, але не є політично відповідальним перед парламентом [17, с. 28]. Аналогічні ідеї знайшли своє відображення у ще одній статті в 1953 р. – «Еритрея: Конституція та федерація з Ефіопією», автором якої є А. Шиллер [62, с. 382].

Разом із тим, у проміжку між 1953-1970 рр. було помічено й інші дослідження, де застосовано термін «напівпрезиденталізм»: стаття (авторство якої сьогодні не встановлено) у журналі «Атлантика» від грудня 1958 р. [67], де мова йде про те, що після прийняття Конституції 1958 р. у Франції встановлено «напівпрезидентський режим»[3]; дослідження «Зміна форми французької демократії» Г. Райта (1959 р.) та Р. Баррона «Партії і політика у сучасній Франці» (1959 р.) [8, с. 152]; дослідження Т. Кола «Європейські політичні системи» (застосування в контексті Франції) (1959 р.) [16, с. 207], Д. Піклс «П'ята французька республіка» (1960 р.) [55, с. 132-142], Ф. Херменса «П'ята республіка» (1960 р.) [46, с. 77], А. Верта «Революція де Голля» (1960 р.) [69, с. 251]; дослідження «Конституційні зміни у колишній французькій Чорній Африці» Ж. Блонделя (1960 р.) [11]; книга Г. Хаторна, Х. Пеннімана і Г. Зінка «Урядування та політика в США» (1961 р.) [44, с. 246] – в плані Конституції Франції від 1958 р.; праці Дж. Гунтера «Всередині Європи сьогодні» (1961 р.) [42, с. 83], Е. Ешкрофта «Де Голль» (1962 р.) [7, с. 200], Г. Екштейна та Д. Аптера «Порівняльна політика: хрестоматія»

[2] В 1959 р. М. Дюверже був постійним автором журналу «Le Monde», тому дослідники, безсумнівно, зустрічались і говорили про нову політичну систему Франції. Можливо це стало основою посилання М. Дюверже на Х. Бев-Мері.

[3] Це ще більш доводить факт, що Х. Бев-Мері не був першим автором поняття «напівпрезидентський режим». Але зауваження про це М. Дюверже може мати підстави, адже й у журналі «Атлантика», й у працях Х. Бев-Мері часова різниця між використанням термінів є незначною. Можливо М. Дюверже не встиг дізнатись про те, що аналогічний термін використано в американській політичній науці.

(1963 р.) [34, с. 398]; книги Ч. Ф. Стронга «Сучасні політичні конституції» (1963 р.) [66, с. 250], Е. Харгрува «Трагічний герой у політиці» (1963 р.) [43, с. 630], Я. Є. Брінтона «Федерації на Середньому Сході» (1964 р.) [15, с. 5, 21], П. Ганьона «Франція з 1789 р.» (1964 р.) [40, с. 474]; дослідження «Президенталізм та французька політика» Дж. Хейварда (1964 р.) [45], «Конституціоналізм і комуналізм: випадок Кіпру» К. Папастатопулос (1965 р.) [53], «Зауваження щодо Конституції Камеруну» Ж. М. Нзоуанке (1969 р.) [51]. У 1970 р. історик К. Морган звернувся до поняття «напівпрезидентський» у розгляді британського прем'єра Ллойда Джорджа, як політика з «напівпрезидентськими атрибутами» у ході Першої світової війни [49, с. 144]. Це означає, що аналізований термін був у відносному вжитку починаючи з 1958 р., проте М. Дюверже постав тим, хто вперше використав дане поняття задля спеціалізованого детермінування політичної системи, у якій президент обирається всенародно, а урядовий кабінет відповідальний перед парламентом.

Але й на цьому історія датування використання терміну «напівпрезиденталізм» не закінчується. Застосовуючи базу даних Google Books [75], Р. Елгі помітив більш ранні наукові джерела досліджуваної категорії. При чому різниця у запровадженні та його строках у заданому випадку є колосальною: вперше звернення до категорії «напівпрезидентський» відбувається у 1875 р. у «Джентльменському журналі» – це стаття «Уривок з історії Криму» під авторством К. Муррея [50, с. 178]. Там є цитата, котра звучить наступним чином: «... ані чвари правих й лівих, ані напівкоролівська напівпрезидентська подорож по Франції...». І після цього слідує нагадування про прізвище «Мак-Магон» – мова йде про третього президента Франції (а на момент подій, які описані у статті (Кримська війна 1856–1959 рр.), – генерала армії), тому термін вжито у політичному плані. Хоч таке використання терміну не сприяло для початку наукової концепції напівпрезиденталізму, проте в цьому плані є один дуже цікавий момент: використання терміну тут (знову ж таки) пов'язано із Францією, а категорія «напівпрезидентська» звертається до типу політичного лідерства. Але загалом термін «напівпрезиденталізм» тут використано у квазіполітичній манері[4].

Наступне реферування до досліджуваного поняття стосується 1923 р. Проте в цьому випадку мова йде не про політичний характер категорії: було використано термін «напівпрезидентська посада» у Джентльменському клубі (на початку XX ст. клуб включав представників середнього класу, проте більш високого статусу). Це помічено у праці Е. Госсе «Історія літератури вісімнадцятого століття (1660–1780)» [41, с. 291]. Для 1923 р. характерне й інше, політичне, трактування категорії напівпрезиденталізму: Г. Сміт у дослідженні «Федералізм в Північній Америці» [65, с. 35] вказує таке словосполучення – «гіпотетичне запровадження напівпрезидентської форми правління у Великобританії часів Ллойда Джорджа» (в заданому випадку на увазі мається те, що прем'єр-міністр діяв напівпрезидентським шляхом). Це цікаво із огляду на те, що К. Морган звернувся до запропонованої ідеї у 1970 р., а також на факт, що Google Books має посилання на використання терміну щодо Ллойда Джорджа у Хансарді, записі парламентських дебатів у Сполученому Королівстві в 1921 р. (Хансард – умовна назва друкованої стенограми парламентських дебатів у Вестмінстерській системі управління, похідна від імені Томаса Курсона Хансарда – видавця протоколів [14, с. 212-220]). А в онлайн-версії Хансарду нема інформації із приводу того, що в цей період вживався термін «напівпрезиденталізм» [76].

У проміжку 1923–1952 рр. використання терміну «напівпрезиденталізм» було помічено ще у кількох наукових працях. Перша, за авторством Дж. Моргана, «Наші президенти» (1930 р.) [48, с. 50]: запропоновано розгляд інституту президентства в США, а напівпрезиденталізм згадано у наступному контексті – «заборонено собі заробляти на життя й встановлено вимогу зберігати напівпрезидентську державу». Друга, за авторством Ф. А. Огга і Г. Зінка, «Сучасні іноземні уряди»(1949 р.) [52]: в цьому випадку звернення до категорії напівпрезиденталізму відбувається щодо президента Ш. де Голля у Франції. По-третє, це дослідження А. Фернандеза «Нова конституція Португалії» [39, с. 72]: вперше в політичній науці відбувається аналіз категорії напівпрезиденталізму у порівняльній перспективі в контрасті стосовно президенталізму та парламентаризму. Хоча, із іншої сторони, конституція часів А. Салазара зовсім й не була напівпрезидентською. По-четверте, це праця М. Майера «Законодавче вето глави держави. Дослідження через порівняльне конституційне право» [47]. У ній відбувається звернення до

[4] Цікаво, що перше публіцистичне (журналістське) звернення щодо аналізованої категорії помічено з датуванням від 22 грудня 1857 р. у статті «Цікаве з Вашингтона» у журналі «New York Times». Посилання має політичний характер: стосується промови сенатора (у 1856-1861 рр.) з Пенсільванії В. Біглера у плані дебатів про «канзаську проблему» з сенатором С. Дугласом. Але у заданому посиланні не зрозуміло в якому сенсі було вжито аналізований термін.

політичних систем в Еквадорі і Перу із наголосом, що останні не можуть вважатись повністю президентськими. Окрім того, автор апелює щодо конституційної системи Литви за наслідками Конституції 1928 р. і деяких інших країн Європи: в цьому випадку напівпрезидентською є та система, в якій президент має право кваліфікованого вето. По-п'яте, мова йде про працю Дж. Влачоса «Нова баварська конституція» [68, с. 284]: із її назви очевидно, що автор напівпрезидентською вважав баварську конституцію (а це не відповідає сучасному трактуванню напівпрезиденталізму). По-шосте, це ідеї Г. Райта, які були викладені у праці «Зміна форми французької демократії» [70, с. 48-50]. Це цікаве посилання, оскільки воно розміщує голлістські поствизвольні конституційні ідеї в контексті напівпрезиденталізму, наприклад, із огляду на виступ Ш. де Голля у 1946 р. в місті Байе: задане позиціонування ідеї видається цілком доречним у контексті сучасного стану французького конституціоналізму. В цілому це означає, що такий термін як «напівпрезиденталізм» перебував у науковому обігу за три десятиліття до того, як його використав М. Дюверже. При цьому, із огляду на проаналізовану літературу, вперше термін «напівпрезиденталізм» у наближеному контексті щодо сьогочасного наукового розуміння використав А. Фернандез, а теж Р. Браун, про якого мова йде нижче[5].

Дуже цікаве трактування напівпрезиденталізму було помічено у «Енциклопедії соціальних наук» (1932 р.) [38]: у главі «Послідовні держави» ((«Succession States») – на увазі маються Австро-Угорська та Османська імперії) Р. Браун зазначив, ніби за наслідками конституційної реформи в Австрії у 1929 р. система перетворилась із «чистої парламентської республіки... у напівпрезидентську республіку». Задане посилання вважаємо дуже цікавим із декількох причин:

1) це дуже раннє наукове трактування напівпрезиденталізму;

2) посилання описує конституційне розуміння напівпрезиденталізму (навіть раніше, ніж це було запропоновано А. Фернандезом у 1938 р.) – ситуації, в якій посада прем'єр-міністра позиціонується як сильніша, аніж зазвичай, а посада президента оцінюється слабшою, ніж зазвичай (в заданому випадку варто зауважити, що суть поправок до Конституції Австрії у 1929 р. була в тому, що запроваджувались прямі вибори президента у попередній парламентській системі);

3) термін «напівпрезиденталізм» використано стосовно Австрії – з цього приводу звертаємось до напрацювань Р. Елгі, котрий визначає Австрію у проміжку 1929-1933 рр. як напівпрезидентську систему (бо в 1933 р. конституцію змінено). Але більшість науковців не вдаються до такого кроку – навіть ті, що класифікують Австрію як напівпрезидентську після 1945 р. Причина такої відмінності полягає у тому, ніби конституція відмінена у 1933 р. – тобто перед тим як відбулись перші прямі президентські вибори – а також у тому, що до цього моменту президентську посаду займала символічна політична фігура. Тому прем'єр-міністр позиціонувався як головний політичний актор, що й зближувало таку політичну систему із типом парламентаризму. Проте з конституційної точки зору, Р. Елгі безумовно мав рацію – в Першій Австрійській республіці було застосовано напівпрезидентську конструкцію розподілу владних повноважень.

Проміжний висновок полягає у тому, що термін «напівпрезиденталізм» не мав конкретного політичного значення у першій половині XX ст.: його первинне або ініціальне використання у політичній науці є побудоване на біхевіоралістському трактуванні політичних процесів і не має в тодішній інтерпретації

[5] Але слід розуміти, що використання терміну «напівпрезиденталізм» було помічено не лише в науковій літературі (в науковій літературі це сталось у 1923 р. в ракурсі прем'єр-міністра Сполученого Королівства Д. Ллойда Джорджа в 1916-1922 рр.), а у публіцистичній. Зокрема, 20 жовтня 1919 р. парламентський кореспондент журналу «The Times» опублікував уривок про чергову парламентську сесію. У статті автор звертається щодо «Містера Ллойда Джорджа, що займає напівпрезидентську позицію, невідому в Конституції». 13 грудня 1919 р. подібне посилання з'явилось на передніх шпальтах «The Times». Інше посилання в аналогічному напрямі зроблено парламентським кореспондентом 24 грудня 1919 р. Ще по три посилання на проблему в аналогічному виданні з'явилося у 1920 й 1921 рр.: при цьому у них наголос зроблено на трактуванні політичних лідерів з позицій біхевіоралістського змісту напівпрезиденталізму. Окрім того, 16 серпня 1921 р. в промові у Палаті громад граф Вінтертон звинуватив Ллойда Джорджа в оперуванні «напівпрезидентською системою» урядування. Коментар опублікований у журналах «The Manchester Guardian» та «The Scotsman» 17 серпня 1921 р. У такому ж контексті термін напівпрезиденталізму був використано і адаптовано Г. Смітом у його праці «Федералізм в Північній Америці» стосовно оцінювання парламентського управління. Але цікаво наступне: коли Д. Ллойд Джордж залишив свою посаду у 1922 р., термін у запропонованому значенні не вживався до його наступників. Це доводить, ніби на початку XX ст. «напівпрезиденталізм» як термін перебував у семантичній невизначеності. Цікавий такий факт, ніби наступне посилання на запропоновану категорію у журналі «The Times» відбулось аж у контексті політичної системи Франції 13 березня 1972 р. При цьому, помічено раніше використання терміну «напівпрезиденталізм» у іншому журналі «New York Times» 22 лютого 1960 р. в плані напівпрезидентської системи у Камеруні. І лише із 1976 р., коли прийнята Конституція Португалії, термін регулярно почав вживатись у газетно-журнальному дискурсі.

відношення до інституційної практики, зокрема до конституційних структур і більш ефективного здійснення політичної влади (в переважній більшості випадків, за винятком таких дослідників як А. Фернандез і Р. Браун).

Систематичне же використання терміну розпочалось лише на початку 50-их рр. XX століття – при цьому у зв'язку щодо структур конституційного політичного характеру. Проте, в заданому випадку спочатку суттєво була обмежена географія застосування терміну. У 1952–1953 рр. термін був вживаним щодо конституційної системи Еритреї; в 1958–1959 рр. його розпочали системно застосовувати щодо означення конституційної системи П'ятої республіки у Франції; на початку 60-их рр. – щодо конституцій деяких нових незалежних країн Африки (до 50-их рр. цей термін несистематично був використаний стосовно детермінування режимів для таких країн, як Австрія, Литва, Німеччина та Португалія).

Цікавим видається такий висновок: М. Дюверже використав термін «напівпрезиденталізм» вперше не у 1970 р. в праці «Політичні інститути та конституційне право» [23], а раніше – при чому ще у 50-ті рр. минулого століття. В 1959 р. вийшло друге (англомовне) видання книги «Політичні партії, їх організація і діяльність у сучасних державах» [32, с. 393] – у праці помічено вживання терміну «напівпрезиденталізм». Крім того, звернення до наукової категорії відбувається у третьому виданні книги в 1963 р. [33, с. 393]. База даних Google Books доводить ще більш раннє використання М. Дюверже терміну «напівпрезидентський режим» (ми апелюємо до результатів пошуків, здійснених Р. Елгі через застосування критеріїв «regime semi-presidentiel» й «Maurice Duverger»): отримано результат, що це сталось у 1955 р. в праці «Конституційне право і політичні інститути» [21, с. 444] (доказ же цьому знаходимо у дослідженні «Державні фінанси» [10], що опубліковане у 1956 р., бо тут відбувається аналогічне посилання, а також у чисельних працях М. Дюверже, виданих до 1970 р., в котрих робиться посилання на працю від 1955 р.). Це доводить висновок, що М. Дюверже самостійно використовував термін «напівпрезидентський режим», починаючи не пізніше як із середини 50-их рр. XX ст. Зокрема, до грудня 1963 р. існувало вісім посилань на категорію, введену М. Дюверже, – «regime semi-presidentiel». Проте, починаючи з січня 1963 р. й до грудня 1969 р. таких посилань було тільки два, одне із яких стосується праці М. Дюверже «Політичні партії» [30] (1964 р.). Лише після цього відбувається цитування в підручнику у 1970 р. [23].

Проте Р. Елгі взагалі наголошує, що вперше термін «напівпрезиденталізм» у науковому вжитку було використано самим М. Дюверже ще в 1951 р. у його першому виданні «Політичних партій» [28] (франкомовна версія). Річ у тому, що в першому англомовному виданні (перекладному) від 1954 р. також використано аналізоване поняття. Крім того, у франкомовному виданні від 1958 р. також помічено однакове характеризування досліджуваної категорії [29, с. 431]. Це подано в розділі «Партії і структура уряду», де мова йде про те, що в гітлерівській Німеччині (зверніть увагу, не у Веймарській республіці) практикувався напівпрезидентський режим. Проте посилання робиться і на те, що напівпрезидентською була Веймарська республіка[6].

У такому випадку цікаво наступне: наприкінці 50-их – початку 60-их рр. М. Дюверже використовує поняття «напівпрезиденталізм» у дескриптивному, а також поведінковому (біхевіоралістському) контексті, але переважно стосовно системи, яка мала місце у Франції. У цей період виходить праця дослідника під назвою «П'ята республіка» [25], в якій наголос робиться саме на такому визначенні моделі напівпрезиденталізму. У праці дослідник описує політичні інститути та інституції «нового режиму» і говорить про ймовірну еволюцію до напівпрезиденталізму [25, с. 201]. В цьому плані примітно, це визнає сам М. Дюверже, що Франція до 1962 р. не була напівпрезидентською республікою – а в 1959 р. ішлось про парламентську модель. Тому вперше було зроблено чітке розрізнення поміж парламентською та напівпрезидентською республіками. Проте в цей період ще не було сформовано цілісної політологічної концепції напівпрезиденталізму, а трактування концепту й досі відбувалось у більшій мірі на біхевіоралістських засадах. Цікаво й те, що ще у 1968 р. в десятому виданні праці «Політичні інститути й конституційне право» [22, с. 704] М. Дюверже продовжував використовувати термін «напівпрезиденталізм» у тому варіанті, який був традиційним наприкінці 50-их рр. XX ст.

[6] В 1949–1950 рр. М. Дюверже прочитав низку лекцій із приводу трактування політичних партій у Institut d'Etudes Politiques у Парижі. Посилаючись на Р. Елгі, який ознайомився із текстами лекцій, варто зауважити, що вони стали основою для першого видання книги М. Дюверже «Політичні партії». Проте в лекціях не було зроблено посилання на напівпрезиденталізм у Веймарській Німеччині. Крім того, у лекції з конституційного права у Бордо в 1948 р. він також не іменував задану країну напівпрезидентською, проте висловився, що парламентський режим у цій системі наближується щодо президентського. Тобто, відбувалось фактичне розуміння Веймарської республіки як змішаної моделі.

Тим не менш, в якийсь період на початку 60-их рр. минулого століття вчений, схоже, починає думати про поняття напівпрезиденталізму із юридичного погляду, як про специфічний конституційний тип. Це змушує відмовитись від використання терміна в поведінковому плані в середині 1960-их рр. (хоча не у всіх працях), а також перейти на систематичну позицію стосовно його (терміну) використання, коли він повторно вводить його із 1970 р. Для доведення цієї гіпотези звертаємось до праці «П'ята республіка» [26] у черговому виданні (яка вийшла у 1963 р.). У ній існувало багато нагод використати категорію «напівпрезиденталізм», проте автор не робить цього й не посилається на своє біхевіоралістське трактування поняття. Наприклад, він постійно порівнює інститути П'ятої республіки із інститутами, які мали місце у Веймарській, та у процесі автор не використовує категорії «напівпрезидентський режим», що характерно для праць, починаючи з 1970 р. Натомість він неодноразово окреслює П'яту республіку як випадок «орлеанського» президенталізму, тобто як система, в якій є посада обмеженого, проте не менш сильного президента. Іншими словами, на той момент М. Дюверже віддавав перевагу цьому терміну для опису реальних повноважень французького президента. До речі, у цей період (1963–1970 рр.) було більш десятка посилань інших авторів до категорії «напівпрезиденталізм» (англомовних та франкомовних). Тому є безсумнівним, ніби заданий термін був у відносному (чи умовному) використанні, в тому числі й у галузі конституційного права, до спеціалізованого посилання на нього, здійсненного М. Дюверже у 1970 р. Це стосується як англомовної, так й франкомовної традицій, а також категорій «напівпрезидентський» та «напівпрезиденталізм». Відносність же того, ніби термін використовувався, була підсумована та систематизована саме у праці М. Дюверже «Політичні інститути й конституційне право» у форматі конституційної системи, але вже аж ніяк не у визначенні стилю поведінки президента. Це становить собою вирішальне означення історії розвитку запропонованої категорії як наукової – тут відбулось відокремлення «напівпрезиденталізму» від «президенталізму», а також «парламентаризму»[7].

Загальний висновок полягає у тому, що термін «напівпрезиденталізм» був до вжитку введений набагато раніше, ніж про нього почав писати М. Дюверже – ще у другій половині XIX ст. У першій половині XX ст. про напівпрезиденталізм почали говорити з наукової точки зору – при цьому категорія пройшла два етапи розвитку: біхевіоралістську та інституціональну (сьогодні досліджується в межах підходу неоінституціонального наповнення). Перші трактування напівпрезиденталізму в прив'язці до теорії конституціоналізму виникають у 30-50 рр. XX ст. М. Дюверже в заданому випадку розглядається як науковець, котрий запропонував комплексну наукову концепцію напівпрезиденталізму – і відбулось це у 1970 р. Саме із цього періоду, ми вважаємо, потрібно говорити про класичне політологічне трактування цієї наукової категорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зазнаев О. Классификации президентской, парламентской и полупрезидентской систем / О. Зазнаев // Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина. – Динамика политических систем и международных отношений / Науч. ред. М. Х. Фарукшин. – 2006. – Вып. 1. – С. 186-210.

2. Литвин В. Класифікація європейського півпрезиденталізму / Віталій Литвин // Демократичне врядування. – 2009. – № 3. – 15 с.

3. Литвин В. Подвійна виконавча влада : теорія та практика європейського півпрезиденталізму / Віталій Литвин // Освіта регіону: політологія, психологія. комунікації. – 2009. – № 3. – С. 25-33.

4. Литвин В. Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи / Віталій Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 140-149.

5. Машталер О. Змішана форма державного правління: теоретична модель та її практичне застосування / О. В. Машталер // Наукові записки НАУКМА. – 2006. – Т. 57 : Політичні науки. – С. 78-84.

6. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : [монографія] /

[7] В першому виданні праці «П'ята республіка» М. Дюверже використовує термін «напівпрезиденталізм» задля того, щоб описати політичний режим, які ліві характеризуються як щось таке, що не потребує специфічного пояснення. У другому виданні праці «П'ята республіка» (1960 р.) автор залишається на такій же позиції. У третьому ж виданні цієї праці (1963 р.), коли Франція була напівпрезидентською (внаслідок реформи у 1962 р.), він терміну не вживає. В 1960 р. у статті «Вступ до соціології політичних режимів» Дюверже використовує термін «напівпрезиденталізм» у обговоренні політичних режимів загалом, та не визначає його. В 1961 р. автор також використовує термін у праці «Шоста республіка і президентський режим"у контексті можливих реформ у Франції. Це доводить, що М. Дюверже використовував поняття в обмеженому контексті – причина же полягала у тому, що дослідник шукав систематичну класифікацію політичних режимів. Це є помічено у 1963 р., коли автор означив реформований французький режим не як напівпрезидентський, а як такий, що функціонував за зразком «веймарського». У 1968 р. запропоновано задля вживання категорію «змішаний режим, середній шлях між парламентським і президентським режимом». Крім того, запропоновано використовувати й інші поняття – «змішані, наполовину парламентські й наполовину президентські режими». Додатково див. [24, 27].

Анатолій Романюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.

7. Ashcroft E. De Gaulle / Edward Ashcroft. – Odhams Press, 1962. – 272 p.

8. Barron R. Parties and politics in modern France / Richard William Barron. – Public Affairs Press, 1959. – 213 p.

9. Bayart J. L'Union Nationale Camerounaise / Jean-Francois Bayart // Revue francaise de science politiques. – 1970. – Vol. 20. –№. 4. – P. 681-718.

10. Besse P. Finances publiques / Pierre Besse, Francois Bloch-Laine. – Paris, 1956.

11. Blondel J. Constitutional Changes in Former French Black Africa / Jean Blondel // Parliamentary Affairs. – 1960. – Vol. 14. – P. 507-517.

12. Blondel J. Dual Leadership in the Contemporary World : A Step towards Executive and Regime Stability / Jean Blondel // Comparative Government and Politics : [Essays in Honor of S. E. Finer] / Dennis Kavanagh, Samuel Edward Finer, Gillian Peele. – Boulder : Westview Press, 1984. – 247 p.

13. Bogdanor V. Semi-presidential Systems / Vernon Bogdanor // The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions / Vernon Bogdanor. – Oxford : Basil Blackwell Publishers, 1987. – P. 561-562.

14. Bradley A. Constitutional and Administrative Law [13-th ed.] / A. W. Bradley, K. D. Ewing. – London : Pearson, 2003. – 812 p.

15. Brinton J. Federations in the Middle East : a documentary survey with a note on the evolution of federalism in the Congo / Jasper Yeates Brinton. – Egyptian Society of International Law, 1964. – 392 p.

16. Cole T. European political systems / Taylor Cole. – Knopf, 1959. – 837 p.

17. Cumming D. The Disposal of Eritrea / Duncan Cameron Cumming // Middle East Journal. – 1953. – Vol. 7. – № 1. – P. 18-32.

18. Cumming D. The U. N. Disposal of Eritrea / Duncan Cameron Cumming // African Affairs. – 1953. – Vol. 52. – № 207. – P. 127-136.

19. Duhamel O. Dictionnaire constitutionnel / Olivier Duhamel, Yves Meny. – Presses universitaires de France, 1992. – 1112 p.

20. Duverger M. A New Political System Model : Semi-Presidential Government / Maurice Duverger // European Journal of Political Research. – 1980. – Vol. 8. – P. 165-187.

21. Duverger M. Droit constitutionnel et institutions politiques / Maurice Duverger. – Presses universitaires de France, 1955. – 651 p.

22. Duverger M. Institutions politiques et droit constitutionnel [10-th ed.] / Maurice Duverger. – Presses universitaires de France, 1968. – 808 p.

23. Duverger M. Institutions politiques et droit constitutionnel [11-th ed.] / Maurice Duverger. – Presses universitaires de France, 1970. – 872 p.

24. Duverger M. Introduction a une sociologie des regimes politiques / Maurice Duverger // Gurvitch G. Traite de Sociologie [Vol. 2.] / Georges Gurvitch. – Presses universitaires de France, 1960. – 467 p.

24. Duverger M. La Cinquieme Republique / Maurice Duverger. – Presses universitaires de France, 1959. – 323 p.

25. Duverger M. La Cinquieme Republique / Maurice Duverger. – Presses universitaires de France, 1963. – 255 p.

26. Duverger M. La VIe Republique et le regime presidentiel / Maurice Duverger. – A. Fayard, 1961. – 140 p.

27. Duverger M. Les partis politiques / Maurice Duverger. – A. Colin, 1951. – 476 p.

28. Duverger M. Les partis politiques / Maurice Duverger. – A. Colin, 1958. – 476 p.

29. Duverger M. Les partis politiques / Maurice Duverger. – A. Colin, 1964. – 476 p.

30. Duverger M. Les Regimes semi-presidentiels / Maurice Duverger, Paul Avril. – Presses universitaires de France, 1986. – 367 p.

31. Duverger M. Political parties, their organization and activity in the modern state / Maurice Duverger. – Methuen, 1959. – 439 p.

32. Duverger M. Political parties, their organization and activity in the modern state / Maurice Duverger. – Wiley, 1963. – 439 p.

33. Eckstein H. Comparative politics : a reader / Harry Eckstein, David Ernest Apter. – Free Press of Glencoe, 1963. – 746 p.

34. Elgie R. Semi-Presidentialism in Europe / Robert Elgie. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 320 p.

35. Elgie R. The classification of democratic regime types : conceptual ambiguity and contestable assumptions / Robert Elgie // European Journal of Political Research. – 1998. – Vol. 33. – P. 219-238.

36. Elgie R. Variations on a theme : a fresh look at semi-presidentialism / Robert Elgie // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – №. 3. – P. 1-21.

37. Encyclopedia of the Social Sciences [Vol. 7] / Edwin Robert Anderson Seligman, Alvin Saunders Johnson. – Macmillan Co., 1932. – P. 75-81.

38. Fernandez A. Portugal's New Constitution / A. C. Fernandez // The Modern Review (Calcutta). – 1938. – Vol. 64. – №. 1. – P. 72.

39. Gagnon P. France since 1789 / Paul A. Gagnon. – Harper & Row, 1964. – 560 p.

40. Gosse E. A history of eighteenth century literature (1660-1780) / Edmund Gosse. – Macmillan, 1916. – 415 p.

41. Gunther J. Inside Europe today / John Gunther. – Harper, 1961. – 376 p.

42. Hargrove E. The tragic hero in politics : Theodore Roosevelt, David Lloyd George, and Fiorello LaGuardia / Erwin C. Hargrove. – Yale University, 1963. – 1666 p.

43. Hathorn G. Government and politics in the United States / Guy B. Hathorn, Howard Rae Penniman, Harold Zink. – Van Nostrand, 1961. – 815 p.

44. Hayward J. Presidentialism and French Politics / J. E. S. Hayward // Parliamentary Affairs. – 1964. – Vol. 18. – P. 23-39.

45. Hermens F. The Fifth Republic / Ferdinand Aloys Hermens. – University of Notre Dame Press, 1960. – 90 p.

46. Maier M. Le veto legislatif du chef de l'etat : etude de droit constitutionnel compare / Maurice Maier. – Georg, 1948. – P. 94-107.

47. Morgan J. Our presidents : brief biographies of our chief magistrates / James Morgan. – The Review of Reviews Co., 1930. – 348 p.

48. Morgan K. Lloyd George's Premiership : A Study in «Prime Ministerial Government» / Kenneth O.

Morgan // The Historical Journal. – 1970. – Vol. 13. – № 1. – P. 130-157.

49. Murray C. A Scrap of Crimean History / Christie Murray // The Gentleman's Magazine : New Series. – 1875. – Vol. 14. – P. 171-183.

50. Nzouankeu J. Remarques sur la Constitution camerounaise / Jacques Mariel Nzouankeu // Civilisations. – 1969. – Vol. 19. – № 2. – P. 216-225.

51. Ogg F. Modern foreign governments / Frederic Austin Ogg, Harold Zink. – Macmillan Co., 1949. – 1004 p.

52. Papastathopoulos C. Constitutionalism and Communalism : The Case of Cyprus / Catherine D. Papastathopoulos // The University of Toronto Law Journal. – 1965. – Vol. 16. – No. 1. – P. 118-144.

53. Pasquino G. Semi-presidentialism : A Political Model at Work / Gianfranco Pasquino // European Journal of Political Research. – 1997. – Vol. 31. – № 1. – P. 128-137.

54. Pickles D. The Fifth French Republic : institutions and politics / Dorothy Maud Pickles. – Praeger, 1960. – 222 p.

55. Pinto R. Une experience constituante des Nations unies / Roger Pinto // Politique etrangere. – 1952. – Vol. 17. – № 5. – P. 349-360.

56. Poguntke T. The Presidentialization of Politics : A Comparative Study of Modern Democracies / Thomas Poguntke, Paul Webb. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 384 p.

57. Protsyk O. Politics of Intra-executive Conflict in Semipresidential Regimes in Eastern Europe / Oleh Protsyk // East European Politics and Societies. – 2005. – Vol. 19. – № 2. – P. 135-160.

58. Revue Juridique et Politique d'Outre-Mer. – 1960. – Vol. 14. – No. 3. – P. 318.

59. Roper S. Are All Semipresidential Regimes the Same? A Comparison of Premier-Presidential Regimes / Steven Roper // Comparative Politics. – 2002. – Vol. 34. – № 3. – P. 253-272.

60. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering : An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes [2-nd edition] / Giovanni Sartori. – London : Macmillan Press, 1997. – 217 p.

61. Schiller A. Eritrea : Constitution and Federation with Ethiopia / Arthur Schiller // The American Journal of Comparative Law. – 1953. – Vol. 2. – № 3. – P. 375-383.

62. Shugart M. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew Soberg Shugart, John Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.

63. Skach C. Borrowing Constitutional Designs: Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic / Cindy Skach. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 2009. – 168 p.

64. Smith H. Federalism in North America : a comparative study of institutions in the United States and Canada / Herbert Arthur Smith. – The Chipman Law Publishing Company, 1923. – 328 p.

65. Strong C. Modern political constitutions : an introduction to the comparative study of their history and existing form / Charles Frederick Strong. – Sidgwick & Jackson, 1963. – 389 p.

66. The Atlantic magazine. – December 1958. – Vol. 202. – № 6. – P. 22.

67. Vlachos G. La nouvelle constitution bavaroise / Georges Vlachos // Bulletin de la Societe de legislation comparee. – 1948. – Vol. 71. – 31 p.

68. Werth A. The De Gaulle revolution / Alexander Werth. – R. Hale, 1960. – 404 p.

69. Wright G. The Reshaping of French Democracy / Gordon Wright. – London, Methuen, 1950. – 297 p.

70. Wu Y. The ROC's Semi-Presidentialism at Work : Unstable Compromise, Not Cohabitation / Yu-Shan Wu // Issues and Studies. – 2000. – Vol. 36. – № 5. – P. 1-40.

71. Сайт бази журналів і статей Journal Storage (JSTOR). – Режим доступу : http://www.jstor.org/

72. Сайт журналу «Parliamentary Affairs» – Режим доступу: http://pa.oxfordjournals.org/

73. Сайт каталогів французьких журналів Persee. – Режим доступу: http://www.persee.fr/web/guest/home

74. Сайт каталогу наукової літератури Google Books. – Режим доступу : http://books.google.com

75.Сайт каталогу Хансарду. – Режим доступу: http://www.parliament.uk/business/publications/hansard/

76.Сайт Роберта Елгі з проблем напівпрезиденталізму. – Режим доступу: http://www.semipresidentialism.com/

Розділ IV
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

СУСПІЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Володимир ПИЛИПЧУК, професор, доктор юридичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України
УДК 331.198.2

Анотація: *у запропонованій статті розглянуто актуальні проблеми державного і партійного будівництва, соціального розшарування населення, реалізації виборчих прав громадян, пов'язаних з ними проблем кадрового забезпечення державних органів та політичних організацій в Україні й надано пропозиції щодо можливих шляхів їх вирішення.*

Ключові слова: *система державних органів, політична система, державна служба, кадрова політика.*

Аннотация: *в предложенной статье рассмотрены актуальные проблемы государственного и партийного строительства, социального расслоения населения, реализации избирательных прав граждан, связанных с ними проблем кадрового обеспечения государственных органов и политических организаций в Украине и высказаны предложения относительно возможных путей их решения.*

Ключевые слова: *система государственных органов, политическая система, государственная служба, кадровая политика.*

Annotation: *in the article proposed are discussed actual problems of state and party building, social stratification of the population, realization of citizens' electoral rights, the associated with them problems with personnel maintenance of state agencies and political organizations in Ukraine and made suggestions for possible solutions.*

Key words: *system of government, political system, state service, personnel policy.*

Становлення сучасної Української держави, системи державних органів та політичної системи відбувається в умовах радикальних політичних, економічних, соціальних, духовних та екологічних змін, що проходять на глобальному, регіональному (субрегіональному) і національному рівнях.

Історичний та політико-правовий аналіз державного і партійного будівництва на етапі формування та розвитку незалежної України свідчить про наявність низки суспільно-правових проблем, які становлять актуальну наукову і прикладну проблему, потребують всебічного опрацювання і негативно позначаються на організації кадрового забезпечення державного і партійного будівництва. Розглянемо деякі з них.

Однією з найбільш актуальних є проблема жорсткого політичного протистояння протягом усіх 20 років незалежності України. Досить влучні оцінки стосовно зазначеного ще на початку 1990-х висловив М. Горинь:

«Перед лицем великої небезпеки, яка чатує на нас, ми повинні, мусимо подолати вади наших міжпартійних взаємин:

– крайню більшовицьку нетерпимість до політичних опонентів;

– моральний осуд опонентів тільки тому, що вони опоненти;

– монополію на патріотизм, на істину і єдино правильну тактику боротьби...

Нам слід виходити із засад плюралістичного суспільства, в якому багатопартійність є нормою, дискусія – формою взаємин, національна єдність – умовою існування держави, а толерантне ставлення до опонентів – ознакою морального здоров'я нації» [1].

З огляду на викладене заслуговують на підтримку й оцінки відомого іноземного державного

діяча та експерта високого рівня Організації Об'єднаних Націй Лі Куан Ю*, який зазначав: *«...свобода може існувати лише в державі, в якій існує порядок, а не там, де панує анархія та постійна боротьба в суспільстві... Демократія працює лише у випадку, коли люди володіють культурою, яка грунтується на терпимості та прилаштуванні людей один до одного, що дозволяє меншості визнавати право більшості вести справи по-своєму до чергових виборів, терпляче й мирно очікуючи своєї черги очолити уряд у разі підтримки більшості виборців»* [2].

Тобто, усі політичні сили мають чітко усвідомити, що єдиним джерелом влади є народ і що після правомірного обрання більшістю виборців тої чи іншої політичної сили меншість повинна визнати та підкоритися цьому вибору (до наступних виборів). Будь-яке ігнорування чи неправомірна відмова визнати результати виборів є свідченням неповаги до власного народу та низького рівня духовності, правової й політичної культури лідерів відповідних політичних сил.

Безумовно, що уповноважені державні органи, громадські та політичні організації мають забезпечити прозорість волевиявлення громадян і додержання вимог виборчого законо-давства. Будь-які правопорушення мають роз-слідуватись чи перевірятись і одержувати належну правову та публічну оцінку. Це – сталі загальноприйняті норми демократичного суспільства.

Наступна проблема – критичне соціальне розшарування суспільства та пов'язана з цим проблема реалізації виборчих прав громадян. Нині в Україні реалізується найгірший і найнебезпечніший світовий досвід стрімкого розшарування різних верств населення. Початок цього був покладений у 90-ті роки минулого століття внаслідок запровадження кримінально-олігархічного процесу приватизації майнового комплексу держави, що створювався десятки років багатьма поколіннями українців, росіян та представників інших національностей, які мешкали на теренах України.

Критичну межу між рівнем матеріального забезпечення найбагатших і найбідніших громадян ми перейшли ще на початку 2000-х. Нині, за оцінками вчених НАН України, доходи найбагатших українців у **26 разів** перевищують доходи найбідніших верств населення. Окремі експерти називають і набагато вищі цифри, коли в країнах Європейського Союзу ця різниця в середньому досягає **5-6** разів. Вказані процеси, за нашими оцінками, повторюють найбільш негативні сценарії розвитку низки латиноамериканських та інших країн і можуть призвести до створення вибухонебезпечної ситуації в суспільстві.

Досить влучну оцінку сучасним процесам ще на початку 1990-х надав відомий український письменник та громадський діяч, академік Національної академії наук України Б. Олійник: *«...нині, коли ми відаємо, в яку безодню матеріального і духовного зубожіння нас кинули... як низько впала ціна людського життя і гідності, як цілеспрямовано нас ведуть на галери дикого капіталізму, як уперто підштовхують до протиприродної межі, за якою смертність перевищує народжуваність, тобто, до геноциду, коли заохочується зрадництво, відступництво і регентство як норма. Коли за вільноконвертовану валюту продається все – від національних святинь і рідної землі аж до честі і совісті, – то нині, коли ми все це знаємо..., нині се нам не проститься...»* [3].

За нашими оцінками, в сучасній Україні, по аналогії з Норвегією, Швецією та іншими розвиненими країнами необхідно запровадити нові конституційні принципи суспільних відносин (у тому числі соціальну відповідальність бізнесу та громадян із надприбутками), за яких національна економіка не буде обслуговувати інтереси вузького кола осіб, а працюватиме на інтереси кожної людини, суспільства і держави.

У контексті зазначеного виникає інше риторичне запитання: чи може за наявного рівня розшарування в суспільстві звичайний громадянин *(інженер, робітник, селянин, вчитель, лікар, вчений* тощо.) реалізувати своє конституційне право бути обраним, наприклад, у народні депутати України за мажоритарним округом. Позитивний результат, як свідчить наявний вітчизняний досвід, у більшості випадків можливий за підтримки тої або іншої фінансово-промислової групи з подальшим лобіюванням їх інтересів у парламенті. Наслідки зазначеного також відомі – диспропорції соціально-економічного чи регіонально розвитку, порушення або неналежний захист прав тих чи інших соціальних груп населення, зростання недовіри до органів державної влади і конфліктогенності в суспільстві.

З огляду на викладене, результати загальнонаціонального референдуму 2000 року і досвід країн ЄС, США та РФ було б доцільним опрацювати питання щодо запровадження:

---

* З 1959 по 1990 роки Лі Куан Ю незмінно обирався Прем'єр-Міністром Сингапуру. Під його керівництвом ця держава здобула незалежність та перетворилася із відсталої колонії в одну із найбільш розвинених країн світу, у якій чітко додержувались принципи духовності та професійності при відборі керівних кадрів. Ця країна також стала однією із небагатьох у світі, де практично була подолана корупція.

– двопалатного парламенту, в якому нижню палату обирати за відкритими партійними списками, а верхню – з числа представників регіонів. Зазначений підхід, вважаємо, сприятиме розвиткові партійної системи, забезпеченню представництва інтересів усіх регіонів у парламенті та покращанню зв'язків з виборцями на місцях;

– конституційно-правових застережень щодо обсягів та джерел фінансування політичних сил і виборчих кампаній конкретних осіб. Насамперед, це стосується регламентування обмежень щодо рівня внесків однією фізичною чи юридичною особою або громадською організацією у передвиборчий фонд, заборона фінансування та будь-якого сприяння у виборах з боку іноземних країн, установ та організацій.

Розглянуті проблеми, за нашими оцінками, безпосередньо пов'язані з проблемами кадрового забезпечення політичної системи і державних органів.

В сучасній Україні поряд з багатьма позитивними зрушеннями і напрацюваннями, на жаль, мають місце суттєві проблеми серед політичної еліти, керівництва та представників органів державної влади. У політиці сьогодення, як і багато століть тому, досить часто ті чи інші рішення й події визначаються не порядністю, не рівнем професійної підготовки чи духовності людини, а жадобою до влади і багатства.

Стосовно вищих посадовців ще у середині XIX століття М. І. Костомаров писав про необхідність всенародного обрання депутатів та урядовців *«...не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщеності»* [4].

Тобто, усі політики та керівники мають відповідати певним кваліфікаційним вимогам і ментальним потребам народу України. Насамперед, це стосується додержання прав і свобод громадян, недопущення авторитаризму у сфері державного управління, розвитку духовних цінностей [5].

Як свідчить новітня історія України, постійні «політичні бійки» та відверта торгівля національними інтересами завдають непоправні збитки громадянам, суспільству і державі. Вказане питання вже турбує не лише експертів і вчених, але й широкі верстви населення, яке досить стрімко завершує процес перетворення у свідому силу – основу майбутнього громадянського (інформаційного) суспільства.

Відсутність якісної системи відбору та вивчення потенційних здібностей, професійних і моральних якостей кандидатів у народні депутати й депутати до місцевих рад, на керівні та інші посади державних службовців, вважаємо, є однією із основних причин низки публічних скандалів, пов'язаних з аморальними чи протиправними діями представників політичних сил та органів влади.

Загалом, питання визначення кваліфікаційних вимог до претендентів на роботу у владних структурах існує вже не одне століття. Але в умовах глобальних трансформаційних змін ця проблема стрімко актуалізується. Динаміка глобальних змін потребує від національних еліт глибокого розуміння взаємозалежності кожного суспільства і держави, їх вразливості від сучасних викликів і загроз та гострої потреби спільного пошуку ефективних шляхів розв'язання глобальних і національних проблем.

Вирішити вказані проблеми, за нашими оцінками, здатен лише професійно підібраний та підготовлений, патріотично налаштований та відповідальний апарат державних службовців.

Сучасні досягнення психологічних, медичних та інших галузей науки дають змогу на високому і достовірному рівні оцінювати потенційні можливості та здібності кожного кандидата в депутати, кандидата на керівну чи іншу посаду. У порядку порівняння зауважимо, що психологічне і медичне тестування обов'язково проходять усі абітурієнти, які вступають на навчання у військові, спеціальні та вищі юридичні навчальні заклади, де готують фахівців для правоохоронних органів та інших суб'єктів сектору безпеки. Водночас, на майбутніх народних депутатів, політичну еліту і державних діячів, які несуть набагато більшу відповідальність перед суспільством і державою, зазначені вимоги не поширюються.

За цих умов прийшов час змінити конституційно-правові вимоги до політиків, керівників та державних службовців усіх рівнів, запровадивши стосовно них такі основні принципи:

– *рівність усіх перед законом;*

– *вища посада дає не більші блага, а більшу відповідальність;*

– *професіоналізм, працездатність, порядність і патріотизм – головні передумови обрання чи призначення на керівну або вищу посаду.*

Водночас, варто припинити практику тотальних кадрових змін на усіх рівнях державного управління після чергових президентських чи парламентських виборів, що стало однією з тенденцій новітньої історії України. Такі дії негативно позначаються на ефективності системи державного управління, якості державного апарату, а подекуди приводять і до його руйнування – ця проблема, вважаємо, створює загрози національній безпеці та потребує окремого дослідження.

Наведемо деякі приклади з вітчизняного та іноземного досвіду підготовки управлінських

кадрів. Так, для підготовки ефективного керівника відділу в системі державних органів в середньому необхідно (крім часу його навчання) витратити ще близько 5 років (коли державний службовець працює на інших посадах за відповідним профілем), керівника управління (департаменту) – близько 10–15 років. Виникає риторичне запитання – чи можливо за кадрової політики, що склалася протягом останніх десятиліть, сформувати дієвий та професійно підготовлений апарат управлінських кадрів. Відповідь відома, а тому організація кадрового забезпечення потребує системних змін.

Одними із перших кроків, на наш погляд, мають стати:

– запровадження позапартійності для усього інституту державної служби (за винятком визначених законом політичних посад), оскільки державні органи та їхні працівники фінансуються з державного бюджету, мають працювати в інтересах усього суспільства і держави, а не заради власних вузько партійних інтересів;

– перехід від формування державного апарату за принципом належності до тієї чи іншої команди, фінансово-промислової групи чи політичної сили до принципів професіоналізму, працездатності, порядності та патріотизму (в широкому розумінні цього слова);

– підвищення мотивації державних службовців до якісної праці та зростання рівня їх професійної підготовки;

– формування і збереження (незалежно від зміни влади) постійно діючого кадрового резерву на усіх рівнях державного управління, законодавча заборона звільнення з посад державних службовців після чергових виборів (за винятком членів Кабінету Міністрів і працівників патронажних служб).

Цікавим для стабілізації державного апарату, вважаємо, було б повернення до опрацювання так і не реалізованої на початку 2000-х років в Україні ідеї запровадження інституту «державних секретарів» і вивчення відповідного досвіду Великої Британії та інших країн.

Зазначене, за нашими оцінками – жорстка необхідність сьогодення та одна із головних передумов подальшого сталого розвитку України. Водночас, реалізація вказаних думок потребуватиме внесення змін і доповнень до Закону України «Про державну службу» [6], зокрема, у частині зупинення членства у політичних партіях та інших організаціях, що мають політичні цілі, на період державної служби.

Іншою актуальною складовою трансформації кадрового забезпечення є подолання корупції. У контексті зазначеного однією із ключових для України залишається проблема розмежування влади та бізнесу (2004 року вона набула форми одного із головних, але не реалізованих лозунгів «помаранчевої революції»).

За оцінками багатьох експертів та вчених, що знаходять підтримку серед широкого загалу громадян України, наприкінці XX – на початку XXI століття в умовах побудови т.зв. «дикого капіталізму» відбулися певні деформації, коли не духовно розвинені та професійно підготовлені люди отримували визнання і реальну владу, а ті, котрі володіють значними фінансовими і матеріальними ресурсами. Вони ж при вирішенні власних проблем досить часто (свідомо чи несвідомо) заохочували поширення корупції в органах виконавчої, законодавчої і судової влади. Унаслідок поширення корупційних проявів серед значної кількості державних службовців, як відомо, відбувається деморалізація і розпад вказаних органів, а широкі кола населення втрачають віру в соціальну справедливість, захищеність своїх прав і свобод.

Для попередження вказаного перебігу подій вкрай важливо змінити основні орієнтири діючої в Україні та багатьох інших державах світу моделі ринкових відносин і ввести ряд обмежень стосовно тих, хто намагається опиратися у відносинах із оточуючими на т.зв. «силу грошей». Насамперед, це стосується національних і транснаціональних корпорацій. Як приклад, протягом 1980-х років *«із 500 найбільших американських корпорацій стосовно 115 були зафіксовані такі злочинні дії як роздача хабарів»*. Зокрема, *«...загальна сума хабарів, виплачених іноземним «клієнтам» концерном «Боїнг» становила 33 млн. доларів»* [7]. Відповідна статистика щодо України потребує додаткового опрацювання.

У сучасних умовах певні кроки, спрямовані на подолання корупції вже здійснено на рівні міжнародного права і національного законодавства. Зокрема, в Україні 2011 року почала діяти низка нових законодавчих актів у цій сфері.

Водночас, головне завдання нині полягає в тому, щоб не допустити формування сталої громадської думки про те, що гроші вирішують усе, оскільки поширення таких поглядів, як свідчить негативний досвід деяких інших країн, може призвести до деградації суспільства і держави.

Наочними у контексті зазначеного є оцінки Мічиганського університету США: *«Багато людей вважають, що коли у них буде більше грошей, їх життя стане більш щасливим. Результати проведеного дослідження серед осіб з різним рівнем достатку свідчать, що додаткові грошові кошти не є панацеєю від усіх життєвих труднощів, а в головних сферах життя є взагалі неефективними»* [8].

В основу подолання корупційних проявів, вважаємо, мають бути покладені такі принципи: рівності прав і свобод громадян; рівності обов'язків та відповідальності усіх громадян перед законом; принцип розподілу влади та бізнесу.

У цілому, запропонована стаття висвітлює лише окремі, найбільш важливі, на нашу думку, проблеми, розгляд яких підсумуємо такими основними висновками і пропозиціями:

1) в сучасних умовах актуальною постає проблема розвитку цивілізованих форм політичних дискусій, поваги до опонента, відмови від застосування т.зв. «чорних політтехнологій», забезпечення визнання результатів виборів та демократичної передачі влади від однієї політичної сили до іншої, підвищення особистої відповідальності політиків і державних діячів, беззаперечного визнання пріоритету національних інтересів та об'єднання усіх політичних сил задля їх захисту;

2) потребує дослідження проблема визначення кваліфікаційних вимог до політиків і претендентів на керівні посади, розмежування влади й бізнесу, а також запобігання використання т. зв. «сили грошей», як одного із ключових чинників зростання корупційних проявів. При цьому, важливо не допустити формування сталої громадської думки, що гроші вирішують усе та вивчити шляхи посилення юридичної відповідальності осіб, які намагаються застосовувати корупційні механізми і т. зв. «силу грошей» при вирішенні тих чи інших питань;

3) вважається за необхідне опрацювати питання щодо оптимізації системи державної служби і партійного відбору, вивчення потенційних здібностей, професійних та моральних якостей кандидатів у народні депутати, на керівні та інші посади державних службовців. Забезпечити реалізацію таких основних принципів:

а) рівність усіх перед законом;

б) вища посада дає не більші блага, а більшу відповідальність; в) високий рівень професійної підготовки, працездатність, порядність і патріотизм (у широкому розумінні) – головні передумови обрання чи призначення на керівну посаду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. М.Горинь, газета «Вільна Україна», 8 серпня 1992 р.

2. Lee Kuan Yew. The Singapore Story: 1965 – 2000. From third world to first. Harper Collins Pulishers, N.Y., USA, 2000. P. 346, 348.

3. Б.Олійник. Два роки в Кремлі. К.: «Сільські вісті», 1992. – С. 96-97.

4. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991. – С. 33.

5. Бичко І. В. Філософія / Курс лекцій. – К.: «Либідь», 1993. – С. 228-230.

6. Електронний ресурс, доступний з: http: // zakon3. rada.gov.ua

7. Гершкевич Б. Я. Империализм, события, факты, документы. – М.: Политиздат. 1987. – С. 23 – 24.

8. U.S. «News and World Report», Des. 24, 1979, P. 64.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА УПРАВЛІННЯ

Ірина МАТВЄЄНКО, аспірантка кафедри філософських та соціально-політичних наук
Одеського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України
УДК 342. 6

Анотація: *у статті визначено доцільність встановлення взаємовідносин держави та громадянського суспільства як колективного суб'єкта управління. Сучасна управлінська тенденція обумовлює впровадження нового державного менеджменту з виробленням чітких теоретичних програм, з ефективними методами впливів, задля формування взаємовідносин між державою та суспільством, створення умов для розвитку інститутів громадянського суспільства, формування громадянської культури, розвитку громадянської відповідальності.*

Ключові слова: *взаємовідносини, громадянське суспільство, колективний суб'єкт управління, громадянська відповідальність.*

Аннотация: *в статье обосновано целесообразность формирования взаимоотношений государства и гражданского общества как коллективного субъекта управления. Современная управленческая тенденция обусловливает внедрение нового государственного менеджмента с выработкой четких теоретических программ с эффективными методами влияний, для формирования взаимоотношений между государством и обществом, созданием условий для развития институтов гражданского общества, формирования гражланской культуры и ответственности.*

Ключевые слова: *взаимоотношения, гражданское общество, коллективный субъет управления, гражданская ответственность.*

Annotation *the article outlines the feasibility of establishing relations between state and civil society as a collective entity management. Modern management tendency makes the introduction of new public management with clear theoretical elaboration of programs with effective methods of influence, to the formation of relationships between state and society, creating conditions for development of civil society, the formation of civic culture, the development of civic responsibility.*

Key words: *relations, civil society, the collective entity management, civic responsibility.*

Постановка проблеми. Формування традицій, цінностей, національної ідеї в суспільстві вимагає реалізації комплексу формуючих впливів, за допомогою яких вдасться відійти від стереотипності та традиційності в управлінні, впроваджувати ефективні методи в управлінську діяльність, з метою підвищення рівня комунікаційного процесу, забезпечення принципів демократичного врядування, що стає можливим через створення колективного суб'єкта управління як складової партисипативного менеджменту, що виражається у формуванні єдиної системи поглядів, суспільних цінностей, єдністю завдань та шляхів їх вирішення в узгодженості інтересів держави та суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій демонструє, що у галузі державного управління колективний суб'єкт управління розглядається з позицій гносеологічного характеру, як модель відносин усіх мислимих явищ. Проте, у взаємовідносинах держави та суспільства, де головним чинником є людський фактор, який не завжди вписується в запропоновані моделі відносин і здатен до протидії та зміни взаємовідносин держави і влади, доцільно розглядати створення колективного суб'єкта управління як системи онтологічного характеру. Остання відображає розгляд системи як реально існуючого об'єкта. З іншої позиції онтологія розглядається як цілісна структурна специфіка відповідної предметної області, з формалізованою уявою, що містить відповідні терміни та велику кількість зв'язків, які доводять доцільність їх співвідношення. Саме тому у роботі за основу взято широко відоме розуміння системи, зроблене Л. Берталанфі, як сукупності елементів, які перебувають у взаємодії.

Утім можна виділити невирішені частини вище зазначеної проблеми: взаємовідносини держави та суспільства не розглядаються крізь системні властивості колективного суб'єкту управління онтологічного характеру, а трактуються в аспекті теорії організацій; формування традицій, цінностей, національної ідеї в суспільстві вимагає реалізації комплексу формуючих впливів, вироблення теоретичної моделі їх використання.

Метою цієї статті є довести доцільність створення колективного суб'єкта управління як складової партисипативного управління.

Відповідно постають завдання статті: визначити сутність поняття «колективного суб'єкта управління»; довести доцільність побудови взаємовідносин між державною та громадянським суспільством через створення колективного суб'єкта управління.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XX століття активно починає розвиватися мето-

дологія і принципи державного менеджменту як ефективного управлінського засобу, що базується на концептуально-методологічній основі класичного менеджменту. Методологія менеджменту конкретизує завдання в напрямі визначення основних тенденцій реалізації, виокремлює пріоритетність, комплексність, етапи впровадження, порівняння управлінських цілей, ресурсів задля їх реалізації, визначає очікувані результати та наслідки.

Для формування в межах загальної теорії «державного управління» важливу роль відігравали праці А. Маслоу, М.-Г. Дугласа, У. Оучі (школа поведінкових наук), В. Парето, Н. Вінера (кількісних підхід), О. Богданова, Л. Пригожина, М. Месаровича (кола соціальних систем), К. Левіна, Т. Шібутані (ситуативний підхід).

Починаючи з кінця XX століття розвиток управлінської думки характеризується такими питаннями як: стратегічне управління, демократизація усіх сфер життя, вивчення та запровадження кращих практик та їх адаптація до вітчизняного державного управління до вимог і стандартів Європейського Союзу, винайдення нового стилю управлінської діяльності, що потребує розроблення нових теоретико-методологічних засад.

Сучасна управлінська тенденція обумовлює впровадження нового державного менеджменту з виробленням чітких теоретичних програм, з ефективними методами впливів, задля формування взаємовідносин між владою та суспільством, створення умов для розвитку інститутів громадянського суспільства, формування громадянської культури, розвитку громадянської відповідальності. В умовах трансформації та оптимізації системи державного управління ключового значення набуває вибір стратегії подальшого розвитку державно-управлінських відносин, винайдення конкретних шляхів і засобів подолання недоліків в цій системі [1].

Дані центру Разумкова (2009 року) доводять готовність громадськості контролювати дії органів влади. Голоси респондентів розподілились наступним чином. 35% громадськості висловлює думку, що всі дії влади повинні бути підконтрольні суспільству, за винятком сфери безпеки та тих, що становлять державну таємницю. Наступна група респондентів, численність яких складає 23,3% наголошує на повній підконтрольності дій влади з боку суспільства. Дії, які торкаються безпосередньо інтересів громадян складають 19,6% від числа опитуваних. 5,9% вважають, що дії влади повинні бути підконтрольні суспільству лише в окремих випадках та лише 2,8% схиляються до думки, що дії влади не повинні бути підконтрольні суспільству. Утримались від відповіді 13,5% опитуваних [2].

Основною умовою залучення громадян в першу чергу є рівень налаштованості громадян брати участь в управлінському процесі. Саме поняття «партисипації» вимагає від громадян високого рівня усвідомлення своєї ролі, зростання їх активності та винайдення шляхів забезпечення ефективного управління, можливо через формування громадянської відповідальності.

Встановлення взаємовідносин держави та громадянського суспільства з позицій формуючих впливів спрямовані на конкретний результат управління на основі партнерства, що є можливим при створенні колективного суб'єкта управління.

Колективний суб'єкт управління розглядається з точки зору праксеології, соціології та економіки виробництва, теорії організації управління, соціальної психології та визначається як цілісна система з відповідними системними властивостями на підставі принципу діяльності [3].

Колективний суб'єкт управління характеризується як складна не детермінована система, зі здатністю до самоорганізовування, має відповідні цілі та шляхи їх досягнення [3].

Створення колективного суб'єкта управління як складової партисипативного управління з позицій формуючого впливу передбачає: спрямованість впливу на соціально-психологічну сферу особистості; формування мислительно-вольових імпульсів з метою досягнення відповідного результату у сфері суспільних відносин; формування та функціонування соціальної організації та окремих структур; формування громадянського суспільства в процесі реалізації цілей та функцій держави на суспільство з урахуванням цілей та інтересів останнього; формування довіри до влади, відкритості та прозорості діяльності суб'єктів державного управління; формування певних поведінкових актів, мотивів та настанов людини; формування громадської думки з позицій науково-усвідомлених інтересів суспільного розвитку.

Результат діяльності КСУ як складової партисипативного управління може оцінюватись відповідно до параметрів ефективності формуючих впливів, а саме через: формування певної моделі поведінки людини; соціальної орієнтації людини; наявності комунікаційного зв'язку; зворотного зв'язку; соціальних взаємовідносин; відповідним рівнем активності людини; ступенем викликаних змін; закріплення у свідомості людей мислительно-вольових імпульсів.

При створенні колективного суб'єкта управління як складової партисипативного управління доцільним є збільшити кількість методів впливів з позицій формуючих впливів при

здійсненні державно-управлінської діяльності, а саме: переконання, інформування, просування, стимулювання, формування, виховання, переговорів, методи роз'яснювальної роботи тощо. Використання в практичній діяльності колективного суб'єкта управління зазначених методів надасть можливість забезпечити налагодження взаємовідносин держави та громадянського суспільства. Результатом впровадження КСУ як складової партисипативного управління є: досягнення бажаного блага, громадської активності у вирішенні державно-управлінських справ з усвідомленням ролі кожного учасника управлінської діяльності та відповідного ставлення до неї, формування позитивного іміджу суб'єктів органів державної влади, адекватного регулювання процесів обміну думками і ідеями, використання інноваційних методів при налагодженні взаємовідносин, формування національної ідеї у відповідності до базових цінностей суспільства.

Одновекторність цілеспрямованих впливів, відсутність інноваційних методів впливів призводять до дисбалансу взаємовідносин держави та громадянського суспільства не відповідають принципам демократичного врядування. Такі недоліки тісно пов'язані з відсутністю комплексу формуючих впливів в управлінні, що призводить до стагнації ГС.

Основними шляхами подолання кризових ситуацій у створені колективного суб'єкта управління є:

• держава, яка виступає суб'єктом управління переорієнтовує поведінку у суспільстві, засновуючи відносини на основі наукового управління суспільством не лише у дотриманні правових норм, але й соціально-моральних норм. За таких умов громадянське суспільство отримує більший ступінь свого розвитку через делегування державою функцій контролю інститутам ГС, делегуючи їм права, повновладдя, ресурси, що сприяє самоорганізації суспільства;

• підвищення ролі громадянського суспільства як суб'єкта управління створює інтелектуальну систему управління, яка здатна скоординувати інтереси його різноманітних структур.

В умовах партисипативного управління органи державної влади вирішують завдання згідно інтересами та потребами суспільства. Завдання та обов'язки колективного суб'єкта державного управління постійно мають переглядатись, що надасть можливість використовувати гнучко більшу кількість методів і досягти більшого результату. У цьому випадку органи державної влади розподіляються по рівнях: бюрократичний (контроль, регулювання) та адаптивний (формування, налагодження, сприяння). Останні стосуються діяльності підрозділів, які спрямовані на безпосередні взаємовідносини з громадянським суспільством та інформаційно-комунікаційну діяльність.

При здійсненні управлінської діяльності через комплекс формуючих впливів доцільним є перерозподіл повноважень між структурними підрозділами органів державної влади.

На основі доведення розмежувань цілеспрямованих та формуючих впливів у галузі державного управління, доцільним є здійснити перерозподіл повноважень між органами державної влади, щодо налагодження відносин з громадянським суспільством з відповідними видами та методами впливів.

Будь-які органи державної влади є структурно упорядкованими, а формування їх структур визначаються відповідними нормативно-правовими актами. Провідне місце у здійсненні державно-управлінської діяльності належить методам планування, координації, контролю за виконанням рішень, роботи з кадрами, а також інформаційному забезпеченню діяльності. В умовах демократичного врядування доцільним є збільшення використання методів впливів при встановленні відносин з громадянським суспільством. Спільне управління передбачає перетворення кожного громадянина на активного учасника управлінського процесу. При взаємовідносинах з інститутами громадянського суспільства органи державної влади взаємодіють з політичними партіями, громадськими та релігійними організаціями для забезпечення прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, екологічних, соціальних, культурних та інших інтересів з урахуванням загальнодержавних і місцевих інтересів, сприяють виконанню статутних завдань та забезпечують додержання законних прав цих об'єднань громадян. Відповідно до делегованих прав, політичні партії, громадські та релігійні організації можуть вносити пропозиції з питань їх діяльності до органів державної влади, брати участь у прийнятті державно-управлінських рішень, вносити певні пропозиції.

В умовах проведення адміністративних реформ на рівні місцевих державних адміністрацій, відповідно до їхньої структурної упорядкованості є доцільним впроваджувати методи формуючих впливів. Основними структурними підрозділами щодо практичного впровадження методів формуючих впливів визначено: відділ роботи із зверненнями громадян; відділ інформаційно-комп'ютерного забезпечення; прес-служба; управління, відділи та інші структурні підрозділи облдержадміністрації: управління освіти і науки; управління культури; управління з питань молоді, спорту та туризму; управління у справах преси та інформації; відділ у справах національностей та міграції; відділ у справах релігій; служба у справах неповнолітніх.

При здійсненні управлінської діяльності органи державної влади використовують різні

види впливів та відповідні методи. Варто зазначити, що переважають наступні види впливів. Цілеспрямований вплив з позицій: цілеспрямованої організованої діяльності; комплексного управління суспільством; спрямування управлінського процесу. Управлінський вплив як: організація та реалізація управлінських дій; вплив управління на окремі аспекти суспільства; цілеспрямований, організуючий та регулюючий вплив. Державно-управлінський вплив у відповідності до: владно-вольових вимог суб'єктів управління; цілеспрямованої діяльності свідомовольового характеру; нормативно-інституціонального впливу. Формуючі впливи в процесі здійснення державно-управлінської діяльності визначаються у: спрямованості на особистість для формування відповідної системи цінностей; формуванні мислительо-вольових імпульсів; формуванні громадянського суспільства в процесі реалізацій функцій держави; побудові взаємовідносин держави і суспільства.

Проте, основними методами при становленні відносин з громадянським суспільством залишаються методи: планування, координації, контролю за виконанням рішень, роботи з кадрами, а також метод інформаційного забезпечення діяльності, що відповідає методам цілеспрямованих впливів.

Отже, першочерговим завданням при здійсненні державно-управлінської діяльності, створенні колективного суб'єкта управління як складової партисипативного управління є необхідність впровадження методів формуючих впливів.

На рівні місцевих державних адміністрацій треба покласти відповідальність на певний підрозділ чи відділ (відділ роботи із зверненнями громадян) з визначенням процедур формування КСУ, їх обов'язків та відповідальності. Доцільним є використання в роботі методів формуючих впливів, які можна визначити як:

- переконання через наступні засоби: навчання (формування знань, умінь та навичок у галузі державного управління), агітація (розповсюдження ідей відповідно до базових цінностей суспільства, залучення всього суспільства до активної суспільної та державної діяльності), проведення роз'яснювальної роботи (доведення необхідності створення КСУ та його практичне значення);
- методи заохочення сприяють подальшій мотивації та стимулюванню суспільства щодо залучення до державно-управлінської діяльності;
- методи непрямого державного управління: вплив здійснюється опосередковано, шляхом зміни умов функціонування об'єкту впливу (спрямованість на покращення умов), у кожного з суб'єктів управління з'являється можливість вибору відповідної моделі поведінки, але у рамках визначених нормативно-правовими актами);
- методи управління соціальними процесами (підготовка відповідних спеціалістів, формування іміджу держави);
- методи управління колективними суб'єктами (формування єдності у системі поглядів, цілей та шляхів вирішення спільних питань між державою та громадянським суспільством, підвищення рівня громадянської відповідальності, довіри).

Позитивну тенденцію щодо створення колективного суб'єкта управління як складової партисипативної управління можна відзначити на прикладі міст України (Комсомольськ, Бердянськ, Черкаси та Славутич), де у процесі здійснення державно-управлінської діяльності можна виокремити складові цілеспрямованих та формуючих впливів. Взаємовідносини держави та громадянського суспільства на місцеву рівні встановлюються за принципом залученості, співпраці, прозорості та відкритості та у відповідності до методів цілеспрямованих (регулювання, координації, організації, методів упорядкування тощо) та методів формуючих впливів (інформування, просування, стимулювання, мотивування, формування, виховання тощо).

Висновки. Колективним суб'єктом діяльності у взаємовідносинах держави і суспільства є система: суб'єкти державного управління <–> громадянське суспільство <–> інститути громадянського суспільства <–> суб'єкт з кількістю формальних зв'язків: технологічних, організаційних, соціальних, які об'єктивно виникають між членами колективного суб'єкта управління. Утім, інтереси, цілі, умови та засоби міжособистісних відносин, практично не регламентуються типовими положеннями, посадовими інструкціями та іншими нормативними актами, які регулюють поведінку людей, хоча відомо, що саме неформальні відносини, міжособистісні контакти та особисті найістотнішим чином впливають на побудову взаємовідносин держави і суспільства. Формуючі впливи у визначеній системі виступають дієвими каналами побудови взаємовідносин держави і громадянського суспільства. Це зумовлює структурну складність об'єктів управління. Для колективного суб'єкту управління характерна одночасна дія всіх компонентів складності.

Перспективи подальших розвідок. Основою створення колективного суб'єкту управління виступає громадянська відповідальність так як її інтегративні якості надають можливість свідомо ставитись до діяльності КСУ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Матвєєнко І. В. Комунікативна діяльність як запорука розв. громад. сус. / Теорія та практика держ. служби: матер. щоріч. нак. -практ. конфер. 5-6. 11. 2010 р.; Д. : ДРІДУ НАДУ, 2010. – С. 148-150.

2. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – http://www.razumkov.org.ua/ ukr/ poll. php? poll_id = 361

3. Третьяченко В. В. Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка: моног. – К.: Вид-во «Стилос», 1997. – 585 с.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Анатолій РОМАНЮК, доктор політичних наук,
професор Львівського національного університету імені І. Франка
УДК 342.511(4-191.2) “20”

Анотація: *у статті проаналізовано історичні особливості становлення інституту президентства в країнах Центрально-Східної Європи. Розглянуто вимоги щодо претендентів на посаду глави держави, особливості обрання та оцінено рівень сили президентів країн регіону. Проаналізовано сутність конституційної відповідальності президентів.*

Ключові слова: *глава держави, президент, інститут президентства, вибори, кандидат на посаду президента, імпічмент.*

Аннотация: *в статье проанализировано исторические особенности становления президентства в странах Центрально-Восточной европы. Рассмотрены требования к претендентам на должность главы госдарства, особенности избрания и проведена оценка уровня силы президентов стран региона. Проанализировано сущность конституциональной ответственности президентов.*

Ключевые слова; *глава государства, президент, институт президентства, выборы, кандидат на должность президента, импичмент.*

Annotation: *the article analyzes the historical peculiarities of the institute of presidency in Central and Eastern Europe. Author has outlined requirements for applicants for the position of head of state, election peculiarities and assessed level of presidents power inside different countries of the region. main characteristics of the constitutional responsibility of presidents were analyzed.*

Keywords: *head of state, president, the presidency, elections, presidential candidate, impeachment.*

Досвід понад двадцяти років трансформації політичних систем країн Центральної та Східної Європи дозволяє констатувати, що ціла низка країн регіону успішно завершила перехідний період і набула ознак консолідованої демократії. За цих умов особливої актуальності дістає вивчення досвіду формування окремих політичних інститутів, зокрема – глави держави. Метою статті є оцінка рівня сформованості інституту глави держави, визначення чинників детермінуючих позицію глави держави у політичному просторі країни.

На відміну від країн Західної Європи серед країн регіону немає монархій. Хоча перед Другою світовою війною монархіями були Болгарія, Румунія та Словенія, в складі Королівства Югославія. Однак, після війни і ці країни прийняли формат республіки. У жодній з них не було спроби реставрації монархії. У той же час, в якості особливого випадку, слід розглядати ситуацію в Болгарії. У 2001 році на парламентських виборах перемогу отримала партія «Національний рух Сімеона ІІ/ Народний рух заради стабільності і прогресу», який створив і очолював болгарський цар на еміграції Сімеон Борисов Саксен-Кобург-Готський/ Сімеон ІІ (1937 р.н.). Він єдиний син і спадкоємець царя Болгарії Бориса ІІ, перебував формально царем з 1943 по 1946 р. Оскільки був малолітнім, то згідно Тирновської конституції країною від його імені керувала регентська рада. У 1946 р. монархія у Болгарії була ліквідована на підставі рішення загальнонаціонального референдуму. На іміграції Сімеон ІІ жив в Іспанії. Коли досягнув повноліття у 1955 р., проголосив себе діючим царем Болгарії. До країни він повернувся у 2001 році і сформував власну партію «Національний рух Сімеона ІІ», яка на парламентських виборах отримала 43% голосів виборців і спільно з партією турецької національної меншини (Рух турків заради прав і свободи) створили коаліційний уряд (коаліція мала 141 мандат з 240). Він передбачав взяти участь у президентських виборах 2002 року, однак, як громадянин Іспанії, не мав права кандидувати. У 2005 р., після повного чотирьохрічного періоду перебування на посаді премьер-міністра, партія Сімеона програла вибори і втратила владу, а після парламентських виборів 2009 року, коли партію підтримали лише 3,5% виборців, він залишив посаду керівника партії. За часів його прем’єр-міністерства Болгарія стала членом НАТО.

Формальні підстави відновлення інституту монархії були також в Румунії[1]. Король Міхай І (1921 р.н.) з династії Гогенцоллернів-Зігмарінгенів перебував на престолі у 1927–1930 роках та 1940–1947 роках. Під його тиском

[1] У межах Королівства Югославії спільним монархом був король Сербії. Діючий сьогодні спадкоємець Олександр ІІ Карагеоргійович (1945 р.н.), який постійно проживає в королівському палаці в Белграді, претендує на корону лише Сербії. Відповідно Словенія не має потенційного, або гіпотетичного претендента на трон.

Румунія вийшла зі складу гітлерівської коаліції у 1944 р. На імміграції Міхай І перебував у Швейцарії, де працював в авіакомпанії. У 1992 р. вперше повернувся до Румунії де його гаряче зустрічали тисячі громадян. Що відповідно викликало досить прохолодне ставлення діючої на той час влади. Лише у 1997 році йому повернули румунське громадянство, але він продовжує жити у Швейцарії, хоча досить часто відвідує батьківщину. Він відмовився від спадку на палаци і землі за 30 млн. євро виплачених йому урядом Румунії.

Інститут президента було запроваджено у всіх країнах регіону вже на початку переходу від авторитарного режиму народної демократії до демократії. Однак, в історичному контексті держави відрізнялись між собою за досвідом існування посади президента, внаслідок чого в багатьох випадках ми маємо констатувати, що інститут президента було відновлено. У Естонії посада президента була запроваджена у 1938 р. і проіснувала до 1940 р., відновлена у 1992 р. У Латвії посада президента існувала з 1918 до 1940 і була відновлена у 1991 р. У Литві інститут президента діяв у 1919–1940 р. і на підставі рішення конституційного референдуму 25.10. 1992 р. з 1993 р. було відновлено посаду президента. У Польщі посаду запровадили у 1922 р. і вона існувала до 1939 р., після Другої світової війни вже в період ПНР посада президента існувала з 1947 по 1952 р. і була відновлена у 1989 р. У Румунії посаду було запроваджено з 1974 р. У Словаччині і Чехії після поділу Чехословаччини інститути президентів ввели з 1993р, а до цього в межах єдиної держави він існував від 1918 р. Також треба зазначити, що протягом короткого періоду існування самостійної Словаччини під час Другої світової війни з 1939 до 1945р. так само існувала посада президента. В Угорщині перший досвід існування інституту президента припав на 1918 – 1919 рр., пізніше на короткий час посаду було відновлено з 1946 по 1949 р. і остаточно відновлено у 1990 р. Болгарія і Словенія з поміж виділених десяти країн мають найменший досвід діяльності інституту президента. В Болгарії він був створений у 1990 р., а в Словенії – у 1991 р. Доречно буде зазначити, що певний попередній досвід міг бути властивий мешканцям союзної республіки Словенія в складі федеративної Югославії, де посада президента СФРЮ була запроваджена у 1953 р.

Практично в усіх країнах, за виключенням Латвії[2] президенти обираються на термін п'ять років з правом одного повторного переобрання. У Латвії глава держави обирається на чотири роки. За виключенням Латвії і Словенії, де термін повноважень глави держави та національного парламенту співпадають, у всіх інших країнах президенти мають більший термін повноважень ніж парламент на один рік. Конституції всіх країн достатньо чітко окреслюють, що одна і та ж сама особа може виконувати функції президента виключно два терміни. Досить часто наголошується, що незалежно від комбінації термінів перебування президента при владі – підряд, чи з інтервалом, їхня сукупна кількість не повинна бути більше двох разів[3].

Таблиця 1

Вимоги щодо кандидатів на посаду президента і спосіб обрання[4]

№ п/п	Країна	Термін	Віковий ценз	Вибори президента
1	Болгарія	5	40	загальні, прямі
2	Естонія	5	40	у парламенті
3	Латвія	4	40	у парламенті
4	Литва	5	40	загальні, прямі
5	Польща	5	35	загальні, прямі
6	Румунія	5	35	загальні, прямі
7	Словаччина	5	40	загальні, прямі
8	Словенія	5	18	загальні, прямі
9	Угорщина	5	35	у парламенті
10	Чехія	5	40	у парламенті

Серед вимог щодо претендентів на посаду президента перш за все слід виділити віковий ценз. У Польщі, Румунії та Угорщині претенденти повинні мати мінімально 35 років, в решті країн – сорок. Винятком є Словенія, де конституція не передбачає вимог щодо віку кандидатів на посаду президента. Відповідно єдиною конституційною вимогою виступає стаття 43 Конституції, яка зазначає, що громадяни країни, яким виповнилось 18 років, можуть обирати і бути обраними. На підставі цього експерти вважають, що кожен громадянин Словенії, якому виповнилось 18 років,

[2] До 1997 р. термін перебування при владі президента конституція обмежувала в 3 роки. З 1997 року його було подовжено до 4 років.

[3] Зокрема в Конституції Чехії, стаття 57, пункт 2 зазначено: «ніхто не може бути обраний більше ніж два рази підряд». Тим самим, на конституційному рівні передбачено не можливість виникнення ситуації, що одна особа може після двох термінів перебування на посаді президента і одного терміну перерви повторно бути обраною на черговий один або два терміни, але реально на третій і четвертий.

[4] При підготовці статті були використані тексти конституцій країн Центрально-Східної Європи подані у : Конституции стран мира (конституции и основне законы стран мира) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.uznal.org/constitution.pbp

[5] У Румунії до 2004 року президент обирався на 4 роки. Після прийняття змін до Конституції у жовтні 2003 р., було збільшено термін повноважень президента до 5 років.

може стати кандидатом на посаду глави держави.

Стандартною є вимога громадянства для кандидата на посаду президента. Додаткові вимоги властиві конституціям: Естонії, яка передбачає у параграфі 79, що кандидат має бути громадянином від народження; Латвії, де у параграфі 37 зазначено, що не може претендувати особа з подвійним громадянством та Литви, де у параграфі 78 зазначено, що кандидат має бути громадянином від народження і проживати останні три роки на території Литви.

Процедура висунення та обрання[6] залежить від форми правління. За парламентської форми правління президент обирається у парламенті в: Естонії, Латвії,[7] Чехії та Угорщині. Короткий проміжок часу існувала ситуація, коли президент країни обирався в парламенті в Польщі. Згідно з рішеннями Круглого столу 31 грудня 1989 р. Народні Збори (спільне засідання обох палат парламенту) обрали президентом В. Ярузельского. Однак, вже у 1990 р. було запроваджено загальнонародні вибори президента (в грудні 1990 р. президентом було обрано Л. Валенсу). Також до зміни конституції у 1998 р. президент обирався в парламенті в Словаччині[8]. Відповідно у разі обрання глави держави у парламенті і висунення відбувається у парламенті. В Естонії право висувати кандидата в президента мають одна п'ята депутатів парламенту, в Латвії – парламентські фракції, в Чехії – десять депутатів нижньої палати, або десять сенаторів, в Угорщині – мінімально п'ятдесят депутатів парламенту.

Процедури голосування під час виборів прописані достатньо чітко в конституціях всіх країн. В Естонії, згідно параграфу 79 Конституції країни, для перемоги в першому турі необхідно набрати дві третіх голосів депутатів. Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, то наступного дня проводиться другій тур голосування. Перед другим туром проводиться висунення кандидатів, відповідно ця процедура дозволяє внести корективи в попередній список кандидатів. Якщо в другому турі жоден з кандидатів не отримав двох третин голосів, тоді в той самий день проводиться третій тур у якому мають право брати участь лише два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів. У разі, якщо знов не буде обрано президента, тоді Голова Рійгікогу (парламенту) протягом місяця має скликати колегію виборців для обрання президента. Колегія має складатись з депутатів парламенту та депутатів місцевих органів самоврядування. Від останніх має бути не менше одного представника від кожного, який обов'язково має бути громадянином країни. Члени колегії виборців так само мають право висувати кандидата на посаду президента. Таким правом володіють 21 член колегії виборців. Кандидат вважається обраним у разі, якщо за нього проголосує більшість членів, що взяли участь у голосуванні. У разі, якщо в першому турі не буде обрано президента, тоді проводиться другий тур того самого дня у якому мають право брати участь лише два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів.

У Латвії для обрання президента необхідно отримати підтримку більшості від повного складу депутатів, тобто мінімально – 51 голос зі ста депутатів. Кількість турів для виборів президента не обмежена. Під час кожного туру дозволяється висувати нових кандидатів[9].

У Чехії на процедуру виборів президента накладається специфіка двопалатного парламенту. Для обрання президента в першому турі кандидату необхідно заручитися підтримкою більше половини депутатів верхньої і нижньої палат. В другому турі беруть участь кандидати, які отримали більшість голосів в нижній палаті і більшість голосів в верхній палаті парламенту Чехії. В разі проведення третього туру, який має відбутися протягом чотирнадцяти днів після другого, для перемоги необхідна підтримка більшості понад половини з числа присутніх депутатів верхньої і нижньої палат. У разі не обрання президента в третьому турі, проводяться повторні вибори. Перший президент Чехії – В. Гавел був обраний у 1993 р. в першому турі[10]. Натомість другий президент В. Клаус отримував обидва рази перемогу лише в третьому турі. У зв'язку із цим частина політичних акторів виступила з вимогою зміни конституції в час-

---

[6] У всіх країнах Центрально-Східної Європи, де існував попередній/історичний досвід інституту президента, до 1989/90 рр. глава держави обирався в парламенті і не було випадків прямих, загальнонародних виборів президента.

[7] 9 червня 2011 р. в парламенті Латвії відбулось голосування по проекту закону, який передбачав загальнонародні вибори президента і певне розширення його повноважень. Ініціатором законопроекту була консервативна партія «Все для Латвії – Вітчизни і Свободи». Проект не був підтриманий достатньою кількістю голосів.

[8] Для вибору президента Словаччини в парламенті необхідною була підтримка трьох п'ятих депутатів однопалатного парламенту.

[9] Під час виборів Президента Латвії у 1999 році жоден з заявлених кандидатів не набрав необхідної кількості голосів в першому турі. Вайра Віке-Фрейберг була висунена в другому турі і перемогла. У 2003 році повторно була обрана на посаду глави держави, але була вже єдиним кандидатом.

[10] Друга палата парламенту Чехії – Сенат остаточно сформувалась лише 1996 р.

тині, яка регламентує вибори президента. Спільно правляча більшість і опозиція домовились про запровадження прямих президентських виборів. Планується, що новий виборчий кодекс з прямими президентськими виборами вступить в дію восени 2012 року і чергові вибори президента у 2013 році відбудуться вже за цим кодексом.

Як зазначає А. Антошевський, вибори президента Угорщини в парламенті сталися значною мірою ситуативно. Згідно з рішеннями Трьохстороннього столу було передбачено, що президент буде обиратись на загальних виборах. У листопаді 1989 р. за ініціативою Союзу вільних демократів було проведено референдум на якому більшість (50,1%) висловилась за те, щоб вибори президента відбулись після парламентських. Новообраний парламент весною 1990 р. обрав тимчасового президента (А. Гьонца/A.Goencs). Однак під тиском посткомуністичних депутатів було прийнято рішення про необхідність проведення референдуму щодо загальнонародних виборів президента в липні 1990 р. Унаслідок низької явки виборців (біля 15%) було прийнято рішення, що референдум не відбувся. Хоча з тих, хто взяв участь у виборах, за прямі вибори президента висловились 80%, у зв'язку із провалом референдуму, було залишено вибори президента у парламенті[11]. А. Гьонц у серпні 1990 р. був обраний парламентом на посаду президента і обіймав цю посаду два терміни до серпня 2000 р. Згідно з параграфом 29/В Конституції Угорщини обраним на посаду президента в першому турі вважається той, хто дістане підтримку двох третіх голосів депутатів. У випадку відсутності результату має бути другий тур, під час якого передбачається висунення нових кандидатів. Для перемоги так само необхідно отримати підтримку двох третин депутатів. У третьому турі беруть участь лише два кандидати, які отримали найбільший рівень підтримки серед кандидатів. Для перемоги необхідно отримати підтримку більшості депутатів, незалежно від кількості депутатів, що взяли участь у голосуванні. Цікавою також є вимога конституції (параграф 29/В, п.5), що на вибори президента відводиться лише три дні підряд.

У країнах з півпрезидентською формою правління, президент обирається на загальнонародних виборах в: Болгарії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині (з 1998 р.) та Словенії. Умови висунення регламентуються не у всіх національних конституціях. У Литві для висунення необхідно зібрати 20 тисяч підписів виборців, у Польщі кандидата в президенти висувають сто тисяч виборців, в Словаччині це право належить 15 депутатам парламенту, або п'ятнадцяти тисячам виборців, які мають з цього приводу укласти петицію.

Єдине у Словенії фактично запрограмовані вибори президента в один тур. Відповідно до статті 103 конституції обраним вважається той кандидат, який отримав більшість голосів визнаних дійсними. У всіх інших країнах у разі, якщо в першому турі не відбудеться обрання президента, то призначається другий тур. Для перемоги в першому турі слід набрати більше половини дійсних голосів. У Болгарії та Литві ця норма має вагоме доповнення, що у виборах мають взяти участь більше половини виборців. Також ст. 81 Конституції Литви передбачає, що у разі, якщо у виборах взяли участь менше половини виборців, то переможець все одно може бути визначений, якщо він набрав більшість голосів по відношенню до інших кандидатів, але не менше ніж одну третину. У конституціях всіх країн передбачено, що в другий тур виходять два кандидати, які набрали в першому турі відносно інших кандидатів більшість. Відповідно, для перемоги в другому турі необхідною є відносна більшість голосів від тих, хто візьме участь у виборах. Звертає на себе увагу норма, передбачена в ст. 101 Конституції Словаччини, що у випадку, якщо в другому турі з різних причин залишиться лише один кандидат, тоді голосування не проводиться і оголошуються нові вибори.

Посада президента не передбачає можливості одночасного виконання і інших функцій. Конституції Естонії, Литви, Румунії та Угорщини вимагають припинення членства в політичній партії на час виконання президентських повноважень. Зокрема, ст. 83 Конституції Литви передбачає, що «...обраний на посаду президента, має припинити діяльність в політичній партії і політичних організаціях аж до початку нової кампанії перед виборами президента». Конституція Болгарії у ст. 95, п. 2 фіксує лише заборону посідати керівну позицію в партії.

Характеристика повноважень президентів країн регіону потребує відповідної формалізації внаслідок наявності певних національних відмінностей і одночасно достатньо широкого спектру самих повноважень президентів. Формальні показники ми можемо виділити на підставі повноважень, якими наділені президенти. За основу ми вважаємо доцільним взяти методику, запропоновану Аланом Сіароффом, який виділив дев'ять індикаторів, що охоплюють

[11] Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej. Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta. – Wroclaw, Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1997. – S. 63-64.

найважливіші питання здійснення владних повноважень президентів. Перший критерій – обирання президента на всенародних виборах. Якщо – так, тоді країні виставляється 1, якщо – ні, тоді 0. Другий критерій – змагальні президентські та парламентські вибори. Третій індикатор – чи відіграє президент центральну роль у призначенні прем'єр-міністра та у формуванні урядів. Четвертий індикатор – право президента головувати на засіданнях уряду та впливати на формулювання порядку денного засідань уряду. П'ятий індикатор – право президента накладати вето на рішення парламенту. Шостий індикатор – повноваження президента у надзвичайних ситуаціях, в умовах стихійних лих, критичної загрози національної безпеки. Сьомий індикатор – чи відіграє президент головну роль у здійсненні зовнішньої політики, включаючи контроль над радою національної безпеки, а також вирішальне значення у виборі міністрів закордонних справ, оборони, представленні держави на міжнародній арені. Восьмий індикатор – право президента достроково припиняти повноваження парламенту й оголошувати нові парламентські вибори. Дев'ятий індикатор – чи співпадає термін повноважень президента і парламенту країни. Більший термін повноважень президента ніж парламенту сприяє забезпеченню стабільності державної влади, особливо в умовах, коли після парламентських виборів процес формування уряду затягується в часі Перевищуючий термін повноважень, на думку ряду дослідників, також виступає головною складовою гарантування стабільності функціонування відповідно до інституційного призначення основних політичних інститутів держави з боку глави держави. Що відповідно посилює його політичну вагу[12]. Серед запропонова-них А. Сіароффом індикаторів, на нашу думку, другий показник дещо втрачає своє функціональне навантаження в умовах, коли мова йде про демократичні країни. Оскільки, всі країни регіону відносяться до демократичних, вибори президента і парламенту носять змагальний, конкурентний характер. Тому, даний показник не дозволить нам ранжувати силу повноважень президентів. Натомість, ми вважаємо, що додатково слід врахувати два показника. Перш за все, це право президента самостійно оголошувати референдум. Володіння таким повноваженням здатне суттєво посилити політичну вагу президента, оскільки він буде здатний виносити контраверсійні проблеми на розгляд громадян країни оминаючи позицію парламентської більшості. Тобто в умовах виникнення протистояння по лінії президент – парламентська більшість і уряд, президент здатен шукати підтримку у громадян. Другим таким показником, на нашу думку, слід вважати право законодавчої ініціативи. Безумовно, в умовах опозиційності щодо президента парламентської більшості, проходження президентського законопроекту через парламент буде мало ймовірним. Однак, сам факт внесення законопроекту главою держави, його обговорення, публічна аргументація щодо підтримки, або відхилення будуть виступати потужнім суспільним інформаційним приводом і здатні відчутно впливати на рівні підтримки громадянами вищих інститутів влади в країні та головних політичних акторів. Таким чином, другий індикатор в шкалі А. Сіароффа, ми опускаємо. Натомість під номером 9 додаємо показник – володіння президентом права на проголошення референдуму, а під номером 10 – володіння правом законодавчої ініціативи. Як ми зазначали, згідно А. Сіароффа, у разі відповідності показника, країні виставляється – 1, не відповідності – 0. В той же час, не завжди ми можемо однозначно встановити рівень відповідності. У випадках часткової відповідності, ми вважаємо можливим виставляти – 0,5.

Як бачимо, спільним для всіх президентів є участь у формуванні уряду. Ця позиція характеризується тим, що президенти вносять кандидатури на посаду прем'єр-міністра. Однак, їх свобода вибору кандидата залежить від результатів виборів та розкладу сил в парламенті. Безперечно, в умовах значної партійної сегментації у парламенті, коли виникає декілька можливих комбінацій більшості, або в умовах не можливості сформувати більшість, ця роль президента може зростати, оскільки від нього буде залежати кому він доручить право формувати уряд. Але в жодній з країн Центрально-Східної Європи ми не маємо справу з правом президента формувати уряд самостійно, незалежно від розкладу сил політичних акторів у національному парламенті. Другою спільною властивістю голів держав виступає вплив на зовнішню політику держави. Як правило, діяльність президентів в цій сфері є обмеженою, або спрямованою на співпрацю з урядами. Так, стаття 133, п.3 Конституції Польщі зазначає, що «Президент в питаннях зовнішньої політики взаємодіє з Головою Кабінету Міністрів і відповідним міністром».

Оцінюючи рівень сили/впливу президентів, ми можемо констатувати, що найвищій рівень властивий головам держав Польщі і Румунії,

[12] Siaroff A. Comparative presidencies: the inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction / Alan Siaroff // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. – P. 287-312.

близьку позицію займають президенти Болгарії, Словаччини та Угорщини. З одного боку, отримані показники досить добре кореспондуються з положенням, що крім Угорщини, всі перераховані країни відносяться до країн з напівпрезидентською формою правління. Відповідно, середній показник сили президента в країнах з напівпрезидентською формою правління суттєво вищий від країн з парламентською формою. З другого боку ситуацію в Угорщині і Словенії ми могли б трактувати як «окремий випадок», або виняток. Хоча, на нашу думку, ці результати додатково підтверджують тезу, що формальні ознаки приналежності країни до певної форми правління, в даному випадку головна ознака – загальнонародні вибори глави держави, мають додатково підтверджуватись широким спектром інших показників.

Конституції країн регіону досить чітко окреслюють формат відповідальності глави держави, яка має наступити у разі порушення норм Конституції, присяги або скоєння злочину. У цих випадках передбачено відповідальність через процедуру імпічменту. Політичний розвиток країн Центрально-Східної Європи вперше для країн цього регіону і для країн Західної Європи продемонстрував досвід «успішних» процедур імпічменту щодо глав держав. У цьому контексті заслуговують на увагу досвід імпічменту в Латвії та Румунії.

У 2004 р. Сейм Литви провів імпічмент президента Роландаса Паксаса (26.02.2003– 6.04.2004). Підставою стала інформація надана спецслужбами країни щодо зв'язків близького оточення президента країни з мафією. Це призвело до створення спеціальної слідчої комісії, яка в процесі

Таблиця 2

Оцінка сили президентів країн регіону

№	Країна	1[13]	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Сума
1	Болгарія	1	0,5	-	1	0,5	0,5	1	1	1	-	6,5
2	Естонія	-	0,5	-	-	0,5	0,5	-	1	-	-	2,5
3	Латвія	-	0,5	-	-	0,5	0,5	1[14]	-	-	1	3,5
4	Литва	1	0,5	-	1	0,5	0,5	0,5[15]	1	-	1	6
5	Польща	1	1	-	1	0,5	0,5	1	1	1	1	8
6	Румунія	1	1	0,5[16]	1	0,5	0,5	1	1	1[17]	-	7,5
7	Словаччина	1	1	-	1	0,5	0,5	1	1	1	-	7
8	Словенія	1	0,5	-	-	0,5	0,5	-	-	-	-	2,5
9	Чехія	-	0,5	0,5[18]	1	0,5	0,5	1	1	-	-	5
10	Угорщина	-	0,5	-	1	0,5	0,5	1	1	1	1	6,5

[13] Індикатори представлені наступним чином: 1) обрання президента на всенародних виборах – 1, обрання в парламенті – 0; 2) чи відіграє президент вирішальну роль у призначенні прем'єр-міністра та формуванні уряду; 3) право президента головувати на засіданнях уряду та впливати на формування порядку денного; 4) володіння правом накладати вето на рішення парламенту; 5) повноваження президента у надзвичайних ситуаціях; 6) чи виконує президент головну роль у здійсненні зовнішньої політики; 7) право достроково припиняти повноваження парламенту і оголошувати нові вибори; 8) чи співпадає термін перебування на посаді президента і термін роботи парламенту, якщо так – 0, ні – 1; 9) володіння президентом правом проголошувати референдуми; 10) володіння президентом правом законодавчої ініціативи.

[14] Відповідно до статті 48 Конституції Латвії Президент має право ініціювати розпуск парламенту. На підставі цієї ініціативи має бути проведено референдум і у випадку, якщо більше половини виборців підтримають цю ініціативу, тоді парламент припиняє свою діяльність і оголошуються нові вибори.

[15] Згідно з статею 58 Конституції Литви Президент може достроково розпустити парламент у випадку, якщо Сейм протягом тридцяти днів від моменту надання йому програми діяльності нового уряду не схвалив її, або у випадку, якщо протягом 60 днів від першого подання програми урядом, Сейм два рази підряд її не схвалив. І другий випадок, коли Президент може оголосити дострокові вибори – за ініціативою уряду, якому Сейм виніс вотум недовіри. Як бачимо, можливість президента достроково розпускати парламент дуже чітко регламентована і не передбачає можливості, що він самостійно приймає рішення в умовах гострої політичної боротьби.

[16] На підставі статті 87 Конституції Румунії. Президент бере участь у засіданнях Уряду, коли обговорюються питання, які мають національний інтерес, або стосуються питань зовнішньої політики, оборони, забезпечення громадського порядку та на прохання Прем'єр-міністра. У випадках, коли Президент присутній на засіданні Уряду, він головує. Дана стаття не передбачає, що Президент бере участь на всіх засіданнях Уряду.

[17] Згідно з статею 90 Конституції Румунії, Президент має право після проведення консультації з парламентом винести на референдум питання, яке має національний інтерес. Оскільки в даному випадку президент виступає ініціатором консультацій з парламентом, а не ретранслює чиюсь волю, або попереднє рішення, ми вважаємо, що дану норму слід трактувати як право глави держави на референдум.

[18] Згідно статті 64(2) Президент може брати участь у засіданнях Уряду.

своєї роботи висунула звинувачення щодо самого глави держави. Зокрема він був оскаржений по трьом позиціям: 1) надання громадянства конкретній особі не відповідно до прийнятої процедури; 2) свідоме повідомлення підозрюваному інформації щодо слідства проти нього і про підслуховування слідчими органами його телефонів; 3) сприяння близьким до президента особам під час приватизації. Голосування в Сеймі 6.04.2004 р. відбулось по кожному звинуваченню окремо і Р. Паксас був визнаний винним, що призвело до усунення його з посади глави держави. Виконання обов'язків президента було покладено, згідно з Конституцією, на голову парламенту.

У лютому 2007 р. румунський парламент розпочав процедуру імпічменту щодо президента Траяна Бесеску (обраний 21.12.2004 р.), звинувативши його в порушенні конституції. Хоча Конституційний Суд Румунії визнав, що звинувачення проти глави держави, висунуті парламентом, недостатні для проведення процедури усунення з посади, 19 квітня 2007 р. на спільному засіданні Палати депутатів та Сенату 322 голосами, проти – 108 проголосували за його відставку. Згідно Конституції Румунії для остаточного позбавлення президента посади необхідно не тільки рішення двох палат парламенту, але і підтримка цього рішення на референдумі. 19 травня 2007 р. відбувся референдум, однак більшість його учасників (75%) висловились за те, щоб Т. Бесеску зберіг за собою посаду голови держави (21.12.2009 р. був переобраний на другий президентський термін).

Таким чином, проведений аналіз дозволяє нам зробити наступні висновки. **По-перше**, інститут президента, незалежно від наявності або відсутності попереднього досвіду існування, став іманентною складовою політичних систем країн регіону. **По-друге**, обсяг повноважень і функціональне навантаження посади президента залежить від форми правління. За напівпрезидентської форми, сила позиції президента є більшою, ніж за парламентської. **По-третє**, незалежно від наявної форми правління, реальний обсяг повноважень глави держави визначається національним законодавством та співвідношенням політичних сил.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej. Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta. – Wroclaw, Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1997. 1997. – 252 p.

2. Siaroff A. Comparative presidencies: the inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction / Alan Siaroff // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. – P. 287-312.

3. Конституции стран мира (конституции и основные законы стран мира) [Електронний ресурс] . Режим доступу: http:// www.uznal.org/ constitution.pbp

ГІБРИДНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Артем РЕМІЗОВ, здобувач кафедри політології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Анотація: *у статті досліджується феномен гібридного політичного режиму як окремого, проміжного типу, що знаходиться між авторитарним і демократичним режимами. Виокремлено та проаналізовано основні концептуальні проблеми, що виникають під час вивчення даного типу політичного режиму. Розглянуто сучасні підходи до типології гібридних політичних режимів.*

Ключові слова: *демократичний транзит, гібридний політичний режим, авторитаризм, демократії з прикметниками.*

Аннотация: *в статье исследуется феномен гибридного политического режима как отдельного, промежуточного типа, который находится между авторитарным и демократическим режимами. Выделены и проанализированы основные концептуальные проблемы, возникающие при изучении данного типа политического режима. Рассмотрены современные подходы к типологии гибридных политических режимов.*

Ключевые слова: *демократический транзит, гибридный политический режим, авторитаризм, демократии с прилагательными.*

Annotation: *the article analyzes the phenomenon of hybrid regime, that is a particular, intermediate type between authoritarian and democratic regimes. The basic conceptual problems that appears by studying this type of political regime is marked out. The contemporary approaches to typology of hybrid political regimes are reviewed.*

Key words: *democratic transition, hybrid political regime, authoritarianism, democracies with adjectives.*

Американський політолог Л. Даймонд ще у далекому 1996 р., констатуючи кінець «третьої хвилі» демократизації, наголосив, що головною причиною її «спаду» став перехід низки країн не до ліберальної демократії, а до проміжних форм політичних режимів [1, p. 21]. З того часу з'явилась неймовірно велика кількість різноманітних концепцій так званих гібридних політичних режимів, що свідчить, з одного боку, про високу актуальність і зацікавленість наукових кіл проблематикою дослідження проміжних типів політичних режимів, а з другого – про неоднозначність у підходах до концептуалізації даного феномену.

Так, з-поміж найбільш відомих спроб дослідити феномен проміжних форм політичних режимів можна виокремити праці таких західних вчених як – Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Ф. Закарія, Л. Даймонд, М. Оттауэй, Т. Карозерс, С. Левіцкі та Л. Вей, А. Шедлер. Серед вітчизняних дослідників, які займаються дослідженням демократичного транзиту та визначенням природи і характеристик політичного режиму на теренах України, варто відзначити роботи О. Фісуна, Ю. Мацієвського, В. Горбатенка, Г. Шипунова, М. Михальченка, Г. Зеленько.

Проте, незважаючи на значну кількість праць, присвячених дослідженню так званих демократій з прикметниками та нових типів авторитаризму, чи не єдине, стосовно чого провідні компаративісти не розходяться у своїх поглядах на «гібриди», – це їхня дефініція. Гібридні політичні режими визначаються як такі політичні режими, що не є ані демократичними, ані авторитарними, проте поєднують у собі як демократичні, так і авторитарні ознаки. Однак і таке «середньоарифметичне» визначення «гібридів», на думку американського дослідника Г. Хейла, потребує корекції, оскільки дані політичні режими здатні мати ознаки, які часто є унікальними і притаманними лише їм. Так, наприклад, держави, що знаходяться посередині континууму «демократія-автократія», виявляють більш войовничу зовнішньополітичну поведінку, їм притаманні менший рівень підприємницької впевненості («business confidence») і наявність значних проблем із забрудненням навколишнього середовища, а також частіше порушення функціонування системи формальних інститутів у порівнянні з демократичними і авторитарними режимами [2, с. 32].

Також однією з визначальних рис «змішаних режимів» є те, що вони, за влучним виразом С. Хантінгтона, є своєрідними «напів-збудованими будинками» («halfway house») на шляху до демократії, оскільки імовірність того, що демократія встановиться в результаті переходу від «гібриду», набагато більша, ніж у випадку прямого переходу від авторитаризму. А головне, таким режимам характерна нестабільність, пов'язана не тільки з «тенденцією коливання» між двома протилежними полюсами (демократією і диктатурою), слабкістю держави, її зовсім не «блискучими» економічними показниками в поєднанні з високим рівнем «політичного безладу», а і наявністю важливих і стійких поділів

усередині населення стосовно національної ідентичності. Це все в сукупності дає підстави говорити деяким дослідникам, що такі режими з набагато більшою ймовірністю можуть перетворюватись на «держави, що не відбулися» («failed states») [3; 4].

Не вдаючись у подальший опис характерних ознак гібридного політичного режиму, ми вважаємо за необхідне виокремити декілька важливих концептуальних перепон у дослідженні даного явища, які, слідом за канадським вченим Ж.-Ф. Гагне, можна узагальнити таким чином:

1. Проблема повторюваності (frequency) – пов'язана з переконанням більшості дослідників у тому, що гібридні режими на сьогодні є домінуючою формою політичного режиму і явищем, яке переживає своє піднесення, що ототожнюється суто з кінцем ери «холодної війни». Проте, проаналізувавши статистичні дані досліджень «Freedom House» впродовж 1972–2009 рр. стосовно 133-х країн світу, що розвиваються, дослідник дійшов висновку про невідповідність таких тверджень. Аналіз, здійснений автором, показує, що протягом цих років пропорція гібридних режимів в порівнянні з демократіями і автократіями майже не змінювалась і становила приблизно 40%, а 36 із 66 випадків стабільних гібридів були такими до і після 1991 року. Тобто, це означає, що дані режими не можна розглядати як феномен, який виник після «холодної війни». На цьому також наголошує Л. Даймонд, говорячи про випадки Мексики і Малайзії, але при цьому, як зауважує Ж.-Ф. Гагне, проблема впливу таких «старих» гібридів на початку «третьої хвилі» залишається мало дослідженою.

2. Проблема стійкості (durability) – пов'язана з твердженням більшості дослідників, що гібриди – це стійкі і тривалі форми політичних режимів (Л. Даймонд, М. Оттауей). Проте, на думку канадського дослідника, ці тези часто систематично і емпірично не обґрунтовані, ілюстративні й не розглядають політичні зміни в динаміці. Тільки останнім часом почали з'являтися праці, що присвячені дослідженню стабільності «змішаних» режимів. З-поміж них можна виокремити роботу італійського політолога Л. Морліно [5], в якій він, проаналізувавши періоди безперервності і зміни цих режимів упродовж 1989–2007 рр., дійшов висновку, що не менш як 26 із них можна класифікувати як «стабільні гібридні режими», тобто як такі, що були «частково вільними» впродовж 15 років і довше, і 9 випадків як «менш тривалі гібридні режими», які існували більше 10 років без будь-яких змін; причому, з-поміж 45 випадків гібридів за цей період лише 7 здійснили транзит до демократії і 3 до авторитаризму. Таким чином, такі режими не є «оптичними ілюзіями», або ж, як говорить Ж.-Ф. Гагне, перефразовуючи вислів С. Хантінгтона, вони не є «пісочними фортецями, яких змиє хвилею демократизації або зворотною хвилею, деякі з них навіть перетворяться, так би мовити, на фортеці» [6].

3. Проблема регіональної специфіки – пов'язана з попередньою проблемою, позаяк стабільність «гібридів» може також означати фазу транзиту, що затягнувся. У цьому контексті справедливо постає питання, чому деякі гібридні режими переходять до демократії, а інші так і залишаються такими впродовж десятиліть (Сінгапур, Бангладеш, Марокко), і що вони мають між собою спільного? Як справедливо зазначають американські вчені Н. Браун і К. Кауффман, одна із центральних проблем, яка постає перед дослідниками демократизації – це можливість розрізнити «розтягнутий транзит» від стабільного гібридного політичного режиму тільки після того як конкретна країна успішно завершить цей транзит[7, с. 9]. Також, сучасні теорії, що пояснюють причини виникнення і стабільності гібридних режимів, більшою мірою підходять знову ж таки до країн Африки і Євразії (країн, де «гібриди» виникли після 90-х), а доцільність застосування цих концепцій до країн Азії і Латинської Америки, на думку Ж.-Ф. Гагне, вкрай сумнівна, оскільки саме в цих регіонах існують найстабільніші «змішані» форми режимів. На додаток, якщо говорити про гібридні режим, що виникли на пострадянському просторі, то вони є найбільш нестабільними, частіше змінюють траєкторії свого розвитку (і в переважних випадках зовсім не на користь встановлення демократичного режиму). Тому, на нашу думку, зростає потреба у проведенні регіональних досліджень, досліджень окремих випадків транзитів, а також міжнародного середовища і культурних особливостей як чинників демократичного розвитку.

4. Проблема визначення і загальної типології (найголовніша проблема в дослідженнях проміжних типів політичних режимів), яка пов'язана з тим, що для означення цього типу режимів у сучасній політологічній літературі вживається велика кількість термінів, які зовсім не виключають одне одного, проте перешкоджають утворенню загальної класифікації і подальшій концептуалізації даного феномену. У результаті, одна країна може асоціюватися з більш ніж одним типом «гібридного» режиму. Наприклад, політичний режим Малайзії може бути кваліфікований як «електоральний авторитаризм» (А. Шедлер), «квазі-демократія» (Л. Морліно), «напівавторитаризм» (М. Оттауей) або ж як «змагальний авторитаризм» (Л. Вей та

С. Левіцкі). Тому, на думку німецького вченого М. Богаардса, вивчення наслідків транзитів «третьої хвилі» ускладнюється саме наявністю численних концепцій «зменшених» підтипів демократії та авторитаризму, відсутністю до цього часу деякої всеохоплюючої схеми, яка б могла пояснити взаємозв'язки між різними типами, запропонувати загальні критерії їхнього визначення, класифікації і емпіричного вимірювання [8, с. 400]. Не останню роль у цьому, на думку науковців, відіграє проблема перегляду старих і отримання нових методик побудови та обґрунтування індексів і рейтингів, які застосовуються для вимірювання рівня демократичного розвитку країн та ідентифікації тієї чи іншої держави з певним типом політичного режиму.

Однак, вчені-компаративісти не припиняють пошуки загальної конструкції, яка б допомогла систематизувати дослідження гібридних режимів. Так, одну зі спроб виробити єдиний теоретико-методологічний підхід до аналізу таких режимів, яку варто відмітити, здійснили німецькі дослідники В. Меркель та А. Круассан.

Для позначення всієї сукупності такого типу режимів вони впровадили поняття «дефектна демократія» – система панування, в якій доступ до влади регулюється за допомогою значущого та діючого універсального «виборного режиму» (вільних, таємних, рівних і всезагальних виборів), але при цьому відсутніми є інші гарантії базових політичних та громадських прав і свобод, а горизонтальний владний контроль та ефективність демократично легітимної влади серйозно обмежені [9, с. 7]. Особливу увагу Меркель та Круассан звертають на те, що в дефектних демократіях неформальні правила та зразки (клієнтелізм, персоналізм, всеосяжна корупція або картелі акторів, що виникають поза конституційними межами), підривають та обмежують порядок функціонування формальних, демократично легітимованих інститутів. «Вони порушують функціональні коди формальних інститутів, спотворюють або витісняють як значущі процедури і практики прийняття рішень. Неформальні інститути проникають в оболонку формальних інститутів і заповнюють її згідно зі своєю функціональною логікою. Внаслідок цього на рівні ухвалення рішень демократія функціонує відповідно до нелегітимованих неформальних інститутів і правил, які перебувають у суперечці з принципами правової демократичної держави» [10, с. 23].

Розвиваючи далі свою концепцію, В. Меркель виокремлює п'ять компонентів-критеріїв («часткових режимів») демократії, у випадку порушення котрих, демократія стає «дефектною»: вибори, політичні свободи, громадянські права, горизонтальна відповідальність і ефективне право управляти. Відповідно до тієї сфери, якій було «завдано шкоди», науковці розрізняють чотири підтипи «дефектної демократії»: 1) «виключаюча демократія» («exclusive democracy») – характеризується відмовою одному або більше сегментам населення у загальному виборчому праві за ознакою раси, етнічного походження, статі, власності, освіти або політичних поглядів; 2) «неліберальна демократія» («illiberal democracy») – виконавча і законодавча влади неістотно обмежені судовою, конституційні норми в малій мірі «зв'язують» дії уряду, а індивідуальні громадянські права частково умовні або взагалі ще не встановлені; 3) «делегативна демократія» («delegative democracy») – законодавча і судова влади здійснюють обмежений контроль над виконавчою гілкою, в той час як уряд у своїх діях рідко дотримується конституційних норм; 4) «опікунська демократія» або «демократія із закритими політичними сферами» («tutelary democracy or democracy with reserved domains») – групи вето – військові, мілітаризовані рухи та загони, міжнародні концерни – позбавляють демократично обраних представників народу доступу до певних політичних сфер [11, с. 49-50].

Незважаючи на те, що В. Меркель вказує на сильну взаємозалежність і важливість кожного аспекту ліберальної демократії, все таки електоральний атрибут виконує функцію primus inter pares з-поміж «часткових режимів». Тим самим, по-перше, робиться наголос на народному суверенітеті як основі демократії, по-друге, визначається базовий критерій для розрізнення демократій від автократій – країни без справжніх виборів вважаються автократичними і не включаються в типологію дефектних демократій.

Однак, як зазначають данські науковці Й. Мюллер і С.- Е. Скаанінг, незважаючи на вражаючі зусилля з концептуалізації поняття дефектної демократії, деякі положення теорії В. Меркель варто піддати критиці, а саме:

– Не до кінця зрозумілим залишається, яким чином розрізняються дефектні демократії від автократії, так як в своїй емпіричній роботі дослідники базувалися на розрізненні ad hoc (на розгляді даного конкретного випадку), а не в динаміці режимних змін;

– Відповідність між «частковими режимами» і підтипами не досконала, так як тільки чотири підтипи дефектної демократії побудовані в результаті виокремлення п'ятьох «часткових режимів»;

– Побудова одного із підтипів, а саме «виключаючої демократії», не відповідає основному визначенню дефектної демократії як системи панування, в якій доступ до влади регулюється

за допомогою значущого та діючого універсального «виборного режиму»;

– Деякі субкомпоненти поєднані з більш ніж одним «частковим режимом», наприклад права на політичну участь (поєднанні як з виборчими, так і громадянськими правами) і незалежна судова система (поєднана як із громадянськими правами, так і з горизонтальною відповідальністю) [12, с. 263].

Також ще одним пунктом критики, але вже з боку іншого західного дослідника – М. Богаардса – виступає те, що для В. Меркеля і А. Круассана існує тільки один «кореневий концепт» – демократія, і не враховується інший – авторитаризм. Німецький дослідник пропонує вбудувати ці два концепти – дефектну демократію і електоральний авторитаризм (який є таким же «зменшеним» типом авторитаризму) – в один, «двокореневий», задля відображення всіх сучасних політичних режимів з обох сторін протилежних спектрів [13].

У даному контексті, нашої уваги заслуговує двовимірна типологія режимів, яку запропонував фінський дослідник М. Вігель. Узявши за основу дві найбільш важливі, на думку науковця, засадничі ідеї демократії – принцип «електоралізму» і «конституціоналізму», вчений виокремив:

– Чотири мінімальні «електоральні» критерії – вільні, конкурентні, справедливі і всеохоплюючі вибори;

Чотири мінімальні «конституційні» критерії – свобода об'єднань, свобода вираження, право на альтернативну інформацію, свобода від дискримінації;

Чотири додаткові «електоральні» критерії – «електоральні повноваження» («electoral empowerment» – відсутність «закритих політичних сфер», на які не розповсюджуються повноваження демократично обраних представників народу), «електоральна чесність» («electoral integrity» – принцип «одна особа – один голос»), «електоральний суверенітет» («electoral sovereignty» – відсутність зовнішньої «опікунської влади» над виборними органами) і «електоральна незворотність» («electoral irreversibility» – прийняття всіма без виключення результатів виборів, неможливість обмеження і перешкод на шляху здійснення своїх повноважень легально обраними посадовцями);

Чотири додаткові «конституційні критерії» – підзвітність і відповідальність виконавчої влади (наявність системи «стримувань і противаг»), підзвітність і відповідальність законодавчої влади, непідкупність бюрократії (відсутність систематичної корупції, клієнтилізму або патримоніалізму), підзвітність і відповідальність органів місцевої влади (відсутність так званих коричневих зон в середині країни, на які не розповсюджується державна влада).

Ці всі атрибути формують своєрідний «контрольний список» для класифікації політичних режимів, слідуючи якому і «звіряючи» наявність тих чи інших атрибутів, М. Вігель пропонує виокремити чотири основних типи політичних режимів: авторитарний, електорально-автократичний, конституційно-олігархічний і демократичний. Аналогічний «контрольний список» фінський науковець побудував і для розрізнення гібридних політичних режимів моделі (табл. 1).

Таблиця 1

Типи демократій за М. Вігелем

Тип демократії	Критерії			
	Мінімальні «електоральні»	Мінімальні «конституційні»	Додаткові «електоральні»	Додаткові «конституційні»
Обмежена	+	+_	-	-
Електоральна	+	+	+	-
Конституційна	+	+	-	+
Ліберальна	+	+	+	+

«+» – наявність набору атрибутів,

«–» – відсутність набору атрибутів,

«+ / – » – можлива наявність чи відсутність набору атрибутів

Відносячи їх до класу «зменшених» демократій, науковець зобразив їх схематично в рамках спеціальної двовимірної моделі (рис. 1).

Рисунок 1

Двовимірна типологія демократичних режимів за М. Вігелем

Як можна побачити, до числа таких М. Вігель зарахував «електоральну», «обмежену» і «конституційну» демократії. На думку дослідника, така двовимірна типологія дозволяє значно вдосконалити в аналітичному плані можливості порівняння політичних режимів і їх якісних характеристик, так як, відмінно від

одномірних шкал, вона дозволяє відповісти не тільки на питання що «більше або менше», але й «чого більше або менше» [14].

Цікавим, на нашу думку, є варіант типології недемократичних режимів, запропонований данськими науковцями Й. Мюллером і С.- Е. Скаанінгом.

Вчені критикують численні спроби «типологічної гри» зі створення зменшених, емпірично порожніх підтипів режимів. На їх переконання, виходячи тільки з первісної, так званої «радіальної» категорії (в данному випадку – дефектної демократії), і не беручи до уваги ієрархію атрибутів режимів, не можливо побудувати корисну аналітичну модель порівняння політичних режимів сучасності. Тому вони запропонували схему, що поєднує в собі вже добре відомі концепції. Так, за основу своєї типології дослідники взяли три наступні атрибути демократичного режиму: електоральне ядро (вільні вибори), описане Й. Шумпетером, розроблена Р. Далем концепція політичних прав (право голосу, зібрань, організацій), і верховенство права, яке обгрунтовував як необхідну умову демократії в своїх працях Г. О' Доннел. Причому, дослідники наголошують на тому, що відоме шумпетерівське мінімалістське визначення демократії як способу отримання влади шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців є більш мінімалістським насправді, аніж загальноприйнято вважати. Дефініція Й. Шумпетера ґрунтується на змагальній природі виборів (які в цьому випадку є «виключаючими» – «exclusive elections»), але зовсім не на їхньому вільному і справедливому характері (такі вибори є «включаючими» – «inclusive elections») [15, с. 268]. В результаті вчені побудували абстрактну драбину, на сходинках якої по мірі наявності цих трьох атрибутів демократії (вибори, громадянські права, верховенство права) розташовані типи політичних режимів, від авторитаризму і мінімалістичної демократії до делегативної і ліберальної (рис. 2). Пізніше, в одній з наступних своїх праць, Й. Мюллер і С.- Е. Скаанінг додали ще один атрибут – соціальні права як один із супутніх атрибутів демократії, що дозволило їм таким чином «продовжити» драбину і розмістити в її найнижчий сходинці соціальну демократію [16, с. 4].

В підсумку, незважаючи на останні, доволі успішні спроби науковців узагальнити попередній досвід з розробки типології гібридних політичних

Рисунок 2

Типологія демократичних режимів у вигляді низхідної «абстрактної драбини» за Й. Мюллером і С.-Е. Скаанінгом

режимів, поки що так і не вдалося повністю усунути концептуальну плутанину, пов'язану із суперечливою природою даних режимів. Проте, незважаючи на наявність численних перепон, які стоять на шляху концептуалізації гібридного політичного режиму, можна з впевненістю сказати, що даний тип режиму може розглядатися як самостійний, окремий тип і як особлива категорія аналізу в рамках політологічних досліджень. Тому, на сьогодні перед компаративістами в першу чергу стоїть задача виявлення закономірностей функціонування «гібридних режимів», а також виокремлення і вимірювання як внутрішніх, так і зовнішніх чинників стабільності або подальшого перетворення даних режимів у напрямі демократії чи авторитаризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Diamond L. Is the Third Wave Over? / L. Diamond // Journal of Democracy. – 1996. – Vol.7. – № 3. – P. 20-37.
2. Hale H. Hybrid Regimes: When Democracy and Autocracy Mix / H. Hale // Dynamics of Democratization: Dictatorship, Development, and Diffusion (edt. by Brown N.J.). – Johns Hopkins University Press, 2011. P. 24-45.
3. Bunce V. Mixed regimes in postcommunist Eurasia: tipping democratic and tipping authoritarian [Electronic resource] / V. Bunce, S. Wolchik. – Paper delivered at a Workshop on Democratization in European Former Soviet Republics: Limits, Obstacles and Perspectives. – June 13–15, 2008. – Florence. – Mode of access: http://www.sumitalia.it/ITA/link /documenti/ wp_ bunce_wolchik.pdf
4. Goldstone J. A Global Model for Forecasting Political Instability / J. Goldstone, R. Bates, D. Epstein, T. Gurr, B. M. Lustik, M.G. Marshall, J. Ulfelder, M. Woodward // American Journal of Political Science. – 2010. – Vol. 54. – P. 190–208.
5. Morlino L. Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion?/ L. Morlino // European Political Science Review. – 2009. – Vol.1 (2). – P. 273–296.
6. Gagne J.-F. Against the Tide? Are Hybrid Regimes more than Sand Castles? [Electronic resource] / Gagne J.-F. – Paper presented at the APSA annual meeting. – 2010. – Washington D.C. – Mode of access: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm? abstract_id= 1642387
7. Brown N. Introduction / N. Brown, C. Kauffman // Dynamics of Democratization: Dictatorship, Development, and Diffusion (edt. by Brown N.). – Johns Hopkins University s, 2011. P. 1-15.
8. Bogaards M. How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism / M. Bogaards // Democratization. – 2009. – Vol. 16. – Issue 2. – P. 399 – 423.
9. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6-17.
10. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – №2. – С. 20-30.
11. Merkel W. Embedded and Defective Democracies / W. Merkel // Democratization. – 2004. – Vol.11. – Issue 5. – P. 33-58.
12. Moller J. Beyond the Radial Delusion: Conceptualizing and Measuring Democracy and Non-democracy / J. Moller, S.-E. Skaaning // International Political Science Review. – 2010. – Vol. 31. – №. 3. – P. 261-283.
13. Bogaards M. How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism / M. Bogaards // Democratization. – 2009. – Vol. 16. – Issue 2. – P. 399 – 423.
14. Wigell M. Mapping «Hybrid Regimes»: Regime Types and Concepts in Comparative Politics / M.Wigell // Democratization. –2008. – Vol. 15. – № 2. – P. 230-250.
15. Moller J. Beyond the Radial Delusion: Conceptualizing and Measuring Democracy and Non-democracy / J. Moller, S.-E. Skaaning // International Political Science Review. – 2010. – Vol. 31. – № 3. – P. 261-283.
16. Moller J. Stateness first?/ J.Moller, S.-E. Skaaning // Democratization, 2011.– Vol. 18. – № 1. – P. 1-24.

ОСНОВНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ФУНКЦІЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ XXI СТОЛІТТЯ

Людмила МАРЦЕНЮК, магістр політології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
УДК 321.895

Анотація: *акцентовано увагу на актуальності та затребуваності в наш час суттєвої активізації цілеспрямованої державної політики в інноваційній сфері. Визначено та проаналізовано основні суспільно-політичні функції інноваційної політики держави в контексті глобалізаційних процесів XXI століття.*

Ключові слова: *інноваційна політика держави, стратегія інноваційного розвитку, процеси глобалізації, людський капітал, інноваційна культура.*

Аннотация: *акцентируется внимание на актуальности и востребованности в наше время существенной активизации целенаправленной государственной политики в инновационной сфере. Определены и проанализированы основные общественно-политические функции инновационной политики государства в контексте глобализационных процессов XXI века.*

Ключевые слова: *инновационная политика государства, стратегия инновационного развития, процессы глобализации, человеческий капитал, инновационная культура.*

Annotation: *attention is accented on actuality and claimed in our time substantial activation of purposeful public policy in an innovative sphere. Identified and analyzed basic social-political functions of innovative policy of the state in the context of globalization processes of the XXI century.*

Key words: *innovation policy of the state, strategy of innovative development, globalization, human capital, innovation culture.*

Постановка проблеми. Як відомо, домінуючими на планеті процесами на початку ІІІ тисячоліття є – процеси глобалізації, інформатизації та інтелектуалізації, поширення яких, одночасно ведуть за собою зростання ролі інновацій як в економічній та політичній сферах, так і в суспільстві загалом. З огляду на це, перед людством постає проблема вибору саме інноваційної моделі розвитку, адже, за наявних умов, тільки інноваційно спрямована країна зуміє прискорити темпи свого цивілізаційного розвитку та очолити передові позиції на міжнародній арені. Завдання ж формування інноваційної моделі розвитку потребує суттєвої активізації цілеспрямованої державної політики в інноваційній сфері, адже залежно від того, на скільки дії та заходи держави у сфері регулювання інноваційних процесів будуть виваженими, достатньо обґрунтованими та функціонально спрямованими, на стільки вони будуть й ефективними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не дивлячись на те, що нині відома досить значна кількість робіт з інноваційної тематики, нажаль спостерігаємо тенденцію використання переважно вибірково-фрагментарного підходу до вивчення та аналізу різних моделей державної інноваційної політики та варіантів її впровадження, до того ж проблема формування та реалізації ефективної інноваційної політики, її функціонального наповнення й досі залишається недостатньо розкрита. Послуговуючись цією причиною, розгляду зазначених питань присвячені роботи таких зарубіжних і вітчизняних вчених, як Ю. Бажала, А. Гальчинського, Г. Андрощука, М. Геєця, В. Бридуна, Н. Гончарової, В. Гусєва, Б. Данилишина, С. Кіреєва, Г. Козаченка, В. Онищенка, В. Семиноженка, М. Краюхіна, Л. Байбакової, М. Алле, П. Друкера, Е. Менсфілда, Б. Санто та інших.

Мета статті – визначити та проаналізувати основні суспільно-політичні функції інноваційної політики держави в контексті глобалізаційних процесів XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми необхідності інноваційної політики як самостійного напряму суспільно-політичних напрацювань у царині державної політики остаточно сформувалися лише наприкінці 60-х – на початку 70-х років XX століття. Під інноваційною політикою науковці розуміли цілеспрямоване та систематичне стимулювання нововведень. Сам же термін «інноваційна політика» вперше був використаний у відомій «доповіді Charpie» («Технологічні нововведення: управління та умови здійснення»), підготовленій Міністерством торгівлі США в 1967 р. Але, варто відмітити, що з самого початку не було вироблено однозначного тлумачення змісту цього поняття.

Так, вітчизняний дослідник Г. Андрощук подає таке визначення: «Сучасна державна інноваційна політика – це сукупність науково-технічних, виробничих, управлінських, фінансово-збутових

та інших заходів, пов'язаних з просуванням нової або покращеної продукції на ринок збуту» [1; 48].

Як бачимо, головною метою державної інноваційної політики виступає створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних енерго- та ресурсозберігаючих технологій виробництва, реалізації нових видів конкурентоспроможної продукції та, що є не менш важливим, гарантування ефективної реорганізації державних інститутів і життя всього суспільства. Адже економічне зростання країн залежить не лише від інноваційної активності підприємницьких структур, а й від суспільно-політичного укладу, політичного устрою, політичного клімату тієї чи іншої країни.

Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок, що державна інноваційна політика – це сукупність певних методів і форм діяльності держави, які спрямовані на створення взаємопов'язаних механізмів інституційного, ресурсного забезпечення підтримки та розвитку інноваційної діяльності на формування мотиваційних факторів активізації інноваційних процесів.

Також варто звернути увагу на те, що існують різні підходи щодо здійснення інноваційної політики країною, а вже вибір самого типу державної інноваційної політики, її функціонального наповнення та формування механізму, що сприяє реалізації обраної стратегії інноваційного розвитку, залежить від стратегічних цілей держави і має здійснюватися з урахуванням загальних закономірностей інноваційних процесів.

Доречно зазначити, що необхідним елементом і запорукою ефективного впровадження та реалізації інноваційної політики є наявність чітко сформульованої та послідовно здійснюваної стратегії інноваційного розвитку. Свідченням цього є досвід впровадження стратегій інноваційного розвитку одних з найрозвинутіших країн світу: США та Японії, що обрали, на противагу традиційній науково-технічній політиці, інноваційну науково-технологічну стратегію розвитку.

Інноваційна стратегія розкриває основні положення концепцій науково-технологічного та інноваційного розвитку, що притаманні тій чи іншій державі, уточнює та доповнює їх з врахуванням нових вимог та викликів сучасності, на які країна повинна мати адекватні відповіді. Адже, визначення високої актуальності тиску як внутрішніх, так і зовнішніх викликів, що, виходячи з нині домінуючих на планеті глобалізаційних процесів, мають тенденцію до постійного посилення, врахування їх можливих наслідків з метою попередження та недопущення кризових явищ в економічній, політичній та суспільній сферах є визначальною передумовою формування дієздатної та ефективної інноваційної політики соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку держави.

Тобто, інноваційну стратегію можна визначити як набір певних правил і норм, що визначають процедуру зміни відбору та реалізації нововведень згідно із суспільною організацією розвитку. Надметою будь-якої інноваційної стратегії є максимальна гармонізація інтересів учасників інноваційного процесу [4; 18].

Головним стержнем вдалого формування та розгортання інноваційної стратегії держави у майбутньому має стати розвиток людського капіталу, що й виступає однією з найголовніших суспільно-політичних функцій інноваційної політики. Зазначена теза є слушною з огляду на те, що домінуючими на планеті процесами на початку ІІІ тисячоліття є процеси глобалізації, інформатизації та інтелектуалізації, в яких, як відомо, такі фактори як знання, рівень освіти, її практична орієнтація зокрема та рівень самодостатності кожної окремої людини загалом, розглядаються як необхідне джерело для вироблення інноваційних стратегій подальшого розвитку держави та всього суспільства.

Саме тому, розвиток людського капіталу в напрямі забезпечення умов для максимального розгортання самодостатності кожної окремої особистості стає однією з провідних характеристик інноваційної стратегії постіндустріальної (інформаційної) цивілізації XXI століття. Адже у сучасних умовах політичний, економічний та соціокультурний розвиток суспільства в цілому залежить передусім від того, наскільки затребуваний цим соціумом творчий потенціал кожного з його членів. Тобто, можна стверджувати, що сьогодні рівень самодостатності кожної окремої особистості виступає майже основоположним показником прогресу та рівня цивілізаційного розвитку держави та всього суспільства [4; 14]. Інакше кажучи, можна стверджувати, що XXI століття ознаменується наданням пріоритету соціокультурним і гуманітарним нововведенням, тобто інноваціям у людину.

Нинішній етап розвитку цивілізації характеризується глобальним викликом, що постає перед усіма країнам без винятку, серйозним випробуванням їх здатності до побудови суспільства, що засновується на знаннях, адже неабиякого значення для ефективного впровадження в життя конструктивної інноваційної політики має й те, як її сприймають не лише у наукових і державних колах, а й пересічні громадяни. Яскравим прикладом в цій царині є досвід Японії, якій вдалося мобілізувати на активну творчу участь у науково-технологічному

оновленні виробництва майже всю націю. Як бачимо, мова йде про формування певної культури, а саме інноваційної культури, завдяки якій суспільство змогло б адекватно реагувати на виклики сьогодення.

Тому не дивно, що той комплекс проблем, зумовлених суспільним сприйняттям інновацій і науки як їх джерела, дослідники все частіше пов'язують з поняттям інноваційної культури. Адже досвід багатьох держав свідчить, що при однакових умовах матеріального та фінансового забезпечення в одних країнах вдається швидко продукувати інновації та впроваджувати їх в життя, а в інших, де суспільство ще не готове до таких змін, або цей процес відбувається дуже повільно, зустрічаючись на своєму шляху з безліччю перепон, або ж не відбувається взагалі.

Тож, виходячи з вищезазначеного, приходимо до висновку, що нині культура загалом, інноваційна зокрема, стає не тільки певним способом внутрішньої організації соціальної взаємодії, але й одним з найважливіших чинників впливу на устрій та розподіл політичної влади. Тобто, з настанням інформаційної ери відбувається поступове перетворення інноваційної культури у домінуюче джерело формування політичного процесу.

Саме за таких умов і відбуваються динамічні інноваційні процеси, так як для того, щоб країна могла перейти від індустріальної економіки до суспільства знань і успішно конкурувати з іншими країнами в постіндустріальному світі, вона повинна володіти системою інновацій, наукових досліджень і технологічних розробок, а головне творчим потенціалом учених та інженерів. Останнє передбачає не тільки необхідні для творчості матеріальні умови, а й певну культуру мислення, яка не може сформуватися на замовлення або на вимогу уряду. Проблема полягає не тільки у величині витрат на науку й нові технології, а й у самій організації науково-інноваційної діяльності, характері зв'язків між науковими дослідженнями й виробництвом, ролі фахівців та їхньої здатності до творчості [5; 60-82].

Тому, ще однією визначальною суспільно-політичної функцією інноваційної політики є формування інноваційної культури в державі, спроможної дати адекватні відповіді на виклики часу.

Як відомо, глобалізація стала реальним явищем, що нині визначає мегатренди розвитку людства, перед яким остання постає як складовий елемент еволюційної трансформації сучасного суспільства, форма глобальної інтеграції, що зумовлена переходом до нового технологічного способу виробництва – інформаційно-інтелектуальних постіндустріальних технологій, в основі якого лежить інноваційна складова. Водночас це знаменує новий, вищий етап і рівень інтернаціоналізації взаємовідносин держав, якому притаманна своя специфіка й особливі якості. Їх аналіз дає підставу для ствердження, що на певному етапі розвитку глобалізації формується система глобалізму, базою якої є глобальний інноваційний розвиток [3; 134-142].

На жаль, в деяких країнах (наприклад в пострадянських державах) необхідність урахування зовнішніх факторів увійшла у свідомість політичної еліти з суттєвим запізненням. Проблеми перехідного періоду, системна економічна трансформація, зміна цінностей і стереотипів масової свідомості в цій групі держав поєдналася в часі із глобалізаційними процесами, що увінчалися змінами на всій планеті, формуванням новітньої структури міжнародних відносин. У результаті цього, увага управлінських та наукових кіл у зазначеній групі держав тільки в останні роки почала всерйоз звертатися до проблематики глобалізації, впливу зовнішніх чинників та ролі інноваційної складової, яку вона відіграє в них.

Відтак, було виявлено, що виникнення глобального інформаційного простору викликає безліч не тільки економічних і соціокультурних, але й суспільно-політичних наслідків, з чого і випливає, що поширення на планеті глобалізаційних тенденцій одночасно веде за собою зростання ролі інновацій як в економічній та політичній сферах, так і в суспільстві загалом.

Тому наступною суспільно-політичною функцією інноваційної політики держави є пошук власного місця в динамічно мінливій глобальній структурі світу.

Не менш важливою суспільно-політичною функцією інноваційної політики є забезпечення стійкого (сталого) суспільного розвитку. Поняття «стійкий розвиток», що активно ввійшло в суспільне життя на порозі XXI століття, часто асоціюється перш за все з екологічними проблемами та вирішенням глобальних проблем людства. Проте, сталий розвиток набагато ширший, ній просто охорона навколишнього природного середовища. Він включає в себе збалансоване функціонування як природи, так суспільства і економіки.

Тобто, стійкий розвиток має на увазі створення умов, що забезпечують задоволення потреб сьогоднішнього дня, не піддаючи більшому ризикові, чим нинішній, існування наступних поколінь. Таким чином, втілення концепції стійкого розвитку надає можливість звернутися до вирішення питання соціальної безпеки та впевненості у завтрашньому дні. Оскільки стійкий розвиток – це регульований розвиток: цілеспрямований контроль над змінами, що відбуваються, прогнозування і компенсація найбільш небезпечних несталостей і диспропорцій розвитку

дозволить втілити ідеї національної та соціальної безпеки. Загальнолюдську парадигму стійкого розвитку варто розглядати як настання якісно нового етапу розвитку людства, в ході якого окремі держави і усе світове співтовариство в цілому організують цілеспрямовану і скоординовану діяльність, спрямовану на: повну нейтралізацію всього негативного комплексу соціальних, економічних і екологічних диспропорцій, накопичених (в основному за останнє сторіччя) у суспільстві і навколишньому середовищі; створення умов, що виключають виникнення таких диспропорцій [2; 281-293].

Однією з визначальних функцій інноваційної політики є зміна концептуальних засад, що визначають роль і функції держави в умовах ринкової економіки. Без негайного вирішення цієї проблеми неможливо досягнути будь-яких успіхів на шляху прогресу, адже запорукою ефективного проведення будь-яких реформ, в тому числі й ринкових, є володіння державою необхідних важелів управління соціально-економічним і суспільно-політичним розвитком країни та чітке окреслення ролі, функцій і змісту відповідальності держави за стан країни, яка почала перетворення. Відповідно до вищезазначених умов повинна змінитися і роль держави.

Тобто, лише за умов трансформації ролі держави можливе перетворення країни в сучасне інноваційне суспільство, в якому розвиток і зростання економіки відбуватимуться на основі використання потужних можливостей науки, технологій, інформації, підприємницької активності, що слугуватимуть в свою чергу зростанню рівня і покращанню якості життя кожного громадянина [6; 19-20].

Як зрозуміло, інноваційна політика не обмежується виконанням тільки вище перелічених суспільно-політичних функцій, адже, це далеко неповний перелік завдань, що покладені на неї.

Висновки та пропозиції. Отже, як підсумок, варто відмітити, що інновації, виходячи з їх функціонального наповнення, можуть, більш того, вони повинні стати засобом формування нової політики держави, якщо остання зорієнтована на прогресивний розвиток країни та всього суспільства. Крім того, задля збереження динаміки у своєму розвитку, інноваційна політика в будь-якій країні повинна перетворитися на самостійний національний проект, так як існуюча реальність, за якої світ стає все більш глобалізованим, вимагає постійних і ефективних змін. Саме на цих підставах, як зазначають фахівці в цій галузі, інноваційна орієнтація на мінливу суспільну динаміку стане запорукою конкурентоспроможності, стабільності й успіху як держави, так і кожного її громадянина.

Проте варто пам'ятати, що інноваційна діяльність, відзначаючись творчим характером, відповідно потребує формування творчого середовища і самодостатньої особистості, спроможних до самостійної діяльності. А, як відомо, ефективне функціонування в інноваційній сфері можливе тільки за умови набуття відповідної технологічної готовності, і, що не менш важливо, готовності суспільства адекватно сприймати і раціонально використовувати інноваційні здобутки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрощук Г. Основные принципы государственной политики в инновационной сфере // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1996. – № 12. – С. 48.

2. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с.

3. Вершинская О. Глобализация и развитие информационного общества // Перспективы развития России и ее место в глобальном пространстве / Материалы к VIII Кондратьевским чтениям. – М.: МФК, 2000. – С. 134-142.

4. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти / за ред. В. П. Горбатенка: монографія. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 248 с.

5. Красильщиков В. А. Конец индустриальных модернизаций? // Мегатренды мирового развития. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – С. 60–82.

6. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (Проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=47920

Розділ V
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТЕХНОЛОГІЙ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Олександр ВИСОЦЬКИЙ, доктор політичних наук, професор кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України (Дніпропетровськ)
УДК 32.019.51

Анотація: *з'ясовано психологічні детермінанти ефективного здійснення технологій легітимації політичної влади. Визначено роль психологічних механізмів у процесі легітимації влади. Встановлено критерії виділення психологічних технологій легітимації.*

Ключові слова: *технології легітимації політичної влади, психологічні механізми політичної поведінки, суспільно-політична взаємодія, політичні суб'єкти, суспільне визнання, легітимність політичної влади, значущість.*

Аннотация: *выявлены психологические детерминанты эффективного осуществления технологий легитимации политической власти. Определена роль психологических механизмов в процессе легитимации власти. Установлены критерии выделения психологических технологий легитимации.*

Ключевые слова: *технологии легитимации политической власти, психологические механизмы политического поведения, общественно-политическое взаимодействие, политические субъекты, общественное признание, легитимность политической власти, значимость.*

Annotation: *psychological determinants in effective realization of the technologies of legitimating political power are revealed. The role of psychological mechanisms in the process of power legitimation is defined. The specification criteria for psychological technologies of legitimation are established*

Key words: *the technologies of legitimating political power, psychological mechanisms of political behaviour, socio-political interaction, political subjects, social recognition, legitimacy of political power, significance.*

Врахування та використання психологічних особливостей та закономірностей політичної поведінки громадян як на індивідуальному, так і на колективному рівні, істотним чином визначає ефективність технологій легітимації політичної влади. Справа в тому, що психологічні механізми політичної поведінки належать до головних об'єктів впливу психологічних технологій легітимації влади, результативність яких, у свою чергу, залежить від того, наскільки вибір та застосування технологій узгоджено з особливостями функціонування психологічних механізмів.

Виходячи з цього, **мета** статті – визначити психологічні детермінанти ефективного здійснення технологій легітимації політичної влади.

Можна стверджувати, що психологічні механізми політичної поведінки суб'єктів визнання політичної влади виступають особливим типом механізмів легітимації, які є усталеними схемами, моделями сприйняття та реагування на легітимаційно-технологічний вплив. У цьому значенні, наприклад, той або інший імідж політичного лідера чи інституту може розглядатись як технологія легітимації влади, а стереотип (на основі якого сприймається імідж) – як психологічний механізм легітимації. Якщо використати метафору, то легітимаційна технологія є сигналом-викликом, який за допомогою легітимаційного механізму сприймається та перекодовується в мотив, наказ, переконання, керівництво до дії щодо легітимації політичної влади.

Крім психологічних механізмів легітимації можна виокремити міфологічні (наприклад, механізми архаїзації, паралогії тощо), ідеологічні (класова свідомість чи національна свідомість як механізм сприйняття політичної реальності, механізм упередження щодо зверхності (чи обраності) своєї соціальної групи, механізм концептуальної узгодженості тощо),

правові (наприклад, механізми правової оцінки, нормування відносин, правосвідомість як механізм сприйняття реальності), віртуалізаційні (механізми об'єктивації та онтологізації образів), соціалізаційні (механізми навчання, формування соціально-рольових компетенцій тощо) та багато інших. Якщо механізми легітимації характеризують моделі, схеми процесів сприйняття, мислення та поведінки, то технології легітимації влади – є інструментами впливу на сприйняття, мислення, поведінку громадян та виходять зі специфіки конкретно-історичних, соціокультурних, політичних умов життя суспільства, а також легітимаційно-владних завдань своїх користувачів. Технологія легітимації має запустити механізм легітимації (визнання), який подібно до телеприймача перетворює енергію радіосигналів у систему рухливих образів, смислів, повідомлень та реакцій на них телеглядачів. Так, можна стверджувати, що технології та механізми легітимації влади знаходяться у відносинах взаємодоповнення та взаємозалежності.

Чимало західних дослідників (Дж. Т. Джост, Б. Мейджор [24], Дж. Мартін, М. Скалі, Б. Левіт [27] та ін.), вивчаючи процес легітимації у психологічному вимірі, до важливих психологічних механізмів та детермінант легітимації прираховують віру, настанови, стереотипи, структури сприйняття, очікування, мотивації, ідентифікації, бажання, упередження, переваги, психологічні схильності, Я-концепцію, очікування, почуття самоповаги, поведінкові реакції, пов'язуючи з їх утвердженням та зміною укріплення чи послаблення легітимності влади [23; 24; 25-26; 27; 29-30; 31-32; 33]. Деякі з цих авторів (Дж. Т. Джост, Б. Мейджор [24], С. Л. Ріджвей [29; 30], П. Глік, С. Т. Фіске [23] та ін.) зауважують, що за рахунок активізації психологічних механізмів навіть несправедливі суспільно-політичні відносини та політична влада, яка забезпечує їх незмінність, дістають легітимність з боку не лише індивідів з високим та середнім рівнем життя, а й з боку бідних соціальних груп.

Ефективне здійснення технологій легітимації політичної влади неможливе без опори на емоції, почуття, афекти, які впливають на сприйняття, мислення та дії людини. Емоції та почуття привертають увагу до інформації, беруть участь в її оцінці, роблять її суб'єктивно значущою для індивіда та сприяють закріпленню її у його памяті. За допомогою ініціювання емоцій активізуються та посилюються стереотипи, повідомлення сприймаються некритично, ідеї та думки виглядають більш переконливо. За аргументованою думкою В.К.Вилюнаса, емоції відіграють вагому роль у механізмі обумовлювання у людини [4, с. 51-52]. На таку функцію емоцій звертав увагу ще Б. Спиноза: «...внаслідок одного того, що ми бачили якунебудь річ в афекті задоволення чи невдоволення... ми можемо її любити чи ненавидіти» [15, с. 469]. І. Л. Вікентьєв ефективність технологій PR пов'язує з їхньою здатністю впливати на емоційно-вольову сферу людини [3, с. 21-22]. Як справедливо стверджує щодо цього Г. Г. Ділігенський, «настанова, що не має виразно вираженого емоційного компонента, швидше за все є «слабкою і не відіграє великої ролі в мотивації і поведінці людини» [9, с.187].

Апеляції до емоцій (страху, надії, успіху, відчаю, вини, обов'язку, справедливості, сорому, гордості за країну і т.ін.) створюють відповідний емоційний настрій у аудиторії та мобілізують її на бажані для ініціатора впливу вчинки. «Переконання в політичному дискурсі пов'язується переважно з впливом на емоції і підсвідомість, а не на розум, логічне мислення. Особливо це характерно для спілкування політиків з населенням, де сугестивний момент переважає над раціональним, а успіх комунікації заснований, перш за все, на завоюванні симпатії і довіри адресата» [19, с. 75], – стверджує О. І. Шейгал.

Залежно від того, негативні (деструктивні) чи позитивні (конструктивні) емоції та почуття використовуються для впливу на масову свідомість, технології легітимації політичної влади можна умовно поділити на жорсткі та м'які. Якщо жорсткі технології побудовані на таких емоціях, як страх, відчай, гнів, тривога, ненависть, відраза, то м'які – на емоціях надії, успіху, гордості, замилування, обожнювання, радості, а особливо – на ресурсі бажання[1]. Якщо жорсткі технології орієнтують громадськість на негативне, деструктивне ставлення до окремих об'єктів політичного світу та, по суті, справляють гнітючий, руйнуючий вплив на особистість індивіда, то м'які – навпаки – покликані сформувати позитивне та конструктивне ставлення до певних політичних суб'єктів та, на відміну від жорстких технологій, не мають травмуючого впливу на психіку індивіда. Жорсткі технології ефективніші від м'яких, але м'які більш гуманні. Проте при цьому слід наголосити, що найбільш ефективним для забезпечення легітимації влади є релевантне сполучення м'яких та жорстких технологій на основі принципу взаємодоповнення.

Одна із головних ролей у здійсненні низки технологій легітимації політичної влади нале-

[1] В. К. Вилюнас зазначає, що за теоріями М. Б. Арнолд і Дж. А. Гассона, бажання може бути зараховано до імпульсивних емоцій [4, с. 85].

жить страху. Ключове значення страху як регулятора політичних відносин у своїй фундаментальній роботі «Страх. Історія політичної ідеї» відзначав К. Робін: «Політичний страх має навчити нас, чого варті специфічні політичні цінності. Страх громадянської війни, наприклад, має породити повагу до правопорядку, страх тоталітаризму – прихильність до ліберальної демократії, страх фундаменталізму – підтримку терпимості та плюралізму. Боячись зіткнутися з цими бідами, ми переконані у необхідності здійснити відповідні заходи щодо їх запобігання. Переконавшись в їхній небезпеці, ми, як ніколи, дорожимо такими протиотрутами, як правопорядок, ліберальна демократія і т.ін. Політичний страх має також викликати духовне пробудження. Без небезпеки і викликаного нею страху нам бракує не тільки страсної переконаності в політичних цінностях – нам взагалі не вистачає переконань» [13, с. 13].

Саме на основі страху головним чином здійснюється примушення громадськості до визнання існуючої влади. Накази про виконання під загрозою різноманітних санкцій, юридично оформлена та інституційно забезпечена заборона на публічну критику державних органів, загрози державним насильством порушникам лояльності існуючій владі, створення додаткових органів контролю за громадським порядком, впровадження комендантської години, – все це легітимує існуючу владу, оскільки усуває загрозу її делегітимації. При цьому усі жорсткі заходи влади можуть здобувати легітимність через навіювання страху перед реальним чи уявним ворогом. Слід хоча б пригадати «ворогів народу» часів сталінізму, «єврейську націю» як ворога німців в умовах гітлерівського режиму.

Як і страх, відчай є досить продуктивною емоцією для забезпечення легітимації політичної влади. Відчай як основа технологічного впливу у більшості випадків використовується опозиційними політичними силами. Зокрема, по-перше, настійливо акцентується увага громадськості на тяжкому економічному та соціальному стані, на життєвих труднощах; по-друге, нав'язується ідея, що труднощі та турботи не цікавлять політичне керівництво країни і що воно не здатне покращити соціально-економічну обстановку; по-третє, висувається пропозиція подолати відчай, змінивши владу.

Розпалення ненависті також використовується як один із чинників забезпечення легітимації політичної влади. Для розпалення ненависті посилюються соціальні, національні та релігійні протиріччя. На їх фоні політичний суб'єкт може успішно позиціонувати себе як миротворець або як захисник ображених.

Вагому роль відіграє емоція відрази, що, як і ненависть, здатна об'єднувати маси навколо певної політичної сили, слугувати чинником визначення ідентичності. Вона будується на ініціюванні відрази щодо представників протиборчого політичного табору, через доведення порочності їх цінностей та зображення історичних осіб, які виступають для них героями, як злочинців чи хворих людей. В українській політичній практиці на роль таких «героїв», що слугують предметом відрази у представників тих чи інших політичних таборів, час від часу потрапляють С. Бандера, І. Мазепа, В. Ленін та Й. Сталін.

На відміну від жорстких, м'які технології легітимації побудовані на позитивних емоціях та використанні ресурсу бажання. Людині властиве бажання в його різноманітних формах. Стереотипні бажання кращого майбутнього (наприклад, комунізм чи правова держава), управління своєю долею (демократія), вільного вибору (інститут виборів), безпеки (наприклад, збройні сили як символ безпеки), свободи від державного контролю (інститут прав людини), суспільної опіки (ідея соціальної держави), процвітання (успіхи економічної політики держави), – успішно використовуються в укріпленні політичної влади та здобувають втілення в ідеях та інститутах, які слугують дієвими інструментами легітимаційно-технологічного впливу на суспільну свідомість. Примітно, що навіть авторитарні та тоталітарні режими не зневажають такими ідеями як вибори та демократія, намагаючись їх використовувати для здобуття легітимності влади.

Багато в чому маніпуляція, як і популізм у політиці, побудовані на потуранні та використанні бажань, більшість з яких можуть не усвідомлюватись їх суб'єктами. Проте, зазначимо, що специфіка маніпуляції як впливу на свідомість полягає у використанні психічних механізмів особистості. Маніпуляція як особлива технологія (чи сукупність технологій) легітимації влади використовує як бажання, так і страхи людини. Проте її швидше слід зарахувати до м'яких технологій, ніж до жорстких, тому що вона не орієнтована на репресію волі особистості, а лише використовує її недостатність.

Цікавою у такому зв'язку є різниця між бажанням влади та волею до влади. Зрозуміло, що це не тотожні речі. Якщо бажання влади виходить від відчуття її недостатності, нестачі, то воля до влади – це прагнення до переваги, що, як правило, означає відмову від бажань. Якщо бажання влади передбачає пошук смислу, мети, завдань політичного процесу, інститутів, ідей, рішень, а також віру в можливість побудови ідеального порядку, то воля до влади виходить із

безумовного прийняття політичного світу зі всією його безглуздістю і суперечливістю, розглядаючи його як матеріал для творчості. Бажання влади властиве масовій людині, а воля до влади – справжнім політичним лідерам. Бажання влади стверджує легітимність політичних інститутів через їхню символічну чи трансцендентну необхідність, тоді як воля до влади розглядає політичні інститути як еволюціонуючі, мінливі феномени та як інструменти боротьби за владу й її утримання. Відповідно до цього, інститути, які заважають реалізації волі до влади, не визнаються легітимними на певному етапі політичного процесу, та, навпаки, які сприяють успіху у боротьбі за владу – стверджуються як легітимні. Симптоматичний приклад такого підходу є політична практика Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ), пов'язана з розпуском Верховної Ради України. Як відомо, у 2007 році зусиллями цього блоку Верховна Рада була розпущена, оскільки її розпуск та нові вибори давали можливість Ю.В.Тимошенко стати прем'єр-міністром та сформувати свій уряд. І, навпаки, коли у 2008 році Президент В.А.Ющенко виступив з ініціативою розпуску Верховної Ради та нових виборів, БЮТ зробив все, щоб не допустити цього, намагаючись довести легітимність Верховної Ради, та, тим самим, зберегти за собою уряд.

На радикальну різницю між волею та бажанням чітко вказував Ф.Ніцше: «Не можна досить надивуватися людині, якщо мати на увазі її вміння відстояти себе, витримати, використати обставини, знищити своїх супротивників; навпаки, якщо ми будемо спостерігати людину з боку її *бажань*, вона здасться нам найбезглуздішою істотою... Їй ніби потрібна арена для вправ у боягузтві, лінощах, слабкості, солодкуватості, низькопоклонстві, щоб дати можливість відпочинку її сильним і мужнім чеснотам – це і є *бажаності* людини, її «ідеали». Людина, яка відчуває *бажання*, відпочиває від вічно цінного в неї, від своєї діяльності, на незначному, абсурдному, позбавленому цінності, дитячому» [10, с. 143]. Отже, між людиною, що відчуває бажання влади, та людиною, що має волю до влади, велика різниця. Для першої – влада є засобом, щоб змінити світ за своїми бажаннями, для другої – влада є метою, а бажання має змінити світ через політичні інститути – засобом її досягнення.

На відміну від Ф. Ніцше, інші мислителі не проводили настільки чітку різницю між волею та бажанням, хоча вказували на пряме відношення між бажанням та владою. Так, Т.Гоббс вважав волю останнім бажанням, яке виникає внаслідок міркування: «Останнє бажання або відраза в процесі обмірковування, що безпосередньо примикає до дії або відмови від дії, є те, що ми називаємо волею, маючи на увазі під цим вольовий акт (а не волю як здатність)... Воля є, отже, останнє бажання в процесі обмірковування» [6, с. 45-46]. Т. Гоббс підкреслював «невпинне бажання влади у всіх людей»: «...на перше місце я ставлю як загальну схильність усього людського роду вічне й невпинне бажання все більшої й більшої влади, бажання, що припиняється лише зі смертю. І причиною цього не завжди є надія людини на більш інтенсивну насолоду, ніж уже досягнута нею, або неможливість для неї задовольнитися помірною владою; такою причиною буває й неможливість забезпечити ту владу й ті засоби до благополучного життя, якими людина володіє в дану хвилину, без знаходження більшої влади» [6, с. 74-75].

Стверджуючи нероздільність бажання та влади, М.Фуко вбачав у бажанні механізм здійснення влади. «Думати, що бажання придушується, не варто було б уже через ту просту причину, що й саме бажання, і утворююча його нестача, конституються нічим іншим, як законом. І відношення влади начебто б завжди вже є там, де є бажання» [17, с. 180]. До інструментів влади, пов'язаних із механізмом бажання, він відносив: відмову, загородження, дискваліфікацію, спонукання та інтенсифікацію. За допомогою цих технік, за М. Фуко, «влада добирається до найтонших і найіндивідуальніших поведінок», оволодіває рідкими або ледь уловимими формами бажань, пронизує й контролює їх [17, с. 109]. М. Фуко звертає увагу на значення «практик, за допомогою яких індивіди приводяться до того, щоб звертати увагу на самих себе, щоб себе дешифровувати, щоб пізнавати й визнавати себе як суб'єктів бажання, втягуючи в гру деяке ставлення цих суб'єктів до самих себе, що дозволяє їм виявляти в бажанні істину їхнього буття, яким би воно не було: природним або падким» [17, с. 274]. У зв'язку з цим, М. Фуко пропонував боротися проти влади не шляхом звільнення бажань від її обмежень та тиску, а через стримування самих бажань. «Акцент робиться на ставленні до себе, що дозволяє не давати захопити себе бажанням і задоволенням, зберігати перед ними самовладання й зверхність, утримувати почуття в стані спокою, перебувати вільним від усякого внутрішнього рабства щодо пристрастей і досягати такого способу буття, що може бути визначене як повне володіння самим собою, або досконалий суверенітет себе над собою» [17, с. 303]. Як бачимо, позиція М. Фуко багато у чому близька до ідей Ф. Ніцше.

Міркування Ф. Ніцше, Т. Гоббса та М. Фуко у цілому підтверджують нашу думку про те, що бажання успішно використовуються в укріпленні політичної влади та здобувають певне

втілення в ідеях та інститутах, які слугують дієвими інструментами легітимаційно-технологічного впливу на суспільну свідомість. Як зауважує Е.Фромм, «більшість людей переконана, що якщо **їх** не примушує відкрито яка-небудь зовнішня сила, то їхні рішення – це їхні власні рішення, і якщо вони чогось хочуть, то це **їхні** власні бажання. Таке уявлення про себе – одна з найбільших наших ілюзій. Насправді значна частина наших бажань фактично нав'язана нам збоку; нам вдається переконати себе, що це ми прийняли рішення, у той час як насправді ми підлаштовуємося під бажання оточуючих...» [16, с. 168-169]. Саме на нав'язуванні бажань, їх стимулюванні побудована значна частина технологій легітимації політичних інститутів. Не випадково у зв'язку з цим Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі зазначають: «...держава – це бажання, що переходить із голови деспота в серця підданих, з інтелектуального закону на всю фізичну систему, що з нього вивільняється або ж з нього виділяється. Бажання держави, найбільш фантастична машина придушення все одно є бажанням, суб'єктом бажання і об'єктом бажання» [8, с. 349]. Тобто, якщо виходити з тверджень Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, провідним завданням технологій легітимації інститутів державної влади є нав'язування масам бажання держави, що кодується авторитетними політичними лідерами, які тим самим виступають суб'єктами здійснення технологій легітимації влади, як головна умова реалізації усіх життєвих бажань індивідів, пов'язаних із територіальністю держави. Наприклад, оскільки держава має стояти на стражі інтересів особистості та суспільства, це дає підставу для політичних лідерів-інкумбантів обґрунтовувати та виправдовувати надмірні владні повноваження державних органів тезою про сильну державу як запоруку зміцнення безпеки громадян та зростання їх добробуту. Це стосується, перш за все, розширення компетенції відповідних органів, перерозподілу владних функцій від одного органу державної влади до іншого, а також обмеження прав людини впровадженням додаткових систем контролю [5, с. 81].

Політичні обіцянки, пропоновані утопії про щасливе майбутнє, які посідають чільне місце у структурі технологій легітимації інститутів державної влади, – все це має викликати бажання у мас мати належним чином організовані та взаємодіючі органи держави. Саме ці зразкові органи мають дивовижним чином привести суспільство до ідеального стану. Демократична ідеологія інтерпретує такий ідеальний стан як справжню чи розвинуту демократію. Така демократія є символізацією та реалізацією бажання влади масової людини. Один із ідеологів політичного режиму США Ф. Фукуяма ключовим завоюванням демократії, що визначає її сутність, вважає «звільнення бажання від всіх обмежень на жагу наживи» [18, с. 497]. Парадоксом демократії, яку пропагує американський теоретик, є те, що будуючись на цінностях свободи та рівності, навіть у своєму тріумфі, вона не дає ні необхідної рівності, ні належної свободи. «Незадоволеність виникає саме там, – зазначає Ф. Фукуяма, – де тріумф демократії найбільш повний: це *незадоволеність свободою і рівністю*» [18, с. 498]. Насправді ніякого парадоксу немає. Те, що американський автор намагається назвати демократією, є лише набором або системою символів, за якими ховається жорстка тоталітарна система управління, в основі якої бажання, жага наживи як основний принцип, мотив, критерій оцінки, спосіб підпорядкування та інструмент обмеження соціальної діяльності. У будь-якому випадку, незалежно від різноманітності мотивів, демократія для широкої громадськості залишається предметом бажання, а відтак – чинником забезпечення легітимації політичної влади.

Демократія, розглядаючись політичними елітами як інструмент стримування мас, на що звертав увагу І. М. Валлерстайн [2, с. 43, 163], являє собою на практиці скоріше набір символів та знаків, що покликані засвідчити легітимність формування та дотримання загальної волі суспільства, ніж процес її дійсного втілення в життя. Іншими словами, демократія – це знаки або своєрідний символічний універсум, ніж реальний порядок речей. У цьому зв'язку заслуговують на увагу міркування французького мислителя Ж. Бодрийяра. Відповідно до нього, спокушають знаки, які утворюють символічний всесвіт та підпорядковують реальний порядок речей та уявне як бажання мас [1, с. 58, 184, 299-303]. «Форма бажання відбиває і скріплює історичний перехід поневолених від статусу речі або об'єкта до статусу суб'єкта, або підданого, але сам по собі цей перехід не більш як витончене й глибоко запале увічнення устрою рабства. Перші проблиски суб'єктивності мас на зорі сучасності, на зорі революцій – перші ознаки самокерованого рабства суб'єктів та мас під знаком їхнього власного бажання! Початок великої спокуси: річчю можна просто володіти – суб'єкта бажання можна спокусити. Так почала розгортатися в соціальному й історичному плані ця м'яка стратегія. Маси психологізуються, щоб бути спокушеними. На них натягають бажання, щоб відволікти від нього й спокусити» [1, с. 300]. У результаті, на думку Ж. Бодрийяра, якщо раніше маси змушували миритися з владою грубим насильством, то зараз – їх змушують приймати її силою спокуси. А техніки контролю

і нагляду змінює м'яка технологія спокуси. Причому спокуса проникає усюди, нишком чи відкрито, пронизуючи будь-які соціальні відносини, у тому числі відносини між політиками та виборцями [1, с. 301-302]. «...Спокуса являє панування над символічним всесвітом, тоді як влада – усього лише панування над реальним» [1, с. 36], – стверджував французький мислитель. У цьому зв'язку симптоматично, що, наприклад, англійський вчений Н. Дж. О'Шанесі в своїй книзі з примітною назвою «Політика і пропаганда: зброя масової спокуси» відстоює думку, що поняття «спокуса» описує мистецтво процесу пропаганди [28, p. VI]. «Ефективна пропаганда є часто спокусливою пропагандою (seductive propaganda)» [28, p.VI], – зазначає він.

Можна стверджувати, що м'яка технологія спокуси, про яку пише Ж. Бодрийяр, завдяки знакам, які можуть навіть не мати зв'язку з реальністю, будучи її симуляцією або доповненням, викликає бажання мас, зокрема, бажання надати легітимність політичному суб'єкту чи відмовити у ній. При цьому слід зазначити, що здійснення технології спокуси передбачає максимізацію задоволення та мінімізацію страждання. Іншими словами, принцип дії цієї технології – це спокуса задоволенням на фоні актуалізованого страждання. У свій час, К. Поппер правильно підмітив, що задоволення та страждання є важливими чинниками реалізації політичної влади. У книзі «Відкрите суспільство та його вороги» він розглядав концепції ідеологів закритих та відкритих суспільств, пов'язуючи ці суспільства, відповідно, зі стражданням та задоволенням [11, с. 26, 200-201; 12, с. 274, 354-355]. При цьому він стверджував, що, оскільки принцип максимізації задоволення веде до тоталітаризму, провідним має бути принцип мінімізації страждання [12, с. 354]. «...Із усіх політичних ідеалів ті, якими надихаються прагнення зробити людину щасливою, напевно найбільш небезпечні... спроба створити рай на Землі неминуче призводить до створення пекла... Наш моральний обов'язок полягає в тому, щоб допомагати нужденним у нашій допомозі, однак моральний обов'язок не може полягати в тому, щоб зробити інших щасливими...» [12, с. 274], – зазначав К. Поппер. Проте задекларовані етичні постулати англійського постпозитивіста не скасовують того факту, що в політичній практиці використовуються принципи і максимізації задоволення, і мінімізації страждання. Хоча б тому, що актуалізація страждання передбачає задоволення від його усунення, а задоволення визначається та посилюється наявністю страждання.

Велику роль в актуалізації страждання та формування настанови очікування задоволення відіграють фігури ворога та друга. Зазначимо, що політичним силам завжди потрібні зовнішні та внутрішні вороги, щоб актуалізовувати теми боротьби, страждання та перемоги як очікуваного задоволення. Стан боротьби передбачає безумовну згоду з політиком, політичною силою чи інститутом (державою, блоком і т.ін.), яка претендує на роль героя. Разом з тим, актуалізація теми боротьби вимагає від громадян активної позиції, що має втілитись у тій чи іншій формі визнання/легітимації влади політичного суб'єкта, який виступає в символічній ролі друга-героя.

У здійсненні психологічної технології легітимації політичної влади на основі принципів максимізації задоволення та мінімізації страждання можна умовно виділити такі операції:

1) актуалізації наявного страждання;

2) з'ясування винуватців цього страждання та інтерпретації їх як ворогів можливого задоволення;

3) вказування можливого задоволення (насолоди);

4) визначення шляхів рятування від страждання як боротьби за здобуття задоволення (насолоди);

5) визначення героя, діючої сили боротьби за задоволення стражденних;

6) приписування герою надзвичайних здібностей;

7) актуалізація його духовного зв'язку, ідейної єдності та залежності від підтримки стражденних.

Усі ці операції взаємопов'язані між собою та взаємодоповнюють одна одну у виконанні функцій активізації, мобілізації та орієнтації суб'єктів визнання. Так, актуалізація страждання передбачає задоволення від його усунення, а задоволення визначається та посилюється наявністю страждання. Існування ворога передбачає існування героя-друга і навпаки. Надзвичайні якості героя вказують на можливість перемоги у боротьбі над ворогом та здобуття насолоди, та, тим самим, передбачають віру та підтримку стражденних. Єднання стражденних з героєм в акті віри та підтримки забезпечує їм лаври учасників боротьби та причетність до героїчних перемог. Яскравий приклад – події листопада – грудня 2004 року в Україні, коли учасники Майдану асоціювали себе з борцями проти ворогів демократії та згодом отримали медалі й знаки активістів і учасників «помаранчевої революції».

Одним із перших, хто запропонував усі політичні мотиви та дії звести до розрізнення друга та ворога, був К. Шмітт (можливо, під впливом Ф. Ніцше). Він цілком справедливо вбачав у цьому розрізненні вирішальний спосіб інтенсифікації смислів у політиці, незалежно

від їх національного, релігійного, ідеологічного та іншого змісту [20, с. 300]. Проте, варто зауважити, що К. Шмітт, виявивши одну з рушійних пружин політичної дії, не спробував з'ясувати, що саме лежить за дієвістю розрізнення друга та ворога в політиці і чи повністю вичерпується політика розділенням та напруженістю між групами друзів та ворогів. Безперечно, поділ суб'єктів політики на друзів та ворогів – одна з головних детермінант політичної дії, але політика може також визначатись такими розрізненнями та напруженнями як суспільне зло та благо, безладдя та порядок, примус та свобода, непрозорість та відкритість, безкомпромісність та популізм, клановість та демократизм, націоналізм та мультикультуралізм, а також наявне ущербне і дефектне політичне реальне та уявне ідеальне. Варто визнати, що за всіма можливими розрізненнями та напруженнями в політиці, в тому числі за опозицією ворог – друг, лежить розрізнення та напруження між стражданням та задоволенням (насолодою), яке укорінено в особистому досвіді кожної людини. Так, ворог є втіленням страждання, а друг – задоволення. Разом з тим, слід наголосити, що як раз задоволення повинно бути атрибутом та посвідченням друга в політиці, а страждання – ворога. Проте лише розрізнення друга та ворога в політиці недостатньо, воно має наповнюватись особистим смислом для кожного суб'єкта політичних відносин через відчуття цілком реального страждання та очікування певного, достатньо конкретного, задоволення.

Перефразувавши К. Шмітта, зазначимо, що суб'єкт здійснення технологій легітимації влади визначає розрізнення страждання й задоволення та форми його репрезентації. Саме в цьому і полягає реалізація можливості здобути чи зберегти політичну владу. Разом з тим, розрізнення друга та ворога є необхідним та виконує функцію мобілізації суб'єктів визнання політичної влади. Треба наголосити, що дуалізація політичного світу, його поділ на дві антагоністичні частини (за моделлю «друг – ворог») є не способом його об'єктивного описання, а швидше технологічним інструментарієм впливу на свідомість та поведінку суб'єктів визнання політичної влади. Справа в тому, що дуальний поділ спрощує розуміння та інтерпретацію, крім того, має коріння в глибинних пластах свідомості людини з притаманною їй архетиповою вірою в споконвічну боротьбу добра зі злом, тобто є елементом архаїзації свідомості. Саме спрощення тлумачення політичних процесів для суб'єктів визнання політичної влади вже несе для них задоволення, оскільки дає можливість без зайвих рефлексивних зусиль відчувати себе здатними зрозуміти сутність та логіку політичних процесів. І навпаки, порушення принципу дуальності швидше викликає роздратування та недовіру, оскільки сприймається як політична технологія, що покликана заплутати розуміння справжнього стану справ та приховати ворога – винуватця політичних прорахунків.

Так, наприклад, існування третьої політичної сили викликає підозри та швидше сприймається як певний технологічний проект ворожих сил або хитрість з боку дружніх сил, спрямована на позбавлення впливу політичного ворога. Третя політична сила може досягти успіху, якщо вона, по-перше, радикально протиставить себе усім існуючим силам як ворогам суспільних інтересів, та, по-друге, зможе стати символом майбутнього задоволення для більшості суб'єктів визнання політичної влади. Якщо політична сила не визначає політичних ворогів та не прагне боротись з ними, вона фактично позбавляє себе легітимності та політичного майбутнього. Одним із прикладів може слугувати діяльність Блоку В. Литвина та її низькі результати на парламентських виборах 2006 року в Україні, які пояснюються орієнтацією на примирення ворожих таборів «біло-синіх» та «помаранчевих», а не на радикальну боротьбу з ними. Іншим прикладом, але вже вдалим, був політичний проект Д. Жванії та Ю. Луценка «Народна самооборона», який у 2007 році в Україні позиціонувався, по-перше, як спрямований проти свавільної та безконтрольної влади загалом, проти нечесних політиків як із «біло-синього», так і «помаранчевого» таборів, а, по-друге, як близький інтересам усіх громадян, які прагнуть правди та справедливості. Зокрема, однією із цілей «Народної самооборони» декларувалось: «...збудувати країну вільних та заможних громадян – незалежно від того, якою мовою вони говорять...» [14]. В одному з документів «Народної самооборони» заявлялось, що політики з Верховної Ради та Кабінету Міністрів «домовляються проти нас» [7]. Тим самим, за допомогою дуалізації Вони – Ми, ідеологи «Народної самооборони» також вирішували завдання здійснення операції демонстрації єдності із суб'єктами визнання політичної влади. Отже, дуалізація є одним із необхідних структурних елементів механізму впливу технологій легітимації політичної влади.

По суті, дуалізація (бінарізація) не просто певним чином структурує сприйняття політичного світу, а й створює ситуацію напруження та занепокоєння, протистояння та нестійкості, що мобілізує активність суб'єктів визнання політичної влади, збуджуючи їх надії добитись перемоги світлих сил над темними, сприяти перевазі позитивних тенденцій політичного розвитку над негативними, і, тим самим, подолати страждання та здобути задоволення.

Як вже зазначалось, за усіма можливими смисловими опозиціями, завдяки яким мотивується та визначається політична свідомість та поведінка суб'єктів визнання, лежить розрізнення страждання та задоволення (насолоди). Саме особистий досвід страждання та задоволення накладається на сприйняття таких феноменів, понять, ідей та символів як примус та свобода, смерть та життя, тоталітаризм та демократія, фашизм та толерантність, свавілля та законність, привілейованість та рівність, смисл (значення) та абсурд.

Завдяки публічно визнаним, легітимованим феноменам, поняттям, ідеям та символам страждання та задоволення виводяться з суб'єктивного плану та здобувають об'єктивний характер, об'єктивуються. Крім того, вони стають чинниками об'єднання в групи й спільноти та одночасно джерелами поділу суспільства та політикуму на антагоністичні сили. Одночасно, перетворені форми страждання та бажання задоволення суб'єктів визнання політичної влади в публічно та політично легітимовані феномени та поняття дозволяють цим суб'єктам позбутись почуття вини.

Як відомо, суб'єктивне страждання вказує на деяку дефектність, недосконаліть, непристосованість індивіда (теорії деривації [21; 22]), тоді як колективне страждання є злочином, виною злих чи темних сил, ворога, та, тим самим, виправдовує індивіда як безвинну жертву свавілля та злочину. Так само, індивідуальне задоволення навантажено почуттям вини (яке пов'язано з гріховним та егоїстичним розумінням задоволення) та потребує об'єктивації та суспільного виправдання через перетворення в колективні форми задоволення. Наприклад, тиранія, деспотія, авторитаризм як індивідуальне (або принаймні нерівне) задоволення від користування владою, як правило, протиставляється демократії як колективному задоволенню від користування владою. Індивідуальне задоволення від користування суспільними благами як наявність привілеїв чи невиправданих прибутків протиставляється соціальній державі чи державі добробуту як колективному задоволенню від рівного чи справедливого розподілення державних прибутків.

Ворог та друг є такими ж об'єктивованими формами страждання та задоволення, точніше їх джерелами, як чиновницьке свавілля та правова держава. Саме через посилення міри наявного чи можливого страждання, яке приписується ворогу, здійснюється його демонізація, яка прагне викликати та каталізувати мобілізацію суб'єктів легітимації політичної влади. Чим більше страждання, тим більш ненависний ворог, а, отже, і більша енергія ентузіазму у боротьбі проти нього разом з героєм-другом. Тому при завоюванні влади для опозиційних політичних сил стає актуальним гасло: «Чим гірше – тим краще».

Обіцянки задоволення у вигляді різних його об'єктивованих, колективних форм мають забезпечити нерозривний зв'язок між героєм-другом та стражденними, які автоматично стають його прихильниками, своєрідною символічною армією добра чи світлих сил.

Висновки. Врахування та використання психологічних особливостей та закономірностей політичної поведінки громадян як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, істотним чином визначають ефективність технологій легітимації політичної влади. Психологічні механізми політичної поведінки належать до головних об'єктів впливу психологічних технологій легітимації влади, результативність яких, у свою чергу, залежить від того, наскільки вибір та застосування технологій узгоджено з особливостями функціонування психологічних механізмів. Психологічні механізми політичної поведінки суб'єктів визнання політичної влади виступають особливим типом механізмів легітимації, які є усталеними схемами, моделями сприйняття та реагування на легітимаційно-технологічний вплив. Низку технологій легітимації влади, результативність яких визначається успіхом у впливі на психіку людини (зокрема, через управління увагою, емоціями, переживаннями і т.ін.) з метою спонукання до надання легітимності політичним суб'єктам, можна інтерпретувати як психологічні технології легітимації політичної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бодрийяр Ж. Соблазн [Текст] / Ж.Бодрийяр; пер. с фр. А. Гараджи. – М.: Издательство Ad Marginem, 2000. – 317 с.

2. Валлерстайн И. После либерализма [Текст] / И. Валлерстайн: пер. с англ. / Под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.

3. Викентьев И. Л. Приемы рекламы и Public Relations – Ч.1. – СПб.: «ТРИЗ-шанс», 1995. – 228 с.

4. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.

5. Висоцький О. Комунікація як компонента легітимаційної політики // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1 (28). – С. 77-86.

6. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданського: в 2 т. Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1991. – С. 3-731.

7. Декларація громадського руху «Народна Самооборона» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://samooborona.pp.net.ua/dekl.htm

8. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Пер. с франц. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с.

9. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. – М.: Новая школа, 1996. – 351 с.

10. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. – М.: «REFL-book», 1994. – 352 с.

11. Поппер К. Открытое общество и его враги: в 2 т.; Т. 1. – М.: Феникс, «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.

12. Поппер К. Открытое общество и его враги: в 2 т.; Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – М.: Феникс, «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.

13. Робин К. Страх. История политической идеи / Пер. с англ. А. Георгиева, М. Рудакова. – М.: Прогресс-традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 368 с.

14. Свобода, закон і справедливість. Передвиборча програма Блоку «Народна самооборона» Юрія Луценка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://samooborona.pp.net.ua/dekl.htm

15. Спиноза Б. Этика // Спиноза Б. Избранные произведения в двух томах. – Т. 1. – М.: Изд-во политической литературы, 1957. – С. 359-618.

16. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Общ. ред.и послесл. П. С. Гуревича.– М.: Прогресс, 1989. – 272 с.

17. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / пер. с фр.; С.Табачниковой; общ. ред. А. Пузырея. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.

18. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: АСТ, 2004. – 588 с.

19. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса . – Волгоград, 2000. – 431 с.

20. Шмитт К. Понятие политического // Антология мировой политической мысли: в 5 т., Т. 2: Зарубежная политическая мысль, XX в. – М: Мысль, 1997. – С. 290-310.

21. Bernstein M. An empirical examination of relative deprivation theory // journal of Experimental Social Psychology. – 1980. – Vol. 16. – P. 442-456.

22. Bulman R. J. Attributions of blame and coping in the «real world»: Severe accident victims react to their lot // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – Vol. 35. – P. 351-363.

23. Glick P. Ambivalent stereotypes as legitimizing ideologies: Differentiating paternalistic and envious prejudice // The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations / ed. J.T.Jost, B.Major. – New York: Cambrige University Press, 2001. – P. 278-306.

24. Jost J.T. Emerging Perspectives on the Psychology of Legitimacy // The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations / ed. J.T.Jost, B.Major. – New York: Cambrige University Press, 2001. – P. 3-32.

25. Kelman H.C. Patterns of personal involvement in the national system: A social-psychological analysis of psychological legitimacy // International politics and foreign policy / Ed. J.Rosenau. – New York: Free Press, 1969. – P. 276-288.

26. Kelman H.C. Reflections on Social and Psychological Processes of Legitimization and Delegitimization // The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations / ed. J.T.Jost, B.Major. – New York: Cambrige University Press, 2001. – P. 54-75.

27. Martin J. Injustice and the legitimation outionе: Damning the past, excusing the present, and neglecting the future [Text] / J.Martin, M.Scully, B.Levitt // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – Vol. 59. – P. 281-290.

28. O'Shaughnessy N.J. Politics and propaganda: Weapons of mass seduction. – Manchester: Manchester University Press, 2004. – VII, 264 p.

29. Ridgeway C. Expectation, legitimation, and dominance behavior in task groups/ C.Ridgeway, J.Berger // American Sociological Review. – Vol. 51. – P. 603-617.

30. Ridgeway C.L. The emergence of status beliefs: From structural inequality to legitimizing ideology // The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations / ed. J.T.Jost, B.Major. – New York: Cambrige University Press, 2001. – P. 257-277.

31. Tyler T.R. A Psychological Perspectives on the Legitimacy of Institutions and Authorities // The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations / ed. J.T.Jost, B.Major. – New York: Cambrige University Press, 2001. – P. 416-436.

32. Tyler T. R. The Psychology of Legitimacy: A Relational Perspective on Voluntary Deference to Authorities // Personality & Social Psychology Review. – 1997. – Vol. 1. – Issue 4. – P. 323-346.

33. Worchel P. Collective protest and legitimacy of authority / P.Worchel, P.G.Hester, P.S.Kopala // Journal of Conflict Resolution. – 1974. – Vol. 18. – P. 37-54.

ВЛАДА КРІЗЬ ПРИЗМУ ДИСКУРСУ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Світлана БУЛЬБЕНЮК, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
УДК 321

Анотація: *у статті представлений аналіз соціопсихологічних особливостей влади у контексті розгляду дискурсу політичної антропології. Висвітлюється специфіка дослідження «людського виміру» влади на основі визначення базових характеристик соціопсихологічної природи владного впливу.*

Ключові слова: *влада, кратологія, політична антропологія.*

Аннотация: *в статье представлен анализ социопсихологических особенностей власти в контексте рассмотрения дискурса политической антропологии. Освещается специфика исследования «человеческого измерения» власти на основе определения базовых характеристик социопсихологической природы властного воздействия.*

Ключевые слова: *власть, кратология, политическая антропология.*

Annotation: the analysis of socio-psychological characteristics of power in the context of the discourse of political anthropology. Highlights the specificity of the study «human measure» of power by identifying the basic characteristics of the powerful nature of the socio-psychological impact.

Key words: power, kratology, political anthropology.

Дослідження влади (політичної та/або державної) у системі соціально-гуманітарного знання є одними з найбільш поширених та затребуваних як сучасною наукою (насамперед, політологією, соціологією та соціальною філософією), так і самим перебігом політичного життя сьогодення. Особливо цікавим як з теоретичних, так і з прикладних міркувань є розгляд специфіки так званого «людського виміру» влади – особливих соціопсихологічних характеристик кратосфери, пов'язаних з цариною міжособистісних та міжгрупових відносин і взаємодій. «Яким чином влада впливає на індивіда як на суб'єкта й на об'єкт владних відносин?»; «Як сама людина може впливати на владу та змінювати її?»; «Чи підпорядковується «людський вимір» влади дії певних законів, тенденцій, принципів?» – ті запитання, які не втратять актуальності ніколи, бо влада – це завжди відносини між людьми.

Метою представленої статті є з'ясування соціопсихологічних особливостей влади у контексті розгляду дискурсу політичної антропології. Центральними завданнями цієї роботи є:

1) висвітлення базових характеристик соціопсихологічної природи владного впливу;

2) виокремлення основних складових «людського обличчя» влади (у контексті досліджень у галузі політичної антропології);

3) здійснення авторського аналізу евристичного дискурсу антропології влади, запропонованого українською дослідницею А. Кравець.

Джерельна база представленої статті складається з праць різнопланового характеру – монографічних досліджень (А. Н. Кольева «Нація і держава. Теорія консервативної реконструкції», І. Н. Гомерова «Держава і державна влада: передумови, особливості, структура», Б. Рассела «Влада. Новий соціальний аналіз», М. Фуко «Влада / Знання» та інших), наукових публікацій (дослідження К. Меркотан), навчальних посібників (праці О. Бойка, Т. Алексеєвої), результатів дисертаційної роботи А. Кравець. Саме автореферат дисертації А. Кравець «Влада в сучасному політико-антропологічному дискурсі: теоретико-методологічний аспект» покладений в основу цієї статті, оскільки у названій роботі представлений аналіз особливостей застосування політико-антропологічного підходу до вивчення влади, аргументується необхідність і доцільність його подальшої розробки.

Категорія «влада» для політичної науки є не лише однією з центральних, понятійно, змістовно та аксіологічно сутнісних, але й дискурсивно важливою. Так, за словами знаного англійського дослідника Б. Рассела, значення дослідження феномену влади обумовлюється тим, що «...фундаментальним поняттям у суспільних науках є влада у тому сенсі, в якому енергія є фундаментальним поняттям фізики... Владу, подібно до енергії, слід розглядати як постійний перехід з будь-якої однієї форми в іншу, і справою суспільних наук має стати пошук законів таких перетворень» [1, с. 10].

При цьому загальновизнаною є теза про те, що влада – це, насамперед, здійснення впливу особливого роду з боку одних суб'єктів (акторів) політики на інших, що дозволяє першим нав'язувати свою волю другим та спонукати останніх до вчинення певних дій. Таке розуміння специфіки влади у світі політики вказує, зокрема, на її соціопсихологічну природу. На думку

автора, найбільш концентровано специфіка соціопсихологічної природи влади виражається у запитанні «Які саме якості політичної та/або державної влади дають нам підстави вести мову про її психологічний характер?». Отже, влада (як політична, так і державна) є складним соціально-психологічним феноменом, що має низку специфічних рис й якостей.

Наукову увагу, на наше переконання, потрібно акцентувати на двох основних соціопсихологічних складових природи влади. По-перше, влада сама по собі може впливати на носія та прищеплювати йому певні якості, якими він до цього не міг володіти. Іншими словами, влада може виступати в якості смислоутворюючого та специфічного світоглядно-аксіологічного феномену політики. По-друге, поняття політичної та державної влади, як вже вказувалося вище, означає реальну здатність конкретних соціальних суб'єктів впливати на інших людей певним чином. Соціопсихологічною особливістю такого владного впливу є його подвійний характер: влада може суттєвим чином змінювати особистісні пріоритети та поведінку не тільки підвладних суб'єктів, але й тих політичних і соціальних акторів, які цей вплив здійснюють. Отже, можна вести мову про парадокси влади як результати прояву її специфічної соціопсихологічної природи.

У цьому контексті найпершим парадоксом влади є проблема подвійної, амбівалентної ролі влади та її впливу на суспільство, на кожну окрему особистість. Проте, сучасна політична наука ще не виробила оптимального, виваженого підходу щодо бачення найліпшого поєднання особистісного й безособового у структурі політичної влади, адже «рецептів», які згодилися б усім немає. Представлене дослідження варто розглядати як ще одну спробу визначення «людського потенціалу» політичної влади, що спирається, передусім, на вивчення специфіки політичної діяльності владарюючих суб'єктів.

Беззаперечним також є той факт, що влада має потрійну природу – політичну, соціальну та психологічну. Політична природа влада є апріорною – вона вказує на найтісніший зв'язок таких двох понять і явищ, як влада та політика. Соціальна сутність влади виявляється, зокрема, у тому, що вона багато в чому залежить від соціальних умов життя того чи іншого суспільства, специфіки його соціальної структури, особливостей розвитку базових соціальних інститутів у ньому. Психологічна сутність влади визначається, перш за все, тим, що влада передбачає завжди міжособистісні відносини, взаємодію окремих індивідів та соціальних і політичних груп. Таким чином, влада як складне суспільно значуще явище виявляється через дію об'єктивних законів соціального і політичного розвитку суспільства, що не залежать (абсолютно або переважним чином) від особистісних прагнень й уявлень, ідеалів та цінностей, однак спричинені впливом складної системи чинників і факторів політичного, соціального, економічного, культурно-духовного, світоглядного характеру. З другого боку, влада функціонує у вкрай суб'єктизованій царині особистісних уявлень, переконань, ідей, сприйняттів та переживань, що обумовлює її залежність від особливостей рис характеру і темпераменту конкретних індивідів, які залучені до кратосфери.

Варто зауважити, що нині спостерігається перегляд інструментарію методологічної бази кратологічних досліджень, трансформація їх евристично-пошукової спрямованості. Російський науковець Б. Славін, наприклад, пропонує визначати природу влади подвійним чином. По-перше, через розкриття її історичного походження. По-друге, шляхом пізнання відмінностей влади і політики від інших суспільно значущих феноменів й явищ. Вчений зауважує, що за умов здійснення гносеологічно змістовного, глибокого наукового пошуку, обидва вказані способи співпадають, вказуючи на діалектичне начало влади і політики [2, с. 112]. Саме спираючись на зазначений методологічний підхід, і було здійснене представлене дослідження. Саме цим зумовлюється і необхідність розвитку наукових напрацювань у царині політичної антропології та кратології як перспективних напрямів сучасної політичної науки.

Кратологічний дискурс є різноплановим та багатошаровим: це і питання про оптимальні моделі державно-публічної влади; і з'ясування проблематики прийняття та реалізації авторитетних політико-управлінських рішень; й виокремлення специфіки відносин владного характеру; й окреслення можливих та допустимих меж владного впливу у сферу функціонування суспільства в цілому та у життя окремих індивідів зокрема. Таке змістове розмаїття кратологічного дискурсу пояснюється надзвичайною складністю феномену політичної влади, його динамічністю та надвисоким рівнем суб'єктивізації усіх відносин, процесів, явищ, пов'язаних прямо або опосередковано з владною природою.

Розглядаючи базові підходи до тлумачення феномену політичної влади, що були сформульовані передусім у другій половині минулого століття, не можна не відзначити особливості погляду на владу одного з найавторитетніших соціальних філософів XX століття, французького вченого Мішеля Фуко, який розробляв у пізній період своєї творчості концепцію «генеалогії влади». Концепція «генеалогії влади»

є особливо цікавою у контексті представленої дослідницької проблематики тому, що, на думку автора, може розглядатися як ключова кратологічна парадигма у світлі теорій постмодернізму та виходячи з провідних наукових дискурсів, які висуває інформаційна цивілізація сьогодні. Відповідно до ідей цієї концепції, знання генерує владу, перетворюючи людей у підданих та дозволяючи управляти ними за допомогою того самого знання. Таким чином, утворюється своєрідне «замкнене коло», сутністю якого, якщо перефразувати відому формулу Карла Маркса, стає наступне правило: «знання – влада – знання». І, на наше переконання, теоретичні та практичні пошуки ефективних шляхів виходу з цього «замкненого кола» стають одним з провідних завдань не лише сучасної політичної науки, але й таких галузей соціального знання, як: соціальна філософія, соціальна психологія, соціологічна наука.

Повертаючись до концепції «генеалогії влади» М. Фуко, варто зазначити, що французький науковець, досліджуючи найтісніший зв'язок між владою та знанням, увагу акцентував на проблемі розгляду структурних відносин влади, формулюючи дискурс «мікрофізики» влади. «Мікрофізика» влади описується М. Фуко через численні суперечності, які унормовуються завдяки застосуванню трьох базових інструментів влади:

1) ієрархічного спостереження, тобто здатності офіційних інстанцій охоплювати усю сферу власного контролю одним поглядом;

2) здатність виносити судження, які нормалізують соціальну ситуацію, та карати тих, хто порушує соціальні норми;

3) здатність спостереження за суб'єктами та винесення суджень про людей й їхню поведінку [3, с. 421, 426].

Одним з найбільш дискусійних дискурсів останніх десятиріч є дискурс щодо пошуків відповідей на питання: «Чи має бути політична влада безперервним діалогом з суспільством?». Безумовно, досягнення абсолютної владної симетрії політичного діалогу є утопією, але прагнення влади його налаштувати максимально відкрито й оптимально є обов'язковим для забезпечення реального демократичного поступу будь-якого суспільства. І без знання специфіки різноманітних проявів соціопсихологічної природи влади як складного політичного феномену, на думку автора, є неможливим налагодження подібного діалогу в умовах становлення і розвитку інформаційної цивілізації.

Утім, не можна стверджувати, що «влада» як наукова категорія, дослідницький концепт та центральне явище політики, її локус залишається чимось незмінним, усталеним. Ті масштабні політичні, економічні, соціокультурні виклики цивілізаційного розвитку, які постають перед людством в останні десятиріччя, зумовлюють нагальну необхідність кардинального переосмислення феномену влади з точки зору розгортання процесів глобалізації, модернізації та постмодернізації, перегляду розуміння демократії як соціально-політичного ідеалу та політичного режиму. Це означає, що політична влада як така вже не розглядається як щось особливе, наділене певними винятковими рисами; названий соціополітичний феномен постає в якості інструменту, котрий використовується з метою оптимізації суспільно значущої діяльності, мобілізації соціальної й політичної активності. Влада якісно по-новому починає розглядатися у межах сучасного політологічного дискурсу.

Політична влада розглядається у системі сучасного політологічного знання у декількох напрямах – у межах власне кратології як вузькоспеціалізованого вектору досліджень проблематики влади, у царинах політичної філософії, загальної теорії держави і права, політичної антропології тощо. Це не є дивним, бо постійне ускладнення усього розмаїття суспільно значимих процесів сьогодення – соціальних, політичних, економічних, культурних, висуває перед науковцями вимоги якісного перегляду методологічного інструментарію досліджень для пояснення тих змін, що відбуваються та будуть спостерігатися у коротко-, середньо- та довготривалій перспективі. Зрозуміло, що влада як осередок, ядро політики також не може не зазнавати відповідних змін. Як зауважує вітчизняна дослідниця К. Меркотан, власне змінюється не сутнісна сторона влади. Адже впродовж багатьох століть політична влада постає як певна система інституційно закріплених соціальних відносин, що склалися в результаті боротьби за право розподіляти суспільні ресурси в інтересах певних соціальних груп. Змінюється процедурна сторона влади – щораз жорсткішою стає боротьба за обмежені суспільні ресурси [4, с. 123]. А значить – трансформації зазнає і функціональний бік влади: змінюються відносини між суб'єктами влади, між суб'єктами й об'єктом влади, між владою і громадянським суспільством, що потребує додаткового осмислення.

За цих умов зростає актуальність дослідження саме «людського обличчя» влади, тобто політико-антропологічного погляду на владу. Українська науковиця А. Кравець називає наступні особливості такого евристичного дискурсу.

По-перше, влада у політичній антропології не зводиться лише до сфери функціонування політики або держави [5, с. 7]. І це зрозуміло, бо політична антропологія – той напрям політичної науки, що фокусує свою увагу на людині,

а царина особистісно-індивідуальних інтересів того чи іншого суб'єкта соціальних відносин не обмежується суто однією сферою життя суспільства, вона нагадує складний, часто заплутаний клубок відносин, зв'язків, вчинків. Отже, можна дійти висновку, що влада з точки зору політичної антропології – це складна система взаємовідносин між людьми, яка отримує інституалізацію на певному рівні (зазвичай, вона визначається рівнем розвитку суспільства, цивілізаційною стадією його поступу), концентруючи свої інтереси перш за все на питаннях політики та держави, але не зупиняючись виключно на них.

По-друге, владні відносини у політичній антропології передбачають вплив суб'єкта не тільки на поведінку об'єкта, але й на його свідомість [5, с. 7]. Власне, на наше переконання, владний вплив – це, насамперед, вплив, спрямований на зміну свідомості (повну або часткову), у напрямі, вигідному для владарюючого суб'єкта. Як зауважує вітчизняний науковець О. Бойко, такий вплив можна здійснювати «як свідомо та цілеспрямовано через механізми переконання та навіювання, так і несвідомо (спонтанно), коли зміна поведінки, переконань та установок відбувається на основі психологічних ефектів зараження та наслідування» [6, с. 8].

Одним з найбільш дієвих механізмів впливу на свідомість об'єкта влади є політичне маніпулювання. За визначенням О. Бойка, «політичне маніпулювання – це комплекс психологічних, ідеологічних та організаційних дій, спрямованих на приховане корегування масової свідомості з метою стимулювання суспільної активності у потрібному маніпуляторові напрямі в боротьбі за політичну владу, її захоплення, використання, утримання». Відтак, політичне маніпулювання стає базовим методом владного впливу у більшості сучасних держав, незалежно від того, чи вони є тоталітарно-авторитарними або демократичними. Значна частина політологів і соціальних філософів переконані у тому, що політика загалом та здійснення політичної (державної) влади зокрема в останні десятиріччя – це безперервний процес політичних маніпуляцій. Скажімо, ще на початку 2000-х років побачила світ та викликала неабиякий резонанс книга російського політолога, публіциста С. Кара-Мурзи «Маніпуляція свідомістю», присвячена висвітленню питань зазначеної проблематики [7].

По-третє, результат влади, спираючись на твердження політико-антропологічного дискурсу, обмежується цілеспрямованою дією на поведінку або свідомість об'єкта, включаючи можливість випадкових або ненавмисних наслідків, наявність яких означає відсутність влади як такої [5, с. 7]. І в цьому контексті необхідно вести мову про професійність та ефективність влади, її управлінський потенціал. За цих умов особливого значення набувають такі принципи (ознаки) ефективної влади, як: дієвість, адекватність, своєчасність, підтримка та легітимність. Адже ефективність влади – це, перш за все, її здатність спрямовувати свої накази таким чином, аби вони не тільки адекватно і вчасно виконувалися, але й підтримали легітимність і влади політичної та державної, і політичної системи в цілому. Тому можна погодитися з трактуванням влади, запропонованим російським політологом А. Кольєвим: «Владою виявляється наказ, сприйнятий як невідворотна воля зовнішніх сил» [8, с. 144].

Найбільш оптимально така «невідворотна воля» може бути забезпечена, на наш погляд, завдяки комплексному застосуванню трьох «кратій» – бюрократії (за визначенням російського вченого І. Гомерова, «влада уповноважених над неуповноваженими»), наукократії (за І. Гомеровим, «влада, тих, хто знає, над тими, хто не знає») та технократії («влада тих, хто вміє, над тими, хто не вміє») [9, с. 477]. Саме таким чином проявляється синтез авторитету й керівництва у сутності політичної влади, де авторитет – це одночасно її джерело та засіб здійснення, а керівництво – форма реалізації влади.

По-четверте, у політичній антропології має місце чітке розмежування власне поняття «влада» з такими близькими за змістом поняттями, як «вплив», «авторитет», «керування» [5, с. 7]. З цим твердженням А. Кравець можна посперечатися, адже чітко сформульоване семантичне, сутнісно-змістовне, аксіологічно-світоглядне розмежування понять «влада», «вплив», «авторитет», «керування», а також «панування», «управління», «могутність» проводить абсолютна більшість і вітчизняних, і зарубіжних науковців – фахівців у царині кратології, політичної психології, політичної філософії, політичної психології та, безперечно, політичної науки. Результатом такого розмежування є окремі дослідницькі дискурси та напрями методологічних пошуків теоретичного і прикладного вивчення влади як особливого позаісторичного, соціокультурного і соціополітичного феномену. Варто зауважити, що автор представленої статті також зверталася у попередніх роботах до проблематики обґрунтування необхідності розмежування вказаних понять, використовуючи, зокрема, дискурс розгляду дихотомій «влада-панування», «влада-управління» та «влада-особа». Відтак, чітке розмежування поняття «влада» з близькими і навіть частково синонімічними поняттями поширюється на весь простір сучасного наукового знання соціально-гуманітарного спрямування.

По-п'яте, політико-антропологічний напрям досліджень спирається на визнання існування декількох форм влади, включаючи маніпуляцію та переконання, що сприяє нівеляції абсолютизації насильницьких методів у природі влади [5, с. 7]. Так, маніпуляція, на відміну від політичного маніпулювання, є родовою ознакою, що показує ставлення її суб'єкта до дії та об'єктів маніпуляції, прихований характер такої дії, прагнення отримати однобічний виграш [6, с. 8]. Варто підкреслити, що виділення ненасильницьких форм влади, у тому числі маніпуляції, аж ніяк не означає цілковитого відкидання сили (насильства) як форми і джерела влади. Адже, за твердженням М. Фуко, «влада множинність відносин сили, іманентних тій царині, в якій вони здійснюються, як рухливий цоколь силових відносин, що в силу своєї нерівності постійно індукують стан влади» [10, с. 122].

Як бачимо, розгляд політико-антропологічного дискурсу влади як чогось виняткового є доволі науково дискусійним і методологічно неоднозначним дослідницьким підходом. Утім, можна погодитись з твердженням А. Кравець про необхідність виокремлення і подальшого розвитку нового напряму наукових пошуків – антропології влади. На думку вітчизняної дослідниці, антропологія влади має бути спрямована на «вивчення походження влади як соціального феномену, її функціонування в єдності соціального, ідеологічного, символічного і психологічного на матеріалі як традиційних, так і сучасних суспільств [5, с. 12]. Важливість висвітлення проблематики походження влади, безумовно, є надзвичайно високою, бо, скажімо, вплив традицій (політичних, національних, релігійних, культурних) на владу як соціальний феномен і політичний інститут є беззаперечним. Саме на основі традицій, як правило, конструюються політичні символи і політичні міфи, типові моделі поводження суб'єктів й об'єктів влади, владно-політичні ритуали тощо. За таких умов здійснення кратологічних досліджень в їх антропологічному вимірі має свою специфіку, акцентуючи увагу не просто на особливості людського виміру влади, а на його позитивних і негативних сторонах.

Безумовно, що окреслені у представленій статті напрями кратологічного дискурсу у межах політичної антропології не є вичерпаними щодо розгляду дослідницького концепту людського виміру влади. Адже влада загалом, а тим більше влада політична і державна – це надзвичайно змінювана соціальна субстанція, що перебуває у безперервній динаміці. Тому подальші дослідження даної проблематики, на наш погляд, мають бути спрямовані на наукове обґрунтування перспектив зміни влади як складного соціополітичного феномену, зокрема шляхом співставлення й окреслення можливих модифікацій і моделей політичної влади у найближчому майбутньому, що прийдуть на зміну традиційним її варіаціям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Russell B. Power. A New Social Analysis / B. Russell. –London: Allen and Unwin, 1938. – 282 p.

2. Славин Б. Как понимать природу политики? / Б. Славин // Свободная мысль. – 2008. – № 9. – С. 111 – 120.

3. Алексеева Т. А. Современные политические теории: курс лекций / Т.А. Алексеева. – М.: МГИМО (Университет) МИД РФ: РОССПЭН, 2007. – 464 с.

4. Меркотан К. Демократія як політичний і психологічний компроміс сучасності / К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2010. – Спеціальний випуск. – С. 122 – 129.

5. Кравець А. Ю. Влада в сучасному політико-антропологічному дискурсі: теор.-метод. аспект: автореферат на здобуття наук. ст. канд. політ. н.: 23.00.01 / Дніпропет. нац. універ. імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 19 с.

6. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання: Навчальний посіб. / О. Д. Бойко. – К. : «Академвидав», 2010. – 432 с.

7. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. — К.: Оріяни, 2000.— 448 с.

8. Кольев А. Н. Нация и государство: теория консервативной реконструкции // Монография / А.Н. Кольев. – М. : Логос, 2005. – 800 с.

9. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть : предпосылки, особенности, структура // Монография / И. Н. Гомеров. – М.: ООО «Издательство ЮКЭА», 2002. – 832 с.

10. Foucault M. Power / knowledge / M. Foucault. – Brighton: Harvester, 1980. – XII, 200 p.

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНІЙ ЧЕХІЇ

Микола ПАЛІНЧАК, кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародних відносин, декан факультету міжнародних відносин
Ужгородського національного університету
УДК 332 (437.1/2)

Анотація: *на підставі вивчення вітчизняних та польських джерел у статті проаналізовано правове регулювання державно-церковних відносин у Чехії. Розглянуто чинне законодавство країни, зокрема конституційні норми, процедура реєстрації релігійних організацій. Особлива увага приділена питанню реституції церковного майна. У дослідженні здійснено спробу аналізу взаємовідносин країни з Ватиканом, конфліктогенного потенціалу суспільно-релігійних відносин.*

Ключові слова: *державно-церковні відносини, релігійні організації, свобода думки, совісті, віросповідання, конфесія, реституція, релігія, церква, конкордат.*

Аннотация: *на основании изучения отечественных и польских источников в статье проанализированы правовое регулирование государственно-церковных отношений в Чехии. Рассмотрены действующее законодательство страны, в частности конституционные нормы, процедура регистрации религиозных организаций. Особое внимание уделено вопросу реституции церковного имущества. В исследовании предпринята попытка анализа взаимоотношений страны с Ватиканом, конфликтогенного потенциала общественно-религиозных отношений.*

Ключевые слова: *государственно-церковные отношения, религиозные организации, свобода мысли, совести, вероисповедания, конфессии, реституция, религия, церковь, конкордат.*

Annotation: *on the basis of domestic and Polish sources in the article the regulation of church-state relations in the Cheh Republic. We consider the legislation of the country, including constitutional provisions, the procedure of registration of religious organizations. Special attention is paid to restitution of church property. The study attempts to analyze relations between countries and the Vatican conflict potential social and religious relations.*

Key words: *church-state relations, religious organizations, freedom of thought, conscience, belief, confession, restitution, religion, church, concordat.*

Проблеми державно-церковних відносин в сучасній Україні були і залишаються в центрі підвищеної уваги як науковців, так і органів державної влади, громадських і релігійних організацій. Вони мають високий рівень суспільної актуалізації. Їх осмислення в практичному, а також і в теоретичному сенсі є, на нашу думку, важливим і необхідним. Це детермінується тими трансформаційними процесами, що відбулися і/або відбуваються в Україні, кількісними та якісними змінами в релігійному середовищі, зростанням ролі релігійного фактора, а в цьому зв'язку – і потребою серйозних корекцій системи державно-конфесійних відносин, правових засад забезпечення свободи релігії, свободи діяльності релігійних організацій.

З прикрістю доводиться констатувати, що в Україні на 20-му році незалежності немає чіткого розуміння стосовно того, якими мають бути головні принципи відносин між державою і церквою, яку саме модель державно-конфесійних відносин варто обрати. З огляду на це вивчення досвіду країн Євросоюзу у питаннях регулювання діяльності релігійних організацій та надання їм державних пільг можна використати в Україні. Застосування досвіду країн Євросоюзу в Україні дасть можливість Україні розв'язати існуючі питання, пов'язані з поліпшенням законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Стан наукової розробки теми

Значне коло церковно-історичної проблематики розробили відомі українські вчені С. Здіорук, В. Єленський, В. Пащенко, Л. Филипович, П. Яроцький. Релігієзнавчим дослідженням взаємодії релігії і нації в суспільному житті України й світу, розкриттям закономірності та особливості етнорелігієзнавства займаються В. Войналович, Е. Кардою, М. Кирюшко, А. Колодний, В. Перевезій, М. Рибачук, П. Саух, Л. Филипович, О. Шуба, П. Яроцький та інші.

Узагальнюючи досвід посткомуністичних трансформацій, деякі дослідники визначають регіональні моделі, а саме: «балканську», «центральноєвропейську» та «пострадянську» (В. Єленський). Перша передбачає конституційні преференції традиційним церквам; друга будується на конкордаті і поширена здебільшого у країнах із переважно католицьким віросповіданням; третя модель передбачає жорстке законодавче розмежування сфер впливу держави і церкви, рівності релігійних конфесій перед законом та відсутність будь-якої фінансової підтримки релігійних організацій і державного бюджету.

Таким чином, аналіз посткомуністичних трансформацій країн південної, центральної та східної Європи у сфері державно-церковних відносин свідчить про наявність різноманітних моделей і типів державно-церковних відносин, де важливу роль відіграє чинник релігійно-культурної спорідненості з країнами сталої політичної системи. Останні, як правило, є взірцями для моделювання національних принципів у витворенні зв'язків державних та церковних інституцій.

Відзначаючи плідність сучасних українських дослідників, треба відзначити іноземних авторів, в яких всебічно розроблена методологія політико-релігієзнавчих досліджень – П. Бурд'є, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Е. Гіленса, Т. Парсонса, Е. Фромма. Взаємини між державою і церквою в Центрально-Східній Європі досліджують відомий німецький державознавець Г. Роббертс [6], чех І. Р. Третера [7; 10], угорець І. Шанда та ін., проте фундаментальних узагальнюючих досліджень із означеної проблематики у вітчизняній та зарубіжній історіографії ще не створено.

З огляду на малодослідженість обраної теми завданнями даної статті є:

– вивчення стану реалізації релігійних прав у Чеській республіці на сучасному етапі, що має допомогти більш глибоко зрозуміти природу відносин між такими суспільними інститутами, як держава і церква;

– вивчення і узагальнення досвіду постсоціалістичних країн у сфері державно-церковних відносин;

– на цій підставі сформулювати рекомендації щодо удосконалення законодавчої бази державно-церковних відносин, котра відповідала би властивому для українців уявленню про взаємодію громадян і світської та духовної влади, системі ціннісних орієнтацій Української нації та особливій ролі в цьому виборі невід'ємного елемента громадянського суспільства – релігійних організацій.

Загальноприйнятою в політології, філософії та релігієзнавстві є думка, що держава і церква – це два «протилежних царства», які мають різну природу, відрізняються одне від одного за походженням, метою і структурою.

Якщо метою держави є вирішення конкретних проблем, «забезпечення спільного блага, то мета Церкви – надприродне спасіння людей» (Гьофнер Йозеф, кардинал. Християнське суспільне вчення. – Львів, 2002).

У системі взаємовідносин «держава – церква», як правило, саме держава відіграє домінуючу роль. Вона законодавчо встановлює умови існування, межі діяльності релігійних організацій, і це ми можемо бачити на прикладі Чехії.

Рівень релігійної свободи у довоєнній Чехословаччині був дуже високим. Радикальні зміни відбулися після комуністичного перевороту в лютому 1948 р. У всі сфери суспільного життя запроваджувалась т.зв. «наукова», тобто марксистська ідеологія, заснована на атеїзмі. Протягом 1948-1989 рр. атеїзм практично відігравав роль державної «релігії». Кінцевою метою промосковського режиму була повна ліквідація релігійних об'єднань. У квітні 1951 р. всі монастирі були конфісковані, а монахи і монахині відправлені на примусові роботи у віддалені місцевості. Були заборонені всі церковні школи і семінарії. Майже всі католицькі єпископи були заарештовані або видворені з країни [6, 636)].

Проведені 2000 р. соціологічні дослідження зафіксували, що число тих, хто відносить себе до атеїстів, становить 64% і тільки 35% громадян Чехії вважають себе віруючими [5, 11].

Основи якісно нового рівня державно-церковних відносин у сучасній Чеській Республіці були закладені листопадовими подіями 1989 року, які увійшли в історію як «Ніжна» («Оксамитова») революція. Саме вона стала точкою відліку, що сигналізувала про позитивні зміни у взаємних відносинах держави і релігійних організацій. Революція знайшла загальну підтримку з боку церкви і релігійних організацій. Празький кардинал Франтішек Томашек відкрито заявив, що він і католицька церква стоять на боці народу [2, 17].

В останні два десятиліття є проявною загальна тенденція до зниження офіційного членства в великих церквах. Якими є причини цієї тенденції?

Атеїзація в часи комуністичного режиму в Чехословаччині тривала досить довго (1948–1989), і переслідування релігійних громад в цій країні були набагато сильнішими, ніж в сусідніх соціалістичних державах. Школи були важливим інструментом атеїзації населення та запровадження комуністичної ідеології. Учителі відігравали роль «проповідників» атеїзму. Віруючим забороняли ставати вчителями. Зниження числа віруючих впродовж 1990-х років можна пояснити: по-перше, тим, що вчителі, виховані в марксистському, безбожницькому дусі продовжують впливати на молодь, і по-друге, зростанням впливу споживацького суспільства і споживацької психології [6, 633].

Цікава деталь: вірники належать до найбідніших прошарків суспільства в Чеській Республіці. Заможні люди, передусім ті, хто належав до комуністичної номенклатури, не змінили свого негативного ставлення до релігійних об'єднань та до їхньої підтримки. Усі ці фактори знижували масовий потяг чехів до святого, до Бога [6, 633-634].

Хартія фундаментальних прав і свобод (чеська Хартія прав людини) проголошує, що Чеська республіка заснована на демократичних цінностях і не повинна пов'язувати себе з будь-якою ідеологією чи релігією (ст. 2(1)).

Релігійна свобода захищена ст. 15 і 16 чеської Хартії і гарантується кожному, а не тільки членам зареєстрованих громад.

Ст. 15(1) виразно стверджує право кожного сповідувати релігію, індивідуально чи спільно з іншими або не визнавати жодної релігії [1].

Стаття 16(2) захищає свободу релігійних об'єднань на управління власними справами [7, 641].

Обмеження фундаментальних свобод, згідно з положеннями ст. 16(4) чеської Хартії прав людини, дуже схожі з аналогічними положеннями ст. 9(2) Європейської конвенції з прав людини [7, 642]. Такі обмеження, засновані на правових нормах, справедливі в демократичному суспільстві, якщо вони необхідні для захисту громадської безпеки і порядку, здоров'я та суспільної моралі або ж умов і свобод інших людей. Зокрема, законодавство Чехії передбачає, що іноземні місіонери повинні отримати дозвіл на довготривале проживання та працю, якщо мають намір знаходитись на території країни більше 30 днів [3, 194].

Сьогодні в Чехії діє 21 конфесія, визнана державою. Для реєстрації нової конфесії необхідно не менше 10 000 дорослих віруючих або 500, якщо заявник (церква) є членом Світової Ради Церков. Держава встановила практично недосяжну вимогу для отримання легального статусу церкви для раніше незареєстрованих релігійних організацій незалежно від того чи є вони світовими релігіями, такими як англіканство, буддизм, іслам [3, 193].

Закон 3/2002 Sb. дозволив більшій кількості релігійних організацій отримати реєстрацію, зменшивши число віруючих, необхідних для реєстрації, з 10 тис. до 300 чоловік. Нові зареєстровані релігійні об'єднання за винятком Чеського буддистського товариства, Релігійної громади Харе Кришни, та деяких маловідомих і не чисельних християнських громад, набули основні права юридичної особи. Майже всі права релігійних об'єднань, що існували до цього часу, були об'єднані в одну категорію «особливих прав». Повторно зареєстровані релігійні об'єднання могли отримати ці «особливі права» тільки через 10 років після їх реєстрації, якщо число їхніх членів досягне 0,1% від усього населення (тобто понад 10 тисяч віруючих) [7, 677, 656].

До числа «особливих прав» належать: викладання релігії в школі, створення власних шкіл, пастирське служіння у в'язницях і військових частинах, отримання державних субсидій. За певних умов держава могла ці права скасувати, а це свідчить про обмеження деяких прав і свобод релігійних організацій новим законодавством Чехії, прийнятим в січні 2002 р.

Вочевидь, з огляду на досить складну процедуру юридичного визнання, офіційно зареєстровані громади в Чехії користуються істотною підтримкою з боку держави, зокрема мають право на отримання державних субсидій.

Церкви отримують від влади приблизно 3 млрд. крон (88,2 млн. дол.) на рік. Фінансування розподіляється пропорційно між 21 зареєстрованою конфесією згідно з членством і приймається на рахунок адміністративних витрат. Із цієї суми приблизно 539 млн. чеських крон (1,5 млн. дол.) припадає на виплату заробітної плати священикам [3, 193].

Складними є взаємовідносини між Прагою та Ватиканом. Чехословацький же уряд взагалі розпочав свою діяльність на релігійній ниві зі спроб утворити національну католицьку церкву, яка б розірвала всі відносини з Ватиканом [10, 130].

У травні 1995 року Папа Іоанн Павло II відвідав Чеську Республіку, що значно зміцнило вплив католицизму у країні.

Сьогодні Чехія одна з не багатьох країн, яка ще не має угоди з Ватиканом, хоча переговори з приводу її укладення розпочались ще у квітні 2000 року. Ватикан вимагає реституції майна католицької церкви, конфіскованого комуністами, і повернутого з часів Оксамитової революції [6].

Відкритим залишається питання повернення церковного майна. Згідно з законом «Про реституцію» 1994 р., власність, конфіскована комуністичним режимом після 1948 року, має бути повернена її колишнім власникам. Проте цей закон не поширювався на всі релігійні організації в повному об'ємі. На сьогоднішній день ліси і сільськогосподарські угіддя, котрі раніше належали громадам католиків, церквам і монастирям, ще не повернені Католицькій церкві, як того вимагає Ватикан. Будівлі, що орендуються, деякі землі та інша націоналізована комуністами власність також не були повернені протестантським церквам [7, 650-651]. Відповідно до інформації, оприлюдненої на конференції Чеських єпископів, у державній власності залишилося близько 3000 тис. об'єктів: шкіл, ферм, лікарень, архітектурно-історичних пам'яток. Після 1998 року було повернуто 175 будівель. Уряд Чеської Республіки вважає неможливим компенсувати всі нанесені збитки церквам у період 1948-1989 рр. На думку керівництва, у цей період постраждали не тільки конфесії, а й інші організації та громадяни. А новий

переділ нерухомості може призвести до ущемлення інтересів інших юридичних та фізичних осіб. Колишній прем'єр-міністр Вацлав Клаус з цього приводу заявив: «Церква повинна змиритися з тим, що минулого не повернути» [3, 194].

Режиму повного і жорсткого відокремлення церкви від держави на території Чехії протягом останніх віків не було. Проведений нами аналіз державно-конфесійних відносин у Чеській республіці засвідчує, що ця центральноєвропейська держава нині дотримується засади, згідно з якою вона не ототожнює себе з будь-якою церквою, а також принципу рівності та автономії церков.

Однак держава співпрацює з церквами у багатьох сферах. Цю модель дослідники державно-церковних відносин дослідники називають кооперацією [7, 641].

У вересні 2000 року Державний департамент США оприлюднив доповідь «Релігійна свобода у світі». Американський уряд виокремлює п'ять категорій країн-порушників релігійних свобод. Чехія віднесена до п'ятої категорії країн, де існують достатньо високі стандарти дотримання прав людини, але певні релігії несправедливо, на думку авторів доповіді, визначаються як небезпечні «культи» та «секти» [4, 15].

Таким чином, державно-церковні відносини у Чеській Республіці врегульовані відповідно до міжнародних норм права. Держава зробила чимало для того, щоб ліквідувати рецидиви політики комуністичного режиму Чехословаччини по відношенню до релігії та церкви. Специфічною особливістю, яка має історичні коріння, є низький процент віруючих.

Висновки. Жодна європейська (і більшою мірою американська) система державних відносин не може бути повністю перенесена на українську дійсність. При розробці національної державної політики щодо сфери свободи совісті і віросповідань корисно послуговуватися загальними тенденціями та окремими принципами розбудови державно-церковної взаємодії в постсоціалістичних країнах Європи і в Чехії зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Здіорук С. Українські суспільно-релігійні відносини в системі європейських демократичних цінностей // Релігійна свобода: наук. щорічник. – № 13. – К., 2008. – С. 57-62.

2. Палінчак М. Європейські механізми захисту релігійної свободи // Міжнародні відносини: наук. вісник УжНУ. Вип. 2-3. – Ужгород, 2008. – С. 163-167.

3. Палінчак М. Церковна політика у Чеській республіці // Наук. вісник Ужгородського національного університету. Серія Міжнародні відносини. Вип. 4-5. – Ужгород, 2010. – С. 193-196.

4. Права людини. Доповідь держдепартаменту США // Людина і світ. – 2000, вересень. – С. 15.

5. Релігійна віра і практика в посткомуністичній Європі. Соціологія // Людина і світ. – 2000. – С. 11.

6. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе. – М.: Институт Европы РАН, 2009. – 719 с.

7. Федючек І. Досвід державно-церковних відносин країн Центрально-Східної Європи: уроки для України // Релігійна свобода. Наук. щорічник. – № 11. – К., 2007. – С. 82-86.

8. Холмс С. Церковь и государство в Восточной Европе // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – № 4 (25). – 1998. – № 1. (26). – 1999. – М., 1999.

9. Szostkiewicz, Adam. Religion after Communism. // Commonweal. – 09/24/99. – Vol. 126. Issui 16. – p.17.

10. Jiri Rajmund Tretera. Stat a cirkve v Ceske republice. – Karmelitanske nakladatelstvi, Kostelni Vydri, 2002. – 156 p.

ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЛІДЕРСТВА

Світлана ЗАГУРСЬКА, старший викладач Білоцерківського інституту економіки та управління Університету «Україна»
УДК 32:[316.46:342.72/.73]

Анотація: *у статті досліджено гендерний аспект проблеми лідерства. Проведено аналіз основних концепцій та теорії гендерної диспропорції лідерства, відмінностей між лідерами – чоловіками і жінками. Визначено напрями подолання гендерної асиметрії лідерства в цілому і політичного лідерства зокрема.*

Ключові слова: *лідер, жіноче лідерство, гендерний підхід, токенізм, андрогінність, інграціація, політика рівних можливостей, лідерська ефективність, стилі керівництва, гендерний стереотип, каузальна атрибуція, навішування девіантного ярлика.*

Аннотация: *в статье исследовано гендерный аспект проблемы лидерства. Проведен анализ основных концепций и теории гендерной диспропорции лидерства, отличий между лидерами – мужчинами и женщинами. Определены направления преодоления гендерной асимметрии лидерства в целом и политического лидерства в частности.*

Annotation: *in the article probed гендерний aspect of problem of leadership. The analysis of basic conceptions and theory of гендерної disproportion of leadership, differences is conducted between leaders – men and women. Directions of overcoming of гендерної asymmetry of leadership are certain on the whole and political leadership in particular.*

Постановка проблеми. У людському суспільстві існують різні групи, неодмінним атрибутом яких на певному етапі розвитку є висунення лідера, тому інтерес дослідників до проблеми лідерства закономірний. Новим у розробці цієї проблеми є вивчення її гендерного аспекту. Актуальність проблеми зростає в зв'язку з характерним для сучасного суспільства процесом вирівнювання соціальних прав чоловіків і жінок, що призводить до зміни традиційних уявлень лідерської ролі.

Проте жінки України є аутсайдерами в суспільно-політичній сфері, спостерігається витіснення жінок зі структур законодавчої та виконавчої влади. За рівнем представленості жінок у парламенті Україна серед інших держав посідає 152 місце. Її випереджають не тільки розвинуті країни світу, а й Білорусь, Угорщина, Польща, Румунія, Росія, Туркменістан, а також Мозамбік, В'єтнам, Намібія і Барбуда (очолює список Швеція, у якій до речі вводять квоти для захисту чоловіків-парламентаріїв). Статистика сучасного вітчизняного парламенту свідчить: із 450 народних депутатів чоловіки становлять гнітючу більшість – 94,4%, а, відповідно, частка жінок-депутатів мізерна – 5,6%. Зокрема, пропорція між чоловіками та жінками, обраними за партійними списками, становила 14 до 1 [5, с. 107].

У сучасній українській науковій літературі увага фахівців в основному зосереджена на аналізі незбалансованості становищ жінки і чоловіка та нерівності їх можливостей до самоутвердження. Тут варто виділити праці К. Левченко [8] стосовно гендерної політики України в світлі євроінтеграції, І. Грабовської [3],

Н. Лавриненко [6.], де розглядаються особливості життєдіяльності сім'ї в умовах трансформації українського суспільства, а також стереотипи, за якими у жінок відсутні такі якості, як компетентність, незалежність, змагальність. Актуальність цієї тематики підтверджує низка монографічних робіт, присвячених різним аспектам гендерної проблематики. Серед них виділяються праці І. Багмет,

Т. Данильченко, С. Денисюка, В. Корнієнко, О. Скнар. Усе вище зазначене дає можливість переглянути досягнення сучасної лідерології з урахуванням статі.

Мета і завдання дослідження. Автор ставить за мету зробити критичний аналіз основних концепцій та теорії гендерної диспропорції лідерства, відмінностей між лідерами – чоловіками і жінками. Провести порівняльний аналіз характеристик лідерів обох статей. Визначити напрями подолання гендерної асиметрії лідерства в цілому і політичного лідерства зокрема.

Результати дослідження та їх обговорення. Традиційно проблема лідерства вивчалася без врахування статі, оскільки лідерська роль вважалася маскулінною тобто чоловічою. Протягом багатьох років чисельні феномени, експериментальні факти та теорії мали відношення виключно до чоловіків і чоловічих груп. Перші дослідження у гендерній психології лідерства були проведені в США у 1945 (Уайтом) та 1953 (Харвелом), а активно досліджуватися (США, Західна Європа, Австралія) ця область починається лише з середини 70-х рр. XX ст., під впливом феміністської парадигми, представники якої домоглися того, що гендерний підхід

став невід'ємною частиною соціальних досліджень [1, с. 90].

Поява великої кількості жінок на керівних посадах, стрімке збільшення їх частки за короткий час (з 16% всього управлінського персоналу США в 70-х рр., до 40% в 90-х рр..) привернуло увагу дослідників. Усе більше стала поширюватися думка, що жінки теж можуть виконувати роль лідера. Так у світовій практиці існують достатньо вдалі приклади паритетності, зокрема – у скандинавських країнах представництво обох статей на всіх рівнях влади визначає співвідношення не менше 40 %, але не більше 60 % [4, с. 30].

Пошук причин гендерної диспропорції лідерства, відмінностей (або доказів їх відсутності) між лідерами – чоловіками і жінками – в основному ведеться за п'ятьма напрямами. До першого відносяться традиційні теоретичні підходи: когнітивізм, біхевіоризм, фрейдизм. Другий напрям пов'язаний з пошуком відмінностей між чоловіками і жінками. Третій напрям складають класичні лідерські концепції, що включили в свій арсенал фактор статі. До четвертого напряму можна віднести власне гендерні теорії лідерства. І, нарешті, п'ятий напрямок складають роботи, що не мають чіткої теоретичної основи і вбачають причини гендерної диспропорції лідерства в статевій дискримінації.

Російська дослідниця Т.В. Бендас вище зазначені теорії поділяє на три види. Так до першого виду вона відносить теорії, де головним є гендерний фактор, до другого теорії, в яких віддається перевага лідерській позиції, а до третього виду, теорії, в яких розглядаються обидва фактори як рівноцінні [2].

Аналізуючи домінування гендерного фактора над лідерською позицією, можна виділити наступні концепції та теорії:

1. Концепція гендерного потоку (gender-role, spill-over), запропонована Б. Гутек, припускає, що фактор статі є домінуючим: він більш потужний, ніж інші чинники, в тому числі і лідерство. Статевість стає більш значущим, ніж всі інші чинники. Виникає так званий гендерний ефект. Відповідно до цієї концепції, сприйняття лідера залежить, насамперед, від його статі. Дійсно, сучасна практика показує, що жінки сприймаються як менш компетентні лідери, особливо якщо експерти-підлеглі є прихильниками традиційних, а не егалітарних поглядів на лідерство.

2. Концепція токенізма (token), розроблена Р. Кентер, свідчить, що на групову динаміку впливає пропорція представників різних культурних категорій в групі (зокрема, по гендерній або расовій належності). В асиметричній групі її представники, які складають більшість з якоїсь із зазначених ознак, отримали назву «домінанти», а ті, хто кількісно лише символічно були представлені в групі, отримали назву «токенів» (символів). В якості прикладів токенів можуть служити представники сексуальних меншин і т.д. Токени через свою малу чисельність більш помітні, на них звертають увагу, їх сприймають більш стереотипно, їх характеристики перебільшуються в порівнянні з домінантами [1, с. 90].

К. Бартолі і Д. Мартін показали, що лідерижінки серед лідерів-чоловіків виконують роль токенів, граючи одну з чотирьох неформальних ролей: а) «матері» – від неї чекають емоційної підтримки, а не ділової активності; б) «спокусниці» – яка виступає лише сексуальним об'єктом для чоловіка з високим посадовим статусом в організації; в) «іграшки, талісмана» – милої, що приносить удачу, але ніяк не ділової жінки; г) «залізної леді», що володіє нежіночою жорсткістю, внаслідок чого вона особливо ізольована від групи [11]. Усі ці ролі не зважаючи на їх привабливість с точки зору жіночості суттєво заважають жінкам зайняти положення рівних домінантів в групі, знижують їх можливості службового зростання. Змінити ситуацію на краще можна тільки шляхом збільшення кількості жінок на керівних посадах.

3. Концепція андрогінії в основу якої покладена ідея про відсутність відмінностей між лідерами різної статі. Найвідомішими тут є теорії, розроблені двома жінками: Дж. Спенс, яка вважала андрогінність поєднанням показників високої маскулінності та високої фемінінності, і С. Бем, що представляла її як баланс між цими двома категоріями. Андрогінності віддавали перевагу і інші вченні, так, приміром А. Серджент стверджувала, що ефективний лідер повинен перейняти краще, що є в якостях іншої статі, і інтегрувати чоловічі та жіночі характеристики [11]. Однак аналіз емпіричних даних не підтвердив ні традиційне уявлення про психологічне благополуччя (за яким чоловіки повинні бути маскулінні, а жінки – фемінінні), ні обидві гіпотези, що віддають перевагу андрогінності. Психологічне благополуччя виявилося пов'язаним з переважанням маскулінних рис, а не андрогінних або фемінінних. Як показує сучасна практика, в суспільстві маскулінність дає більше переваг індивіду, ніж фемінінність, тому деякі жінки воліють демонструвати маскулінний тип поведінки. Вони вважають, що вигод від такої поведінки може бути більше, ніж втрат. Можливо, тому ряд жінок наслідує маскулінний лідерський стиль, особливо якщо вони займають посади в традиційно чоловічих галузях діяльності. Володіння ж і маскулінними, і фемінінним рисами одночасно загрожує для індивіда провокуванням дисфункціонального внутрішнього конфлікту.

4. Теорія гендерного відбору лідерів (Дж. Боумен, С. Суттон) заснована на положенні про те, що люди взагалі і в організаціях зокрема пред'являють різні вимоги по відношенню до лідерів різної статі. Так, по відношенню до жінок ці вимоги вищі: щоб отримати ту ж керівну посаду, що і чоловік, жінка повинна продемонструвати більш високий рівень знань і умінь. Лише за таких умов вона зможе зняти упереджене ставлення групи проти неї. Ці упередження не дозволяють певній частці жінок зайняти лідерську позицію, що породжує гендерну диспропорцію серед лідерів в організаціях [12].

5. Теорія вражаючого менеджменту (impression management) – спосіб вплинути на інших людей, сформувати у них належне враження про себе за допомогою слів, жестів, дій і поглядів Одним із проявів такого менеджменту є інграціація (автори Е. Джоунс, Р. Лайден, Т. Мітчелл) – здатність людини бути привабливою для інших людей. Людину, яка викликає таке ставлення в оточуючих, називають інграціатором, а об'єкт інграціації – мішенню. Вважається, що інграціація може допомогти жінкам-лідерам зрівняти свої шанси з чоловіками, зокрема, у встановленні добрих взаємовідносин з підлеглими. Тим більше, що, за даними досліджень, роль інграціатора більше підходить жінці, ніж чоловікові [5, с. 106].

6. Традиційно негативне ставлення до жіночого лідерства виявляють прихильники фрейдизму. За цією теорією лідери-жінки вважаються володарями нездорової гендерної ідентичності, а їхнє прагнення до лідерства розглядалося не інакше як прояв неповноцінності – породженої заздрістю до успіхів чоловіків.

До концепцій в яких лідерська позиція домінує над гендерним фактором, належать:

1. Статусна теорія (або теорія рангових очікувань – автор Дж. Бергером), має багато послідовників: М. Локхід і К. Холл; Л. Карлі; Б. Меккер і П. Ветцель-О'Нейл, Е. Іглі та ін. За нею поведінка людини в ділових ситуаціях малих групах пояснюється її статусом у великих групах і суспільстві в цілому: оскільки статус в суспільстві не є рівним для різних статей або рас, то і в діловому світі чоловік, згідно із стереотипами, спочатку сприймається як особа з більш високим статусом ніж жінка. Щоб стати лідером в групі, жінці доводиться долати більше перешкод в порівнянні з чоловіком, навіть якщо вона володіє більшими знаннями та здібностями, ніж хто-небудь ще в групі. Це було встановлено при вивченні проблем взаємовідносин чорношкірих дітей в дитячих групах, що складаються з представників різних рас. Стосовно жіночого лідерства ситуація аналогічна.

Чоловіки, як такі, що володіють більш високим статусом оцінюються як більш компетентні індивіди, такі, що мають більш бажані атрибути для тої чи іншої діяльності. Тому їм надаються більш сприятливі можливості виконання роботи, отримання посади та ін. У результаті такого сприяння вони дійсно стають більш впливовими і займають лідируючі позиції. А жінки, які апріорі мають статус нижчий ніж чоловіки, змушені демонструвати за допомогою експресивної поведінки підтримки й згоди з високостатусними індивідами, що вони не прагнуть узурпувати владу. Однак варто відмітити, що підвищення статусу жінки-лідера (завдяки своїй компетентності або ж завдяки офіційній посаді) дозволяє їй проявляти поведінку особи з більш високим статусом ніж чоловік, зокрема, стиль, орієнтований на задачу.

2. Теорія Г. Граена LMX (Leader-Member Exchange Theory) основана на аналізі взаємного впливу лідерів і їх підлеглих. Відповідно до цієї теорії, лідери диференціюють своїх підлеглих за їхньою компетентністю й навичками, мірою довіри їм і їхнім прагненням брати на себе більше відповідальності. Підлеглі з такими ознаками стають членами групи осіб, що наближені до лідера. Вони діють, виходячи за рамки формальних обов'язків, і беруть на себе відповідальність за завершення завдань, ключових для успіху колективної роботи. За це вони одержують більше уваги, підтримки й більш швидку реакцію від свого лідера. Підлеглих, які не мають цих ознак, називають «сторонньою» групою; їм доручають більше рутинних завдань й у них більш формальні відносини зі своїм лідером. Лідери впливають на членів «сторонньої» групи, використовуючи формальні повноваження, що не потрібно для членів групи наближених осіб [10, с. 184]. Розрізняють відносини високого, середнього та низького LMX. Вважається, що жінкам-лідерам важче формувати відносини високого LMX, ніж їх колегам протилежної статі, оскільки симпатія виникає швидше між індивідами, що мають схожість між собою. Проте дослідження довели, що жінки-лідери здатні встановлювати відносини високого LMX з чоловіками-підлеглими. Концепція LMX тісно пов'язана з уявленням про високо трансформаційного лідера (Б. Басьо, Дж. Хант і інші), який має здатність мотивувати своїх підлеглих на наддосягнення. Дослідження свідчать, що і чоловіки, і жінки мають рівну здатність бути високо трансформаційними лідерами.

3. Ситуаційно-посадовий підхід (Р. Хауз; Дж. Хант) позиціонує людину не за статтю, а за її місцем в офіційній структурі організації. Відповідно до цього підходу чоловіки і жінки, які виконують однакові лідерські ролі або займають одні й ті ж управлінські посади, не будуть

відрізнятися один від одного ні в поведінці, ні по лідерській ефективності. Але ситуативні зміни можуть привести до того, що гендерне питання стане вирішальним фактором, і жінки-лідери (з їх меншою владою, впливом і ресурсами) в цьому плані програють в порівнянні з чоловіками. Зокрема, мова жінок, з позицій цього підходу, є «мовою безвладних», а жінки, що займають посаду, що дає їм формальну владу, висловлюються подібно чоловікам, наслідуючи їх домінантності. Точно так само і чоловіки-підлеглі будуть по своїм мовним характеристикам схожими на жінок [9, с. 94].

4. Ймовірнісна модель лідерства Ф. Фідлера стверджує, що жінки і чоловіки будуть відрізнятися за лідерської ефективністю лише в тому випадку, якщо будуть використовувати різні стилі керівництва [12]. Справді, у своєму дослідженні К. Шнейер не виявив у лідерів гендерних відмінностей за стилем: всі вони були в значній мірі більш орієнтовані на виконання завдання, на досягнення результату, на відповідальність перед підлеглими, що не лідери [7, с. 162].

Серед концепцій, де визнається рівноцінність гендерного фактора і лідерської позиції виділяють наступні:

1. Концепція інформаційної обробки, запропонована Д. Гамільтоном і пов'язана з нею теорія-схеми С. Тейлора і Дж. Крокера розроблені в рамках когнітивного підходу. Згідно з нею людина при обробці соціальної інформації прагне використовувати стереотипізовані схеми, стимули. Які поділяються на: особистісні; ситуаційні; рольові. Останні можуть бути пов'язані зі статтю (гендерна роль) або з посадою, позицією в групі (наприклад, лідерська роль). Схема дозволяє швидко розпізнати стимули індивідуума і передбачити його поведінку. Таким чином виникають стереотипи в сприйнятті оточуючих про те, як повинні вести себе чоловіки і жінки (гендерний стереотип), або яким повинен бути лідер (лідерський стереотип). Щоб усунути неузгодженість між прогнозованою по стереотипу і реальною поведінкою іншої людини, індивід вдається до наступних прийомів:

а) каузальної атрибуції (наприклад, досягнення успіху жінками пояснюється удачею, а не здібностями);

б) ролевого вирівнювання (поведінку індивіда підганяють під рольовий стереотип);

в) ігнорування неузгодженості;

г) витіснення з групи (жінкам-менеджерам, наприклад, дають менше інформації, занадто короткі строки для виконання завдання);

д) навішування девіантного ярлика (жінку, що робить кар'єру, називають «синьою панчохою», «безплідною» – «libber») [2].

2. Соціально-рольова теорія гендерних відмінностей лідерів Е. Іглі стверджує: щоб бути прийнятим суспільством, чоловіки і жінки-лідери повинні вести себе відповідно до їх гендерних ролей і в своїй поведінці та мотивації відповідати гендерному стереотипу. З другого боку, роль лідера також висуває свої вимоги до індивіда. І оскільки згідно із стереотипами, ця роль є маскулінною, жінки-лідери будуть відчувати конфлікт між гендерною і лідерською ролями. Е. Іглі вважає, що пом'якшення рольового конфлікту у жінок-лідерів приведе до зростання їх досягнень [13]. Прихильники такого напряму вивчають перешкоди, які суспільство висуває перед жінками на шляху до лідерства. І у цьому сенсі досить популярне поняття «скляної стелі» («glass ceiling»): невидимий бар'єр, що обмежує просування жінки службовими сходами. Дослідження показують, що жінки мають більше перепон для службового росту, ніж чоловіки. Це і менший доступ до інформації, і менша можливість повчитися у досвідчених жінок-керівників, тому що їх дуже мало, і скептичне ставлення чоловіків-управлінців до жінок лідерів, і осуд близьких та друзів тощо.

Щоб змінити цю ситуацію, організації країн Західної Європи і США під тиском громадської думки проводять так звану політику рівних можливостей. Однак, ця політика швидше декларується, ніж здійснюється насправді, і як правило зустрічає опір з боку чоловічого персоналу.

Незатребуваність у владних структурах жінок-лідерів підкріплюється неготовністю самих жінок зайняти владні позиції. Одна з причин це небажання вписуватися в «чужорідну систему». За рідкісним винятком жінки залишаються майже невидимими і в громадській сфері: або в силу завантаженості домашніми справами, забезпечення виживання сім'ї, або в силу відсутності інтересу до політики, нестачі сміливості, боязні стати публічною фігурою. Очевидно, позначаються особливості політичної соціалізації радянського періоду – в основному формальний, анонімний стиль політичної участі та представництва жінок. Але головна перешкода полягає у ставленні оточення. Незважаючи на те, що по ряду якостей жінки-лідери не відрізняються від своїх колег-чоловіків, подання про їх непридатність для лідерської ролі є стійкою. Воно проявляється в засудженні близькими і друзями, в перевазі підлеглими чоловіка в ролі боса і в скептицизмі чоловіків-адміністраторів по відношенню до жінок-лідерів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Починаючи з XX століття суспільство починає осмислювати гендерний дисбаланс – істотну нерівність в соціальних позиціях та

можливостях чоловіків і жінок. У зв'язку з цим відбувається трансформація уявлень про політичну культуру суспільства, про суб'єкти політичної діяльності, про поняття «політика» і «влада».

Гендерний підхід у вивченні політичної діяльності та лідерства стає актуальним і необхідним, тому що він заснований на визнанні симетричного конструювання жіночого і чоловічого в культурі. Важливо відзначити, що гендерний підхід ще не став інтегральною частиною політичної культури суспільства, що гальмує формування політичних поглядів і переконань для цивілізованого демократичного суспільства.

На наш погляд, подолання гендерної асиметрії можливо з приходом жінок у політику, де вони зможуть відстоювати свої інтереси і реалізовувати свій потенціал. Прихід жінок у політику пов'язується із привнесенням нових цінностей в політичну культуру суспільства. Жіночий спосіб вирішення проблем відрізняється більшою відкритістю, гнучкістю, схильністю до компромісу та діалогу, а також неприйняттям ворожих форм врегулювання конфліктів. Але розвиток жіночого менеджменту ускладнює не стільки переважання в структурі управління представників чоловічої статі, скільки характер самого менеджменту, тому що жінки-керівники змушені інтегруватися в концепції управління, написані чоловіками і для чоловіків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бендас Т.В. Гендерные исследования лидерства // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 87–95.

2. Бендас Т. В. Гендерная психология лідерства: монография. – Оренбург: ИПК ОГУ, 2000. – Режим доступу : ozis.kr.ua/gendislid.html

3. Грабовська І. Україна – простір гендерних утопій чи реальних проблем? // Сучасність. – 2003. – № 6. – С. 25–29.

4. Євтушевська О. І. Проблеми політичного лідерства в сучасній україні: гендерний аспект // Наукові праці МАУП, 2011, вип. 2 (29), С. 27-31.

5. Корнієнко В. О. Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації: монографія / В. О. Корнієнко, С. Г. Денисюк – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 144 с.

6. Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). – К.: ВИПОЛ, 2008. – 172 с.

7. Лазорко О. Гендерні особливості менеджерів промислових підприємств // Соціальна психологія. – 2005. – № 5 (13). – С. 160-168.

8. Левченко К. Б. Гендерна політика в світлі євроінтеграції України (читаючи Законопроект «Про забезпечення рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації») / Україна і світ сьогодні. – 2005. – № 10. – С. 4. – Режим доступу: http://mvs-info.gov.ua

9. Мошненко В. В. Проблемы и факторы формирования женского политического лидерства: Дис. канд. филос. наук: 09.00.11. – Ростов н/Д, 2004. – 162 с.

10. Тодорова Н. Ю. Кроскультурний менеджмент : навч. посіб. – Донецьк : ДонНТУ, 2008. – 330 с.

11. Bartol K.M., Martin D.C. Women and men in task groups II Ashmore R.D., Delboca F.K. (eds). The social psychology of female – male relations. N.Y., London, Acad. Press., 1986, P. 252 – 310.

12. Eagly A.H., Karau S.J., Makhijani M.G. Gender and effectiveness of leaders: A meta- analysis II Psychol. Bull., 1995, V. 117, № 1, P. 125-145.

13. Eagly A.H. Johnson B.T. Gender and leadership style: A meta-analysis II Psychol. Bull., 1990, V.108, № 2, P. 233 – 256.

ЦИТАДЕЛЬ ДУХОВНОСТІ НАЦІЇ
(роздуми про культуру)

Микола МАШОВЕЦЬ, кандидат філософських наук, професор кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету « Україна», заслужений працівник культури України
УДК 316.48

Анотація: *у статті розкрито поняття культури, духовності, духовної культури, душі, моральності. Автор наголошує на можливості настання катастрофічних наслідків культурного занепаду особи, «вимивання» з її свідомості субстанції духовності. Обґрунтовується необхідність удосконалювання сучасної людини як духовно-морального суб'єкта культури.*

Ключові слова: *культура, духовність, еволюція людини, кризи суспільного виховання, відродження людського духу, соціалізація молоді.*

Аннотация: *в статье раскрыты понятия культуры, духовности, духовной культуры, души, моральности. Автор акцентирует на возможности катастрофических последствий культурного падения личности, «вымывания» из ее сознания субстанций духовности. Обосновывается необходимость совершенствования современного человека как духовно-морального субъекта культуры.*

Ключевые слова: *культура, духовность, эволюция человека, кризис общественного воспитания, возрождения человеческого духа, социализация молодежи.*

Annotation: *in the article analyzed: The concepts of culture, spirituality, spiritual culture, soul, morality are analyzed in the article. An author marks possibility of offensive of catastrophic consequences of cultural decline of person, «washing» from her consciousness of substance of spirituality. The necessity of perfection of modern man is grounded as a spiritually-moral subject of culture.*

Key boards: *culture, spirituality, evolution of man, crisis of public education, revival of human spirit, socialization of young people.*

Україна завершує 21-й рік свого самостійного, незалежного, суверенного існування. На жаль нас оточує дійсність, яка не має нічого спільного з очікуванням мільйонів співвітчизників. Можна констатувати, що країна як успішна держава не відбулася ані в економічному, ані у правовому, ані у соціальному відношеннях.

По виробництву ВВП на душу ми знаходимося на 112 місці: 5% населення «жирує», 20% – обслуговують «жируючих», а інші – на межі бідності або за її межами. Мільйони людей зазнають прихований голод. Аналізуючи ситуацію країни академік В. Геєць робить висновок, що Україна перебуває нині серед 113 відстаючих країн і опинилася перед реальною загрозою потрапити до кола 43 квазісуверенних держав.

Тому сміхотворним є поставлене Президентом України завдання увійти через 10 років до «великої двадцятки». Це неможливо навіть якщо переселити в себе багату уяву поміщика Манілова.

Академік В. Кремень вважає, що озираючись на минулі 20 років незалежності, принаймні наступні 10 років – жити нам доведеться у вкрай складному світі.

Таємничий спрут продовжує стискати і тіло культури. України занедбана малокультурною владою. Відсутність культури, що не найбільше загострюється в соціальних **модусах** буття. Вводиться системна дебілізація суспільної свідомості та моралі, нав'язується культ споживацтва, розкоші, «тупої ситості», насилля та вседозволеності, посилено експлуатується почуття страху. Дух гендлярства й зиску уразив усі сфери життя й суспільні структури – держапарат, судові та правоохоронні органи, депутатський корпус, політиків, медицину, освіту, сферу послуг. Шелест «зелені» затьмарив свідомість громадян, їх мово-мислення. Суспільство живе чуттєвістю, сексуальністю, медіа-образами. Серед молоді зростає кількість безграмотних. І це в країні, в якій ще 20 років тому книга була кращим подарунком.

На біду Україні йде дегуманітаризація суспільства, влада знається на грошах економіки й не розбирається в питаннях гуманітарної політики. Прозорою ознакою цього стало вручення Шевченківської премії 2011 року в Каневі «великим знавцем української літератури» Миколою Азаровим. А хіба не про це свідчить той факт, коли головний диригент насильства над виборчим правом – С. Ківалов з рекламного ролика вчить народ, що таке справедливість?

Сьогодні вирішальним чинником соціально-економічного розвитку України є людський капітал, інтелектуальний ресурс, виражений у знаннях, культурі та духовності. Бо саме на незримих скрижалях духовності тримається нація. Згідно з резолюцією Комітету Міністрів Ради Європи, «основні виклики завтрашнього дня на Європейському континенті назрівають

у галузі освіти і культури». Європейськість – це життя в культурі, а ми пока живемо більш в природі.

Виходячи з розуміння цього, виникла можливість і потреба на засіданні Громадської гуманітарної ради при Президенті України, яка відбулася 30 червня 2011 року, поставити завдання опрацювати нову концепцію гуманітарної політики з урахуванням Європейського досвіду культурної політики започаткувати більш системну роботу, насамперед над окремими програмами в галузі освіти, науки і культури. Адже вони – локомотив, котрий може витягнути інші програми : економічну, політичну, аграрну тощо, довести до певної завершеності, цілісності у розвитку суспільного організму. А цілісність людського життя потребує одночасного і гармонійного вирішення економічних, політичних і культурно-духовних проблем. Справжню цілісність задає саме духовність народу, і в цьому розумінні духовне життя, освіченість людини – це найвища цінність суспільства, яка забезпечує стратегічне спрямування розвитку економіки і політики.

Згадаймо, людина середнього рівня здібностей прийшла у світ наприкінці XIX ст. і принесла з собою розквіт цивілізації і занепад культури. Як довго це буде продовжуватися? Ще на початку XX ст. російський письменник Д. С. Мережковський сказав, що на зміну пануючому хаму може прийти тільки грядущий Христос. Людина середнього рівня здібностей неспроможна розв'язувати проблеми суспільного розвитку в інтересах суспільства. Уособленням її стала більшість наших нардепів, високопосадовців, які хворі на специфічний СНІД – синдром набутого інтелектуального дефіциту. Саме ці роздуми дають змогу сформулювати одне з правил ще не написаної соціально-політичної абетки: на найвищі і високі посади у державі необхідно вибирати і призначати особистостей, а не людину середнього рівня здібностей, бо інакше на суспільство чекає деградація. Залишимо на фантазію читача варіант, коли така людина дивиться на культуру як на релікт або захід сонця вручну.

На зламі епох завжди постають потреби у переосмисленні найфундаментальніших понять, наприклад, що є культура. Який має зміст слово, що є в лексиконі майже кожної людини і відносяться до числа першорядних проблем культурології.

Поняття «культура» (лат.cultura –виховання, освіта, розвиток) набуло у філософії термінологічного значення, посівши своє місце у підручниках, словниках та енциклопедіях, але, подібно до низки інших наукових термінів не має загальноприйнятого й усталеного змісту. Сутність культури досі ховається від науки. Вичерпати зміст цього поняття – несила нікому, адже на сьогодні існує більше трьохсот підходів до його тлумачення. Незаперечним і загальновизнаним залишається лише ім'я людини, котра власне конституювала це поняття в науку. Ця честь належить англійському історику культури X1X ст. Едуарду Барнетту Тайлору.

Більшість із найпоширеніших визначень культури окреслюють її як визнану суспільством систему цінностей, діяльність та засоби по їх створенню і кумулятивному нарощуванню. Культура – свідчення, результат людських зусиль, цілеспрямованої праці. Вона – надприродний результат життєдіяльності людини, механізм трансформації її тваринного буття в соціальний стан.

Річка – це природа, канал – культура. Стогін – природна річ, слово (logos) – надання культури. Культура не існує поза своїм живим носієм – людиною. Індивід засвоює її через мову, виховання, живе спілкування.

Культура – автономна система цінностей та ідей визначених типом соціальної організації. А. Камю зазначав, що революція – це включення ідеї в історичний досвід. Ніякі великі соціальні зміни неможливі без зміни в культурі. В якості соціального індивіда людина є творінням культури. Вона стає особистістю, тільки завдячуючи засвоюванню трансльованого в результаті соціального досвіду. Сам процес такого засвоєння здійснюється, ще раз наголосимо, в якості соціалізації, освіти і виховання. У них і через них людина здатна створювати нові зразки, норми, ідеї, вірування тощо, які можуть бути адекватними суспільним потребам і залучатися до культури. Тим самим індивідуальний досвід трансформується в соціальний. Культуру можна також розглядати в якості інформаційного аспекта життя суспільства як соціально значущу інформацію, що регулює діяльність, поведінку, людські комунікації.

Наведені міркування достатні для смислової відкритості поняття «культура», що дає можливість перейти до термінологічного аналізу головного змісту культури, яким є духовність. Ще І. Кант казав про «культуру душі» або «культуру душевних здатностей». Поняття духовності у свідомості має досить невиразну характеристику, навіть спотворене розуміння.

Енциклопедії, словники здебільшого обходять його. Один із останніх підручників філософії визначає духовність як стан інтенції людського буття на природу, чинник його екзистенційності. Глибоко, ґрунтовно й зрозуміло для фахівця. А для пересічного читача? Російський словник Даля зазначене поняття трактує як те, що протистоїть плоті. Є і інші підходи.

За М. Бердяєвим та В. Соловйовим – людину духовністю наділив Бог. Як констатує відомий, (на жаль, нещодавно покинувший наш світ) український філософ С. Кримський, духовність – це ціннісний досвід людства, безкінечний шлях до формування свого внутрішнього світу, рух до вищого абсолютного зразку. Струснувши академізм, зазначимо, що духовність є специфічною людською якістю, яка формується в процесі розуміння і засвоєння суспільних норм і цінностей. Вона – сакральне відношення людини зі своїм «Я». Це сугестія – своєрідний «сплав мудрості, розуму й патріотизму» (Л. Зіневич).

Еволюція людини – переважно внутрішній процес визрівання її базових якостей. Тому коренем життя особи є її внутрішнє життя. Саме воно має бути в центрі уваги. На жаль, сьогодні люди занепокоєні проблемами фізичного виживання, забуваючи про виживання своїх душ. А душа – це головне в людині, все інше – біомаса. Духовність в десятки разів збільшує шанси людини вижити в боротьбі за існування. Людина, яка втратила духовність, підриває підстави свого буття.

Збочення та схилення у цій сфері останнього часу – головна причина нездужання сучасного суспільства. Якщо звести всі вектори, сьогодні йде абсолютне виродження нації. Ще 15 років тому, народжене немовля з масою 650 грамів вважалося абортним плодом, сьогодні ж забезпечується йому виживання. Тобто подовжується життя явно нежиттєздатному організму. На думку академіка М. Поповича, втрата життєвих духовних цінностей за останнє десятиріччя перевищує 80%. І дійсно, вирубали не тільки ліси, а й людські душі. Поставимо питання: а яку країну можуть творити чечетови, колесніченки, богословські, бондаренки, левченки(перелік може продовжити читач) – члени квазіпартії, що намагаються керувати Україною, винятково огидні монстри, котрі так ненавидять той народ, що їх утримує? Регіонали «покотили Україну до прірви» – попереджала ще у 1993 р. Л. Костенко.

Можна стверджувати, що в лоні сучасної цивілізації виросла істота, домінуючою якістю якої є інертність фізичної маси. Людина – маса – новий варвар, облишений всякої культури і претендуючий вивести вульгарність у статус права, а право – у статус брутальності. Ф. Ніцше, який дав пролог до нової культурно-філософської орієнтації, одним з перших передбачив кризу суспільства і культури сучасної доби та відчув занепад вищих ідеалів та цінностей, безпосереднього живого почуття. Дикунство, як спосіб існування протилежний культурному, вважав німецький мислитель, не подолане. Прагнення жити за кантівським категоричним імперативом згасає, коли світ культури відривається від її індивідуального оновлення, оновлення і відтворення людиною, здатною нарощувати досягнуту духовність. Про це добре сказано Ортегою та Гассетом: «Дичавіють по мірі того, як перестають рахуватися одне з одним. Здичавіння – це процес роз'єднання». Сучасний приклад тому – протестні акції чорнобильців та афганців біля парламенту. Протестувальники, яких роз'єднали з владою її наміри урізати або скасувати їхні законні права на заслужені пільги, відкинувши ілюзії про те, що суспільство консолідовано і «в Україні є широкий консенсус»(В. Янукович), пішли на штурм депутатського рубікону.

Постає питання: де можуть ощасливлювати зневірених людей, так звані, народні обранці, що тікали з приміщення Верховної Ради через горний хід, познімавши депутатські значки? У більш екстремальних ситуаціях, і це без сумніву, вони літаками чкурнуть з України.

Розмірковувати сьогодні про українську культуру, говорячи словами Володимира Винниченко, «неможливо без брому». Вона перебуває у страшенній облозі обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру. В Україні не забезпечено справедливий розподіл не тільки соціальних благ, якості життя, а й культурних цінностей. І дійсно у нас поки вперед весь час вириваються політика і економіка, а культура ледве утримує свої 5% газетних площ та півтори хвилини в телевізійних випусках новин. Головний театр країни – Національна опера – випускає лише одну прем'єру на рік й зовсім не ставить українських опер. В Україні, не рахуючи підручників, видається 0,3 книги на душу населення. Це при тому, що книжковий ринок повністю окупувала Росія. Безкнижну націю український письменник Оксана Забужко називає катастрофою. Дивна річ – письменники є, а літератури немає. На телебаченні гігабайти мотлоху і відсутність чогось розумного. Колосальною проблемою є вакуум в українському кінематографі, і через це мало де можна побачити сучасного українця. Натомість існує якась пересічна людина, яка говорить убогою російською мовою, має низький рівень моральних цінностей, а коло головних персонажів складають олігархи, бандити, моделі, повії,співачки тощо.

Не можна обійти низький рівень культури мови. Мовна політика в Україні ще не вироблена, мова залишається політичним подразником. У мовному питанні нас розділяє глибоке безкультур'я. Адже як може людина, яка живе в Україні, говорити з неповагою про мову народу? Це за межами культурного контексту. Вище згадуваний нардеп від ПР В. Калісніченко, наприклад, говорить образливі речі, які автору огидно відтворювати, і детонує цей настрій

у суспільстві. До речі, у Швейцарії для того, щоб займатися політичною діяльністю, треба знати всі чотири офіційні мови. У нас же можна очолювати уряд, не володіючи державною мовою! Тож потрібно виховувати у російськомовних українців повагу до державної мови, бо інакше остання стане фантомом, наявним на папері, але мертвим у просторі мислення. Втрачаючи мову, втрачаються знання, моделі світосприйняття людській свідомості.

Відсутність єдиної мови взаєморозуміння веде до неможливості понятійного консенсуса, узгодженості у вживанні одних і тих же понять. А чужомовна агресивна інформаційна стихія сприяє лінгвоциду щодо мови корінної нації. І це при усвідомленні, що українська мова для українців – не засіб спілкування, а спосіб існування. Зі зникненням мови вмирає нація. Вельми своєрідною у цьому відношенні виглядає думка львівського історика Ярослава Грицака, що українська мова мало відрізняється від російської і тому не здатна виконувати державні функції. Згідно з недемократичним висловлюванням Канта, провідний історик мав би, принаймні, почервоніти. Додамо до цього, що порівняльне вивчення лексики різних мов, результати якого оприлюднив у своїх роботах професор Анатолій Погрібний, свідчить про близькість української мови за індексом спільності лексики до білоруської – 84%, до польської – 70% і лише на третьому місці російська – 62%.

Про занепад духовної сфери суспільства свідчать «розкультурнення» людини, звуження шкали її людяності, моральної чутливості, всезагальна варваризація і наркотизація насиллям. За виразом Гарсіа Лорки, «вирощуються племена духовних кастратів».

Держава, маючи намір вписатися в контекст глобалізації, потроху забуває про те, чому не має ціни і без чого все інше виглядає жалюгідною марністю. Цим найменшим є душа – сфера буття людського духу, носієм якої є особистість. Як це не абсурдно, душа опинилась під ідеологічною підозрою ще з часів приходу більшовицької влади. Термін «душа» залишився лишень на побутовому рівні, а у науці його замінили словами «психіка», «свідомість». Але за уявленнями геніальних і талановитих філософів усіх часів та народів (Аристотель, Кант, Гегель, Декарт, Бергсон), душа – животворне начало, суто індивідуальних феномен, вираз унікальних особливостей духовної визначеності даної особистості. Не дивлячись на всю унікальність душі кожної окремої людини, можна казати узагальнено про людську душу як таку.

В Україні коефіцієнт духовності, планка духовних та інтелектуальних потреб нації нестримно йде вниз. Її понижують люди, які знають лише одну мову, нічим не цікавляться, нічого не читають, живуть у телевізорі, не здатні навіть комп'ютер ввімкнути, за все життя не були далі свого обласного центру, мало що вміють і принципово не хочуть вчитися. Мудреці говорили, що держава процвітатиме лише тоді, коли її законодавцями будуть філософи. Спробуйте знайти філософічність у «думках» більшості нардепів. Без перебільшення можна стверджувати, що у Верховній Раді відсутні законодавчий інтелектуальний інструмент. Ми щодня бачимо «безум» політиків на телеекрані, «безум», котрий інфікує все більше людей. А Президент вручає їм за це високі державні нагороди як визнання особливих заслуг. Від політиків ми часто чуємо про безвихідь. **А, як відомо, безвихідь притлумлює дух.**

Культурна неозброєність людини, особливо молодої, «закриває» її у своєму внутрішньому світі, пробуджує споживчі орієнтири, призводить до агресивних форм поведінки, інших деструктивних наслідків. Словом, робить її беззахисною перед викликами сучасності. Про трагізм сучасної людської душі, її нездатність до організованого протесу, до протистояння, до опору деградації і маразму влади, «озирнутися у гніві», щоб побачити, що країну скеровують не туди, переконливо пише Ліна Костенко:

Ні честі, ні мови, ні згоди,
Самі лише смутки і пні.
Коханий мій рідний народе,
Ти збудешся врешті чи ні?

Ідеться про серйозний етап деморалізації і недовіри не так до політиків, як до інструменту впливу через вуличні заходи на політику.

У такій ситуації, навіть якщо з тріпотінням вимовляти слово «духовність», нічого не зміниться, тим більше якщо говорити про духовність з запахом перегару.

Як зробити людину своєю в культурі? Що треба задіяти задля виправлення наявних духовних деформацій?

Багато чого, але пріоритет має належати національно-культурному потенціалу України. Треба відійти від процесу оспівування культури до самої культури. Якщо зробити це прямо зараз, то завтрашній день може стати торжеством відродження, зокрема освоєння духовних надбань українського народу, виходу країни на принципово новий смисловий рівень суспільних відношень.

Ми весь час ходимо у фарватері московської культури. Це не є для нас найкращим шляхом розвитку, бо демонтаж країни відбувається через інформаційний та культурний простір. Ми фактично живемо на голодному інформаційному пайку, який доповнюють естрадні номери

російського й українського шоу-бізнесу. В українській масовій культури є цікаві явища, просто вони не мають доступу до глядача. Росія розмиває державні кордони України за допомогою українського ТБ, а в самій Україні не зменшується критична маса тих, хто підтримує політику сусідньої держави. Звернемося для прикладу до такого факту: в Росії оголосили 2012 рік роком російської історії. Українська ж влада заклик Острозької академії і газети «День» відзначити 2012 року 1160-річчя української державності – навіть не підтримала. Досі не прийнята концепція гуманітарного розвитку країни. Поки цей стратегічно важливий документ прийнятий на рівні Національної Академії Наук. А ця концепція має пройти Кабінет Міністрів, Президента – а це все час і доволі тривалий. Не цураючись великих надбань російської культури, нам треба якомога більше розвивати свою, національну культуру.

На черзі, як невідкладне завдання, подолання кризи суспільного виховання. Потребують переосмислення підходи до виховної практики, особливо морального виховання. Сьогодні є аксіомою, що вищий рівень соціальної культури – моральність. Саме розрив у нормах і імперативах, що їх висуває суспільство до сучасної людини, банальне хамство, психологія ситого, позбавленого моралі бовдура і нероби, одержимого добуванням грошей будь-яким чином, розтягують в різні сторони. Через це навчання покинуто, дискотеки витрусили залишки душі, децибели естради надірвали барабанні перетинки, глухнемо, Моцарта вже не чуємо. А телевізійний пульт став для декого знаряддям слабоумства. Про це з тривогою і надривом душі писав Олесь Гончар: «Першопричина трагедії нашого суспільства – криза моральна! Бог дає нам останній шанс врятувати націю! Якщо пропустимо цей шанс – кінець життю».

Соціалізація молоді відбувається в час, який характеризується відсутністю сталої системи цінностей, економічною нестабільністю поляризацією і конфронтацією політичних сил, антропо-руйнівним характером неконтрольованого впливу ЗМІ. У зв'язку з цим дуже важливо запроваджувати в культуру, життя сучасної людини гуманітарний потенціал надбань людства.

Нам дуже потрібні висока культура і духовність, як формуючі чинники оновлення України. І можна надіятися на початок відродження людського духу. Однак тільки тоді, коли така потреба пройде через душу кожного українського громадянина, подолає його духовну втому й самовичерпаність. Складно спростовувати тезу, що без газу прожити можна, а без гідності – ні.

В Україні, яка здетонувала від банальної жадібності і хамства владної верхівки по відношенню до чорнобильців та афганців почали хоч і повільно, нагромаджуватися дійсно нові, духовні смисли. Але цього замало, культура повинна стати визначальним чинником соціальних дій.

Влада зобов'язана, якщо вона хоче збудувати цивілізоване суспільство, повернутися обличчям не тільки до соціально-економічних проблем, а й до культури. Вона має демонструвати розуміння того, що цілісність людського буття потребує одночасного і гармонійного вирішення економічних, політичних і культурно-духовних проблем, серйозних ціннісних зусиль.

Знаємо і переконані, що цим питанням не переймаються ані колишня, ані нинішня політична «еліта» (це слово автор свідомо бере в лапки), ані наші олігархи. Маючи все, вони не мають нічого, бо відлучені від культури. У них домінує не культура буття, а культура володіння. Їх вже настигла духовна смерть, ніщо не може нагріти пусті душі. Нинішні українські політики – це та каста людей, які не хочуть змін, це своєрідні євнухи, бо невладні над своїми обіцянками та справами. Як зрештою, ні над чим іншим. У них немає якісної думки для наповнення. Вони живуть у дуже вузькому егоцентричному світі і тому байдужі до потреб простої людини, а байдужість – свідчення паралічу душі. І навіть поширена мода на кандидатизацію і доктиризацію керівної еліти країни нічого не додає у подолання банального безкультур'я влади. Спитайте, що вони знають з музики, з живопису, з театру – то скрізь буде абсолютний нуль або розсіяна аура інтересу. Горе-вчені профанують і засади, і зміст академічних цінностей.

Хочеться вірити в те, що сьогодні вже усвідомлено у формі гострої проблеми: як колись прийшов час зберегти або пробудити в душі людини свячений трепет перед культурою. І тоді, як надіявся О. Гончар, **«Дух воскресне і світлі віка настануть».**

Висновки.

1. Людина стає людиною лише за умов прилучення до культури, процесу її творення та використання, бо культура – це виявлення глибини людини.

2. Без культури людина не може розглядати себе і свою життєдіяльність, сповненими сенсів та змісту.

3. Культура повинна повернутись до потреб людського позитивного життєвого утвердження. Звідси порятунок культури означає порятунок людини. Порятунок культури людина мусить почати із себе, ставши на шлях доброчесності.

4. Політична, економічна, демографічна, культурно-духовна ситуації в Україні занедбані настільки, що чекати швидкого виходу розв'язання не варто. За короткий час неможливо змінити якість суспільства, бо це те, що є глибоко в людях, це якість і культура мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрущенко В. П. Людина в системі культури. – К., 1984. – 212 с.
2. Антонович Д . Українська культура. – Мюнхен, 1988. – 340 с.
3. Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: підручник. – К., 2009. – 312 с.
4. Бердяев М. А. О назначении человека. – М., 1993. – 384 с.
5. Бердяєв Н. А.Философия свободного Духа. – М., 1994. – 112 с.
6. Быстрицкий Е. К Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. –М., – 1991. – 202 с.
7. Бытие человека в культуре. – М., 1992. – 86 с.
8. Гончар О. Т. Щоденникові записи 1991. – Х., 1993. – 208 с.
9. Гудінг Д. Леннокс Дж. Людина та її світогляд. Для того ми живемо і яке наше місце у світі: ЗХТ. – К., 2007. – Т. 1. – 416 с.
10. Кремень В. Гуманітарна політика: звична і несподівана // День. – 2011. – 12-19 серпня.
11. Костенко Л. Записки українського самашедшого. – К., 2011. – 416 с.
12. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – № 12.
13. Онтологічні проблеми культури. – К., – 1994. – 464 с.
14. Таланчук П. М Українська та світова культура. – К., 2007. – 40 с.
15. Тойнбі А. Дослідження історії. У 2-х т. – К., Т. 1. – 1995.
16. Сила м'якого знака / під загальною ред. Л. Івшиної. – К., 2011. – 800 с.
17. Франк С. Духовные основы общества – М., 1992. – 84 с.
18. Франк С. Л. Предмет знания. Душа человека. – СПб., 1995. – 42 с.
19. Фрамм Э. Душа человека. – М., 1992. – 124 с.
20. Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и безсмертии XIX в. – М., 1995. – 528 с.
21. Українська душа. – К., 1992. – 112 с.
22. Шкляр Л. Е. Етнос культура. Личность. – К., 1992. – 85 с.
23. Шпенглер О. ЗакатЭвропы. – М., 1982. – 224 с.

Розділ VI
СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

ДЕЯКІ ДОКТРИНАЛЬНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ГУМАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПРАВОСЛАВНОЇ І КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ СТОСОВНО НЕВИЛІКОВНО ХВОРИХ
(друга половина XX – початок XXI ст.)

Олександр ВОЛЬФ, аспірант кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна», голова правління Асоціації паліативної та хоспісної допомоги
УДК 348.71

Анотація: *у статті вперше в Україні розглядаються деякі аспекти доктринальних і нормативно-правових засад гуманізації політики католицької та православної церков щодо невиліковно хворих. Аналізуються енцікліки, звернення ієрархів, концепції та ін. церковні документи, що торкаються питань гідності людини, евтаназії, адекватного знеболення тощо.*

Ключові слова: *паліативна та хоспісна допомога, права пацієнта, права людини, евтаназія, соціальна доктрина Церкви.*

Аннотация: *в статье впервые в Украине рассматриваются некоторые доктринальные и нормативно-правовые основы гуманизации политики католической и православной церквей по отношению к неизлечимо больным. Анализируются энциклики, обращения иерархов, концепции и др. церковные документы, затрагивающие вопросы достоинства человека, эвтаназии, адекватного обезболивания и др.*

Ключевые слова: *паллиативная и хосписная помощь, права пациента, права человека, эвтаназия, социальная доктрина Церкви.*

Annotation: *the article firstly in Ukraine reveales some doctrinal and legislational principles of humanization of the catholic and orthodox churches policy towards incurably ill. Enciclyces, appeals of hierarchs, conceptions and other church documents which are speaking about dignity of person, euthanasia, adequate pain management are analysed.*

Key words: *palliative and hospice care, patient rights, human rights, euthanasia, social teaching of the Church.*

Постановка проблеми, актуальність дослідження. Серед суспільних інституцій сьогоднішнього світу, діяльність яких активізувалася у другій половині XX–XXI ст. перед обличчям нових суспільних викликів, є Католицька та Православна Церква. Це проявляється в створенні ряду документів (зокрема, виділяється цілий ряд документів Другого Ватиканського собору (1962–1965 р.), які «модернізували» ставлення Католицької церкви до світу, Основи соціальної концепції Російської Православної Церкви (2000) та ін. Розробка таких документів сприяла появі виважених та офіційних положень щодо позиції Церкви по відношенню до суспільства [1]. Це також проявилося у започаткуванні благодійних ініціатив та заснуванню відповідних фондів, наприклад, Caritas, Centesimus Annus Pro Pontifice, Good Samaritan Foundation (Фонд Доброго Самарянина), ряд Синодальних відділів з церковної благодійності та соціального служіння та ін., напрямами діяльності котрих є, зокрема, допомога невиліковно хворим. Зважаючи на те, що кількість громадян України, які визнають себе релігійними, становить 89,5% [2], а сукупна кількість православних і католицьких громад у 2009 р. становила 22 615 [3], можна зробити висновок про значну суспільно-політичну роль Церков. Це робить вивчення доктринальної, нормативно-правової основи такої діяльності дуже важливим.

Одним з аспектів цього питання є проблема гуманного ставлення до невиліковно хворої людини, зокрема, у кінці життя. Згідно з підрахунками експертів ДП «Інститут паліативної та

хоспісної медицини», [4] таких громадян в Україні – 500 тис. осіб, а також не менше 1 млн членів їхніх родин, яким має надаватися паліативна та хоспісна допомога. Саме в кінці життя актуалізуються питання, відповідь на які пов'язана з етично-світоглядною позицією людини: гуманне відношення до невиліковно хворого до самої смерті; евтаназія; застосування знеболювальних на основі опіатів. Вивчення церковних доктринальних і нормативно-правових документів, які регламентують ці та інші питання, може сприяти пошуку відповіді стосовно ставлення до перерахованих питань, а також відкриває нові можливості для подальшого розвитку допомоги тяжко хворим саме церковними об'єднаннями.

Велику роль в осмисленні проблеми розвитку паліативної та хоспісної допомоги відіграють роботи таких вітчизняних дослідників, як Ю. Губський, А. Царенко, Д. Дячук, С. Крюков, В. Чайковська, Л. Стаднюк, Н. Величко та іншими. Аналіз документів церковного походження у контексті права на життя, розроблених під час понтифікату Папи Римського Івана Павла II (передусім, Енциклики) здійснено С. Прісухіним [5], проте звернення й заяви ієрархів, Декларації, Хартії та інші документи нормативно-правового та доктринального характеру вітчизняними вченими досі не розглядались.

Завдання статті – викладення доктринальних і нормативно-правових передумов Католицької та Православної Церков гуманізації політики щодо невиліковно хворих в Україні.

Методологія. Під час проведення дослідження були використані такі методи, як аналіз основних доктринальних документів, церковної нормативно-правової бази, даних статистики, міжнародного досвіду, сучасної наукової літератури.

Викладення результатів (викладення основного матеріалу)

Офіційна позиція Римо-Католицької Церкви з цього питання стала формуватися у середині XX ст. У Пасторальній конституції Другого Ватиканського Собору щодо ролі Церкви в сучасному світі Gaudium et Spes написано, що «необхідно забезпечувати якомога більшу охорону життя з самого моменту зачаття» [6]. Подальші енциклики також загалом торкаються питань гідності людини й цінності її життя. В енцикліці Pacem in Terries (1963 р.) [7] йдеться про те, що людина має право на матеріальну підтримку у випадку хвороби, неповносправності, старості (параграф 6). Подібні думки простежуються також і в енцикліці Humanae Vitae (1968 р.) [8]. У енцикліці Laborem Exercens (1981 р.) [9] наголошується на тому, що особа з особливими потребами повинна «мати полегшений доступ до участі в суспільному житті, у всіх вимірах та на всіх рівнях відповідно до своїх можливостей». Найбільшого вираження вони досягають у енцикліці Evangelium Vitae (1995 р.): «Культура смерті розповсюджується під дією потужних культурних, економічних і політичних тенденцій, що відображають певну концепцію суспільства, найважливішим критерієм якої є успіх. Розглядаючи стан справ із цієї точки зору, можна, власне кажучи, назвати його війною сильних проти безсилих; життя, що вимагає по відношенню до себе якомога більше доброти, любові і турботи, оголошується непотрібним або розглядається як нестерпний тягар і врешті-решт так чи інакше заперечується. Той, хто своєю хворобою, інвалідністю або просто самим фактом свого існування загрожує благоденству або життєвим звичкам більш благополучних, виявляється ворогом, від якого треба захищатися або якого треба знищувати. Таким чином виникає «змова проти життя» (параграф 12) [10].

Отже, хоча й ці документи не говорять прямо про конкретні та практичні питання забезпечення гуманної підтримки невиліковно хворим, вони стали доктринальною основою для подальших документів: декларацій, хартій, заяв, а також офіційних звернень; безумовно, вони є базою для всієї духовно-пропагандистської роботи, здійснюваною священиками, катехетами та ін. особами, які представляють релігійні об'єднання.

Особливо важливим для понад мільярда католиків світу є звернення монсіньора Еліо Сгречча (Elio Sgreccia), Президента Pontificia Academia Pro Vita (Папської Академії заради життя), у якому католицький ієрарх торкається, зокрема, питання ставлення до смерті, яке у нинішньому суспільстві та у середовищі лікарів змінюється. Вона все більше розглядається як «банкротство, провал». Суспільство «загального добробуту» втікає від страждання і від тих, допомога котрим є занадто великим тягарем для «більш щасливих»; ця втеча приймає форму евтаназії... Одне з вирішень цієї проблеми Е. Сгречча вбачає в широкому просвітництві дітей, підлідків, молоді щодо правди, яка звільняє, – про життя; навчання, що помираючому теж треба повідомляти цю правду. Католицький ієрарх аналізує питання шляхів комунікації лікаря з пацієнтом: «інформація, яка надається [лікарем], має бути дружньою та лояльною й надаватися з необмеженою довірою». Це дуже складна модель спілкування бо вона – індивідуалізована. Отже, цей документ засвідчує про необхідність застосування гуманістичних принципів у ставленні щодо пацієнтів [11].

Евтаназія – одне з біоетичних питань, яким приділяється увага у церковних документах.

У Декларації про евтаназію, прийнятою Святою конгрегацією з Доктрини віри 5 травня 1980 р., наголошується, що «навмисне спричинення смерті комусь, чи самогубство, дорівнює вбивству; таке діяння щодо людини має розглядатися як відмова від Божої влади та Його плану». «Може статися, що, через довгу та нестерпну біль, у людей може скластися враження, що вони можуть попросити про смерть. Хоча й у таких випадках вина хворого може вважатися зменшеною або повністю відсутньою, це не змінює суть цього діяння вбивства, що само по собі є неприйнятною практикою. Таке прохання тяжкохворої людини має розумітися не як прохання про евтаназію, а як прохання про підтримку та любов. Хвора людина потребує, окрім медичної допомоги, любові, – людської та надприродньої теплоти, якою хвора людина має бути оточена з боку близьких» [12].

Католицька церква верталася до питання евтаназії та гідності помираючої особи у Роз'ясненні Конгрегації Доктрини віри [13] та Декларації «Про штучне продовження життя та визначення точного моменту смерті» [14].

Певна кількість православних і католицьких ієрархів є серед розробників і підписантів так званої Манхеттенської декларації проти абортів і евтаназії [15].

Використання знеболювальних засобів є шляхом гуманізації процесу умирання, хоча й існує оговорка, пов'язана зі звиканням. У Хартії для медичних працівників (прийнята Папською радою у справах пасторської допомоги (Pontificio Consiglio della Pastorale per gli Operatori Sanitari) у 1988 р.) говориться про необхідність «гуманізації болю». «Ті засоби, які ведуть до того, що перебіг хвороби стає менш драматичним, сприяють гуманізації та прийняттю смерті (п. 237). Разом із тим документ говорить, що «без поважних причин, помираючий не може бути позбавлений свідомості» (п. 246). Знеболювальні також не можуть прискорювати настання смерті [16].

Розглядаючи позицію Православних Церков щодо проблеми невиліковно хворих, зупинимося передусім на документах Української та Російської Церков, оскільки вони мають вирішальне значення для нашої держави.

Офіційна та доктринальна позиція Православної Церкви щодо питання гуманізації ставлення до невиліковно хворих стала формуватися у зв'язку з необхідністю відповіді на біоетичне питання можливості евтаназії.

У 1999 р. Церковно-громадською Радою по біомедичній етиці Російської Православної Церкви (Московський патріархат) було підготовлено Заяву про сучасні тенденції легалізації евтаназії в Росії. Документ, не торкаючись питання болю, фізичного страждання та знеболення, офіційно визнає евтаназію неприйнятною в моральному відношенні та категорично заперечує проти розгляду законодавчих проектів, які намагаються юридично оформити можливість її застосування і тим самим впровадити в громадську свідомість допустимість вбивства чи самогубства за допомогою медицини. На думку авторів звернення, «кваліфікований лікар повинен враховувати, що прохання хворого про прискорення його смерті, може бути обумовлена – станом депресії, що позбавляє його можливості правильно оцінювати своє становище. Не можна забувати і про особливості людської особистості, що до останньої хвилини життя має свободу вибору і право на зміну рішення» [17]. У подальшому Рада зосередилася на біоетичних питаннях, повязаних з абортами, екстракорпоральною вагітністю та інших.

У документі «Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви» (2000 р.) велику увагу присвячено питанням евтаназії, а також знеболення. Знаходимо наступне твердження: «Передсмертні фізичні страждання не завжди ефективно усуваються застосуванням знеболюючих засобів. ... Один Господь є Владикою життя і смерті (1 Цар. 2, 6). «У Його руці душа всього живого й дух кожного людського тіла» (Іов 12, 10). Тому Церква, залишаючись вірною дотриманню заповіді Божої «Не вбивай» (Вих. 20, 13), не може визнати морально прийнятними поширені нині у світському суспільстві спроби легалізації так званої евтаназії, тобто навмисного умертвіння безнадійно хворих (у тому числі за їх бажанням). Прохання хворого про прискорення смерті часом обумовлена – станом депресії, що позбавляє його можливості правильно оцінювати своє становище. Визнання законності евтаназії призвело б до применшення гідності і перекручення професійного обов'язку лікаря, покликаного до збереження, а не до припинення життя. «Право на смерть» легко може обернутися загрозою для життя пацієнтів, на лікування яких бракує коштів» [18].

Про актуальність цього питання для Православної Церкви свідчить створення у 2008 р. Синодальним відділом соціального служіння Концепції Української Православної Церкви щодо розвитку паліативної допомоги в Україні. У ній Українська Православна Церква, виходячи зі Свого віровчення, розглядає останні дні земного життя людини як час, який передує безпосередній зустрічі людини з Богом і який має бути наповнений особливим духовним змістом, гідним людини як образу і подоби Божої. Церква наголошує, що смерть, будучи трагічним наслідком відпадіння людини від Бога, в той же час, за невимовним промислом Божим, є і вра-

тами прийдешнього життя людини, її другим народженням, таїнством, в якому людині, завдяки спасительній жертві Христа, відкривається шлях до вічного життя і наступного відновлення у повноті її природи.

Відповідна підготовка та формація надавачів допомоги є іншим важливим елементом гуманізації політики щодо невиліковно хворих, який розглядається у документах Православної та Католицької Церков. Саме духовне виховання надавачів медичної, соціальної та іншої допомоги для невиліковно хворих є однією з найважливіших завдань для УПЦ: «Розглядаючи паліативну допомогу саме як взаємопов'язаний комплекс заходів, а не як окрему медико-соціальну галузь, Церква спрямовуватиме свої зусилля на розвиток духовних засад медицини, соціальної та психологічної роботи з хворими та їх цілісне поєднання у практичному застосуванні. Саме тому Церква вбачає свою роль в розвитку паліативної допомоги насамперед у духовно-моральному вихованні людини на основі цінностей любові, милосердя та співстраждання ближньому поєднаному з опікуванням над практичним втіленням цих цінностей в ділі надання допомоги умираючим хворим та їх близьким» [19].

Відповідно, документи, підготовлені церквами, звертають увагу на якості (у першу чергу, психологічно-духовні) викладачів у сфері медицини. Так, у Посланні, написаному Кардиналом Ксав'єром Лозано Барраганом, Президентом Папської Ради з Душпастирства у сфері охорони здоров'я, цей католицький ієрарх характеризує якості викладача-католика у сфері медицини, посилаючись на Хартію медичних працівників. «Професія католицьких лікарів вимагає від них бути охоронцем і служителем людського життя. Вони мають здійснювати це шляхом уважної та турботливої присутності з хворим... Таким чином, бути лікарем – це дорога до досягнення повноти людського буття, і вже зараз – початок воскресіння. Бути католиком-викладачем у сфері медицини означає вчити лікарів бути люблячою рукою Бога, який піклується про своїх дітей у їх хворобі та смерті, роблячи їхні умови більш стерпними...» [20].

Римсько-Католицька Церква також не стоїть осторонь такого аспекту проблеми політики стосовно тяжко хворих людей, як люди, що живуть з ВІЛ/СНІД. Так, у 1999 та 2003 р. глобальною благодійною організацією католицької церкви Карітас Інтернаціоналіс укладено меморандум з UNAIDS. У ньому закладено основи для спільної діяльності у цій сфері [21]. Одним із найважливіших документів Православної Церкви у сфері роботи з такою категорією, як люди, що живуть з ВІЛ-СНІД, є «Концепция участия Русской Православной Церкви в борьбе с распространением ВИЧ/СПИДа и работе с людьми, живущими с ВИЧ/СПИДом» [22].

Відповідно, Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиєпископства УГКЦ з приводу проблем, пов'язаних з поширенням ВІЛ/СНІДу в Україні наголошує на тому, що «нашим обов'язком є посилена допомога людям, що живуть з ВІЛ/СНІД. Усі ми, як послідовники Христа, можемо нести один одному розраду, втіху, перспективу майбутнього, а також віру та надію на спасіння і життя вічне» [23].

Певну риску у політиці щодо невиліковно хворих підводить «Звернення Комісії УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я з нагоди відзначення Всесвітнього дня хоспісної та паліативної допомоги», опубліковане у 2009 р. Згідно з ним, «вся українська спільнота не має бути байдужою до смертельно хворих людей. Необхідно дивитись на людину всеціло, беручи до уваги її як фізичний, так і духовний вимір, а відтак звертати увагу не лише на полегшу фізичного страждання, але також і на духовні потреби» [24].

Отже, всі наведені вище документи розглядають смерть і страждання не лише як фізичний, але й як духовний процес і пропонують конкретне вирішення проблеми зменшення такого страждання.

Дуже важливою у процесі забезпечення адекватної та гуманної допомоги в кінці життя є мультидисциплінарна співпраця. «Мають бути створені можливості та умови співпраці душпастирів чи інших осіб, які надають хворому духовну допомогу з медичним персоналом, соціальними працівниками та іншими особами, що безпосередньо опікуються хворим. Така співпраця має носити взаємоузгоджений, усталений та регламентований характер, передбачати обізнаність медичного персоналу, соціальних працівників та інших осіб, що надають допомогу хворому, зі змістом духовної опіки та її заходами» (Концепція Української Православної Церкви щодо розвитку паліативної допомоги в Україні). Саме у контексті допомоги невиліковно хворим громадянам особливого сенсу набуває так зване душпастирство в сфері охорони здоров'я і діяльність так званих медичних капеланів. Українська Православна Церква доєдналася до Заяви щодо паліативної допомоги, прийнятою Європейською мережею душпастирства в сфері охорони здоров'я. У цьому документі йдеться про центральну роль капеланів у мультидисциплінарній команді: вони забезпечують духовну підтримку, яка полягає на відкритті сенсу та мети життя хворої особи, її очікувань, цінностей, потреб; велике значення має підтвердження життя, яке відбувається завдяки сприянню спогадам про минуле [25].

Отже, одним із конкретних шляхів гуманізації ставлення до проблеми невиліковно

хворих людей є розвиток мультидисциплінарної співпраці та залучення представників духівництва до мультипрофесійної команди, що здійснює догляд за такими громадянами.

Висновки. Аналіз загальних доктринальних і нормативно-правових передумов гуманізації політики Православних та Католицьких Церков стосовно невиліковно хворих в Україні показав, що у другій половині XX–XXI ст. цими Церквами створено декілька документів, які торкаються питань, пов'язаних з гуманізацією відношення щодо невиліковно хворих. Основними тематичними проблемами, яких вони торкаються, є питання евтаназії (тобто вбивства невиліковно хворої особи за її бажанням), знеболення, відношення до окремих груп невиліковно хворих громадян (дітей, осіб, що живуть з ВІЛ/СНІД), та ролі духівника (представника культу) у наданні допомоги невиліковно хворим.

Переважна більшість документів відображає точку зору Католицької Церкви.

Конкретними заходами, які пропонують Церкви для подальшої гуманізації ставлення до невиліковно хворих, є категорічна відмова від евтаназії, забезпечення знеболення, формація духовно й психологічно зрілих кадрів, розвиток мультидисциплінарної співпраці та душпастирства в сфері охорони здоров'я (медичного капеланства).

Попередній аналіз церковних документів дає підстави стверджувати про порівняно більшу філософсько-етичну та ідеологічну готовність Католицьких церков до розвитку допомоги невиліковно хворим громадянам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Саган О. Соціальна доктрина Російського православ'я: чи буде два кроки назад? / О. Саган // Українське релігієзнавство. — 2002. — № 23. — С. 14-23.
2. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні. – К., Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.
3. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин // Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011р.
4. Губський Ю., Царенко А., Шевчик А., Бабійчук О. Діяльність Інституту паліативної та хоспісної медицини МОЗ України у 2010 році щодо удосконалення нормативно-правового бази паліативної та хоспісної медицини в Україні / Медичне право, 2011. – № 2. – с. 4 – 16.
5. Присухін С. І. Іван Павло II про право на життя в умовах кризи сучасної цивілізації / Юридична наука. – № 2.–2011 р. – с. 2–13.
6. Душпастирська Конституція «Радість і надія – Gaudium et spes» // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, Декрети, Декларації. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1996. – С. 499-619.
7. Енцікліка Pacem in terries. – http://www.vatican.va/holy_father/john_xxiii/ encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_ pacem_en.html.
8. Енцікліка Humanae Vitae. – http://www.prolife.vinnica.ua/personaggi/huma nae_ vitae.pdf.
9. Іван Павло II Енцікліка Laborem exercens / Іван Павло II. – п. 22.
10. Іван Павло II Енцікліка Evangelium Vitae до єпископів, священників і дияконів, ченців і черниць, світських католиків та до всіх людей доброї волі про вартість і недоторканність людського життя. / Іван Павло II.– Liberia Editrice Vaticana, 1995. – п.2.
11. Communicating Information to the Incurably Sick. – [Електронний ресурс]. http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=8871
12. Декларація про евтаназію, прийнята Святою конгрегацією з Доктрини віри. – [Електронний ресурс].http://www.newadvent.org/ library/docs_df80eu.htm.
13. Pont. Coun. «Cor Unum». Some Ethical Questions Relating to the Gravely Ill and the Dying. July 27, 1981 / in Enchiridion Vaticanum, 7, Documenti ufficiali della Santa Sede, 1980-1981. EDB, Bologna 1985, p. 1141, n. 2.3.1
14. Declaration on the Artificial Prolongation of Life and Determining the Precise Moment of Death of Pontifical Academy of Science. 14 December 1989, n. 4. // L'Osservatore Romano. № 2. Jan. 8, 1990, 8, II.
15. Манхеттенська декларація проти абортів і евтаназії. http://manhattandeclaration.org/the-movement/leaders-list.aspx
16. Chart for medical workers of Pontificio Consiglio della Pastorale per gli Operatori Sanitari. – http://www.ewtn.com/library/curia/pcpaheal.htm#3
17. Заява про сучасні тенденції легалізації евтаназії в Росії. – http:// bioethics.orthodoxy.ru/ index. php? option = com_content&task=view&id=12&Itemid=14.
18. Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви. – [Електронний ресурс]. – www.patriarchia.ru/db/text/141422.html.
19. Концепція Української Православної Церкви щодо розвитку паліативної допомоги в Україні. – http://old.risu.org.ua/ukr/resourses/religdoc/uocmp_doc/paliative/
20. Javier Card. Lozano Barragan Vatican City, 15 April, 2007.– http://www.medische-ethiek.nl/modules/news/article.php?storyid=434&keywords=palliative.
21. Memorandum of understanding between UNAIDS and Caritas Internationalis – http://www.caritas.org/upload/aid/aids-ing.qxd.pdf.
22. Концепция участия Русской Православной Церкви в борьбе с распространением ВИЧ/СПИДа и работе с людьми, живущими с ВИЧ/СПИДом. – http://www.pallcare.ru/ru/?p=1207900846
23. Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиєпископства УГКЦ з приводу проблем, пов'язаних з поширенням ВІЛ/СНІДу в Україні. – http://old.ugcc.org.ua/ukr/documents/appea l2007 / synod_snid
24. Звернення Комісії УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я з нагоди відз. Всесвітнього дня хосп. та паліат. допомоги. http://www.ugcc.org.ua/893.0.html.
25. European Network of Health Care Chaplaincy Statement on Palliative Care. – http://www.eurochaplains.org/060519_palliativecare.pdf.

Розділ VII ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ГЛОБАЛЬНОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Микола ДМИТРЕНКО, доктор політичних наук, професор

Анотація: *у статті визначено проблеми, що повинні враховуватися органами державної влади при виробленні і реалізації державної регіональної політики.*

Ключові слова: *регіональна політика, етнічні особливості, історичні особливості, геополітичні особливості, конфліктний потенціал, іноземний вплив, сепаратизм, мовна політика, делегування повноважень, регіональне управління, адміністративно-територіальний устрій.*

Постановка проблеми. Політична ситуація, яка склалася нині в розвитку нашої держави, свідчить про те, що жорстка централізація в управлінні країною та її економікою не має прогресивної перспективи. Український унітаризм має вдосконалюватися через децентралізацію і розширення повноважень регіонів, їх економічної самостійності, з метою більш ефективного використання ресурсів конкретної місцевості. Без децентралізації функцій у владно-політичній, соціальній і економічній сферах регіон не може забезпечити налагодження взаємозв'язків територіальних інтересів із загальнонаціональними. Кожний регіон, враховуючи власні економічні й соціальні потреби, повинен сам визначати свою участь у спільному з іншими регіонами розв'язанні міжрегіональних та загальнодержавних проблем.

Більшість проектів програм регіонального розвитку основний акцент роблять на економічних питаннях, випускаючи з поля зору соціально-демографічні й духовні механізми, ментальні особливості населення.

Актуальність дослідження проблем регіональної політики в тому, що в умовах глобалізації та інтеграційних процесів, вкрай необхідною є активізація теоретичних та прикладних досліджень для вирішення найбільш пріоритетних, найбільш гострих і невідкладних регіональних проблем.

Метою цієї статті є аналіз сучасних тенденцій формування конкретних завдань державної регіональної політики України.

Виклад основного матеріалу. Проблемні питання регіональної політики витікають, у першу чергу з етнічних особливостей регіонів України з її історичної спадщини, причому і не такої давньої. На певних українських територіях нині проживають люди, котрі починали свій життєвий шлях в інших державах, не покидаючи місця свого проживання. Якщо після утворення Радянської України більшість територій сучасної України увійшли до її складу, то Галичина (Львівщина, Тернопільщина й частина Івано-Франківщини) та Волинь (Луцька й Рівненська області) залишились у складі Польщі, Закарпаття (Закарпатська область) – ускладі Чехословаччини, Буковина (Чернівецька область і частина Івано-Франківщини) – у складі Румунії до Другої світової війни, а частини Бессарабії (частини Одеської області) навіть після 1939 року належали їй. Остаточно процес формування території країни в її сучасних кордонах було завершено 1954 року з приєднанням Кримського півострова.

Історичні особливості формування території України визначають з одного боку теперішню мозаїчність етнічної структури населення регіонів, з другого – зовнішній вплив. Хоча переважна більшість населення України етнічні українці (77,8% за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, що на 5% більше, ніж було в 1989 році), питома вага представників

українського етносу істотно коливається від регіону до регіону, і в першу чергу це має відношення до прикордонних територій. Суто українськими, за складом населення, нині є Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська. Тобто в половині областей України питома вага етнічних українців складає від 90 до 97,5% населення, саме вони характеризуються відносною національною стабільністю.

Решта регіонів відрізняється концентрацією тих або інших національних меншин і відповідним впливом країн, до яких етнічно ці меншини належать. В окремих випадках такі національні особливості містять у собі суттєвий конфліктний потенціал, пов'язаний із загрозою територіальної цілісності держави. Час від часу на певних територіях країни має місце активізація політичних сил, які діють під лозунгами сепаратизму й іредентизму. Такими регіонами є Автономна Республіка Крим, Закарпатська й Чернівецька області (тобто Буковина), а також частини Одеської області (Південна Бессарабія).

Автономна Республіка Крим є єдиним регіоном, де український етнос знаходиться в меншості. 58,3% населення республіки складають росіяни, 24,3% – українці, 12% – кримські татари, решту білоруси, татари, вірмени, євреї, поляки, молдавани, азербайджанці (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) [1]. Серед етнічних росіяни які складають більшість населення півострову, користуються популярністю політичні сили проросійської орієнтації, що відстоюють свої відносини з Україною на основі державного договору. За таким сценарієм утвердження кримської самостійної, з точки зору лідерів цих сил, відчиняє правові можливості для об'єднання Криму з Росією. Причому з боку Росії вже не одноразово виникали територіальні претензії на територію півострову (постанова законодавчого органу Російської Федерації від 22 березня 1992 року відносно Республіки Крим) та місто Севастополь (постанова парламенту РФ від 9 липня 1993 року «Про статус міста Севастополя», в якій стверджувалось, що місто має російський федеральний статус). Проте за десять років незалежності України ситуація з проросійськими настроями кримського населення та претензіями Російської Федерації більш менш стабілізувалась.

За оцінками багатьох експертів нині конфліктний потенціал на півострові пов'язаний скоріше з кримськотатарським фактором, який, незважаючи на відносно невелику кількість кримських татар у загальній чисельності населення Криму, відіграє важливу роль в економічному, політичному і соціальному житті півострова. Кримські татари мають власну політичну еліту, демократично обраний репрезентативний орган – Меджліс кримськотатарського народу і розвинуту систему місцевого самоврядування. Кримськотатарський сепаратизм розглядається як більш радикальний у своїх діях, бо має релігійний характер і є одним з проявів ісламського фундаменталізму.

Характерно, що з 1989 року, дати попереднього перепису населення кількість кримських татар зросла у 6,3 рази за рахунок повернення репресованих у повоєнні роки представників цього народу. Їх повернення призводить до підвищення як політичної, так і соціальної напруги в регіоні, бо торкається інтересів сотень тисяч кримчан – як тих, що тут облаштувалися кілька десятиліть тому, так і тих, які лише повертаються. Основна маса кримських татар повернулись здебільшого з республік Середньої Азії та частково з Росії [2], але цей процес триває. За заявами окремих представників Меджлісу, кримські татари, що проживають у Криму, збільшать свою чисельність з 243 тис. до 2 млн. за рахунок родичів з Туреччини (для порівняння – населення всього Криму нині складає трохи більше 2 млн. чоловік).

Окрім того, Туреччина, яку розділяє з Кримом Чорне море, має також власні інтереси на півострові. Розширення економічної (через мережу банків і комерційних структур із турецьким капіталом) і політичної присутності (через Меджліс) в Криму є предметом турецької зовнішньої політики по відношенню до України. Саме на цьому ґрунті 1996 року відбулось охолодження дипломатичних відносин між Туреччиною й Україною [3].

Ураховуючи наявність водночас російського й турецького впливу, раціональне вирішення проблеми кримського сепаратизму може лежати лише в юридичному та політичному полі України.

Іншим регіоном потенційного конфлікту є Закарпаття. На території цієї відносно невеликої області збігаються кордони п'яти держав і мешкає 76 національностей, хоча переважну більшість населення складають українці (80,5%), на другому місті за чисельністю – угорці (12,1%). Проте частина населення цього краю відрізняє себе від українців і самоідентифікується в етнічному та релігійному плані як русини – громадяни колишньої Чехословаччини, у складі якої вони знаходились після падіння Австро-Угорської імперії з 1919 року, до захвату цих територій Угорщиною у 1939 році. Вимоги русинів не обмежуються прагненням розвитку русинської мови, культури й релігії,

а інколи мають за мету відокремлення Закарпаття (або Прикарпатської Русі) від України та створення самостійної держави русинів на територіях Угорщини, України, Словаччини, Польщі й частини колишньої Югославії. На референдумі 1991 року 78% респондентів висловилися за надання Закарпаттю статусу самоврядної території. А в червні 1992 року сесія Закарпатської обласної ради затвердила постанову про право населення на відновлення або зміну своєї національності, а також звернулася до парламенту України з проханням про надання регіону статусу спеціальної самоврядної території та вільної економічної зони. Було навіть створено «Уряд Прикарпатської Русі», який претендував на роль паралельного органу влади в регіоні. За свідченням соціологів особливу підтримку ідея автономії знаходить серед угорського населення [4].

Також прояви сепаратизму мають місце на Буковині. Там мешкають 114,6 тис. румун і 67,2 тис. молдаван, які складають близько 20% населення Чернівецької області. Останнім часом фіксується посилення усвідомлення етнічного споріднення між молдаванами і румунами. Певні політичні сили як Молдови, так Румунії виношують плани об'єднати у складі Великої Румунії не тільки Молдову й Північну Буковину, але і Південну Бессарабію (частину Одеської області). Ці наміри знаходять певну підтримку у місцевого населення.

Окрім зазначених локальних осередків потенційних конфліктів, решта регіонів України теж мають власні геополітичні особливості, пов'язані, у тому числі, і з національним складом населення, які треба ураховувати державним органам як при здійсненні державної регіональної політики, так і при побудові національних геостратегій. Зокрема, значну частину населення крупних південних і східних областей складають етнічні росіяни: у Луганській – 39%, Донецькій області – 38,2%, Харківській – 25,6%, Запорізькій – 24,7%, Одеській – 20,7%, Дніпропетровській – 17,6%. Російська етнічна меншість не теренах Сходу та Півдня не провокує сепаратистські настрої, її позиція є принциповою у мовних питаннях і питаннях відносин з Росією. Особливо гостро в цих регіонах стоїть мовне питання, бо переважна більшість населення регіонів, не залежно від етнічної приналежності, є російськомовною. За даними Київського міжнародного інституту соціології, які отримані на основі 13 репрезентативних опитувань, що було проведено з грудня 1991 по грудень 1994 років, у спілкуванні віддають перевагу українській мові 77% опитуваних в західних регіонах і 18,5% у східних. Хоча рідною українську мову вважають 92% опитаних на заході і 38% на сході [5]. Така ситуація практично не змінилася і до цього часу. Таким чином, ми маємо ситуацію, коли етнічна специфіка регіонів не збігається з їх мовними особливостями.

Заходи з підвищення статусу української мови, які визначають пріоритети мовної політики держави та поширюються на усі території країни, посилюють почуття дискомфорту в російського населення і загострюють проблему ідентичності для російськомовних етнічних українців, які мешкають переважно в цих регіонах. Тому двомовність як політична вимога знаходить підтримку серед електорату під час виборчих кампаній різних рівнів влади саме на цих територіях. Мовне питання є найпопулярнішою тематикою місцевих референдумів і рішень міський та обласних рад у східних і південних областях (Крим, Донецьк, Запоріжжя, Луганськ, Одеса, Харків тощо) про статус російської мови як регіональної. В усіх випадках переважна більшість опитаних підтримувала пропозицію надання російській мові статусу другої офіційної мови.

В одному ряду з історичними, етнічними та мовними специфічними характеристиками регіонів, які визначають їх геополітичні особливості, дослідники виокремлюють також релігійні, психологічні, ментальні, навіть цивілізаційні. За цими критеріями Україна поділяється не на 6–12 регіонів, як пропонується в проектах районування та адміністративного поділу, а на дві частини – Західну і Східну, Правобережну і Лівобережну. Для тієї частини, яка на правому березі Дніпра, характерна приналежність до Західної цивілізації з усіма ринковими та ліберальними цінностями, що їй притаманні. Їх навіть знаходять в догматах уніатства, наближеного до західноєвропейського християнства і проповідується в Україні греко-католицькою церквою, до якої належить більшість населення західних областей. Ту частину країни, що розташована на лівому березі Дніпра, у межах такого підходу відносять до Православної або Східної цивілізації, для якої притаманні традиціоналізм, колективізм, патерналізм і всі інші психологічні характеристики, що ними породжені і цілком відповідають ментальним особливостям представників Східної цивілізації.

Геополітичні особливості регіонів яскраво віддзеркалюють суб'єктивні чинники, перш за все, зовнішньополітичні орієнтації населення регіонів. Чисельні соціологічні дослідження з року в рік свідчать про традиційну орієнтацію мешканців Правобережжя на співробітництво з країнами Заходу, на членство в Європейському Союзі, кордони якого збігаються з українськими, і, навпаки, орієнтацію мешканців Лівобережжя переважно на співпрацю з сусідньою Росією та членство України в євразійських

структурах. Результати загальнонаціонального дослідження Інституту соціології НАН України, проведеного у 2000 році, демонструють бачення майбутнього країни представниками західних, східних, південних і центральних областей (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання: «Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу?» у 2000 році по регіонах України [6]

	західний	центральний	південний	східний	Україна
Передусім розширювати зв'язки в рамках СНД	4,47	13,91	21,85	20,18	15,41
Розвивати відносини переважно з Росією	0,79	4,03	9,63	3,77	4,09
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок	6,32	16,13	32,59	33,26	22,82
Встановлювати зв'язки насамперед з розвинутими країнами Заходу	32,37	17,14	11,11	9,04	16,46
Опиратися насамперед на власні ресурси	41,56	34,68	10,00	17,32	26,08
Різні регіони мають обрати свій шлях	3,68	3,63	2,96	3,61	3,54
Інше	0,26	1,01	1,11	2,71	1,49

На жаль такі дослідження пізніше не проводилися, але наведені дані у певній мірі підтверджують зазначену вище тенденцію. Дійсно, прибічники встановлення зв'язків, насамперед, з розвинутими країнами Заходу мешкають переважно в західних областях країни. Розподіл прибічників східнослов'янського вектору зовнішніх відносин країни коригується з національним складом і мовними перевагами населення регіонів: таких, що орієнтовані на співробітництво з Росією, країнами СНД та східнослов'янського блоку на півдні 64,07%, а на сході – 58,21%.

Характерною ознакою населення західних регіонів є намір спиратися у розбудові країни, насамперед, на власні ресурси. Більшість жителів західного регіону віддали перевагу саме такому варіанту у своєму баченні майбутнього країни. На півдні прибічників такої думки в 4 рази менше, на сході – в 2,5 рази. Переважна більшість мешканців цих регіонів, як вже було зазначено, орієнтована на співпрацю із східними сусідами.

Основні завдання Партії Регіонів, згідно з її програмою, в усебічному сприянні розвитку місцевого самоврядування як важливої ланки єдиної системи управління державою та реформи регіональної політики, в основі якої буде «перехід від перерозподільного принципу в державній регіональній політиці до політики розвитку, з урахуванням специфіки та потенціалу кожного регіону», тобто те, що відсутнє у нині діючій Концепції державної регіональної політики. Про конкретні механізми реалізації регіональної політики йдеться у розділах про бюджетну і промислову політику. У бюджетній сфері це – формування бюджетної системи держави «знизу», причому не менш ніж 60% коштів має залишатися на місцях, та реформування міжбюджетних відносин між центром і регіонами на принципах уточнення та розмежування їхніх прибуткових та видаткових повноважень. У промисловій сфері – відновлення єдиних технологічних ланцюгів, розвиток територіально-промислових комплексів і міжрегіональної виробничої кооперації, а також створення мережі технологічних парків та інших інноваційних структур, формування регіональних галузевих, науково-технічних комплексів і корпорацій із замкнутим виробничим циклом, створення регіональної матеріальної бази для професійної перепідготовки кадрів [7].

Також регіональна ідея присутня у програмному баченні партією сфери культури й духовності. У програмі декларується «утвердження в Україні принципу полікультурності як основи дієвої регіональної демократії». Це передбачає «формування культурної політики на принципах відкритості, гуманізму, полікультурності й політичної коректності, сприяння культурній рівноправності всіх національностей і регіонів з урахуванням їхньої історичної, географічної та мовної різноманітності; протидію нав'язуванню моноетнічної формули громадянського і державного розвитку, мовної та культурної уніфікації» [7]. Але нічого не сказано про двомовність як це було в програмі Партії регіонального відродження України – попередниці Партії Регіонів.

Також у програмі Партії Регіонів нічого конкретного не сказано про бачення територіального устрою країни. Присутній лише натяк на можливе укрупнення областей: «формування «регіонів розвитку», які б на добровільних засадах об'єднували кілька адміністративних одиниць зі спільною економічною специфікою». Не зрозуміло скільки має бути таких «регіонів розвитку», який статус матимуть ці об єднання тощо.

Таким чином, Партії Регіонів, на відміну від її попередників, вдалося створити насправді консолідуючу регіональну ідеологію, яка обходить гострі кути реально існуючої регіональної диференціації. Визнаючи об'єктивність та

реальність регіональної нерівності, партія пропонує використовувати потенціал наймогутніших регіонів задля економічного відродження всієї країни, як це робить нині більшість країн Європейського Союзу. Якщо перспективи державного устрою (має будуватися на принципах унітаризму) та регіональної політики (підтримка і зміцнення економік переважно найрозвиненіших регіонів) в бачені партії більш менш зрозумілі, то перспективи територіального устрою залишаються досі туманними. Остання теза має відношення не лише до єдиної на сьогодні партії, що є носієм регіональної ідеології, а й до переважної більшості нинішніх суб'єктів політичного процесу.

В Україні існують 27 адміністративно-територіальних одиниць унітарної держави, які різняться за кількістю населення, внутрішньою структурою, соціально-демографічними та ментальними особливостями мешканців, рівнем соціально-економічного розвитку, історичним минулим, національним складом, геополітичними характеристиками й особливостями політичної та електоральної поведінки. Також має місце стійке уявлення про те, що в регіональному розвитку щось відбувається не так, щось потрібно змінити, розглядаються різноманітні соціально-економічні й духовні механізми цих змін. Якихось конструктивних кроків з боку уряду щодо регіонального розвитку поки не видно.

Політика регіонального розвитку має розглядатися у безпосередньому зв'язку з процесом реформування державного управління та децентралізації. І перший крок у цьому напрямі зробив президент своїм указом № 953 щодо оптимізації системи центральних органів виконавчої влади.

Розробка та реалізація регіональної політики – одне із найактуальніших і складних завдань державної влади. Це завдання одночасно загальнодержавне й регіональне, політичне й економічне, соціальне й демографічне, екологічне й природоресурсне тощо. Воно й довгочасне, й оперативне та тісно пов'язане з реформуванням системи державного управління, адміністративною реформою, реформою системи місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою тощо.

Говорячи про територіальну організацію влади на українських теренах, потрібно розрізняти як внутрішній, так і зовнішній аспект цієї проблеми. Внутрішній аспект – це принципи та структура побудови внутрішньодержавної «вертикальної» організації влади. Зовнішній – характеризує форми існування окремих українських земель в історичній ретроспективі і дозволяє проаналізувати зв'язки між ними, що дає змогу з'ясувати ґенезу висвітлення так званих федералістських ідей у світлі сучасних процесів регіонотворення.

У цілому необхідно підкреслити, що українська державність в усіх її конкретних проявах ніколи не набувала федеративної форми, хоча ідеї федералізму майже завжди існували у політико-правовій ідеології, що формувалася на наших теренах. І тому при розробці регіональної політики України необхідно намагатися зберегти унітарність країни при її можливій децентралізації (або регіоналізації).

Уповільнення структурних реформ в останні роки можна віднести до певної нездатності переглянути роль уряду в регіональному житті. В Україні рівень урядового втручання в діяльність підприємств і ринків, як на національному, так і на регіональному та місцевому рівнях є особливо значним. Це створює серйозні перешкоди для розвитку сприятливого інвестиційного клімату та реалізації потенціалу країни й регіонів. Важливого значення при аналізі нерівномірності регіонального розвитку України набувають питання інвестицій для інноваційного розвитку і характеристика зовнішньоекономічної діяльності регіонів.

У контексті вищенаведеного проаналізуємо сучасні проблеми і процеси регіональної політики та розвитку України. Як відомо, відносини центру і регіонів є вирішальними для розвитку всієї держави. Вони не тільки визначають державний устрій, а й мають вплив на вирішення соціальних проблем. За роки, які минули з часу здобуття незалежності, у вітчизняній практиці активно використовувались методи бюджетного регулювання, котрі за своїм змістом і механізмом здійснення майже нічим не відрізнялись від аналогічних методів командної економіки СРСР. Як і раніше на його організацію мають значний вплив вольові рішення, суб'єктивні чинники; цей механізм залишається непрозорим і не прив'язаним до таких об'єктивних критеріїв, як соціально-економічний розвиток території, стан місцевого господарства, рівень податкоспроможності адміністративно-територіальної одиниці, кількість населення та його вікова структура, мережа соціально-культурних закладів та ін.

Усе це спонукає до вироблення якісно нових підходів в регіональній політиці й віднесення її до найважливіших державних пріоритетів. Створена ж 1999 року Комісія з розробки Концепції державної регіональної політики конкретних пропозицій так і не напрацювала. Причин для цього можна назвати скільки завгодно. Але основне – це не враховано досвід розробки й реалізації регіональної політики в країнах ЄС. Досвід ЄС має для України на етапі зміцнення

державності перш за все змістовне значення. Тобто мова йде про філософію регіональної політики, її цілі й завдання, пріоритети, інструменти реалізації, можливі схеми відносин між центром і територіями тощо.

Також важливо звернути увагу на ще одну особливість загального характеру, що стосується розробки проектів концепцій регіональної політики – це недоцільність об'єднання в одному документі таких питань як адміністративна реформа, зміцнення основ місцевого самоврядування, реформування організації влади, визначення розподілу функцій та повноважень різних рівнів управління. В Україні ще не створено правової бази, не тільки для регіональної політики, а й для досягнення регіонами оптимального самоврядування, немає чіткого розподілу повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоуправління з питань управління і регулювання соціально-економічним розвитком регіонів. Це прослідковується при аналізі як існуючих законодавчих актів, так і в роботах спеціалістів та експертів з цієї тематики, які наголошують на певних суперечностях і дублюванні, зокрема в бюджетній сфері [8; 9; 10].

Можна погодитися з А. Гальчинським, який вважає, що слабким місцем протягом усіх років незалежності була і залишається регіональна політика. У цьому плані, на його думку, було б доцільним прийняття Закону «Про основи регіональної політики в Україні», що мав би офіційно визначити принципи відносин держави і регіонів у визначальних сферах суспільного життя [11]. Такої ж думки дотримується М. Долішній [12].

Проблема адміністративно-територіального устрою України та розподілу повноважень між рівнями влади широко дискутується останнім часом і характеризується різноманітністю поглядів та підходів. Поширені точки зору стосовно зменшення кількості областей, які спираються на твердження щодо зменшення управлінців, а з другого боку можуть нести загрозу федералізації [13].

У взаємовідносинах між державою й регіонами використовується принцип розподілу і делегування повноважень, що закріплений рядом нормативних актів. Поряд із тим зберігаються і традиційні форми централізованого управління, що часто порушує декларовані права регіонів.

Проблема управління регіоном повинна розглядатися в рамках концепції регіональної політики в цілому. Остання ж не повинна зводитися тільки до пошуку оптимальних форм та методів взаємодії державних, регіональних та муніципальних органів. Важливим моментом організації регулювання є визначення функцій територіальних органів різних рівнів виходячи з цілей і завдань розвитку самого регіону. І на сьогодні вже не відповідає реаліям застосування принципу регіоналізму до окремого поселення, району. Міста, райони, сільські й інші населені пункти не володіють тією самостійністю, яку має область. Вони не є і підсистемою єдиного господарського комплексу, а виступають лише як складова його регіональної частини. Поширення принципу регіоналізму до найнижчих територіальних утворень може привести і до багатоступеневості управління.

Світовий досвід вказує на те, що до негативних наслідків приводить як жорстко централізована модель територіального устрою й управління, так і її автаркічний варіант. В останньому випадку дуже швидко набирають силу центробіжні федералістські тенденції, що можуть призвести врешті-решт до розвалу загальнонаціональної системи господарювання, утворенню вузькорегіональних ринків автаркічного типу. Тому, не дивлячись на територіальні особливості й розбіжності в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів, держава повинна забезпечити міжрегіональну єдність відтворення макроекономічних процесів. У цьому її головне призначення в регіональній політиці.

Однією з головних проблем, які потребують уваги при розробці регіональної політики, є співвідношення між національною та регіональною конвергенцією. Досвід західноєвропейських країн, зокрема тих, що мали низький стартовий рівень економічного розвитку (наприклад, Португалія, Іспанія, Ірландія) свідчить, що під час «наздоганяючої» фази держави схильні фокусувати свою увагу на національній конвергенції, тобто на зменшенні розриву між своїм економічним розвитком та країн більш розвинених. Такий акцент зазвичай веде до зростання регіональних відмінностей всередині країни, але до прискореного розвитку держави в цілому. З другого боку, Греція надала перевагу, більшою мірою, проблемі регіональної злагоди, хоча і за рахунок відставання у питаннях національної конвергенції від інших країн Європейського Союзу.

За основу вироблення національної регіональної політики України можна взяти програмно-цільовий підхід до вирішення регіональних проблем, що використовується в країнах ЄС. Предметом програм повинні стати конкретні пріоритетні регіональні проблеми, а не «регіони», або їх «соціально-економічний розвиток» взагалі. Відбір проблем для розробки програм і реалізації їх на державному рівні повинен виходити з особливого їх значення для здійснення структурних змін та підвищення ефективності

розвитку конкретних галузей і регіонів, соціальної сфери, для забезпечення екологічної безпеки й раціонального природокористування, із терміновості вирішення цих проблем і необхідності концентрації ресурсів.

Висновки. Підсумовуючи викладене можна зазначити, що нині в Україні програми регіонального розвитку у своїй більшості не відповідають одній із обов'язкових вимог – вирішенню невеликої кількості найбільш пріоритетних, найбільш гострих і невідкладних регіональних проблем. За відсутності централізованої інформації про такі проблеми, загальноприйнятої методики їх порівняльної оцінки й ранжування, регіональну політику України не можна розглядати як пріоритетно орієнтовану.

Що стосується конкретних завдань державної регіональної політики, то при її розробці треба врахувати наступне:

– необхідність збереження унітарного характеру держави, що є однією з основних гарантій територіальної цілісності і збереження суверенітету в умовах неадекватної реакції регіональних еліт, яка може виявлятися у своєрідному тлумаченні тих чи інших принципів федеративного устрою;

– необхідність обґрунтування територіальних пропорцій у розвитку країни, проте, погоджуючись з тим, що одного науково обґрунтованого соціально-економічного районування недостатньо, якщо не буде вироблено чітких підходів щодо питання адміністративного управління розвитком територій. Без тісного та гармонійного поєднання двох цих питань робота з пошуку найбільш оптимальної класифікації соціально-економічних районів не матиме практичного значення, бо її наявність не є самоціллю, а важливим інструментом як для аналізу і моніторингу регіональних вимірів у розвитку країни, так і точкою відліку для періодичного перегляду пріоритетів державної регіональної політики, які не можуть бути чимось раз і назавжди даним, і повинні час від часу коригуватися залежно від цілого ряду внутрішніх і зовнішніх факторів;

– державна регіональна політика повинна бути сконструйована таким чином, щоб сприяти виходу регіонів у міжнародну систему поділу праці, підвищенню рівня їх конкурентоспроможності в умовах глобалізації світової економіки.

Отже, Регіональна політика повинна мати довгостроковий характер, базуватися на досвіді країн з розвиненою ринковою економікою, зокрема країн ЄС, узгоджуватися з місцевою специфікою проблем і не суперечити основним положенням економічних реформ, що проводяться. Головною засадою регіональної політики має бути прагнення зменшити існуючі диспропорції між регіонами, у тому числі в умовах життя. Суто розподільча політика заважає структурній перебудові в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Повідомлення Державного комітету статистики України.

2. Белицер Н., Бодрук О. Крым как регион потенциального конфликта// Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3кн.: Кн. 2 Россия, Украина, Белоруссия / Общ. ред. А. Зверев, Б. Коппитерс, Д. Тренин. – М.: Изд-во «Весь мир», 1997. – С. 83-113.

3. Власов С. Поповкин В. Проблема регионализма в структуре государственной власти и политике Украины // Этнические и региональные конфликты в Евразии. Кн. 2. Россия, Украина, Белоруссия. – М., 1997. – С. 140-160.

4. Малиновская Е. Предупреждение межнациональных конфликтов – цель и средство государственного строительства на Украине: законодательная база и административная практика // Этнические и региональные конфликты в Евразии. Кн. 2. Россия, Украина, Белоруссия. – М., 1997, – С. 114-136.

5. Проекты законов о языках – экспертный анализ: материалы круглого стола/ Фонд поддержки русской культуры в Украине // Науч. ред.: Н. А. Шульга. – К., 2000 – 216 с.

6. Гайдук В., Кучеренко Т., Михальченко М. Україна у регіональному вимірі: проблеми та перспективи. – Донецьк: Видавництво «Донбас», 2002, – 228 с.

7. Програма партії регіонів.

8. Романків І. Формування місцевих бюджетів // Фінанси України, 1999, № 9, стр. 106-109.

9. Регіон у системі нових економічних і правових відносин / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції // Упорядник проф. І. Г. Ткачук. – Ів.-Фр.: Сіверсія, 1998. – 180 с.

10. Сологуб О. Формування капіталу та його використання по регіонах України // Моніторинг інвестиційної діяльності в Україні, 1998, № 3. – С. 30-32.

11. Гальчинський А. Складним шляхом реформ: деякі підсумки і перспективи // Економіка України, 1999, № 6. – С. 11.

12. Долішній М. Поглиблення ринкових реформ та стратегія економічного розвитку України до 2010р // Мат-ли наук. конф. – К.: УкрINTEL, 1999. –211 с.

13. Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. Лугового В. І., Князєва В. М. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – Вип. 2. – 360 с.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГЛОБАЛІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУСПІЛЬСТВА (XX – початок XXI ст.)

Роман КОЛІСНІЧЕНКО, кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін Кіровоградського інституту імені Св. Миколая Міжрегіональної Академії управління персоналом
УДК 32.019.52:93“19+20”

Анотація: *проаналізовано стан наукової розробки проблеми формування глобалістичної свідомості суспільства у XX – на початку XXI ст.*
Ключові слова: *глобалістична свідомість, глобальні проблеми.*

Аннотация: *проанализировано состояние научной разработки проблемы формирования глобалистического сознания общества в XX – вначале XXI ст.*
Ключевые слова: *глобалистическое сознание, глобальные проблемы.*

Annotation: *the state of scientific research of the problem of forming of a globalistion consciousness of society in XX – at the beginning XXI century is analyzed.*
Key words: *globalistion consciousness, global problems.*

Постановка проблеми. У результаті багатовікового цивілізаційного розвитку, науково-технічного прогресу сучасна людина успішно опановує природні ресурси, користується порівняно дешевою атомною енергетикою, новітніми технологіями, що у своїй сукупності роблять життя людей комфортним, насиченим широким розмаїттям благ сучасної цивілізації. Разом з тим, встановлення чи не абсолютної влади людини над планетою, розвиток промислового, особливо військового, виробництва має вкрай негативні наслідки, несе в собі небезпеку екологічних катастроф, породжує загрозу ядерних воєн та самознищення людства.

Учені всього світу розробляють дієві шляхи вирішення глобальних проблем сучасності, надають відповідні рекомендації керівникам країн, урядів, партій, впливовим політичним гравцям, можновладцям тощо. Проте, як показує практика, тих спільних зусиль, що докладаються світовою спільнотою для убезпечення людства від основних загроз сьогодення на жаль виявляється явно недостатньо.

Очевидно причини невирішеності глобальних проблем людства криються у глибинах політичної свідомості мас, політичних запитах звичайних громадян переважної більшості держав світу. Більшість простих людей, завзято переймаючись питаннями своєї повсякденності, на жаль не приділяють належної уваги глобальним політичним проблемам, від вирішення чи загострення яких залежить життя кожного. Суспільство достатньою мірою не вимагає від сильних світу цього здійснення рішучих кроків для порятунку людства від самого себе. Цим викликана необхідність детального наукового аналізу особливостей глобалістичної складової політичної свідомості населення країн світу, зокрема українського суспільства, визначення основних характеристик та механізмів формування гуманістичної політичної свідомості, спрямованої на дієве розв’язання глобальних проблем сучасності, початковим етапом чого має стати аналіз стану її наукової розробки як імперативної умови здійснення подальших досліджень у цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень. Історія вивчення політичної свідомості суспільства стала предметом досліджень В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, В. Беха, О. Корнієнка, Л. Нагорної та багатьох інших провідних вчених. На дослідженні історії наукового аналізу глобальних проблем людства зосередили увагу В. Карпенко, В. Опалько, І. Третьякова, В. Хоменко, М. Ялі та інші. Проте стан наукової розробки проблем формування глобалістичної свідомості суспільства залишається недостатньо вивченим.

Метою статті є аналіз стану наукової розробки проблеми формування глобалістичної свідомості у XX – на початку XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Під глобальними проблемами людства прийнято розуміти сукупність суперечливих процесів, що складають зміст сучасної кризи світової цивілізації, створюють загрозу нормальному розвиткові й існуванню всіх країн світу та потребують для відвернення цих катастрофічних наслідків їх спільних зусиль, тобто мають всеохоплюючий, планетарний, глобальний характер [15, 108]. До них належать екологічні, демографічні, продовольчі, енергетичні проблеми, проблеми міжнародної безпеки, боротьби із злочинністю, економічного і соціального розвитку, становлення демократії в світі тощо [15, 108; 22, 252].

Глобалістичну складову політичної свідомості (глобалістичну свідомість) треба розглядати як особливий різновид політичної свідомості, що відображає систему політичних уявлень стосовно глобальних проблем людства та способів їх вирішення.

У середині XX ст. на Заході розпочалося концептуальне осмислення феномену політичної свідомості, інтерес до якого був обумовлений розумінням науковцями необхідності усвідомлення глибинних емоційних і соціально-психологічних чинників, які впливають на політичний розвиток, зростаючою потребою у розв'язанні глобальних політичних проблем, що швидко загострюються [16, 451; 25, 478].

Відомий американський соціолог і політолог, один із засновників теорії модернізації С. Ліпсет розглядає глобалістичну свідомість як один з основних чинників розв'язання багатьох глобальних проблем людства шляхом світової демократизації. Аналізуючи історію демократичного поступу в колишніх британських колоніях, дослідник приходить до висновку щодо важливої ролі глобалістичних особливостей політичної свідомості населення у становленні незалежних держав зі стабільними демократичними режимами [8].

Спираючись на історичний досвід країн Азії, Африки, Латинської Америки С. Ліпсет доводить неефективність спроб демократизації політичних систем шляхом перенесення політичних інститутів. Найбільш дієвим способом поширення демократії в світі, на його думку, є досягнення високої глобалістичної свідомості народів [8].

Учений звертає увагу на важливість ролі у демократичному транзиті релігійного чинника. Так, на його думку, демократичні цінності швидше утверджуються в середовищі протестантів, ніж серед католиків. Проте твердження деяких дослідників стосовно виключної складності розвитку демократії в ісламських країнах, що обумовлено невизнанням ісламом розподілу світської та духовної влади, С. Ліпсет вважає занадто категоричним, оскільки релігійні вчення і практична діяльність мають здатність з часом змінюватися [8].

Значний внесок у науковий аналіз глобалістичної свідомості суспільства здійснив американсько-канадський політолог Д. Істон, який у працях «Політична система» і «Системний аналіз політичного життя» вперше застосував системний підхід до дослідження політики, політичних систем, політичної свідомості з її глобалістичними характеристиками [25, 223-224].

Основним завданням будь-якої політичної системи Д. Істон розуміє розподіл в суспільстві політичних цінностей, серед яких важливе місце посідають цінності, на основі котрих формується ставлення громадян до нагальних проблем політичного життя, глобальних проблем сучасності. Розв'язання цих проблем, на думку вченого, має відбуватися під визначальним впливом політичних вимог суспільства, які політичною системою трансформуються у конкретні політичні рішення, закони, розпорядження тощо [25, 223-224].

Американський політолог Т. Парсонс у своїй книзі «Про структуру соціальної дії» виділив три типи культурних еталонів, кожен з яких розглядається як рішення певного типу орієнтаційних проблем. Так системи ідей, на думку вченого, являють собою вирішення когнітивних проблем; системи експресивних символів є рішенням проблем, що стосуються вираження почуттів; системи ціннісних орієнтацій ототожнюються з вирішенням проблем оцінювання, формування оцінок політичного життя, діяльності владних органів, загальних проблем людства переважно у соціальній взаємодії тощо [13, 194-195].

Аналізуючи глибинні чинники міжнародних військових конфліктів, Т. Парсонс у роботі «Система сучасних суспільств» відмічає, що одними з основних причин воєн між державами є по-перше, слабкість солідарності між націями у порівнянні із солідарністю в середині націй і по-друге, недостатня інституціолізованість міжнародного порядку, порівняно з порядком в середині держав, чим обумовлена слабкість захисних механізмів проти ескалації конфліктів, які виливаються у військові дії [14, 183-189].

Відомий японський політолог Ф. Фукуяма у статті «Кінець історії?» стверджує, що у світі відбувається завершення ідеологічної еволюції людства, остаточне зміцнення серед населення планети популярності західної ліберальної демократії, її універсалізації як кінцевої форми суспільного устрою, на підставі чого вчений прогнозує відсутність в майбутньому значних ідеологічних конфліктів, припускаючи лише можливість етнічного, національного насильства, тероризму та національно-визвольних воєн [15, 700].

У роботі «Примат культури» Ф. Фукуямою виділено чотири основні рівні суспільної свідомості, на яких відбувається укорінення демократії. Перший рівень «ідеологія» є рівнем переконань у правильності чи неприйнятності демократичного режиму; другий рівень «інституції» охоплює конституції, правові і партійні системи, ринкові структури; третій – «громадянське суспільство» є сферою стихійно утворених відокремлених від держави соціальних структур, які є підґрунтям демократичних політичних інституцій; четвертий рівень «культура» включає такі явища, як родина, релігія,

моральні цінності, етнічна свідомість, громадянськість та історичні традиції [20].

Якщо перший та другий рівень є поверхневими та мають здатність швидко змінюватись, то на глибинних третьому і особливо четвертому рівнях зміни відбуваються вкрай повільно. Саме на глибинних щаблях суспільної свідомості, на основі яких надбудовуються рівні політичної свідомості, що мають поверхневий характер, на думку Ф. Фукуями, відбувається найсильніше протистояння поширенню демократичних цінностей та укоріненню демократії [20].

У праці «Довіра: суспільні чесноти та шлях до процвітання» головним елементом соціального розвитку та гарантією міжнародної політичної стабільності Ф. Фукуяма називає довіру, як очікування того, що члени суспільства вестимуть себе чесно, проявляючи готовність до взаємодопомоги відповідно до загальновизнаних норм, чим посилюється здатність людей працювати разом задля спільної мети [15, 700-701].

Американський дослідник С. Хантінгтон у всесвітньо відомій статті «Зіткнення цивілізацій» доводить, що основними джерелами глобальних конфліктів в майбутньому будуть не економічні чи ідеологічні чинники, а цивілізаційні відмінності. Враховуючи значні історичні, культурні, релігійні, інші відмінності між різними цивілізаціями, складність поєднання їх ознак у сфері свідомості і культури, поглиблення розуміння різниці між цивілізаціями, що відбувається під впливом посилення міжнародних контактів і послаблення ролі національних держав як джерела ідентифікації людей, вчений переконує, що конфлікт цивілізацій стане завершальною фазою еволюції глобальних конфліктів у сучасному світі [15, 705-706; 21].

Через те, що Захід намагається керувати світом, утверджуючи свою перевагу, політичні й економічні цінності, а інші цивілізації прагнуть до збереження власних традиційних цінностей, часто несумісних з ідеями демократії і прав людини, лінія основного глобального конфлікту, на думку Хантінгтона, проляже саме між західною та незахідними цивілізаціями. Виходом із такої ситуації, в умовах зростаючої економічної й військової могутності східних держав, дослідник вважає більш глибоке розуміння Заходом фундаментальних релігійних і філософських основ незахідних цивілізацій, усвідомлення того, як представники цих цивілізацій уявляють власні інтереси, пошук спільних ознак між різними цивілізаціями [21].

Значний внесок у дослідження глобалістичної свідомості також здійснили такі західні вчені як К. фон Бойме, Ф. Вейл, Л. Гарць, Л. Дітмер, Д. Елазар, Р. Інглехарт, Д. Каванах, К. Мангейм, Е. Мюллер, Л. Пай, Дж. Рідер, В. Розенбаум, Е. Тоффлер, А. Турен, С. Уайт, К. Ясперс та інші.

Видатний український теоретик часів Російської імперії, УНР, а згодом і Радянського союзу В. Вернадський виступив засновником наукового вчення про ноосферу, що сьогодні набуває особливої актуальності. У працях «Наукове життя як планетарне явище», «Декілька слів про ноосферу» в термін ноосфера, запозичений ним у французького вченого Е. Леруа, В. Вернадський вкладає особливий зміст, інтерпретує його в якості завершального стану еволюції біосфери, в якому людина, її свідомість вперше постають найбільшою геологічною силою, що перетворює біосферу в інтересах вільно думаючого людства як єдиного цілого [3; 4; 17].

Учений переконливо доводить, що людство нерозривно пов'язане з природою, котра розглядається як взаємозалежна мікрочастинка космосу, що людина здійснює визначальний вплив на природу і водночас залежить від неї та має корінним чином перебудувати сферу свого життя, здійснити невідкладні заходи з метою збереження природних багатств планети для майбутніх поколінь [3; 4; 17].

Згідно з концепцією В. Вернадського, саме еволюціонуючий розум людства, розуміння людьми оточуючої дійсності, власне рівень глобалістичної свідомості суспільства є основною рушійною силою перетворення біосфери у ноосферу, головним чинником регулювання і стабілізації екологічних, військових, демографічних та інших соціальних процесів. Важливими передумовами цього дослідник вважає системне нагадування вченими та політиками про необхідність бути обачними, активний розвиток суспільно-природничих і гуманітарних наукових знань, але не стільки державна організація наукової діяльності, скільки державна допомога науковій творчості нації, «людство рятує наука...» – писав В.Вернадський [3; 4; 17].

Відомий радянський дослідник М. Кейзеров аналізує глобалістичну свідомість у світлі ленінської концепції соціалістичної політичної культури, в основі якої лежить визнання того, що інтереси робітничого класу співпадають з інтересами людства, потребами й довгостроковими перспективами соціального прогресу та водночас знаходяться у непримиримому антагонізмі з інтересами буржуазії [6, 97]. Відповідно основною умовою розв'язання більшої частини глобальних проблем людства, на думку вченого, є поширення на усій планеті соціалізму, що має здійснюватися під керівництвом комуністичної партії.

Російський політолог Е. Баталов у книзі «Про філософію міжнародних відносин» доводить, що дієвим способом побудови глобально-

го світового порядку, який би підтримувався усіма народами та йшов їм на корить, є існування відповідної масової політичної свідомості. На думку Е. Баталова можливість формування «глобальної людини», тобто людини, яка у своїй свідомості, ціннісних і життєвих орієнтаціях, практичною діяльністю виходить за межі однієї держави, піднімаючись до загальнопланетарного рівня, у сучасних історичних умовах стає цілком реальною, щоправда у досить віддаленій перспективі [1, 125-126].

Інший російський дослідник О. Панарін у праці «Спокуса глобалізмом» називає глобалізм найбільшим викликом XXI ст. [12, 27]. Учений переконує, що основною метою глобалістів є встановлення контролю над світовими ресурсами, експлуатація населення бідних країн, знищення паростків модернізації і просвітництва в цих країнах [12, 11-16]. На думку О. Панаріна, психологія «громадян світу» є відірваною від нормального суспільства з його нормальними поглядами, мораллю і здоровим глуздом [12, 24]. Дослідник вважає, що вирішення глобальних проблем вимагає не психології мігрантів, а психології патріотів, ідентичності людей як мешканців певної землі, країни і регіону [12, 391-392].

О. Оболонський аналізує глобалістичну свідомість у контексті історичного конфлікту між двома глобальними ідеологіями: вже не претендуючого на світову монополію, антиособистісного системоцентризму, що характеризується несприйняттям духовної незалежності і свободи особистості, а також індивідуалістичного персоноцентризму, в центрі якого перебуває людина з її потребами й інтересами та який, на думку вченого, має значні перспективи для розширення і зміцнення в світі [10, 326-328].

У книзі «Драма російської політичної історії: система проти особистості» О. Оболонський досліджує особливості російського «народного імперіалізму», притаманного звичайним пересічним громадянам, у якому відносно азійських держав акцент робиться на «цивілізаторській» місії Росії, а відносно країн Прибалтики і Східної Європи – на їх начебто невдячності за звільнення від нацистських загарбників та небажанні жити по-російськи [10, 332 – 333].

О. Оболонський доводить, що народна імперіалістична психологія, що системно впроваджується по ідеологічних каналах, посилює глибинні стереотипи традиціоналістської свідомості, відображаючи негативне ставлення до «чужих», спрямовуючи її проти того ідеологічного ворога, обурення яким відповідає потребам поточної державної політики [10, 332-333].

Серед російських науковців, які досліджували проблеми глобалістичної свідомості також треба відзначити О. Арбатова, Е. Бабосова, М. Багдасар'яна, Ф. Бурлацького, А. Возженікова, К. Гаджиєва, Д. Гудименка, А. Дженусова, В. Серебряннікова, М. Фарукшина та інших.

Серед наукових праць, присвячених аналізу глобалістичної складової політичної свідомості незалежної України, заслуговує на увагу дисертаційна робота В. Ярошенко «Формування гуманістичних цінностей у політичній свідомості молоді», в якій зміст гуманізму, як системи ідей і поглядів, зводиться до того, що вихід з кризи техногенної цивілізації перебуває не поза людиною, а в самій людині, у її вдосконаленні. На думку авторки, соціально-політичні процеси в українському суспільстві є підпорядкованими світовому процесу поступового руху до гуманізму, що є одним з проявів успішного формування громадянського суспільства [26].

В. Ярошенко наголошує на необхідності формування гуманістичних ціннісних орієнтацій молоді, гуманізації її політичної свідомості, що сприятиме «людському виміру» політичних процесів. Дослідницею розроблені конкретні рекомендації з гуманізації політичної свідомості молоді, серед яких центральне місце посідають реалізація концепції політичної освіти, гуманізація системи освіти та державної молодіжної політики [26].

В. Бебик, М. Головатий і В. Ребкало звертають увагу на те, що чи не найскладнішою проблемою політичної свідомості сучасної української молоді є проблема її ідеалів, пов'язана з тим, що значна частина молодих людей, втрачаючи орієнтацію на колишні ідеали, не знаходить ідейних орієнтирів, яких бажає досягти [2, 88].

Л. Нагорна, аналізуючи особливості політичної свідомості громадян України у загальноцивілізаційному контексті, приходить до висновку, що сучасне українське суспільство явно неадекватно реагує на нові техногенні, екологічні та інші глобальні виклики сьогодення, не виявляє готовності до ефективного розв'язання конфліктів [9, 256].

М. Кушнарьова доводить, що в результаті розвитку глобалізації дедалі більшого поширення набуває світоглядна система, породжена розвитком вільноринкового демократичного суспільства, а саме ідеологія активного індивідуалізму, раціоналізму, ліберальної демократії та світоглядного плюралізму, що водночас супроводжується деградацією моральних цінностей людей [7].

В. Шейко у докторській дисертації «Історико-культурологічні концепції цивілізаційної еволюції в добу глобалізму (кінець XIX – початок XXI ст.)» переконує, що планетарна цивілізація, яка має значний культурологічний і технологічний потенціал, зможе уникнути

самознищення тільки в тому разі, якщо буде своєчасно вдосконалено систему базових політичних цінностей людей відповідно до нових вимог історії. Для цього макрогрупові ідентифікації, організовані за моделлю «вони – ми» мають трансформуватися у розмаїтість мікрогрупових та індивідуальних ідентифікацій, однією з основних передумов чого є розвиток глобального виміру інтеріснування [24].

У спільній авторській роботі Н. Горбач, С. Гелея і З. Росінської «Теорія та історія світової і вітчизняної культури» одним з основних факторів відвернення загрози термоядерної війни і забезпечення миру на планеті розглядається становлення нового політичного мислення суспільства. Ознаками такого мислення є усвідомлення органічної єдності світової цивілізації, деідеологізація міжнародних відносин, розуміння свободи і демократії як вищої гуманістичної цінності, відмова від військової сили як способу вирішення будь-яких суспільних проблем, усвідомлення необхідності створення загальносвітових структур колективної безпеки для контролю над процесом роззброєння і врегулювання міжнародних конфліктів тощо [18, 85-86].

Єдиним способом запобігання екологічній катастрофі дослідники вважають формування екологічної свідомості людей, що передбачає вироблення чіткого розуміння процесу взаємодії людини з природою, їх спільної еволюції [18, 87].

Серед останніх праць, присвячених аналізу глобальних проблем людства заслуговують на увагу роботи: В. Карпенка «Методологічна роль гуманістично-ноосферної концепції у розв'язанні глобальних проблем сучасності» [5], В. Опалько «Подолання бідності в системі світового господарства» [11], І. Третьякової «Міжнародна екологічна безпека в умовах глобалізації» [19], В. Хоменка «Цивілізаційний статус особистості: глобальні проблеми і перспективи розвитку (соціально-філософський аспект)» [23] та багато інших.

Глобалістична складова української політичної свідомості також стала предметом досліджень В. Бабкіна, О. Бабкіної, Н. Бєлоусової, М. Головатого, В. Горбатенка, М. Дмитренка, О. Карпеноба, В. Корнієнка, М. Остапенко, Є. Отдєлєнцева, Л. Півнєвої, В. Саєнка, Д. Топоровського, С. Трояна, А. Харченка та інших вітчизняних дослідників.

В Україні системно проводяться соціологічні дослідження на предмет виявлення ставлення громадян до глобальних проблем сучасності. Особливий інтерес становлять результати опитувань Інституту соціології НАН України, Київського інституту проблем управління імені Горшеніна, Київського міжнародного інституту соціології, Національного інституту стратегічних досліджень, Українського Інституту соціальних досліджень імені О.Яременка, Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, фірми «Юкрейніан соціолоджі сервіс», центру «СОЦИС» та інших соціологічних служб.

Висновки. Підсумовуючи критичний аналіз наукових досліджень у сфері глобалістичної свідомості, варто відзначити, що, не зважаючи на значну кількість праць, присвячених вивченню особливостей ставлення населення до глобальних політичних проблем, процесів його змін і трансформацій, науковим пошукам шляхів вирішення глобальних проблем людства тощо, рівень наукового вивчення глобалістичної складової політичної свідомості суспільства залишається недостатнім. У цьому контексті певних уточнень потребують питання сутності, структури, типології, функцій глобалістичної свідомості. Треба відзначити високу перспективність подальшого наукового опрацювання таких питань як: визначення основних ознак гуманістичної політичної свідомості суспільства; аналіз особливостей формування глобалістичної свідомості населення країн світу, у тому числі Української держави, виявлення основних вікових відмінностей й найважливіших тенденцій її розвитку; теоретичне обґрунтування основних напрямів, умов формування в Україні і світі гуманістичної політичної свідомості як запоруки мінімізації негативного впливу глобальних проблем сучасності та їх вчасного розв'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баталов Э. Я. О философии международных отношений. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2005. – 132 с.

2. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. – К.: А.Л.Д., 1996. – 112 с.

3. Вернадский В. Несколько слов о ноосфере / Владимир Вернадський // Успехи современной биологии. – 1944. – № 18. – вип. 2. – С. 113–120 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vernadsky.lib.ru/ e-texts/index.shtml#noosphere

4. Вернадський В. И. Научная жизнь как планетарное явление [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.pdf

5. Карпенко В. Є.Методологічна роль гуманістично-ноосферної концепції у розв'язанні глобальних проблем сучасності : автореф. : спец. 09.00.09 «Філософія науки» / В. Є. Карпенко. — Чернівці, 2008. — 20 с.

6. Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура: (Методологические проблемы). – М.: Юрид. лит., 1983. – 232 с.

7. Кушнарьова М.Б. Основні тенденції розвитку

масової культури в сучасній Україні в контексті глобалізації [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2009-7.php

8. Липсет С. М. Роль политической культуры / С. Липсет // Пределы власти. – 1994. – № 2-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem32.htm

9. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Нагорна Л. П. – К.: Стилос, 1997. – 278 с.

10. Оболонский А.В. Драма российской политической истории: система против личности. – М.: Юрист, 1994. – 352 с.

11. Опалько В. В. Подолання бідності в системі світового господарства: автореф. спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / В. В. Опалько. — Донецьк, 2009. — 20 с.

12. Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 416 с.

13. Парсонс Т. О. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. — 800 с.

14. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А.Седова и А. Д. Ковалева // Под ред. М. С. Ковалевой. — М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

15. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Ґенеза, 2004. – 736 с.

16. Сазонов М. І. Політологія: навч. посіб. / Сазонов М. І., Фісун О. А., Чигринов В. І. – Харків: Фоліо, 1998. – 735 с.

17. Ситник К. Ноосфера: міфи і реальність / Костянтин Ситник // Вісник НАН України. – 2003. – № 5 [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2003-05/7.htm

18. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: під. / Горбач Н. Я; Гелей С. Д., Росінська З. П. та ін. – Львів: Каменяр, 1992. – 166 с.

19. Третьякова І.С. Міжнародна екологічна безпека в умовах глобалізації : автореф. : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / І. С. Третьякова. — Донецьк, 2008. — 20 с.

20. Фукуяма Френсіс. Примат культури // «Ї». – 2001. – № 21. – С. 48-57.

21. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / Сэмюэль Хантингтон // «Полис». – 1994. – № 1. – С. 33-48.

22. Ходжаян А. О. Політична економія: навч-мет. посіб. . – К.: Кондор, 2009. – 304 с.

23. Хоменко В. М. Цивілізаційний статус особистості: глобальні проблеми і перспективи розвитку (соціально-філософський аспект): автореф.: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. М. Хоменко. — К., 2002. — 16 с.

24. Шейко В.М. Історико-культурологічні концепції цивілізаційної еволюції в добу глобалізму (кінець XIX – початок XXI ст.): автореф.: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / В. М. Шейко. – Х., 2002. – 36 с.

25. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підруч. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

26. Ярошенко В. М. Формування гуманістичних цінностей у політичній свідомості молоді : автореф. : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. М. Ярошенко. – Одеса, 2002. – 19 с.

ФІНАНСОВА САМОСТІЙНІСТЬ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Микола ПРИМУШ, доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології Донецького національного університету
Юрій КОВАЛЬ, кандидат політичних наук,
асистент кафедри політології Донецького національного університету
УДК 32-027.21:352.071

Анотація: *проаналізовано політико-правове забезпечення самостійності місцевих бюджетів на двох рівнях: діючому та проектному. Визначено особливості впровадження та напрями реформування місцевого самоврядування шляхом впровадження реформ у політичній та бюджетній сферах.*
Ключові слова: *місцеве самоврядування, місцевий бюджет, бюджетна політика, самостійність місцевих бюджетів, місцеві податки.*

Аннотация: *проанализировано политико-правовое обеспечение самостоятельности местных бюджетов на двух уровнях: действующем и проектном. Определены особенности внедрения и направления реформ местного самоуправления в политической и бюджетной сферах*
Ключевые слова: *местное самоуправление, местный бюджет, бюджетная политика, самостоятельность местных бюджетов, местные налоги.*

Annotation: *political and legal security in terms of independence of local budgets has been analyzed on two levels: active and planning. Peculiarities have been determined concerning implementation and direction of reforms in the sphere of local government and its political and budget fields.*
Key words: *local government, local budget, budget policy, independence of local budgets, local taxes*

Актуальність запропонованої нами теми полягає в тому, що з підписанням Україною Європейської хартії місцевого самоврядування у 1995 році та прийняттям на платформі названої хартії Закону України «Про місцеве самоврядування» у 1997 році в нашій державі й сьогодні залишається відкритою проблема ефективності органів місцевого самоврядування.

Сутність названої нами проблеми полягає в тому, що місцеве самоврядування як економічний інститут, не зважаючи на вимоги Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування» залишається не прибутковим явищем економіки України, а дотаційним сектором державної політики. За даними Рахункової палати України за 2011 та перше півріччя 2012 років основним джерелом доходів місцевих бюджетів стали трансферти з держбюджету України, відсоток якого складає більше 52%, а в таких регіонах як Волинська, Закарпатська, Тернопільська та Чернівецька області ця цифра перебільшує 70% [1].

На думку дослідника з правового забезпечення самостійності місцевих бюджетів Свиридова І. І., така ситуація виникла через існування в політико-правовому полі трьох точок зору на проблему фінансування місцевого самоврядування [2, с. 44]. Перша з яких, на думку дослідника, полягає в тому, що місцеві бюджети мають формуватися на менших структурних рівнях (місто, село, селище) за для вирішення власних внутрішніх проблем, а надлишок бюджетних коштів передавати до вищих бюджетів (районних, обласних та загальнонаціонального). Друга версія полягає в тому, що першочерговим завданням місцевих бюджетів є забезпечення загальнодержавних потреб, тобто місцеві бюджети мають фінансувати власні потреби за принципом «по-мінімуму». Третя версія, за Свірідовим І. І., полягає в тому, що взагалі бюджет повинен формуватися на центральному рівні держави, забезпечуючи необхідні загальнодержавні потреби, але при цьому законодавством має забезпечуватися принцип повного фінансування видатків на здійснення місцевим самоврядуванням делегованих державою повноважень [2, с. 47].

На нашу думку, названа ситуація не сприяє ефективному виконанню ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування» [3], у якому з 1997 року визначено межі державного втручання у місцеві бюджети й визначено гарантії держави щодо фінансування місцевих громад, проте ситуація з низьким рівнем наповнення місцевих бюджетів власними зусиллями криється в тому, що доки не буде визначено формат участі держави у формування доходів місцевих бюджетів (зараз це лише функція податків та розподілення надлишків бюджету) та з'ясовано ступінь контролю держави у питаннях ефективності та доцільності витрат бюджетних коштів місцевим самоврядування на власні потреби, в Україні й дедалі місцеве самоврядування буде залишатися у теперішньому стані. На нашу думку складнощів додає також нестабільність світової економіки, яка тільки ускладнює фінансове становище місцевих бюджетів.

Виходом з такої ситуації мало стати реформування діючого в Україні законодавства, яке мало б відбуватися у форматі курсу Президента України В. Ф. Януковича щодо впровадження європейських стандартів політики, демократії та життя в Україні. Проте, як він сам заявив: «гальмування позитивних перетворень в державі йде саме на місцевому рівні» [4]. Реакцією на таке становище стала розробка Міністерством регіонального розвитку та будівництва України ряду законопроектів: «Про місцеве самоврядування в Україні (нова редакція)», «Про адміністративно-територіальний устрій України», «Про основи державної регіональної політики», «Про державну підтримку об'єднання сільських територіальних громад» [5, с. 22]. Слабким місцем цих законопроектів є проблема місцевих бюджетів. Так, вже перша стаття законопроекту «Про місцеве самоврядування в Україні (нова редакція)» не включає в себе поняття «місцевий бюджет», а ст.7 в свою чергу взагалі унеможливлює правові норми місцевих бюджетів на фінансову самостійність [6], тобто, законопроектом виключено право органів місцевого самоврядування на перерозподіл повноважень органам місцевого самоврядування та бюджетних коштів.

На думку дослідника перспектив реформування місцевого самоврядування в Україні Тупіцина В. М., влада розробкою названого комплексу законопроектів щодо діяльності місцевого самоврядування демонструє бажання вирішити проблеми місцевого самоврядування, так названими вище законопроектами визначено межі державного втручання в органи місцевого самоврядування, з'ясовано рівень відповідальності місцевого самоврядування за виконанням своїх функцій [7, с. 27], проте, на нашу думку, відсутність поняття та процедури самостійності місцевих бюджетів унеможливлює позитив від запропонованих владою новацій, й веде, як зазначає Президент В. Ф. Янукович до «гальмування темпів реформ на місцевому рівні» [4].

До зазначених науковцями проблем у політико-правовому полі місцевих бюджетів, на нашу думку, треба додати також проблему низької конкурентоспроможності регіонів України на зовнішніх ринках та відсутність економічного обміну між регіонами.

За даними «Дзеркало тижня», тісні економічні зв'язки збереглися лише між областями, де сконцентрована металургійна, вугільна промисловість України та все необхідне для їх функціонування — Донецькою, Дніпропетровською, Запорізькою та Луганською [8, с. 4]. Саме вони формують найбільш потужну в країні фінансово-промислову групу, яка вже диктує свої економічні та політичні умови, в той час, як більшість регіонів за спеціалізацією є сировинними або виробляють проміжну продукцію, їхній економічний потенціал визначають однадві галузі, переважно аграрного сектору економіки України [8, с. 5].

Іншими словами, навіть за умов розробки прийняття окремого Закону України «Про основи бюджетної політики місцевого самоврядування» проблема шляхів його наповнення залишається незмінною. Про необхідність комплексного підходу до бюджетної сфери місцевого самоврядування наголошують дослідники як України (Л. Воронова, О. Заверуха, О. Корпаня, О. Музика, А. Нечай, О. Орлюк, І. Пацурківський, Н. Свєшнікова, І. Свірідов, В. Тупіцин), так і Росії (О. Грачова, О. Гарбунова, М. Карасьова, Ю. Крохіна, Л. Проніна, А. Селюкова, Н. Фролова, Н. Хімчева), але названа група дослідників фокусують свою увагу суто на юридичних аспектах, в той самий час, як логіка реального стану ситуації з фінансовими джерелами залишається поза їх увагою [5; 7].

Проведений нами аналіз джерельної бази місцевих бюджетів згідно з Законом України «Про місцеве самоврядування» дав наступні результати, по-перше, головним джерелом їх накопичення є дотації з державного бюджету (що гарантується Законом України «Про місцеве самоврядування», по-друге це фіскальна політика місцевих громад. Як бачимо, на сьогодні економічних чинників накопичення бюджетів на місцевому рівні не існує, окрім скажімо названих сезоних факторів, наприклад туризм, металургія, хімічна промисловість. Але частка цих місцевих бюджетів багато в чому залежить від зовнішніх фінансово-політичних факторів (вугілля, металургія, хімічна промисловість) та природних (туризм). Тому не дивно, що промислово розвинені регіони в України стали дотаційними, оскільки промисловість є надзвичайно небезпечною сферою з високим рівнем травматизму робітників, а це додаткові витрати на соціальні потреби з місцевого бюджету, що ще раз слугує на користь нашої логіки.

Виходом з окресленої проблеми мав стати принцип дворівневого фінансування регіональної інноваційної діяльності запропонований вітчизняною дослідницею Н. М. Свєшніковою на прикладі Донецької області [9, с. 15]. Сутність підходу вітчизняної дослідниці полягає в тому, що органи місцевого самоврядування поряд з державним бюджетом, приватним капіталом та банками мають фінансувати розробки малих інтелектуальних підприємств за досить цікавою схемою, так, на місцевому рівні створюється спеціальний фонд, який має діяти на двох рівнях – державному та приватному [9, с. 17]. Але, згідно з Законом України «Про місцеве

самоврядування», в Україні з 1997 року, вже так існує два фонди місцевого бюджету: основний та додатковий, й отже необхідно тільки виконувати норми закону, а створення будь-яких інших фондів у місцевому бюджеті, на нашу думку, призведе до зростання рівня бюрократизації й корупції.

При цьому, як визначає сама дослідниця, існує цілий комплекс проблем, який заважає негайно владі реагувати на фінансування інтелектуальної діяльності, серед них:

– недостатня кількість високотехнологічних підприємств та низька якість інтелектуальної інфраструктури;

– відсутність підготовлених кадрів для роботи у високотехнологічних підприємствах [9, с. 20].

Проте, на нашу думку це не повний комплекс проблем, на яких наголошує дослідниця, ми додамо наступне:

– відсутність в Україні законодавства зі світовими стандартами захисту авторських прав;

– застаріла або занадто коштовна нова інфраструктура в обласних та районних центрах й наголошена нами проблема відсутності економічних зв'язків між регіонами України, до яких ми додамо також освітньо-інтелектуальні та інші чинники.

До ролі держави у фінансуванні інноваційної діяльності, на наш погляд, буде замало обмежуватися функцією держави у розробці загальноприйнятих «правил гри», фінансування інфраструктури та надані державних гарантій учасникам інвестиційної діяльності. Варто також додати сюди новий закон захисту авторських прав, який має відповідати світовим стандартам, й при цьому, щоб нормою закону став принцип, за яким прибуток з інтелектуальної діяльності йшов саме до місцевих бюджетів. Надалі, місцевим органам влади треба віддати створення регіонального податкового закону, який чітко мав норми щодо оподаткування економічного прибутку інтелектуальної діяльності. За діючим українським законодавством кошти з цієї сфери йдуть до центрального бюджету, але експлуатаційні збитки з інфраструктури інтелектуальної діяльності повністю відшкодовуються з місцевого бюджету.

Але на сьогодні ситуація з окресленої проблеми дещо інакша, так колегією Рахункової палати, за результатами аудиту ефективності використання у 2009–2011 роках «коштів державного бюджету на наукові прикладні дослідження і розробки та забезпечення їх впровадження установами Національної академії наук України у Донецькій області констатовано, що завдання академії стосовно впливу результатів досліджень на інноваційний розвиток економіки, сприяння інтеграції науки й виробництва в Україні фактично не виконуються. Як наслідок, виділені у 2009–2011 роках науковим установам області 35,5 млн. грн. бюджетних коштів на прикладні наукові розробки не реалізувалися відповідно до потреб економіки регіону. Комерційний ефект навіть від реалізованих розробок не підраховується» [10].

Таким чином, створення місцевого бюджету на рівні чіткого з'ясування механізмів його наповнення та ролі держави у питаннях контролю за витратами та податковою політикою мають стати першим етапом у реформуванні місцевого самоврядування, в інших випадках – реформування місцевого самоврядування буде здійснюватися як за рахунок держави, так й за її повним контролем. Від цього програє як і сама держава, бо в очах інвесторів занадто значна роль держави в політиці є економічним «злом», так і місцева громада, яка буде виступати лише структурним елементом державної влади, й майже весь прибуток від своєї діяльності переправляти на користь загальнодержавного бюджету.

Також зауважимо, що варто відійти від логіки повного невтручання держави в місцеве самоврядування у питаннях бюджетної політики, оскільки політичних ризиків буде від цього ще більше, й держава взагалі може розділитися на декілька регіонів. Тому вбачаємо, що механізм доходів, податків та видатків місцевої бюджетної сфери і є тим самим механізмом стримувань та противаг, який зараз дуже актуальний не тільки для України, а й для інших країн світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Звіти Рахункової палати України http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/category/32826

2. Свиридов І. І. Сучасний стан правового забез. самост. місц. бюдж. як фінан. основи місц. самов.// Теор. та прак. держ. управ. – 2011. – Вип.1 (33). – С. 43-57.

3. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-в

4. Янукович назвал коррумп. бюрок. глав. преградой на пути реал. реформ.: http://news.zn.ua/POLITICS/yanukovich_nazval_korrumpirovannyh_byurokratov_glavnoy_pregradoy_na_puti_realizatsii_reform-

5. Бондаренко А. І. Принцип здійснення державного фінансового контролю // Теорія та прак. державного управління. – 2011. – Вип. 2 (33). С.21-27

6. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні (нова редакція)». http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/ link1/ed_2011_12_26/JF7FY00I.html

7. Тупіцин В.М. Перспективи реформування системи місцевого самоврядування України // Теорія та прак. держ. управ. – 2011. – Вип. 3 (34). – С. 71-83.

8. Данилишин Б. Регіоналізм в Україні: реальність і перспективи // «Дзеркало тижня. Україна». – 2012. – № 22. – С. 4-5.

9. Свєшнікова Н. М. Схема дворівневого фінансування регіональної інноваційної діяльності (на прик. Донец. рег.) // Теорія та прак. держ. управ. – 2011. – Вип. 2 (33). – С. 12-21.

10. Чи стануть наук.-тех. розробки інноваціями: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/

Розділ VIII
ПОЛІТИЧНА ПРАКСЕОЛОГІЯ

ПРОГНОСТИЧНЕ БАЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНОЮ

Оксана ГАЄВСЬКА, доктор філософських наук, професор кафедри політології і соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
УДК 005.35;316.3(477)

Анотація: *у статті пропонується прогностичне бачення розвитку організаційного потенціалу управлінської системи України, що особливо актуально саме сьогодні, оскільки вона вирішує для себе історичне завдання – створення такої системи на основі найбільш науково достовірних характеристик загальноцивілізаційного розвитку соціального управління у сучасному світі.*

Ключові слова: *організаційна еволюція, прогностичне бачення, загальноцивілізаційний розвиток соціального управління, соціальне упорядкування, управлінська цивілізація.*

Аннотация: *в статье предлагается прогностическое видение развития организационного потенциала управленческой системы Украины, что особенно актуально сегодня, поскольку она выполняет свою историческую задачу – создание такой системы на основе наиболее научно достоверных характеристик общецивилизационного развития социального управления в современном мире.*

Ключевые слова: *организационная эволюция, прогностическое видение, общецивилизационное развитие социального управления, социальное упорядочение, управленческая цивилизация.*

Annotation: *this article suggests a predicted view of the development of organization potential in the managerial system of Ukraine. That is especially actual today as only this system settles for itself a historical task to develop such system on the basis of the most scientifically reliable features of general civilization development of social management in the contemporary world.*

Key words: *general civilization development of social management, organizational evolution, predicted view, social submission, managerial civilization.*

Постановка проблеми. Організація як сутність управління, зокрема, соціального, за власною логікою є певна безкінечність, що зумовлює рух матеріального і духовного світу. Це постійна енергія будь-якого об'єкту, на якому, власне, він існує як певний витвір цього світу. Але вона зумовлює саме рух, що означає наявність певного потенціалу з вічним енергетичним зарядом, який також постійно створює різноманітність форм і рівнів його розвитку і різність організаційних температур. Тому прогностична характеристика розвитку організації як сутності соціального управління є необхідною умовою ефективності управлінської діяльності корпусу управлінців будь-якої країни.

Насамперед, треба підкреслити, що світова управлінська думка історично постійно осмислювала організаційні форми управління, починаючи від племінної організації і закінчуючи управлінським сьогоденням, особливо у зв'язку з появою держави як управлінської інституції. І загальносуспільна, і посферна форми управління знайшли своє досить переконливе аналітичне зображення, зокрема, у науковій літературі. Концепцій і теорій організації соціального управління в управлінському доробку безліч. Причому, творчий процес щодо цього загальноцивілізаційного явища продовжується, зокрема, відповідно до нових управлінських реалій, що цілком природно.

І все ж, переважно він, цей творчий процес, реагує саме на управлінські реалії, на певні потреби суспільства у науковому освяченні руху суспільства до нових, більш досконалих форм соціального управління, в першу чергу, демократії, як вищого управлінського вибору сучасної цивілізації.

Зрозуміло, що наукова думка, теоретично осмислюючи управлінські реалії, управлінську історію людства щораз пропонує своє бачення потенціалу певних управлінських систем і це теж входить в структуру сучасного наукового знання.

Тому виникає необхідність визначити прогностичні можливості науки соціального управління щодо організаційної еволюції управління суспільством.

Таких можливостей управлінської цивілізації, які можна кваліфікувати як один з шляхів її організаційного розвитку, принаймні дві, що варто представити саме прогностично, з однією обов'язковою умовою: це різні підструктурні елементи єдиного процесу організаційної еволюції соціального управління.

1. Загальноцивілізаційна сутність соціального управління є глибинною передумовою того, що згодом в міру розвитку цивілізації і уніфікації соціально-економічних і духовних потенціалів різних частин людства з'явиться можливість системного управління, основним об'єктом якого буде певний соціальний елемент. Він буде мати необхідні системноінтегративні якості, що дозволить за рахунок оригінальної енергії елементу постійно зміцнювати систему, зрозуміло, з використанням її можливостей саме як системи.

У такому стані соціальна система (людство) вийде на вищий рівень самоуправління, основним призначенням якого стане впорядкування співвідношення системного і елементного потенціалів їхнього взаємопроникнення і взаєможивлення. В основу організаційного руху соціальної системи увійде нова визначальна якість – протиріччя між цілим і його частиною, як постійне конструктивне джерело розвитку.

Тому соціальна система, рівень її розвитку, відмінність від іншої соціальної системи полягатиме у рівні впорядкованості, вищою ознакою якого буде внутрішня і зовнішня впорядкованість людини, можливості її самоутвердження і самореалізації відповідно до вищих гуманістичних цінностей.

А це означає, що наукове прогностичне мислення повинне осягати саме впорядковуючий рух соціальної системи, всіх її елементів. Управлінський ефект, що потрібний суспільству, можливий лише в тому разі, якщо саме явище впорядкування знайде науково достовірне тлумачення.

Соціальна впорядкованість, її рівень – це внутрішній стан соціуму, узгодженість його елементів, досить ефективна для збереження і розвитку соціальної системи взаємодія більш або менш диференційованих або автономних частин соціального цілого, яке існує як наслідок власної будови. Упорядкування може існувати й у вигляді сукупності процесів або дій, що реалізують певну програму або мету. Вона має діяти, використовуючи певні процедури і правила.

Як динамічне явище соціальне впорядкування відбувається значною мірою, як процес самоуправління, в якому вирішальну роль відіграє управлінська діяльність. Тому воно у прогностичному аспекті має вивчатися, представлятися як об'єктивні і суб'єктивні можливості суспільства, що виявляють себе як певна сукупність процесів або дій, що ведуть до утворення все нових і нових взаємозв'язків між елементами системи і системою, їх удосконаленню. Вищий результат цих взаємозв'язків і цього удосконалення полягає у постійному, наростаючому перетворенні впорядкування як управлінської діяльності у вирішальний чинник зростання рівня розвитку системи, її цивілізаційного потенціалу, який постійно наближатиметься до абсолютної матеріальної і духовної адекватності щодо потреб вищої соціальної цінності – людини.

Оскільки впорядкованість визначається кількісно як величина, зворотня ентропії системи, а спрямованість характеризує відповідність (або невідповідність) системи умовам оточуючого середовища, доцільність даного типу соціальної впорядкованості з точки зору підтримки нормального функціонування системи, варто вбачати прогностичну достовірність дослідницького матеріалу у характеристиках еволюції, руху цих впорядковуючих явищ.

З проведеного аналізу загальноцивілізаційних засад управління ця еволюція і цей рух треба представляти як зміст способів впорядкування і регулювання дій соціальних груп і окремих людей. Механізми соціального впорядкування мають охоплювати всі рівні і сфери взаємовідносин між ними, а головне – виконувати інтегративну функцію, забезпечувати управління суспільством з боку соціальної системи, її управлінського елементу.

Усупереч вульгарному матеріалізму має утвердитися тип соціального впорядкування через соціалізацію людини, засвоєння нею норм і цінностей, які є об'єктивними для людства як біо-соціальної спільноти. Соціальний контроль і система суспільних санкцій тут набувають саме впорядковуючого характеру, оскільки інші фактори соціального прогресу і соціального буття вийшли на рівень достатньої для них адекватності і припинили в такому стані свою руйнівну «роботу».

Це саме прогностична характеристика, оскільки так званий «вульгарний матеріалізм» свою впорядковуючу роботу продовжує здійснювати і передбачити час її припинення на рівні людства практично неможливо, хоча стан, якого має досягти цивілізація вкрай лаконічно визначений.

Але виходячи з необхідності процесуального бачення майбутнього, треба винаходити його в реальному русі соціуму, зокрема, українського.

Насамперед, варто відмітити, що матеріальні фактори впорядкування соціальних систем сьогодні представлені досить строкато: від племінного до постіндустріального рівнів. Але будь-який з них є певною впорядкованістю, яка виявляє себе, зокрема, у наявності соціальних інституцій, насамперед, держави або ради, що здійснюють управлінську діяльність. І все ж головний об'єкт управління тут – матеріальні можливості і потреби громади. Духовне виробництво також саме як впорядковуюче явище, має значною мірою матеріальний статус, що живить його (духовне виробництво), як спосіб існування людства, а не абсолютний сенс соціального буття.

Тому впорядкування відбувається як постійне приведення у відповідність матеріального і духовного виробництв, матеріальних та духовних потреб і навіть у високорозвинутих країнах з абсолютною перевагою перших.

Це рівень розвитку цивілізації, тобто об'єктивний впорядковуючий чинник, хоча треба при цьому постійно брати до уваги всю складність, часто суто етнічну, згаданого впорядковуючого співвідношення, наприклад, відомого українського національного ідеалізму, який досить оригінально «розмістив» матеріальні потреби в структурі власного буття, що й досі справляє неабиякий вплив на суспільний розвиток українства.

До речі, дослідження саме загальноцивілізаційних засад соціального управління в Україні призвело до науково достовірного положення про історичне співпадіння духовної генеалогії українства із сучасною об'єктивною необхідністю створювати нову соціальну систему силою національного інтелекту, національного духу, практично-організаційними зусиллями нації, тобто, тими зусиллями, що найбільш органічно відтворюють потенціал нації, її реальний стан і творчі можливості.

У контексті управлінської цивілізації – це не просто співпадіння, а типовий для її розвитку перехідний період саме організаційного, впорядковуючого характеру, який в українському елементі людства знайшов найбільш вразливу для цього переходу ланку.

Кооперативне існування праці як наукова проблема виникає і у зв'язку з тим, що практика використання загальноцивілізаційної об'єктивної ідеї кооперативної організації має різні аспекти, найбільш типовим у яких є погляд на кооперацію як на форму об'єднання групових сил для певної діяльності.

Здається, що досить опукло таке бачення кооперації представлене в Законі України «Про кооперацію»[1]. В загальних положеннях цього Закону зазначається, що «кооперація – система кооперативних організацій, створених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів».

У Законі зазначається юридична кваліфікація кооперативу, яка формулюється так: «кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоуправління»[2].

Тобто, сучасна кваліфікація кооперативної організації по-суті традиційна, оскільки і в радянські часи в нашій країні вона виглядала принципово в такому ж юридичному зображенні. Світова кооперативна практика має досить схожі з наведеною кваліфікацією риси, що свідчить про загальносвітову методологічну ваду, яка потребує наукового втручання.

Наведені нами теоретичні характеристики кооперативного існування праці дозволяють навіть на прикладі одного закону розкрити недосконалість кооперативних поглядів сучасних організаторів людської праці.

Саме з точки зору концепції кооперативного існування праці як загальноцивілізаційної об'єктивної потреби, кооперацію не можна зводити до добровільних об'єднань на основі членства для ведення спільної діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування, оскільки це лише один з шляхів самоорганізації виробників будь-якого продукту, причому його навіть не можна назвати визначальним (саме в тій редакції, яка прийнята в сучасному світі, зокрема, в Україні). Саме ті думки, які закладені практично в усіх юридичних кваліфікаціях кооперації стосуються методологічно будь-якої форми об'єднання трудових зусиль людей, адже самі автори Закону визнають це, кваліфікуючи, наприклад, виробничий колектив як «кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку»[3]). Тобто йдеться не про сутність кооперативної організації праці, а про її економічний еквівалент, точніше про форму власності, про тип організації праці, розподілу її

1 Закон України «Про кооперацію». Р.1, ст..2, стор.1.
2 Там же.
3 Закон України «Про кооперацію». Р.1, ст.. 2, стор. 1.

наслідків тощо. Сутнісна ж характеристика залишається загальновиробничою, загальнодіяльнісною, загальноцивілізаційною. Тому і варто було б у будь-якому правовому забезпеченні сумісної діяльності використовувати наукову методологію її визначення як загальноцивілізаційного феномену і не позбавляти всі інші форми організації трудової діяльності людства кооперативної сутності, щораз підкреслюючи всі ті моменти, які представлені у традиційному тлумаченні кооперації в контексті їх загальносоціального звучання.

Ця обставина, на нашу думку, саме в умовах капіталізації суспільних відносин в Україні або навіть у розвинутих країнах надасть значної єднальної енергії для послаблення багатьох проблем, які виникають в сучасному світі у зв'язку з наявністю різних форм власності.

Тому управління матеріальним і духовним виробництвом в ході власного організаційного розвитку дедалі більше набуватимуть загальних рис єдиного продуктивного утворення, в якому зіллються два основних види людської діяльності, тобто відбудеться те, що традиційно не точно кваліфікувалося як фізична і розумова праця, що мають об'єднатися в єдиному виробничому саме кооперативному процесі.

Більш точна характеристика розвитку їхніх взаємин полягає у визначенні двосторонності людської праці на основі лише їхньої організаційно-технологічної специфіки, що, природно приведе до панування управління виробничими технологіями. Економічні підвалини матеріального і духовного виробництва мають перетворитися на організаційне явище, перетворивши управління на певну соціальну самодостатність.

Кооперація праці в ході власної еволюції скористається підприємницькою активністю (у сучасних формах) як трампліном для виходу на принципово вищий тип самоорганізації людства – всеосяжну підприємницьку діяльність, як вищу форму самоутвердження особистості (поза відносин власності, які набудуть організаційного сенсу).

Управління як соціальний феномен досягне рівня основного найбільш продуктивного виду діяльності.

Прогностично, зазначений закон відтворює реальний стан кооперативних відносин у світі, що в контексті даної статті є фактом, який знаходиться у традиційному організаційному полі і тому він може служити лише як показник рівня кооперативного розвитку людства.

Потенційно ж його можна використати для характеристики кооперативної еволюції людської діяльності, яка у науковому передбаченні має такі основні характеристики.

Кооперативне існування праці є організаційно-технологічною потребою, яка згодом матиме абсолютний управлінський сенс, оскільки зійдуть з виробничого поля так звані виробничі відносини, які сьогодні мають соціально-економічні чинники, що справляють часто-густо вирішальний вплив на організацію виробництва, навіть духовного. Тому кооперація у своєму еволюційному русі дедалі більше підкорятиметься організаційно-технологічним потребам виробництва, що, зрозуміло, має бути детерміновано певним соціально-економічним та інтелектуальним рівнем розвитку суспільства взагалі. Останнє, особливо варто підкреслити, оскільки саме обидва чинники спричиняють постійне зростання масового неуцтва людей у зв'язку із поглибленням спеціалізації виробництва, причому, матеріальне виробництво у цьому контексті набагато випереджає духовне, крім окремих видів духовного виробництва (наприклад, деякі науки, зокрема, технічні, медичні тощо). Це, звичайно, не означає, що йдеться про більш повільну прогресивність розвитку духовного виробництва, бо такий стан його еволюції викликаний його специфікою, як виду діяльності. Про це свідчить та, досить переконлива обставина, що управління як матеріальною, так і духовною кооперацією рухаються еволюційно принципово в одному темпі, відбиваючи тим самим вірність прогностичної думки про матеріально-духовну кооперацію, як про єдиний керований комплекс виробництва, який згодом матиме лише організаційно-технологічні відмінності.

Це буде новий, більш високий рівень управлінської цивілізації, в основі якого лежатиме більш організаційно досконалий тип кооперації праці, зумовлений різкими прогресивними змінами в організаційно-технологічних підвалинах виробництва, переважно матеріального і значними змінами в організації духовного виробництва, насамперед, його більшою економічною незалежністю. Багато управлінських функцій щодо останнього у цьому зв'язку зникнуть, поява ж інших стане об'єктивно необхідною, як потреба в управлінні творчим процесом, як необхідністю підвищення загальної культури людства, її постійного випереджаючого стану як основного детермінанта матеріального виробництва на основі розв'язаної соціальної проблеми – створення достатнього для фізичного і духовного існування людства гарантованого продукту.

Соціальне управління в таких умовах набирає регулюючих функцій, основним змістом

яких стане координація організаційних відносин між двома основними видами виробництва, постійне узгодження їхньої реальної ролі у суспільному житті, можливостей задовольняти зростаючі потреби людства.

Досить оригінальною і теоретично не осмисленою є кооперативна сутність підприємницької діяльності, її управлінські аспекти.

Перше, тобто кооперативна сутність підприємницької діяльності, зовні не має, принаймні у традиційному тлумаченні, кооперативних засад, оскільки відверто і категорично цей вид діяльності існує як витвір індивідуального самоутвердження особи в її економічно логічній формі – приватній власності.

Але підприємницька активність (зрозуміло, не у сучасній формі) з'явилася набагато раніше свого зазначеного економічного забезпечення, оскільки існувала як вираз особистих якостей членів громади і тому можна говорити про неї, як про прояв кооперативно об'єктивно організованого самовиразу особистостей, в якому тільки-но й могла існувати навіть у так звані передісторичні часи взагалі індивідуальна активність.

Еволюція цього явища до сьогоднішнього його стану принципово не змінила організаційну сутність підприємницької діяльності як вияву організаційної енергії людства, хоча, зрозуміло, форми її невпізнанно змінилися.

І все ж можна вважати, що загальноцивілізаційний шлях розвитку підприємництва дає підстави твердити, що організаційно кооперативна сутність підприємницької діяльності залишається незмінною, змінюючи тільки свої форми, насамперед, економічні, що дозволяє кваліфікувати залежно від стану цих форм ту чи іншу соціальну систему. Навіть начальницький спосіб зміни підприємницького забезпечення не відкидає в цілому еволюційне самоутвердження підприємництва як соціально-організаційного явища, хоча і з порушенням гуманістичного сенсу самоорганізації соціальної активності.

Чинники, які роблять підприємництво постійним джерелом все більш досконалої кооперативної організації людської діяльності можна кваліфікувати рядом його якостей, до яких, насамперед, відносяться індивідуальне відтворення соціальної енергії у кооперативному її обчисленні, постійно міцніюча адекватизація рівня розвитку суспільного поділу праці в її найдоцільнішій індивідуальній формі і відтворення особистісної безкінечності можливостей, яка у будь-яких умовах є джерелом кооперативної міцності соціальної системи.

Саме ці якості підприємництва як соціально-організаційного потенціалу людства дають, принаймні сьогодні, підстави твердити, про науково достатню теоретичну характеристику (з огляду на проведення дослідження) еволюції підприємництва, принаймні, у прогностичному його баченні.

Така характеристика дозволяє говорити про специфіку самоуправлінського потенціалу підприємництва, визначити основні шляхи його подальшого розвитку.

Управління процесом індивідуального відтворення соціальної енергії, яка саме на цьому рівні виступає у формі самореалізації особи, як тенденція, що згодом має перетворитися на закон, здійснюватиметься, насамперед, як організація умов для такого відтворення, що може відбутися лише за наявності в соціальній системі конструктивних протиріч між особою і суспільством. Тобто, взаємотворчість тут є організаційною потребою, що дає можливість систематичного, все більш досконалого самовпорядкування соціальної системи за допомогою основного, універсального інструмента – управління. Будь-який конструктивно-творчий вид діяльності, зокрема підприємницький, в такому співвідношенні набуває характеру впорядковуючого явища, що для управління перетворюється на абсолютне джерело достатньої ефективності. Функціонує система «соціальна енергія – підприємництво», в якій повністю гармонізуються протиріччя між цілим і частиною, перетворюючись на організаційну енергію, яка виявляє свій енергетичний запал, насамперед, через соціальне управління. Управління підприємництвом перетворюється з соціально-економічного явища в творчо-організаційне, досягаючи у своєму природному русі необхідного рівня управлінської цивілізації.

Незважаючи на індивідуальність форми самовиразу підприємництво, управління ним, вийдуть на загальнокооперативний рівень, як система діяльності, елементи якої набули нових, по-суті, гармонійних джерел існування, що перетворить її (діяльність) у вищу форму енергетичного самовпорядкування соціальної системи, яка на такому рівні перетвориться у кооперативну самоуправлінську структуру.

З певною мірою застережень можна говорити, що саме в управлінському контексті завдяки підприємницькій організації, термін «кооперативне суспільство» замінить нині вживаний «суспільство».

Тому кооперативне обчислення підприємницької діяльності, в тому числі й індивідуальної, перетвориться на систему показників ефективності підприємницької діяльності, тобто

матиме соціальні виміри, які поступово замінять поняття «підприємницький успіх» на «соціально-підприємницький», управління яким також матиме інші показники ефективності і доцільності організації. А це означає, що соціальне управління перетвориться на системно-соціальне, яке впливатиме силою соціальної організації на всі види діяльності.

У такий спосіб сформується той підприємницький колективізм, в якому конкуренція перетвориться у суперечність рівнів якісної досконалості, вийшовши за рамки її соціально-економічних підвалин.

Суспільний поділ праці увійде в нову адекватність його індивідуальному джерелу, як найдоцільнішій організаційній системі, управління яким зосередиться на створенні саме організаційних умов для самореалізації особи, її творчого потенціалу. Об'єктивність виробничих відносин замінюється управлінською об'єктивністю, побудованій на зазначеному організаційному чиннику. Сучасні виробничі технології, інформаційна цивілізація, інтелектуалізація праці тощо матимуть фундаментальну енергію щодо управління виробництвом, всіма видами суспільно-корисної праці.

Отже, кооперація є еволюційно найдосконалішою організаційно спрямовуючою енергією відтворення, зокрема, у підприємницькій формі, особистісної безкінечності можливостей, яка у свою чергу є джерелом кооперативної міцності соціальної системи. Ця обставина перетворює управління у найбільш продуктивний вид діяльності, у вирішальний чинник загальноцивілізаційного руху людства.

КРИЗОВИЙ СИНДРОМ МОДЕРНІЗАЦІЇ: НОВА ВЕРСІЯ

Тетяна ПОЯРКОВА, докторант кафедри політичних наук НПУ ім. М. П. Драгоманова
УДК 328.161.2.005

Анотація: *у статті розкрито еволюцію поняття «кризовий синдром модернізації» та проаналізовано деякі методологічні проблеми його використання. Надано авторську версію «кризового синдрому модернізації», яка дозволяє розрізнювати кризи – причини модернізації, та кризи, що виникають внаслідок її проведення.*

Ключові слова: *кризовий синдром модернізації, модернізація, політична криза.*

Аннотация: *в статье раскрывается эволюция понятия «кризисный синдром модернизации» и анализируются некоторые методологические проблемы его использования. Предлагается авторская версия «кризисного синдрома модернизации», которая позволяет отделять кризисы – причины модернизации и кризисы, возникающие в результате ее проведения.*

Ключевые слова: *кризисный синдром модернизации, модернизация, политический кризис.*

Annotation: *in the article evolution of the notion «crises syndrome of modernization» is exposed, and some methodological problems of its application are analyzed. The author proposes personal version of «crises syndrome of modernization» which lets to distinguish crises – reasons for modernization and crises which occur as its result.*

Key words: *crises syndrome of modernization, modernization, political crises.*

Постановка проблеми. Поняття «кризовий синдром модернізації» (надалі КСМ) було введено в науковий обіг колективною працею «Crises and Sequences in Political Development» (1971) під редакцією Л. Біндера, де на підставі уявлення про стандартність модернізації робилося припущення щодо типовості супроводжуючих її політичних криз: проникнення, участі, ідентичності, легітимності та розподілу [1].

Незважаючи на те, що подібний підхід приховував «принципову неможливість відокремити причини криз від їх наслідків», на пострадянському науковому просторі ця схема отримала поширення в дослідженні кризових феноменів вторинної модернізації [1, с. 297].

Але еволюція поняття КСМ чітко вказує на тенденцію відходу від використання схеми. По-перше, за цей час істотно розширився зміст модернізації, який отримав «статус безкінечного процесу засвоєння нового на базі існуючого, який втілюється у стратегії виживання політичної еліти» [2, с. 21]. По-друге, змінилося і розуміння політичної кризи, яка все частіше розглядається не як точка зламу, а як тривалий процес накопичення дисфункціональностей з певними моментами, у яких система стає залежною від дій політичних суб'єктів [3]. Такі обставини актуалізують необхідність розробки нової теоретичної версії КСМ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що поняття КСМ, отримавши значну наукову фіксацію, відносно рідко стає окремим предметом досліджень. Найбільш повний аналіз криз української модернізації було здійснено ще в 1999 р. В. Горбатенком [4]. У сучасній українській політології це поняття, як правило, використовують не для дослідження криз модернізації в цілому, а при вивченні кризових проявів на рівні окремих інститутів, політичних структур тощо [5].

Метою статті є обґрунтування нової версії КСМ, яка б дозволила відійти від одномірності визначення модернізації та надати їй динамічного виміру з максимальним урахуванням особливостей політичної системи, що трансформується.

Основні результати дослідження. Узагальнення проаналізованої літератури дозволило констатувати все більший відхід від прив'язування кризового синдрому до схеми послідовних криз та виокремити різні акценти у визначенні того, що спричиняє кризові явища модернізації.

У першу групу було віднесено наукові розробки, об'єднані поясненням виникнення політичних криз природою капіталізму, розвиток якого вимагає засвоєння нового простору, та різницею їх виникнення і розгортання у центрі, периферії та навпівперифериї капіталістичного світу [6]. Тут важливою є вказівка на властивість капіталізму переносити кризові феномени не тільки у просторі (на інші країни та регіони), а й у часі (на інші покоління) [7].

До цієї ж групи віднесено праці, що зосереджують увагу на факторі зовнішнього (позасистемного) впливу в розгортанні множини криз модернізації. Тут можна виокремити два різні погляди. Перший – вузький, причину виникнення криз модернізації вбачає в ерозії ролі ідеалу західної цивілізації [8]. Другий – широкий – у геополітичних зрушеннях, новому перерозподілі світу засобами технологій та однобічного панування ЗМІ, де демократизація

стає стратегією утримання політичної системи під контролем більш розвинутих країн [9].

Друга група охоплює спроби системного пояснення криз-наслідків модернізації: 1) блокуванням національних проектів модернізації більш широкими глобальними процесами; 2) демонтажем системотвірних елементів капіталістичної системи, які акумулюють множину криз різного ґатунку та рівня; 3) поверненням системи в попередній стан, але із сучасним технологічним оснащенням – архаїзації на вищому витку спіралі [10; 11].

Тут акцентується увага на внутрішніх факторах політичної системи (тип режиму; традиція подолання кризових станів; міркування еліти відносно модернізації тощо). У цих координатах виникнення кризового синдрому пояснюється: 1) зміною сутності держави під час модернізації; 2) демократизацією, що веде до утворення псевдоструктур з обмеженою функціональністю [12; 13].

Третя група – охоплює докази того, що КСМ – це мікс кризових явищ, які спричиняють необхідність модернізації системи та самі призводять до нових криз [14]. З такого погляду КСМ стає системним явищем, де політичні кризи є вимогою оновлення політичної системи, внаслідок якого відбувається переформатування політичної системи, а кризовий процес спричиняє постійне нарощення дисфункіональностей з точкою зламу – загибеллю політичної системи.

На основі таких підходів вважаємо за можливе запропонувати власну версію дослідження КСМ. Першим параметром є **стан еліти**, критеріями якого слугують: 1) єдність правлячої еліти; 2) наявність осіб та груп-претендентів на владу, зацікавлених в оновленні політичної системи; 3) існування привілейованого соціального прошарку – бази стабільності для існуючого стану політичної системи.

Другий параметр – **зв'язність соціуму**, де ключовою є здатність до спільної мобілізації різних прошарків (з її латентним виміром очікування) та наявність соціальних верств-генераторів ідей системних змін.

Третім параметром є **наявність комунікаційних каналів між соціумом та політичною елітою**. Важливою є їх переважна спрямованість (від політичної еліти до соціуму і навпаки), налагодження інфраструктури інкорпорування найбільш успішних членів суспільства до провладних прошарків. У випадку її порушення потрібно враховувати те, якими соціальними елементами заповнюються ці функціональні розриви.

До зовнішніх параметрів віднесемо **фактор навколишнього середовища**, який охоплює геополітичні інтереси інших політичних систем, що можуть прискорювати або гальмувати процеси оновлення, виходячи з власних стратегічних завдань. Засоби впливу надзвичайно широкі: від творення привабливих образів сучасного у вигляді технологічних, культурних, статусних орієнтирів для наслідування – до військової загрози.

Розгортання сценаріїв кризових політичних процесів модернізації залежить від ресурсної бази політичної системи, надлишковість якої і створює підстави оновлення системи (наприклад, ресурсами індустріалізації виступає демографічна надмірність селянства). На наше переконання, до ресурсів політичної системи потрібно віднести все те, що є цінним для виживання системи, отже, створює підстави для влади (не має значення матеріальність або нематеріальність цих ресурсів). Іншими словами, цей параметр є рухливим і в різні часи наповнюється різними компонентами.

Можна припустити, що існує декілька типів виходу з кризового процесу. А саме: 1) інновація – випадок, коли політична система знаходить нові ресурси для вирішення проблем, які переводять її у кризовий процес; 2) спрощення – є типом, коли вихід із кризової траєкторії відбувається за рахунок використання вже існуючих ресурсів, що і призводить до їх вичерпування; 3) зависання (капсулювання) – перехід системи в такий стан, коли заради виживання вона виходить з кризового стану за рахунок перенесення проблем у часі і просторі, де ціною стає чітка ієрархічність, непрозорість соціальних зв'язків, відчуженість політичної еліти; 4) руйнація системи після досягнення системою кінцевої точки виснаження ресурсів.

На базі вказаних чинників формується такий параметр моделі КСМ: системна пам'ять узагальненого досвіду модернізаційних перетворень – модернізаційна матриця.

Перш ніж виокремити можливі прояви КСМ в Україні, спробуємо окреслити модернізаційну матрицю. Для цього проаналізуємо модернізаційні хвилі російської та радянської імперій.

Першу хвилю (реформи та контреформи Олександра II, Олександра III, Миколи II) можна стисло охарактеризувати через: 1) реакцію на геополітичний програш у Кримській війні; 2) відсутність єдиного бачення модернізації у панівної верстви та використання модернізації як засобу легітимації влади; 3) брак комунікаційних зв'язків влади та соціуму, що було використано бюрократією та авантюристами, наближеними до влади; 4) проведення під контролем та в інтересах держави з використанням насилля; 5) соціальну чужість селян, пролетаріату, міщан плюс розмежування між цими верствами (наприклад

між професійними робочими та сезонними, селянами державними та поміщиків тощо); 6) систематичне втручання геополітичних конкурентів, що зумовило руйнацію зв'язності як соціуму, так і еліти. Основним ресурсом модернізаційного реформування стало використання енергії демографічно надмірного прошарку (селянства).

Наслідки: 1) поява нового прошарку – псевдоінтелігенції (інтелектуалів-вихідців з низів, неспроможних заробити знаннями на життя, які у подальшому перетворилися в основну рушійну силу та ідеологів перетворень [15, с. 68]); 2) революція і переформатування системи з втратами всіх видів ресурсів – людських, матеріальних, територіальних.

Друга хвиля – сталінські колективізація та індустріалізація, що характеризувалися: 1) використанням модернізації як засобу політичної боротьби проти конкурентів; 2) залежністю від волі окремої людини та обмеженого кола наближених; 3) проведенням державою із застосуванням насилля; 4) наявністю практично однобічної комунікаційної інфраструктури – від партії до народу, але з можливістю зміни соціального стану через відносно доступну освіту; 5) використанням фактору зовнішньої загрози для формування нової зв'язності соціуму.

Ресурсом модернізаційних проектів знову стало селянство. У виграші опинилася квазіінтелігенція, яка кількісно збільшилася і внаслідок репресій втратила соціальних конкурентів у вигляді інших підвидів інтелігенції, ставши основою для формування нової радянської бюрократії (панівного прошарку) та перетворившись на новий привілейований прошарок.

Результатом цієї хвилі – інституційне спрощення системи: утворення командно-бюрократичної системи, що складалася з політичного керівництва, апарату та безпосередніх виконавців. Кожен блок мав ієрархічні ланки і ту ж саму структуру, що і вся піраміда, де кожна ланка була повновладною до тієї, що стоїть нижче, але мала лише виконавчі функції стосовно вищої ланки. Хоча головною лінією зв'язку став наказ, у цілому цю спробу можна назвати вдалою, оскільки ця оновлена система легко мобілізувалася, що в подальшому дозволило розширити її геополітичну впливовість та утворити навкруги системи бар'єр із держав-союзників.

Наступна хвиля – «відлига» М. Хрущова – була реакцією на жорстку геополітичну конкуренцію «холодної війни». Необхідність оновлення системи диктувалася й тим, що соціум під час війни отримав нову зв'язність поза межами ідеології. Не меншою проблемою стало і виснаження демографічного ресурсу. Ці обставини і визначили сутність реформ. Так, спрямованість на соціальне покращення життя мало відновити мобілізаційний потенціал. У цьому контексті стає зрозумілою і ставка на молодь та її ентузіазм в освоєнні цілинних земель.

Але ця модернізаційна спроба зіткнулася з опором партійної номенклатури та радянського чиновництва. Тому умовою утримання при владі стало набуття партійно-державним механізмом такої конфігурації, яка б не дозволяла одноосібно приймати рішення.

З огляду на це система була змушена згорнути всі надмірні програми. Тобто лібералізація режиму приховала неможливість контролювати все з центру, на що геополітичне середовище відповіло моментальними спробами звільнитися від надмірної опіки СРСР, а широке технологічне оновлення промисловості замінили концентрацією на конкретних завданнях (освоєнні космосу).

Ця спроба модернізації була неоднозначною, оскільки: 1) призвела до утворення жорсткої системи соціальної нерівності з привілейованим прошарком (кваліфікована інтелігенція, лояльна до влади), на який правляча верхівка змушена була зважати; 2) відкриття історичної правди сприяло появі субкультур – дисидентської, інтелігентської, інтелектуальної, підприємців.

На тлі недостатку ресурсів відбулося *капсулювання* політичної системи з консервуванням економічної і культурної відсталості суспільства у поєднанні з домінуванням патріархальних відносин, специфічних якостей культури – потребою у керівництві, почуттям вдячності, конформізмом тощо. Це інерційне існування означало, що система буде жити, поки залишаються сили відновлювати себе.

Четверта хвиля – перебудова, основною причиною якої стали: конкурентна боротьба за владу між представниками різних генерацій владної верхівки на фоні зацікавленості суб'єктів геополітики у занепаді СРСР та виснаженні джерела матеріального забезпечення – ціни на нафту. Її основні характеристики: 1) спроба реформувати систему зверху через дозвіл правлячого прошарку; 2) мобілізація критичного потенціалу та ентузіазму інтелігенції на оновлення політичної системи; 3) пошук нової суспільної зв'язності через переосмислення історичного минулого. Вірогідну ресурсну базу перетворень становили частина партійно-державної номенклатури, частина інтелігенції та суспільні очікування наближення до «споживчого раю».

На цей раз наслідками «оновлення», яке генерувало привілейований прошарок, стали: 1) втрата домінування інтелігенції та перетворення

її на соціального маргінала; 2) швидкий розрив радянської соціальної зв'язності; 3) стрімке матеріальне розшарування; 4) втрата геополітичного статусу системи. Виграш від демонтажу радянської політичної системи дістався місцевій периферійній еліті, яка згуртувалася навколо питань перерозподілу влади між центром і республікою та встигла зафіксувати нові владні повноваження.

Тепер на основі виокремлення спільних рис хвиль модернізації окреслимо матрицю з такими рисами: 1) використання стратегії оновлення для утримання при владі; 2) надходження модернізаційних імпульсів від правлячого або привілейованого прошарку; 3) в результаті – спрощення системи або її капсулювання.

У світлі неодноразових заяв представників української влади про курс на модернізацію надзвичайно актуальною є спроба визначити кризові фактори сучасної української політичної системи та можливості їх подолання засобами модернізації.

Зазначимо, що модернізація вже використовується як засіб легітимації та утримання при владі. Але для квазіеліти, консолідованої за принципом володіння власністю, яка ще може розраховувати на перерозподіл залишків державної власності та безконтрольність використання держави у власних цілях, – це гасло із передвиборчого лозунгу. Модернізація перетвориться на стратегію оновлення країни тільки за умови перетворення на єдиний засіб виживання правлячого прошарку.

Не додає оптимізму і стан інфраструктурного зв'язку між прошарками. Так, попри поширену думку щодо демократичності та прозорості влади, ЗМІ є однобічно зорієнтованими. Значно погіршує ситуацію і те, що освіта в Україні перестала відігравати роль «соціального ліфту», а відтак еліта, не оновлюючись, почне замикатися на власних проблемах, втрачаючи уявлення про реальність.

У запропонованій версії вихід із кризового стану системи є можливим за умови надмірності ресурсної бази. Стан українського соціуму не додає оптимізму: демографічні диспропорції, старіння населення, масова міграція працездатної частини – це ще далеко не все. Набагато страшнішою є втрата основ для мобілізації – моральних орієнтирів, цінностей та ідеалів.

У випадку ж ігнорування кризових вимог політична система використає попередній досвід вирішення подібних питань. І є всі ознаки того, що владний прошарок починає всіма можливими засобами відгороджуватися від проблем, соціуму, світу. Укажемо і на те, що тактика «капсулювання» системи з перенесенням проблем на майбутнє, вигідна для геополітичного середовища, зацікавленого у збереженні статус-кво – з перевагами від перерозподілу власності, контролю над банками, підприємствами та транспортною інфраструктурою і, найголовніше – від використання дешевих і освічених українців.

Висновки. Зрозуміло, що запропонована версія не є досконалою і потребує не тільки теоретичного уточнення, а й практичного використання. Але, на нашу думку, безумовними її плюсами є можливість виокремлення алгоритму здійснення модернізації окремою політичною системою та подолання стереотипу відносно стандартності модернізаційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Crises and Sequences in Political Development / Ed. By L. Binder. Et al. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. – 326 p.

2. Хэ Ч. Развитие теории и цивилизационный процесс. Теоретические проблемы партнерства цивилизаций // Партнерство цивилизаций. – 2012, № 1. – С. 20-40.

3. Анатомия кризисов / [Арманд А., Люри Д., Жерихин В. и др.]. – М. : Наука, 1999. – 238 с.

4. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть. Монографія / К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.

5. Балацька О. Б. Політична еліта в Україні в процесі демократичної модернізації // Грані. – 2010, №1 (69). Січень – лютий. – С. 132-136.

6. Harvey D. The New Imperialism / David Harvey. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 252 p.

7. Virilio P. Speed and Information: Cyberspace Alarm! // Reading Digital Culture. Ed. By David Trend // Paul Virilio. – Blackwell Publishers, 2001. – 374 p.

8. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М. : Междунар. отношения, 2005. – 256 с.

9. Кляйн Н. Доктрина шока / Наоми Кляйн. [Пер. с анг. М. Завалова]. – М.: Издательство «Добрая книга», 2009. – 656 с.

10. Ваджра А. Путь зла. Запад: матрица глобальной гегемонии / Андрей Ваджра. – М.: АСТ: АСТРЕЛЬ, 2007. – 542 с.

11. Пантин В. И., Лапкин В. В. Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века. – ООО «Феникс+», 2006. – 448 с.

12. Inglehart R., Welzel C. Modernization, Cultural Change and Democracy. Conclusion to a Revised Theory of Modernization Chapter. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 333 p.

13. Diamond L. Is the Third Wave Over? / Larry Diamond. – 1996. – Vol. 1, № 3. – P. 20-37.

14. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век : монография /[пер. с англ. А. Борисовой]. – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 480 с.

15. Даниелс Р. В. Взлет и падение коммунизма в России / [пер. с англ. И. Кожаковской]. – М. : Рос. полит. энцик. (РОССЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 510 с.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МАРКЕТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Діана МАСТЕРУК, аспірантка кафедри політології Донецького національного університету
УДК 32:001.8-027.2

Анотація: *досліджуються сучасні тенденції маркетизації політичного процесу. Доводиться, що маркетинг є не тільки сучасним засобом проведення виборів, а й «постійною технологією» політики. Показано, що, з одного боку, низька політична активність спонукає політичні партії вдаватися до технологій політичного маркетингу, а з другого боку, саме в результаті маркетингового підходу до виборчого процесу кількість людей, які беруть участь у виборах постійно зменшується.*

Ключові слова: *маркетизація політики, електоральний маркетинг, виборча кампанія, маркетингові технології.*

Аннотация: *исследуются современные тенденции маркетизации политического процесса. Аргументируется, что маркетинг является не только современным средством проведения выборов, но и «постоянной технологией» политики. Показано, что, с одной стороны, низкая политическая активность побуждает политические партии прибегать к технологиям политического маркетинга, а с другой стороны, именно в результате маркетингового подхода к избирательному процессу количество людей, которые принимают участие в выборах, постоянно уменьшается.*

Ключевые слова: *маркетизация политики, электоральный маркетинг, избирательная кампания, маркетинговые технологии.*

Annotation: *explores the current trends of marketization of the political process. It is argued that marketing is not only a modern means of holding the elections, but also the constant technology policy. Shows that, on the one hand, the low political activity encourages political parties to resort to political marketing, and, on the other hand, it is as a result of a marketing approach to the electoral process, the number of people who take part in the elections is constantly decreasing.*

Key words: *marketization of politics, electoral marketing, electoral campaign, marketing technologyes.*

У сучасних умовах маркетизація політичної сфери та становлення політичних ринків стали причинами перетворення політики як сфери життєдіяльності суспільства на ринково-орієнтовану, а політичний ринок, у свою чергу, слугує механізмом взаємодії між владою й суспільством. Виходячи з цього, метою пропонованої статті є спроба розглянути сучасні тенденції маркетизації політичного процесу. Для її втілення необхідно довести, що маркетинг є не тільки сучасним засобом проведення виборів, а й «постійною технологією», що застосовується в різних сегментах здійснення практичної політики.

Вважається, що, політичний маркетинг зародився на початку 1930 р. і пов'язано це було з агресивним використанням ЗМІ й реклами. Саме тоді в Каліфорнії журналістом Клемом Уайтекером і рекламним агентом Леоном Бакстером була організована перша в історії спеціалізована служба з проведення виборчих кампаній — «Кампейн інкорпорейтед». Уперше була проведена виборча кампанія, під час якої вулицями, прикрашеними плакатами кандидатів і різними агітаційними листівками, під голосну музику прогулювалися одягнені в уніформу дівчата [1]. І сьогодні визнаним лідером у сфері політичного маркетингу продовжують вважатися США.

До наукового обігу поняття «політичний маркетинг» було введено 1957 року. У науковій літературі висловлюється думка про те, що історія використання технологій політичного маркетингу з метою презентації політиків як товару починається з кінця 1980-х років, зокрема, від президентської кампанії 1988 року, у якій взяли участь Дж. Буш і М. Дукакіс. І в перемозі Дж. Буша важливе значення мала тактика його презентації на політичному ринку [2].

Як наукова дисципліна політичний маркетинг утвердився зовсім недавно, в 2000-і роки. З огляду на те, що на початку XX ст. соціальна наука розпалася на окремі дисципліни — економіку, соціологію, політичну науку. Міждисциплінарність стала основною характеристикою політичного маркетингу. Відомий теоретик політичного маркетингу Д. Ліндон вважає, що політичний маркетинг — це «сукупність теорій і методів, якими можуть користуватися політичні організації й публічна влада для визначення своїх цілей і програм та для одночасного впливу на поведінку громадян». Що ж стосується електорального маркетингу, на його думку, останній «є лише частиною політичного маркетингу, що має більш локальну мету: допомогти політичним партіям і кандидатам розробити концепцію ефективної виборчої кампанії й здійснити її» [3].

Відштовхуючись від такого визначення Д. Ліндона, російський дослідник Е. Морозова

робить висновок про те, що політичний маркетинг — це «концепція практичної політики й управління, оснащена набором технологічно відточених знань і умінь у сфері вивчення суспільних потреб, пропозиції відповідних цим потребам політичних і управлінських рішень, реалізація обраного курсу аж до одержання бажаного результату» [4]. Що стосується виборчого процесу, то тут, як справедливо відзначає Е. Семенов, «маркетингові, тобто «товарно-грошові», відносини між виборцем і кандидатом максимально затребувані в сучасному електоральному процесі. А отже, ми спостерігаємо простий обмін голосів на яскраву «обгортку», а також чисту перемогу виборчих технологій» [5].

Деякі дослідники вважають, що маркетинг — це всього лиш сучасний інструмент проведення передвиборних кампаній і виник він у результаті пристосування електоральної практики до особливостей сучасних масових комунікацій. Вивчаючи виборчі кампанії, методи їхнього проведення, ці дослідники доходять висновку, що їхній розвиток пов'язаний з активною участю ЗМІ у процесах політичної взаємодії, переходом від високозатратних політичних комунікацій до капіталомістких, поширенням практик стратегічного управління потоками інформації, конфліктом між політиками й журналістами із приводу формування суспільного порядку денного й витиснення логіки партійних програм логікою медійних презентацій. Однак політика — це не тільки виборча кампанія. Як зазначає А. Купцов, виборчий (електоральний) маркетинг — це лише частина політичного маркетингу, і він має більш обмежену мету — допомогти політичним партіям і кандидатам розробити й провести ефективну виборчу кампанію [6].

Якщо раніше технології політичного маркетингу застосовувалися тільки в ході виборчих кампаній, що давало підстави деяким дослідникам ототожнювати поняття «політичний маркетинг» і «виборчий маркетинг», то тепер політичний маркетинг виходить далеко за рамки виборчої кампанії й набуває характеру так званої «постійної технології». У цьому контексті російський фахівець В. Гончаров зазначає: «Одна з головних новацій останнього етапу розвитку політичної комунікації — поширення логіки електоральної конкуренції, політичного маркетингу й медіа-менеджменту за межі короткого періоду виборчої кампанії» [7].

Виборчі технології ототожнюють із політичним маркетингом тому, що маркетингові технології застосовувалися переважно в період виборчих кампаній. Таку точку зору розділяє й російський дослідник Р. Мухаєв, на думку якого політичний маркетинг має більш широкий зміст, оскільки включає комплексну систему методів і прийомів цілеспрямованого впливу на населення з метою досягнення його підтримки висунутих цілей. А отже, політичний маркетинг можна вважати технологією будь-якої політичної кампанії, що містить у собі колективні дії, засновані на масовій підтримці населення й спрямовані на досягнення конкретної мети [8]. Не випадково, крім виборчого маркетингу, виділяються й інші його різновиди: державний політичний маркетинг, партійно-політичний маркетинг, міжнародний маркетинг.

Ефективність маркетингових технологій викликала спокусу використовувати їх не тільки в політиці, а й у системі державного управління. Передбачається, що завдяки їх використанню можна домогтися більшої «прозорості» діяльності державного апарату, «відкритості» інформаційної політики тощо. Відповідно до сучасних підходів, «політичний маркетинг — це певна концепція практичної політики й управління, що містить у собі набір інструментів, використовуваних для вивчення суспільних потреб, інтересів, цінностей, а також політичні й управлінські рішення, що виражають ці потреби, і саме управління, що використовує все різноманіття політичних комунікацій» [9]. Технології маркетингу сьогодні популярні й серед некомерційних організацій (екологічні рухи, групи захисту прав тварин, історичної спадщини тощо), які активно їх використовують у своїй повсякденній діяльності [10].

С. Лисовский включає політичну рекламу, політичні PR і пропаганду в єдиний комунікативний комплекс політичного маркетингу [11]. Д. Лиллекер вважає, що «поняття політичний маркетинг пов'язане з використанням маркетингових засобів, концептів і доктрин для розробки політичних стратегій, кампаній і формування відносин усередині партій і організацій» [12]. Як система, політичний маркетинг включає: дослідження суспільної думки про політику, політичного діяча, ідею; уточнення характеристик ідеального образу, що існують у масовій свідомості; планування й впровадження в життя конкурентоспроможної програми дій, розрахованої на розуміння й активну підтримку громадськістю певного політика, партії, ідеї [13].

Появу політичного маркетингу вважають результатом підвищення рівня політичного консьюмеризму й падіння лояльності виборців як в усталених західних, так і в молодих демократичних державах» [14]. Як думають деякі дослідники, консьюмеризація політичної поведінки стала результатом падіння довіри громадян до традиційних демократичних інститутів. «Вона стала засобом подолання дистанції між світом політики, який усе більше стає про-

фесійним, й суспільством у ситуації, коли втрачають самостійність колишні канали зв'язку й способи впливу» [15]. Однією з головних причин цього називається поступове зниження значення масових політичних партій, що слугували головною сполучною ланкою між державою й громадянами у XX ст.

Російський учений В. Гончаров, аналізуючи ситуацію в розвинених країнах світу, також указує на те, що партійні ідентифікації ослабли, стимули для участі в діяльності локальних партійних організацій збереглися тільки у політичних кар'єристів, число яких не може бути великим [16]. Зменшується простір гарантованої партійної підтримки. Як засвідчує політична практика, у сучасних демократіях громадяни стають усе більше незалежними у своїх судженнях і політичних перевагах. Таким чином, вони стають незалежними споживачами, за голоси яких ведуть боротьбу виробники й продавці політичного товару. Незалежні споживачі у своїх вимогах до політичного товару набагато критичніші, ніж ті, хто мають певні політичні прихильності. У той же час незалежні споживачі більш уразливі перед впливом технологій політичного маркетингу.

Фактором, що стимулює використання технологій політичного маркетингу, Д. Лиллекер вважає падіння лояльності виборців. Як наслідок, партіям доводиться відмовлятися від простої пропозиції свого «продукту» і надії на те, що вона викличе інтерес виборців. Їм варто починати продавати себе, подібно до ходових товарів широкого вжитку. «По мірі того, як усе більша кількість партій використовує витончені прийоми продажу, починає втрачатися конкурентна перевага й партіям доводиться продовжувати рух у напрямі до того, що називається ринковою орієнтацією; ці партії дозволяють ринку, або електорату брати участь у розробці деяких елементів свого політичного продукту». Ще одним фактором є необхідність зберігати конкуретні переваги над опонентами на виборах [17].

Іншу точку зору висловлює Н. О'Шогнессі, на думку якого «усе ширше запровадження маркетингових технологій у політику грає проти політичних партій. Якщо раніше політичні партії акумулювали у своїх платформах вимоги багатьох груп інтересів, у нову епоху кандидати одержали можливість взаємодіяти із зацікавленими групами прямо, уникаючи партійного посередництва» [18].

Фактором розвитку технологій політичного маркетингу варто вважати не просто зниження лояльності виборців як в усталених західних, так і в молодих демократичних державах, а й зниження політичної активності як такої, як у США, так і у Західній Європі.

С. Пшизова зазначає: «Громадяни тепер не тільки частіше утримуються від участі в голосуванні й вступу в політичні партії, але й взагалі стали проявляти набагато менше активності в соціальному житті. Політичні волонтери стають рідкістю, поступаючись місцем професіоналам і найманим співробітникам» [19]. Так, наприклад, за наявними даними Французького центру вивчення суспільної думки рекорди з абсентеїзму б'є Франція. Третина громадян цієї країни не хотіли йти на виборчі дільниці у день проведення президентських виборів 22 квітня 2012 року, 32% виборців збиралися втриматися від голосування в першому турі виборів — це на 2% більше, ніж два тижні до того, що свідчить про явне зниження інтересу електорату до передвиборних кампаній кандидатів. Однак справедливості заради, варто зазначити, що очікуваний другий тур, у який, вийшли нинішній президент Ніколя Саркозі й кандидат від соціалістів Франсуа Олланд викликав більший інтерес у громадян. За даними того ж опитування, у другому турі в голосуванні планували взяти участь уже 43% виборців [20]. Парадокс полягає в тому, що з одного боку, низька політична активність спонукає політичні партії вдаватися до технологій політичного маркетингу, з другого боку, саме в результаті маркетингового підходу до виборчого процесу в країнах Заходу у виборах бере участь усе менше й менше людей.

Маркетизація політичного процесу деякими дослідниками вважається причиною кризи конвенціональних форм політичної участі. А питання про владу вирішується в таємних переговорах усередині політичної й економічної еліт. І це не може не викликати занепокоєння в демократично налаштованої громадськості [21]. Е. Стівенсон вважає, що «сама ідея продавати кандидатів як кашу для сніданку – найвища образа для демократичного процесу» [22].

Очевидно, що істина, як і завжди, перебуває десь посередині. Адже не можна не враховувати, що ринково-товарний підхід до виборів і до політики в цілому набуває широкого розповсюдження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 5.

2. Гунаре М. Л. Политический маркетинг в избирательной кампании : Дис... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 – политические институты и процессы / М. Л. Гунаре. – М., 2001. – С. 5.

3. Lindon D. Marketing politique et social / D. Lindon. – Paris, 1976. – P. 93.

4. Морозова Е. Г. Цит. праця. – С. 5.

5. Семенов Е. Е. Инновационное Интернет-технологическое обеспечение процесса становления Российского гражданского общества : автореф. дис. канд. полит. наук: спец. 23.00.02 – политические институты и процессы / Е. Е. Семенов. — Нижний Новгород: Нижегородский государственный университет имени Н.И. Лобачевского, 2006. – С. 16.

6. Купцов А. Выборы в Украине в контексте теории и практики политического маркетинга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003, № 1. – С. 129.

7. Гончаров В. Э. Современное политическое консультирование. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 57.

8. Мухаев Р. Т. Политология: учеб. для студентов вузов / Р. Т. Мухаев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 495 с.

9. Никитина Т. И. Роль рекламы в российском политическом маркетинге : автореф. канд. полит. наук : спец. 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / Т. И. Никитина. – Казань, 2009. – С. 11.

10. Гончаров В. Э. Цит. праця. – С. 94.

11. Лисовский С. Ф. Политическая реклама: функциональные и жанровые стилистические особенности : дис... канд. филолог. наук : спец. 10.02.20 / С. Ф. Лисовский. – М., 2000. – С. 25.

12. Лиллекер Д. Дж. Политическая коммуникация. Ключевые концепты / Д. Дж. Лиллекер. – Харьков: Гуманитарный центр, 2010. – С.212.

13. Прикладна політологія: нав. посіб. / За ред. д. політ. наук, професора В. П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 67.

14. Лиллекер Д. Дж. Цит. праця. — С. 212.

15. Пшизова С. Н. Политика как бизнес: российская версия / С.Н. Пшизова // Политические исследования. – 2007, № 2. — С. 112.

16. Гончаров В. Э. Цит. праця. — С. 79.

17. Лиллекер Д. Дж. Цит. праця. — С. 215.

18. Гончаров В. Э. Цит. праця. — С. 79.

19. Пшизова С. Н. От «гражданского общества» к «сообществу потребителей»: политический консьюмеризм в сравнительной перспективе: Ч. 1 / С. Н. Пшизова // Политические исследования. – 2009, № 1. — С. 103.

20. Треть французов не собираются голосовать на президентских выборах [Електронний ресурс]. – http://podrobnosti.ua/power/2012/04/02/829253.html

21. Насколько живуч политпиар? [Електронний ресурс]. http://www.koryak.izbirkom.ru/example_ news /sx/art/929111/cp/13/br/

22. Карцева Е. Три лица имиджа, или кое-что об искусстве внушения // Иностранная литература. – 1971, № 9. – С. 234.

Розділ IX
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ

ПОСТМОДЕРНІЗМ ПРО СИМВОЛ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ

Елла МАМОНТОВА, професор кафедри регіональної політики та публічного адміністрування Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, доктор політичних наук, доцент
УДК 321.01:342.228

Анотація: *аналізуються здобутки ведучих представників постмодернізму у дослідженні символічних структур політики. Показано, що саме постмодерністське розуміння механізму формування політичного порядку у суспільстві через техніки соціосеміозісу як створення безмежних мереж соціальних комунікацій наближує сучасний політикум до освідомлення політико-управлінського потенціалу символу як складової соціального простору та детермінанти політичного розвитку.*

Ключові слова*: символ, політичний порядок, постмодернізм, симулякр, гіперреальність.*

Аннотация: а*нализируются наработки ведущих представителей постмодернизма в исследовании символических структур политики. Показано, что именно постмодернистское понимание механизма формирования политического порядка в обществе через техники социосемиозиса как создания безграничных сетей социальных коммуникаций приближает современный политикум к пониманию политико-управленческого потенциала символа как составляющей социального пространства и детерминанты политического развития.*

Ключевые слова: *символ, политический порядок, постмодернизм, симулякр, гиперреальность.*

Annotation: *the developments of lead representatives of postmodernism in study of symbolic structures of politics are analyzed. It is shown that exactly postmodern understanding of the mechanism of formation of the political order in society through the creation of a technology semiosis social semiosis as the endless networks of social communication brings a modern politicum to understanding the political and administrative potential of the symbol as a component of social space and determinant of political development.*

Key words: *symbol, political order, postmodernism, simulacrum, hyperreality.*

Практикам від політики добре відомо, що символ, будучи невід'ємною складовою духовного, культурного, ідеологічного, політичного життя суспільства, традиційно відіграє роль засобу інтеграції та мобілізації людських спільнот. Такий величезний креативний потенціал і спроможність народжувати нові смисли, що ведуть до переформатування простору соціально-владних відносин, актуалізують вивчення природи символу як феномену політичної реальності та інструменту політико-управлінського впливу. Це потребує формування специфічного наукового інструментарію дослідження символу як категорії політичної теорії. Утім, правомірним буде відзначити, що, як предмет інтелектуальної рефлексії, символ має тисячолітню історію. У контексті виявлення смислових навантажень та сфер вживання понять «символ» та «символічне» в гуманітарному дискурсі її можна поділити на два періоди: філософський (V ст. до н.е. – сер. XIX ст.) та емпіричний (сер. XIX ст. – поч. XXI ст.). Причому саме на останній припадає активізація наукового інтересу до символу як складової соціально-політичних взаємин. На наше переконання, протягом останніх століть склалися дві магістральні системи теоретико-методологічних установок на вивчення символу та його ресурсного потенціалу як інструменту регуляції політико-владних відносин: соціокультурна та соціоконструктивістська.

В основу першої покладено підготовлене раціоналізмом та естетичною думкою Просвітництва відокремлення символу як культурної дефініції і його наступна редукція до поняття знаку та симулякру. Окреслена тенденція

розвивалася у трьох напрямах, які ми пропонуємо визначати як соціоантропологічний, культурософський та інтерпретативний. Так, у межах соціоантропологічного напряму символ розглядається як іманентна властивість людської природи (Ф. Боас, К. Гірц, Е. Дюркгейм, М. Мід, Е. Тейлор, Л. Уайт, Дж. Фрезер, З. Фрейд, К. Г. Юнг та ін.). Як ключовий чинник історичного розвитку та основа існування соціальної реальності символічна активність людини розглянута у роботах, що належать на культурософського напряму (Е. Касірер, Г. Коген, М. Мамфорд, М. Хайдегер, О. Шпенглер, К. Ясперс тощо). Якостями інструменту смислоутворення та означення у соціальному світі символ наділяється у дослідженнях, виконаних у межах інтерпритативного напряму (Г. Гадамер, Е. Гуссерль, У. Еко, О. Лосєв, Ю. Лотман, П. Рикер та ін.).

На противагу тлумачення символу як феномену, похідного від культури, де остання виступає особливим зрізом реальності, який проявляється у символічних формах (мові, міфі, мистецтві, науці тощо), соціоконстуктивістська парадигма бачить у символі автономне джерело та дієвий інструмент формування власне соціально-політичного порядку. Дослідницький арсенал соціоконстуктивізму склали фундаментальні течії сучасного гуманітарного знання. Так, структуралізм та постструктуралізм наділяє символ статусом універсалії дискурсу (Р. Барт, Ж. Лакан, К. Леві-Стросс, Е. Ортига, М. Фуко та ін.). Представники структурного функціоналізму (І. Льюіс, Б. Малиновський, М. Мосс, А. Редкліфф-Браун та ін.), теорії соціального обміну (П. Блау, Дж. Хоманс та ін.), школи символічного інтеракціонізму (Г. Блумер, М. Кун, Дж. Г. Мід, Т. Шибутані тощо) характеризують символи як соцієтальні модуси існування і дії.

Утім, на нашу думку, остаточне перенесення символу як предмету теоретико-методологічного осмислення із площини, що задається координатами «означаюче – означуване», у сферу політичного, відбулося у межах соціотворчих трактовок символічного, представлених школами політичної комунікативістики (Ж. Дельоз, Ж. Ліотар, Н. Луман, Ю. Хабермас та ін.), соціодраматургії (К. Берк, Е. Гофман, Х. Данкен, Дж. Мак-Колл та ін.) та постмодернізму (П. Бергер, Ж. Бодрійар, П. Бурдьє, Е. Гіденс, Н. Еліас, Т. Лукман, А. Щюц та ін.). Враховуючи те, що на сьогодні саме дані наукові напрями задають траєкторії дослідження символічного зрізу політики, актуальність систематизації знань про соціотворчий потенціал символу та їх контекстуалізація у царині політичної теорії не викликає сумніву.

Метою цієї статті є визначення внеску постмодерністської думки у розвиток вчення про символічні структури соціального та їх роль у формуванні політичного порядку через творення безмежних мереж соціальних комунікацій.

До видатної плеяди авторів XX – поч. XXI ст., які намагаються осягнути соціальну реальність не як об'єктивну даність, а як сконструйовану, без сумніву належать такі мислителі постмодерністського толку, як П. Бергер, Ж. Бодрійар, П. Бурдьє, Е. Гіденс, Ж. Дельоз, Н. Еліас, Т. Лукман та ін.

Так, завдяки працям Ж. Бодрійара у сферу дослідження політичного вводиться дефініція «симулякр» (від лат. *simulo*, «робити вигляд, удаватися»). У його інтерпретації симулякр – це знак, який не має означуваного об'єкту у реальності, це копія без оригінала, це репрезентація того, що не існує. Симулякр відтворюється у процесі імітації, симуляції реальності, а результатом цього процесу стають а) копія, б) функціональний аналог та в) гіперреальність**.** Остання належить до третього порядку симулякрів і є прикметою сучасної ситуації («ери гіперреальності»), що включає такі феномени, як гроші, мода, громадська думка [2]. Вони функціонують за принципом символічного обміну, в наслідок якого сьогодні у суспільстві споживання, де сформувалися надлишкові знакові потреби, домінує «тотальна ідеалістична практика», яка за відомим порогом вже не має нічого спільного із задоволенням потреб або з принципом реальності [3, с. 168].

За Ж. Бодрійаром, усе вирішується означенням через річ. І якщо у «доспоживчих» суспільствах речі, хоч і були символами («розпізнавальними знаками») багатства, статусу, престижу, але відігравали допоміжну паралельну роль по відношенню до інших знакових систем (геральдики, номінації, титулування, уніформи тощо), то у суспільстві споживання усі інші системи розпізнавання суцільно поглинуті системою речей. Отже, Протагорівську формулу «Людина є мірою усіх речей» змінила сентенція Ж. Бодрійяра: «Річ є мірою людини». У такому перегорнутому світі, де за категоріями марксизму, «надбудова» визначає «базис», головним призначенням праці стає не виробництво, а соціалізація її суб'єкта. Аналогічна ситуація складається і у сфері політики, де представницькі органи влади вже нікого не представляють, а симулюють ідею народовладдя. Таким чином, у епоху втрати реальності її останнім бастіоном залишається смерть («оскільки вона не має споживчої вартості») [2]. І саме на смерті як фантазмі, як уявленні, заснована будь-яка влада, в тому числі й влада політична. За попередженням філософа, необмежаний семіозіс симулякрів, що охопив суспільство зразка кінця XX – початку XXI ст. (війна 1991 р. у Перський

затоці – як симулякр) може призвести на перетворення гиперреальності у єдину самодостатню реальність.

У інтерпретації Ж. Дельоза «симулякр» є «системою, в якій відмінне співвідноситься з відмінним через посередництво самої відмінності» [5, с. 334]. Заперечуючи Платонівську традицію надавати реальним речам та феноменам статус малозначущих та блідих копій «вищих», «ідеальних» прекрасних прообразів, Ж. Дельоз наголошує: усе стало симулякром. «Річ – це сам симулякр, симулякр – це вища форма; труднощі для кожної речі полягають в досягненні свого власного симулякра, його стану знака, погодженого з вічним поверненням» [5, с. 91]. Підкреслимо, що під симулякром розуміється не проста імітація, але, перед усім дія, «у силу якої сама ідея зразка або особливої позиції спростовується, відкидається» [5, с. 93]. Таким чином, Ж. Дельоз формує підвалини розуміння соціосимеозіса як ключового механізму породження соціальних смислів у добу постіндустріального суспільства і, разом із Ж. Бодрійаром, обґрунтовує уявлення про символ як дисгармонізуючий фактор політичної реальності.

Власну версію соціоконструктивізму розробив П. Бурдьє. Його концепція «структуралістського конструктивізму» базується на двох ключових припущеннях. Згідно з першим, структуралістським, «в самому соціальному світі... існують об'єктивні структури, незалежні від свідомості й волі агентів, здатні спрямовувати чи придушувати їхні практики або уявлення» [4, с. 181]. Згідно з другим, конструктивістського, «існує соціальна ґенеза схем сприйняття, мислення й дії, що є складовими частинами габітусу та... соціальних полів» [4, с. 182], де габітус – це структури людської суб'єктивності («історія тіла, що здійснилася»), а соціальне поле – історія, об'єктивована у формі інститутів («історія речі, що здійснилася»). Іншими словами, конструктивізм П. Бурдьє розуміє соціальний світ й, зокрема сферу політики як його невід'ємну складову, як дії людей, обумовлені життєвим досвідом й процесом соціалізації, що формують соціального агента як істино практичного оператора конструювання об'єктів. Отже, за П. Бурдьє, головним механізмом конструювання соціального світу є перманентна зустріч та взаємодія габітусу та поля, в результаті чого формується специфічний різновид влади, яку соціолог назвав «символічною». Визначаючи зміст цього поняття він вводить у науковий обіг дефініції «політичний фетиш», «символічний вплив», «символічне домінування», «символічний капітал». Причому остання категорія є ключовою для розуміння всієї концепції П. Бурдьє.

Полісмислова структура символів підказала П. Бурдьє ідею про те, що головний капітал постіндустріального суспільства за своєю природою є символічним. Під ним соціолог розуміє складну констеляцію ресурсів освіти, престижу, публічного впливу, репутації, популярності, суспільного визнання тощо. Утім, на відміну від фінансового капіталу, який можна сформувати та позбутися за досить нетривалий час, придбання символічного капіталу потребує затрати частини людського життя. Але й використовують символічний капітал довгостроково. Увібрав у себе все різноманіття соціокультурних відмінностей, символічний капітал стає вирішальним фактором у визначенні позиції людини в соціальному просторі. За П. Бурдьє, символікою насичений увесь соціальний простір і вся поведінка людини. Причому, мова йде не тільки про «зовнішні» символи – прапори, герби тощо, але й про символіку «внутрішню», яка міститься в діяльності й у тканині пізнавальних та інших образів, пов'язаних з мовою в широкому сенсі. На думку П. Бурдьє, ці символічні системи породжують більше «дивідендів», аніж «інвестованим» концептуальним капіталом. Тобто символ відбиває ситуацію, яка не встигнула вилитися в конкретні знання, образи тощо. Отже, символ є основним структуроутворюючим елементом діяльності й пізнання. Запропонований П. Бурдьє підхід допомагає осмислити специфіку функціонування символіки, процес перетворення її в суспільну силу, що впливає на свідомість людей, а також виявити механізми соціокультурної динаміки, людської творчості й творення.

Досліджуючи феномен символічного капіталу П. Бурдьє розкриває таємний потенціал символічної влади. На його переконання, символічна влада конституює даність через мову, яка примушує людей бачити та вірити, що підтверджує, або трансформує бачення світу, і тим самим впливає на світ. «Це майже магічна влада, що надає можливість здобути еквівалент того, що здобувається силою фізичною, або економічною» [11, с. 170]. Символічна влада у П. Бурдьє – це особливий спосіб завоювання та закріплення влади, при якому у процесі змагань за «право встановлювати ієрархію принципів ієрархії» [12, с. 410] використовуються різноманітні риторичні прийоми, відбувається експлуатація самих різноманітних образів, здійснюються спроби монополізації колективної істини.

Таким чином, клас управлінців реалізує символічну владу через символічне насильство, під яким розуміють опосередковане примушення до певного типу політичної культури, електоральної поведінки та соціальних практик.

Звідси, розпорядники символічного капіталу є основними замовниками ідеологічної продукції. У свою чергу, механізм перетворення суб'єктів політичного та державного управління на суб'єкти символічного домінування полягає у забезпеченні підтримки широких мас у виборчих кампаніях та закріпленні подальшого процесу легітимації влади через використання потенціалу політичної міфології та через звернення до арсеналу прийомів символічного конструювання (образ культурного героя, образ майбутнього, дихотомія «свій – чужий» тощо). У результаті, у масовій свідомості суб'єкти символічного домінування (Президент країни, лідери політичних партій, керівники регіонального рівня, тобто усі ті, хто отримує владу шляхом делегування) перетворюються на політичні фетиші. При цьому і політичні об'єднання, і окремі лідери відіграють дві ролі: пасивну та активну. Перша (пасивна) полягає у позначенні існування своїх довірителів. (Наприклад, Президент країни, підтриманий більшістю населення; спікер парламенту, обраний певною кількістю голосів народних депутатів тощо). Друга (активна) функція полягає у конструюванні різноманітних символів влади та їх експлуатації. У цілому, будь яке політичне рішення або дія політичних фетишів можуть бути визначеними як символічний акт. Аналогічні технології символізації працюють й у сфері регіональних відносин. Так, мер міста, обраний його населенням, перетворюється на тимчасовий політичний фетиш, активна функція якого проявляється зокрема у діях щодо присвоєння символів, які використовує центральна влада (гімн, герб, офіційна номінація, нагородження тощо).

Отже, П. Бурдьє дійшов до висновку, що символічна влада в постіндустріальному суспільстві споживання набуває статусу впливового фактору соціально-владних відносин [12, с. 405-411].

На відміну від структуралістського конструктивізму П. Бурдьє, А. Щюц, фундатор ідеї феноменологічного конструктивізму [6, с. 136] і його послідовники П. Бергер та Т. Лукман намагаються осмислити соціальний світ у його виключно людському вимірі з позицій практично діючих та конституюючих себе та себе у світі індивідів. На думку австрійського соціолога, будь-які факти з різних сфер реальності («життєвого світу» як світу повсякденності в уявленнях пересічних громадян та об'єкт, на який спрямована свідомість, як світ, що передує науковій рефлексії з одного боку, і «соціальної реальності» як сукупності культурних об'єктів та соціальних інститутів, у межах якої формуються природні установки звичайної людини, з другого), можуть трактуватися або як знаки, або як символи. У першому випадку вони входять у цілісну систему, яка представляє собою окрему сферу реальності, як сформовану закінчену область значень, а в другому – виводять за межі даної системи, вказуючи на іншу – трансцендентну по відношенню до неї реальність. І саме через процеси символізації, які А. Щюц розуміє як типізацію та ідеалізацію, відбувається набуття пересічною людиною соціального досвіду, який визначає її модель спілкування зі світом [7-8].

Продовжуючи розвиток ідеї А. Щюца про «інтерсуб'єктність» світу, який, за суттю, є результатом конструювання людської свідомості, П. Бергер та Т. Лукман визначають суспільство як суб'єктивну реальність, інтеріорізовану через соціалізацію. Суспільство в уявленні П. Бергера та Т. Лукмана – це безперервний та діалектичний процес, зміст якого полягає у тому, що люди через пізнання світу створюють його, а створюючи світ його пізнають [1]. Матрицею соціальних уявлень, за П. Бергером та Т. Лукманом виступають символи, які через соціальну комунікацію структурують певну соціальну реальність.

Як основний елемент соціальної взаємодії та соціальної реальності розглядають услід за А. Щюцем, П. Бергером та Т. Лукманом соціоконструктивний потенціал символу Н. Еліас (*символічні структури повсякденності*) [9], Е. Гідденс (*символ – складова соціального простору*) [14-15], Х. Дункан (*символ – ключовий механізм соціальної інтеграції та ієрархізації суспільства*) [13] тощо.

Таким чином, постмодерністський напрям дослідження символічного зрізу політики намагається подолати обмеженість інтерпретативного та структуралістських підходів, так як перший тяжіє до суб'єктивізму та зайвої психологізації, а другий виокремлює людську індивідуальність із анонімних символічних структур і перетворює живу людину на безособову структуру. Крім того, відштовхуючись від напрацювань, виконаних у рамках комунікативістики та соціотворчого підходу, які намагаються пояснити, яким чином суспільство у результаті індивідуальних та колективних дій може змінюватися, визволяючись від панування анонімних сил, породжених самим суспільством, та яке місце у соціальній взаємодії займають системи «символічних цінностей», що виступають знаряддями «символічного панування» та «символічного насильства», постмодернізм наділяє символ властивостями інструменту відтворення гіперреальності – суб'єктивної реальності як єдино можливої форми існування постсучасного суспільства. І саме таке розуміння механізму формування політичного порядку у суспільстві через техніки соціосеміозіса, як створення безмежних мереж

соціальних комунікацій, наближує сучасний політикум до освідомлення політико-управлінського потенціалу символу як складової соціального простору та детермінанти політичного порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бергер П Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. – М.: «Добросвет», 2000. – 387 с.
3. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. – М.: РУДОМИНО, 1999. – 224 с.
4. Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть // П. Бурдье Начала; пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 191-207.
5. Делёз Ж. Различие и повторение / Ж. Делёз; пер. с фр. – СПб.: Петрополис, 1998. – 384 с.
6. Мартинюк І. Символічна реальність: методологічні підходи та практичний досвід вивчення / І. Мартинюк, Н. Соболєва // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – Вип. 3. – С. 126-146.
7. Щюц А. Проблемы природы социальной реальности // Щюц А. Избранное: Мир, светящийся смислом; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 401-530.
8. Шюц А. Смысловое строение социального мира // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смислом; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 687-1022.
9. Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас; пер. с нем. – СПб. – М.: Праксис, 2001. – 336 с.
10. Baudrillard J. La Guerre du Golfe n'a pas eu lieu / J. Baudrillard. – P.: Galilee, 1991. – 99 p.
11. Bourdieu P. Language and Symbolic Power / Bourdieu P. – Cambridge: Harvard University Press, 1991. – 320 p.
12. Bourdieu P. Sur le pouvoir symbolique / P. Bourdieu // Annales. Economic. Societe. Civilisations. – 1977, № 3. – P. 405-411.
13. Duncan H.D. Symbols in society / H. D. Duncan. – N.-Y.: Oxford University Press, 1968. – 278 p.
14. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration / A. Giddens. – University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1986. – 402 p.
15. Giddens A. New Rules of Sociological Method: a Positive Critiques of Interpretive / A. Giddens. – Sociologies. Polity Press, Cambridge, UK, 1997. – 179 p.

СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ»

Віра ДАБІЖА, старший викладач кафедри міжнародної інформації Університету «Україна»
Денис КІСЛОВ, кандидат політичних наук, доцент кафедри маркетингу та реклами Київського національного торговельно-економічного університету
УДК 316.6:334.02:103.1

Анотація: *у статті розглянуто основні підходи до визначення понять «комунікація» та «політичні комунікації» в сучасному науковому дискурсі й надано їх порівняльний аналіз.*
Ключові слова: комунікація, політика, комунікаційна політика, політичні комунікації, інформація.

Аннотация: *в статье рассмотрено основные подходы к определению понятий «коммуникация» и «политические коммуникации» в современном научном дискурсе и подано сравнительный анализ этих определений.*
Ключевые слова: *коммуникация, политика, комуникационная политика, политические коммуникации, информация.*

Annotation: *the article describes the main approaches to the definitions «communication» and «political communications» in the modern scientific discourse and the comparative analysis of these definitions is given.*
Key words: *communication, policy, communication policy, political communications, information.*

У сучасних умовах домінування інформаційної складової розвитку суспільства важливого значення набувають контакти між суб'єктами й об'єктами цілеспрямованого політичного дискурсу та впливу, між людьми й інституціями соціального життя, між владою й іншими структурами та організаціями. Налагоджена та стала система зв'язків між людьми й іншими інстанціями в наш час значною мірою забезпечена політичними комунікаціями.

Аналіз попередніх досліджень. Теоретичні основи політичної комунікативістики були закладені дослідженнями Н. Вінера, К. Шеннона, У. Уівера, а також філософськими працями Д. Белла, Г. Блумера, Дж. Гелбрейта, Дж. Гербнера, Н. Лумана, А. Моля, Т. Парсонса, Д. Рисмена, Ф. де Соссюра, А. Тоффлера, Ю. Хабермаса, Р. Якобсона. У витоків політичних комунікацій треба визначити таких дослідників як: Р. Бреддок, Г. Лассуелл, П. Лазарсфельд, М. Маклюен, Р. Парк. Суттєвий внесок в становлення цього наукового напряму зробили західні та російські вчені: Е. Аронсон, Ю. Буданцев, Б. Грушин, Б. Макмайер, Т. Іларіонова, В. Конецька, Ю. Петрунін, А. Соловйов, Ф. Шарков та багато інших фахівців. Активні розробки в цьому напрямку ведуть українські вчені: О. Дубас, О. Зернецька, Ю. Ганжуров, Г. Почепцов, В. Різун, М. Сомов, Ю. Шайгородський та інші фахівці.

Невирішені раніше питання частини загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість публікацій дотепер залишаються невирішені деякі підходи до визначення понять «комунікація» та «політичні комунікації».

Мета публікації. Провести порівняльний аналіз різних дослідницьких та нормативних енциклопедичних джерел, в яких формулюються поняття «комунікація», «політика», «політичні комунікації», виробити підходи до з'ясування сутності поняття «політичні комунікації» та відобразити рівень сучасної наукової дискусії щодо цієї проблеми.

Основна частина. Початком наукових досліджень щодо визначення феномену політичних комунікацій варто вважати розробки з аналізу діяльності військово-пропагандистських служб, які з'явилися в провідних країнах світу в період Першої світової війни [1]. Але фундаментальні праці почали поширюватися значно пізніше – вже під час Другої світової війни в середині 40-х років XX ст. Цей процес набув бурхливого розвитку з 50-х років XX ст., що збігається у часі зі світовим становленням загальної теорії комунікації.

Сучасний науковий дискурс щодо визначення поняття «політичні комунікації» актуалізувався наприкінці XX ст. і продовжується дотепер у зв'язку з осмисленням природи політико-комунікаційних процесів в умовах інформаційно-технологічної революції та третьої хвилі глобалізації. Ці процеси поєдналися з прискоренням розвитку світових Мережевих систем.

З'ясування сутності та понятійного змісту категорії політичних комунікацій треба вести з аналізу її складових, насамперед, комунікації, як родового поняття. Сучасне вживання поняття «комунікація» має чимало визначень як загальнонаукового, так і різних галузевих спрямувань.

Порівняльний аналіз значної кількості визначення поняття «комунікація» свідчить про те, що тривалий пошук досконалої форми концепції цієї категорії з позиції формальної

логіки, наукознавства, а також існуючих поглядів у філософії, соціології, політології, психології, в інформатиці та в інших наукових дисциплінах ще триває. На межі XXI ст. виникла та існує й зараз тенденція до диференціації принципів видових ознак цього предмета дослідження з позицій різних галузей знань [2, 3]. Такі тенденції диференціації поняття комунікації пов'язані з профілюючою орієнтацією дослідницьких пошуків. За Ю. Ганжуровим і М. Назаровим умовно ці тенденції можна поділити на медіа-орієнтовані та соціально-орієнтовані [1, 2]. А також, на наш погляд, варто виділити ще й такі диференціації: філософсько-орієнтовані, інформаційно-орієнтовані, економічно-орієнтовані та управлінсько-орієнтовані. Встановлені диференціації дозволяють узагальнити групи визначень поняття комунікації за її основними видовими ознаками та систематизувати ці дані у вигляді, що показані в таблиці 1.

У всіх із приведених в таблиці 1 тенденцій та підходів є своє раціональне зерно. Але в умовах становлення і формування інформаційного суспільства соціально-політична спрямованість поняття «комунікація» стає все більш актуальним завданням. Саме це виводить поняття комунікації на розуміння категорії «політичні комунікації» [4].

Таблиця 1

Порівняльний аналіз визначення поняття «комунікація» в сучасному науковому дискурсі

№ п/п	Тенденція, підхід	Формулювання визначення	Автор, джерело
1	2	3	4
1.	**Філософсько-орієнтована** 1.1. загальний	– людська взаємодія у світі	Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 291
	1.2. філософський практичний	– ознака конструктивної взаємодії особистостей, соціальних груп, націй та етносів, яка розгортається на основі толерантності і порозуміння	
2.	**Соціологічно-орієнтована** 2.1. соціологічний	– механізм за допомогою якого стає можливим існування і розвиток людських відносин – всі символи розуму разом із способами їх передачі в просторі,що збережені у часі	Кули Ч. Общественная организация // Тексты по истории социологии XIX-XX веков. Хрестоматия. – М.: Наука, 1994. – С. 379
	2.2. соціально-інформаційний	– спілкування, передача інформації від люди-ни до людини	БСЭ. 3-е изд. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1973. – Т. 12. – С. 527
	2.3. соціально-смисловий	– смисловий, ідеально-змістовний аспект соціальної взаємодії	Энциклопедия социологии / [Под ред. М. П. Жданова] htth// slovari. yandex.ru
	2.4. практичний, багатозначний	– переміщення чого завгодно у часі та просторі; – передача, повідомлення, інформація, спілкування, зв'язок; – відомості, листування, послання; – засіб обміну інформацією	Кравченко С. А. Социологический енциклопедический англо-русский словарь. – М.: ООО Изд-во «Астрель», 2004. – С. 174
3.	**Інформаційно-орієнтована** 3.1. загальний	– процес перекодування вербальної у невербальну та невербальної у вербальну сфери	Почецов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: «Рефлбук», К.: «Ваклер», 2002. – С. 14
	3.2. інформаційний	– процес прискорення обміну інформацією	Почецов Г. Г. Стратегические коммуникации // Стратегические коммуникаци в политике, бизнесе и государственном управлении. – М.: Альтер-пресс, 2008.
	3.3. інформаційно-світоглядний	– спілкування та передача інформації, засіб формування світогляду і громадської думки широких мас, пропаганда, реклама та агітація	Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технологія, техніка, паблік рилейшнз. – К.: МАУП, 2005. – С. 3
		– процес обміну інформацією; передавання інформації (від communico – роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь)	Гондюл В. П. та ін. Інформатика та обчислювальна техніка. Короткий тлумачний словник. – К.: Либідь, 2000. – С. 152

Закінчення таблиці 1

4.	**Медійно-орієнтована** 4.1. координаційний	– взаємодія між гравцями, такий обмін, який забезпечує кооперативну взаємодопомогу, роблячи можливою координацію дій великої складності	Основы теории информа-ции / [под ред. М. А. Васи-лика.]. – М.: Гардарики, 2006. – С. 6
	4.2. медійний	– опосередкований через ЗМІ специфічний обмін інформацією, процес передачі емоційного та інтелектуального змісту	Основы теории информации / [под ред. М. А. Василика]. – М.: Гардарики, 2006. – С. 11
5.	**Економічно-орієнтована**	– процес передачі і отримання обігу, в якому беруть участь дві сторони: виробник і аудиторія	Дойль П., Штерн Ф. Маркетинг менеджмент и стратегии. – СПб.: Питер, 2007 – С. 317.
6.	**Управлінсько-орієнтована** 6.1. змістовний	– змістовний аспект соціальної взаємодії, акт або процес взаємодії між двома чи більше соціальними об'єктами шляхом безпосереднього спілкування й обміну інформацією з використанням відповідних заходів	Мельник А.О. та ін. Державне управління. – К.: Знання, 2004. – С. 329
	6.2. спільницький	– акт спілкування, зв'язок між двома або більше індивідуумами, заснований на взаєморозумінні; повідомлення інформації однією особою іншій або ряду осіб	Мельник А.О. та ін. Державне управління. – К.: Знання, 2004. – С. 317

Таким чином поняття «комунікація» як науковий, практичний та правовий термін і самостійним напрям досліджень своїм останнім черговим народженням зобов'язане XX ст., хоча вивчення реальних проблем комунікації було започатковано ще Платоном [5]. Саме слово походить від латинського «communicatio», що означало дуже широку гаму понять: повідомлення, зв'язок, передача, бесіда, розмова, сполучення, а також – робити спільним, спілкуватися тощо [6]. Згодом це слово, з одного боку, набуло більш широкого загальнопонятійного змісту, а з іншого – отримало більш вузькі галузеві й прикладні тлумачення. Це сталося тому, що комунікація в широкому розумінні – це одна з основ людської діяльності, і одночасно, це слово є конкретним терміном в багатьох наукових дисциплінах, в техніці, технологіях, в різних галузях господарської діяльності людини [7, 8].

В середині XX ст. філософська думка була спрямована на розвиток комунікативної теорії, яку деякі дослідники ставлять в основу будь-якої спільноти, в тому числі, держави, цивілізацій і надцивілізацій, нових культурологічних, медійних та мережевих структур. Зокрема, нові парадигми філософських, психологічних і соціологічних теорій пов'язують такі поняття як: «буття», «свідомість» та «комунікація» в єдину систему послідовно визначених та найважливіших у творенні основних напрямків сучасної філософської думки [9, 10].

Сучасні фахівці різних цивілізаційних шкіл та культурологічних напрямів визначають, що в наш час формулюється глобальна парадигма для XXI ст., яке вважається ними «століттям комунікативного простору», щодо якого необхідне нове «детальне філософське осмислення» на основі цілого спектра нових методологій задля його поглибленого вивчення [11].

Різні автори багатьох галузей знань принципово по-різному тлумачать зміст поняття комунікації, використовуючи цей термін в багатьох працях з політичних, соціологічних, психологічних, філософських, біологічних, технічних та економічних наук [7, 12, 13]. Деякі автори вбачають цілу структуру підходів до визначення понятя «комунікація», розробляють структуру класифікації цього терміна тощо. Серед таких підходів виокремлюють наступні:

– інформаційний;
– лінгвістичний;
– фізичний;
– філософський;
– психологічний;
– соціальний;
– економічний;
– технічний [6, 8].

Окрім того, виділяють чотири основні функції комунікації, які також є характерними зокрема і для політичних комунікацій. В узагальненому вигляді це такі функції:

а) інформативна – передача істинних або хибних даних;

б) інтерактивна – спонукальна форма взаємодії між людьми, у тому числі, переконання, узгодження тощо;

в) перцептивна – сприйнятлива щодо розуміння один одного та знаходження порозуміння;

г) експресивна – збуджувальна або мінлива щодо характеру емоційних переживань [13, 14].

К. Дойч відмічає, що чим організованіше стає суспільство в цілому, тим швидше і більше зростає потреба в комунікації, як «соціально стандартизованій системі символів», що включає, на його погляд, мову і будь-яку кількість інших додаткових кодів: малярство, рахування, абетки тощо. Коди при цьому містять у собі інформацію, що зберігається в матеріальних засобах її збереження, в тому числі, в бібліотеках, редакціях, ЗМІ, видавництвах, скульптурі, шляхових знаках та розмітках, різних базах даних тощо [15]. Комунікація розглядається як система зв'язування відносин між індивідами, індивідами і суспільством, індивідами й інституціями, суспільством і державою, індивідами і державами тощо. Окрім того, що комунікації забезпечують передачу, обробку та трансформацію інформації з усіма їх функціями, вони ще формують, за визначенням В. Бебика, «ауру комунікації», яка поки що не піддається методам формалізації текстовими знаками, але постійно відчувається на тонких біоенергетичному, глибинно-психологічному та інтуїтивному рівні [16, с. 33]. Це також зв'язок між людино-машинними системами та їхніми елементами, складовими тощо; це – зв'язок між реальним і віртуальним; це методи та засоби зв'язків і взаємодії, обмінів даними, в тому числі, в автоматичному режимі [17].

Таким чином, поняття комунікації постійно збагачується новими рисами та суттєвими ознаками і тому потребує постійного осмислення, періодичного доповнення й уточнення. Виникає необхідність вдосконалення цього визначення та його складових. Особливо це стосується різних видових понять, таких як: політичні, соціальні, масові, маркетингові та інші комунікації.

З наведених у таблиці 1 визначень може бути встановлено, що феномен комунікації визначається такими основними ознаками як:

– стан;
– система;
– процес;
– засіб зв'язку;
– засіб переміщення;
– діяльність тощо.

Універсалізація поняття комунікації в принципі неможлива, як і таких загальних понять: політика, міжнародні відносини, інформація тощо. Окрім того, на сьогодення здійснилося відокремлення таких понять як «комунікація», «інформація» та «спілкування» тощо в межах своїх істотних ознак в логічному та онтологічному вимірах.

Не розглядаючи принцип формування та визначення вищезгаданих і споріднених з комунікацією понять, лише вкажемо, що вони є самостійними тому, що спілкування здійснюється через комунікації як соціальний або природній акт. Інформація – це така субстанція, що може циркулювати в комунікаційних системах відповідного призначення, а комунікації здійснюють функцію їх зонування. Тому деякі визначення комунікації, наприклад, не є адекватними й коректними в науковому сенсі сучасного дискурсу або є застарілими. Якщо залишити тільки адекватні сучасному розумінню феномену комунікації основні та істотні ознаки загального характеру, то можна презентувати наступне визначення цього поняття.

Комунікація – це природно-соціальний феномен, який у глобально-космічному вимірі є складним, багаторівневим симбіозом людино-технічних систем, мережевих систем, зв'язків і процесів пересування будь-чого та будь-кого у часі й просторі, у тому числі, передача, розповсюдження, прийом і збереження символів штучно-природного походження всіх форм буття.

Складовими загальної комунікації виступають галузеві, спеціальні, технологічні та інші комунікаційні потоки (напрямки) різних сфер людської життєдіяльності, у тому числі, політичні, масові, наукові, соціальні, управлінські комунікації та їхні комбінації й різновиди. Формулювання визначень щодо комунікаційних напрямів варто здійснювати за єдиною методологічною основою.

У межах цієї статті визначальною виступає такий різновид комунікації як «політичні комунікації». Кожна політична система, як і кожна політична сила, розгортає власну мережу політичних комунікацій відповідно до своїх можливостей, ресурсів і потреб. При цьому політичні комунікації таких систем і мереж безпосередньо залежать від рівня соціально-політичного розвитку, технічного, технологічного та культурологічного стану суспільства. Базова ідеологія політичної системи, незалежно від того є вона визначеною або невизначеною, в цілому буде обов'язково впливати на політичні комунікації (держави, регіону, нації, партії тощо).

Політичні комунікації як поняття та категорія повинні надавати постійні та перманентні відповіді на виклики сучасності, що є наслідками від динамічних трансформацій суспільних відносин, кризових явищ та невизначеностей. Суперечності складних суспільних процесів обумовлюють принциповий науковий дискурс і навколо поняття «політичні комунікації». Вони, з одного боку, є продовженням дискурсу навколо поняття «комунікація», а, з другого боку, є результатом досліджень феномену політичних комунікацій як поняття та категорії. Їх вивчення повинно рухатись одночасно з двох боків: як з позиції родового поняття «комунікація»,

яке розглянуто вище, так і з позиції визначення поняття «політика».

Політика, як суспільне явище, стосується широкого кола проблем і конкретних завдань досягнення політичної влади: формування та функціонування політичних організацій; забезпечення політичної діяльності суспільства, політичних партій, громадських організацій; встановлення взаємовідносин поміж собою суспільних класів, соціальних груп і еліт у державі та в цих організаціях; підтримка міжнародних відносин і правових питань свободи, прав і обов'язків громадян тощо.

Варто погодитися з визначенням політики у загальному вигляді в трактуванні Ю. Шайгородського як «сукупності знань, ідей, дій, результатів розкриття сутності політичного життя, механізмів його організації й контролю над політичним життям суспільства і держави у внутрішньому та зовнішньому вимірах» [18, с. 31]. Таке, дещо абстрактне, визначення дозволяє розглядати й політичні комунікації з позиції виконання ними основних функцій, що обумовлені приведеним вище визначенням, у тому числі, фактором боротьби за владу, а також боротьби за вирішення політичних конфліктів, ролі держави у відношеннях соціальних структур (класів, прошарків, верств, груп населення тощо), політичних партій та управлінських структур суспільства, а також особистостей.

Вказане визначення не суперечить існуючим трактуванням політики, а саме:

– як відносини між класами, соціальними групами, партіями, угрупуваннями щодо специфічної боротьби за владу;

– як ототожнення її з іншими соціальними явищами (планування, влада, держава тощо);

– як пояснення її сутності через функції – управління, збереження системи, ведення воєн, підтримання порядку та міждержавних відносин, контролю тощо;

– як визначення її через цілі, інтереси тощо [6, 8].

Усі зазначенні трактування розкривають аспекти політики, але не є цілісними і тому не можуть бути універсальними [18]. Отже політичні комунікації теж охоплюють усі ці вказані аспекти політики, а також здійснюють функцію їх взаємодії з економікою, соціологією, релігією, психологією тощо через відповідні видові комунікації (економічну комунікацію, психологічну комунікацію тощо).

Окрім того, деякі вітчизняні дослідники, зокрема Л. Балабанова та О. Крутушкіна розробили узагальнені схеми визначення терміна «комунікація» з кількох джерел, але все одно з відповідним галузевим (економічним) спрямуванням [19].

Таблиця 2

Порівняльний аналіз визначення поняття «політика» в сучасному надновому дискурсі

№ п/п	Тенденція, підхід	Формулювання визначення	Автор, джерело
1	2	3	4
1.	**Політично-орієнтований**		
	1.1. політичний	– одна з найважливіших сфер життєдіяльності, суспільства, взаємин різних соціальних груп та інвалідів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень	Політика: Підручник / [За ред. О. Бабкіної, В. Д. Горбатенка]. – К.: «Академія», 2006. – С. 561
	1.2.політико-безпековий	– діяльність з урегулювання комплексу стосунків: зовнішніх – між елементами політичної системи, між владою і громадянами, між різними політичними та суспільними групами, об'єднаннями та їх лідерами, між соціальними прошарками, класами, національними і релігійними спільнотами тощо; – питання і події громадського та державного життя; – сукупність методів і засобів, що застосовують для досягнення цілі	Циганов В. В. Політична безпека і безпечна політика: складові, ознаки, стан, тенденції. – К.: Ніка Центр, 2006. – С. 94
	1.3. політологічний	– організаційно-регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання і реалізацію влади задля здійснення власних запитів і потреб	Горбатенко В. П., Шемшученко Ю. С., Бабкіна В. Д. Політологічний словник. 2-е вид. – К.: – Генеза, 2004. – С. 497–498

Продовження таблиці 2

2.	**Загальна** 2.1. багаторівневий	– форми державного урядування; – відносини між класами; – панування, що пов'язане з використанням влади; – управління, впорядкування суспільного життя; – система принципів і норм регулювання життя суспільства взагалі та соціальних груп цього суспільства	Бордов Ю. С. Коротец И. Д. Краткий энциклопедический словарь. – Р-н-Д.: Феникс, 1997. – С. 365–366
	2.2. енциклопедичний	– практика мистецтва або науки керування державами та іншими політичними утвореннями; – мистецтво і наука врядування; – область міжгрупових відносин з приводу використання влади	Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна, А. Макмлана; пер. з англ.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 515
		– участь у справах держави; – діяльність органів державної влади, що відображає соціально-економічний устрій, суспільні відносини в країні; – діяльність класів і політичних партій, що відповідає їх інтересам та становищу	УРЕ. Т. 8, 1982. – С. 370
		– сфера діяльності, що пов'язана з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання та використання державної влади; – улаштування державної влади; – участь в правах держави, направлення держави, визначення форм, задач, змісту діяльності держави	БСЭ. 3-е вид. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия» 1975. – Т. 20. – С. 217
3.	**Лінгвістична** 3.1. загальний	– загальний напрямок, характер діяльності держави, певного класу або політичної партії (у тій чи іншій галузі в певний час)	Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – С. 849
	3.2. державний	– події та питання внутрішньодержавного і міжнародного життя	
4.	**Міжнародно-орієнтована** 4.1. дипломатичний	– колективна або індивідуальна діяльність, що пов'язана з різними формами реалізаціїї владних функцій у вирішенні соціально значущих проблем	Українська дипломатична енциклопедія: у 2- т. / [за ред. Губерського Л. В. та ін.]. – К.: Знання України, 2004. Т. 2. – С. 314, 812
	4.2. політологічний	– процес, у рамках якого люди створюють, зберігають і збагачують норми власного співіснування	Ткач О. І., Костів П. Р. Політологія у термінах і поняттях. – К.: КНУ, 2011 С. 74-75.
5.	**Історико-соціологічна**	– сфера діяльності і сама діяльність класів, націй та соціальних груп, спрямована на те, що охоплює всі види діяльності з самостійного керівництва	Соціологічна енциклопедія. – К.: Академія, 2008. – С. 287

Що стосується безпосереднього політичного дискурсу в країні та за її межами, то визначення поняття «політика» має не менше розбіжностей як по суті, так і в підходах. Починаючи з перекладу трактування політики Аристотелем та закінчуючи врахуванням сучасних політичних реалій, визначення цього поняття теж постійно відновлюється.

Деякі вітчизняні та іноземні монографії, підручники та навчальні посібники навіть уникають безпосереднього визначення політики як поняття чи категорії. Тому в таблиці 2 представлені основні напрями розуміння політики як невід'ємної сфери сучасної людської діяльності.

Аналіз наведених в таблиці 2 визначень політики свідчить, що дискурс відносно цієї категорії теж триває, особливо, серед західноєвропейських вчених. Найбільшого поширення отримало у вітчизняних джерелах визначення

політики, що зустрічається в найбільш авторитетних виданнях. Основні підходи до визначення поняття «політичні комунікації» представлені у вигляді порівняльного аналізу в таблиці 3.

При цьому треба визначити, що термін «політичні комунікації», представлений у множині по аналогії з іншими спорідненими видовими термінами, наприклад, «масові комунікації». Такий підхід достатньо аргументовано з логічних та лінгвістичних позицій обґрунтований у роботах О. Зернецької [20]. Автори розуміють, що представлений метод аналізу не є остаточним, універсальним і тим більше вичерпним. Але такий метод табличних порівняльних співвідношень, що використовувався і раніше з приводу оцінки понятійно-категоріального апарату в різних дослідженнях з багатьох дисциплін, особливо економічних, – дає загальну картину як рівня, так і широти, багатовекторності основних тенденцій розуміння феноменів та явищ, що вивчаються [7, 14, 19].

При розбудові вибіркових визначень поняття «політичні комунікації» використана така сама методологія, як і до аналізу дискурсу щодо понять «комунікація» (таблиця 1) і «політика» (таблиця 2). Варто врахувати, що в деяких джерелах як тотожне розглядається поняття «комунікації політичні» і така практика зараз поширюється, хоча тотожність в цьому випадку є теж дискусійною [20].

Таблиця 3

Основні визначення, що характерні для сучасного дискурсу навколо проблем поняття «політичні комунікації»

№ п/п	Тенденція, підхід	Формулювання визначення	Автор, джерело
1	2	3	4
1.	**Публічно-політична** 1.1. публічний	– публічні дискусії, що ведуться з приводу раціонального розподілу дефіцитних ресурсів, надання комусь легітимної влади, можливості публічної влади використовувати різного роду санкції	Политические коммуникации: учеб. пособ. / [Петрунин Ю. Ю. и др.]; под ред. А. И. Соловьева]. – М.: Аспект Пресс, 2004. – С. 15
	1.2. медійний	– форма здійснення масової комунікації	Кіслов Д. В. Політична безпека масових комунікацій. – К.: «Леся», 2010. – С.47.
	1.3. медіа-політичний	– процес, методи та стан передачі й обміну інформацією між різними частинами політичної системи, політичними силами та структурами, взаємодія між ними, державою, соціумом (включаючи його різні, соціальні групи) та індивідами	Кіслов Д. В. Кадрова комунікація і безпека комунікацій // Державне управління та державна служба зайнятості. – К., 2008. – С. 320–334
2.	**Політологічна** 2.1. загальний	– процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність і надає їй нового значення, форму, громадську думку і політичну соціалізацію громадян	Політичний енцикло-клопедичний словник. – К., 2004. – С. 269
	2.2. соціально-політичний	– процес циркуляції політичної інформації, який структурує функціонування суб'єктів та об'єктів політичної системи та інститутів громадянського суспільства, формує політичну культуру та соціальні настрої громадян	Політична енциклопедія / [під ред. Ю. Левенця, Ю. Шаповала]. – К.: Парлам. вид-во, 2011. – С. 347.
	2.3. політично-соціальний	– процес передання політичної інформації, за посередництво якого інформація циркулює між різними елементами політичної системи, а також між політичною і соціальною системами	Політична енциклопедія / [під ред. Ю. Левенця, Ю. Шапова-ла]. – К.: Парлам. вид-во, 2011. – С. 348.
3.	**Лінгвістична**	– мова політики	Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005.

Удосконалення та збільшення сфери охоплення міждисциплінарних підходів разом з додатковим синтезом різних апаратних елементів розбудови, таблично-описових моделей, надає змогу провести значно ширший, перехресний порівняльний аналіз смислових акцентів як базових понять, так і цільового поняття «політичні комунікації».

Вважається, що сучасний зміст терміна «комунікація» надав у 40-ві роки XX ст. фундатор кібернетики Н. Вінер [21, с. 22]. Але формування саме теорії політичних комунікацій розпочав у той же час К. Дойч. Він вважав, що політична система або політика і є особливою формою інформаційно-комунікаційних обмінів [22, с. 14]. У таблиці 3 представлені основні аспекти формулювань щодо сутності політичних комунікацій західних і вітчизняних дослідників, які працювали над проблемами теорії політичних комунікацій.

У зв'язку з великими розбіжностями у визначенні основних понять в теоріях політичних комунікацій, частина авторів розробок з політичних комунікацій сьогодення (монографій, статей, підручників) уникають безпосередніх і чітких визначень у своїх творах, надаючи лише перелік відомих їм опосередкованих формулювань [23].

Деякі закордонні автори, а також українські фахівці: О. Дубас, М. Сомов та інші намагались описати сутність цієї категорії через різні приклади, історичні тенденції, функції тощо, тобто – опосередковано [22, с. 15, 16; 24, 25].

У авторському баченні **політичні комунікації** – це складна сукупність процесів, методів, актів циркуляції, передачі, обміну та взаємодії між різними елементами політичної системи: державою, політичними силами, громадянським суспільством, групами населення та індивідами тощо, яка формує напрями цивілізаційного розвитку людства.

В умовах підвищення динаміки суспільного розвитку виникає розмаїття політичних систем та поширюються можливості інститутів влади щодо виконання ними управлінських функцій [23]. Отже, в загальних системах спілкування значення та роль політичних комунікацій теж зростає [7, 22, 25]. Політичні комунікації як процес означають, з одного боку, з позиції суб'єкта-комунікатора, – свідоме формування та насичення інформації політичним змістом. А з другого боку, з позиції об'єкта комунікації (індивідів, мас, прошарків і верств суспільства), – навчання усвідомленому сприйняттю, тлумаченню, аналізу та засвоєнню різноманітних політичних повідомлень, у тому числі, політичної кампанії під час виборчих перегонів.

Політичні лідери та органи політичних засобів масової інформації та комунікації (ЗМІ та ЗМК) повинні розглядати політичні комунікації не тільки як засіб PR, а як політичний і економічний імператив розвитку держави, нації, громадян особливо під час формування в країні інформаційного суспільства. Отже, на основі аналізу сучасного наукового дискурсу навколо проблем визначення поняття «політичні комунікації» та складових, що наглядно представлені в таблицях 1, 2, 3, зробимо наступні висновки.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Науковий дискурс щодо понятійно-категоріального апарату політичних комунікацій триває та буде продовжуватись далі, поглиблюватись в процесі розвитку політичних систем.

2. Політичні комунікації, як реальність, постійно вдосконалюються, набувають нових ознак, рис і можливостей. Вони суттєво розширюють дієвість систем державного управління.

3. Суттєве постійне поширення функцій та змістовних основ політичних комунікацій потребує подальших досліджень і наукових розвідок, осмислення взаємозв'язку означених вище комунікаційних процесів як з іншими різновидами комунікацій, так і з внутрішніми явищами політики: політичними інтересами, політичними цінностями тощо.

4. Загальні зміни, що відбуваються в процесі глобалізації, в сфері ЗМІ, в інформаційно-комунікаційних технологіях тощо не завжди оперативно й адекватно осмислюються в наукових дослідженнях сьогодення. Це стосується й феномену політичних комунікацій. Отже, науковій спільноті треба приділити більше уваги глибині та якості відповідних досліджень з урахуванням причин і наслідків, принципових змін і трансформацій соціокультурного, технологічного, гуманітарного характеру, що мають суттєвий відбиток у політичних процесах.

5. В основі дійсно демократичної моделі політичних комунікацій, що повинні сформуватися в Україні, буде встановлено рівноправний, прозорий і відвертий діалог та обмін політичною інформацією в умовах ефективного функціонування політичних комунікацій між владою, політичними силами та громадським суспільством й індивідами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ганжуров Ю. Політична комунікація: проблеми структуризації / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2 (5). – С. 121-129.

2. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире / М. М. Назаров. – М.: Мысль, 2002. – С. 212.

3. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2003. – 656 с.

4. Ганжуров Ю. Політична комунікація. Лоза і корінь діалогової моделі // Віче. – 2004. – № 4 (5). – С. 8-10.

5. Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах / Платон. – М.: Мысль, 1991. – т. 4. – 448 с.

6. Всемирная энциклопедия: Философия XX век / [главн. науч. ред. и состав. Грицанов А. А.]. – М. : АСТ, Минск : Харвест, Современный литератор, 2002. – 976 с.

7. Кіслов Д. В. Політична безпека масових комунікацій: монографія. – К.: «М.П. Леся», 2010. – 208 с.

8. Філософський енциклопедичний словник / [голова редколегії В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.

9. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: учебное пособие. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 336 с.

10. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.

11. Зернецкая О. В. Проблемы конкурентного развития системы глобальной коммуникации / О. В. Зернецкая // Глобальное конкурентное проостранство. – К.: КНЕУ 2008. – Разд. XIII. – С. 630-666.

12. Барматова С. Місце і роль політичної комунікації у трансформації українського суспільства / Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 107–119.

13. Примак Т. О. Маркетингова політика комунікацій: навчальний посібник. – К.: Атіка, Ельга-Н, 2009. – 328 с.

14. Шарков Ф.Н. Коммуникология: основы теории коммуникации: учебник / Ф.Н. Шарков. 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2012. – 592 с.

15. Націоналізм: Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.

16. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз: монографія / Бебик В. М. – К.: МАУП, 2005 – 438 с.

17. Заславська О. О. Інституційна складова політичної комунікації: роль ЗМІ // Віче. – 2007. – № 16. – С. 5–7.

18. Шайгородський Ю. Політика як міф і наукова діяльність // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6 (33). – С. 30–40.

19. Балабанова Л. В. Стратегічне управління маркетинговими комунікаціями: монографія / Л. В. Балабанова, О. В. Крутушкіна. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2012. – 179 с.

20. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. – К.: Освіта, 1999. – 351 с.

21. Винер Н. Кибернетика и общество. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 200 с.

22. Политические коммуникации: учебное пособие для студентов вузов / [Петрунин Ю. Ю. и др.]; под ред. А. И. Соловьева. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 332 с.

23. Політична енциклопедія / Під. ред. Ю. Левенця, Ю. Шаповала. та ін. – К.: Парламентське вид – во, 2011. – 808 с.

24. Дубас О. Політична комунікація як відповідь на виклики динаміки суспільних процесів // Генеза. – 2006 – № 1 (11). – С. 119–124.

25. Сомов М. В. Политические коммуникации: вопросы теории // Учен. записки Таврич. ун-та им. В. И. Вернадского.– 2003. – Т. 16 (55), № 1. – С. 146-157.

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА В СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ

Юрій БОНДАР, кандидат політичних наук, доцент кафедри видавничої справи та редагування Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка

Анотація: *у статті розглядаються питання здійснення інформаційної політики в державах давнього Китаю, розуміння значення інформації та суспільної комунікації в державному управлінні, суспільних відносинах.*

Ключові слова: *інформація, інформаційна політика, комунікація, писемні пам'ятки, писемність.*

Аннотация: *в статье рассматриваются вопросы осуществления информационной политики в государствах древнего Китая, понимание значения информации и общественной коммуникации в государственном управлении, общественных отношениях.*

Ключевые слова: *информация, информационная политика, коммуникация, письменность.*

Annotation: *the article deals with the implementation of information policy in the states of ancient China, the understanding of the importance of information and social communication in public administration and public relations.*

Key words: *information, information policy, communication, writing.*

Стародавній Китай, доволі відособлений від іншого світу (в тому числі через нерозвиненість тогочасних комунікаційних зв'язків), виробив і запропонував свою парадигму розуміння значення соціальної інформації у житті суспільства та здійснення інформаційної політики у державному й суспільному управлінні. Питання соціальної комунікації та інформаційної політики в державних утвореннях давнього Китаю частково розглянуто в працях К. В. Васильєва, Л. С. Васильєва, Ю. Л. Кроля, М. В. Крюкова, Л. С. Лисевича, Л. С. Переломова, Е. П. Синицина, І. Т. Федоренка та інших науковців. Завданням нашого дослідження є подальше осмислення й узагальнення означеної теми.

Давньокитайські писемні пам'ятки, що збереглися, мають доволі суб'єктивістський характер, свідчать про редагування і переписування їх у різні історичні періоди, що ускладнює завдання науковців скласти цілісну й неупереджену картину суспільно-політичного розвитку давніх держав Китаю.

Різними були і способи передавання інформації китайцями. Найдавніші писемні епіграфічні пам'ятки, що датуються XVIII – XII ст. до н. е., здійснені на панцерах черепах та кістках тварин. Переважно це так звані гадальні написи часів держави *Шан-Інь*. Завдяки специфічності матеріальних носіїв їх збереглось доволі багато – нині в розпорядженні дослідників понад 100 тисяч таких написів.

Інформаційне наповнення давніх писемних пам'яток стосується здебільшого різних аспектів господарювання і побуту давніх китайців, скажімо, ведення домашнього господарства, полювання, риболовства, тваринництва. Однак оракульські «запити» стосувались і доленосніших питань, ухвалення важливих політичних рішень. Приміром, в одному із записів йдеться: «Запитую: «Цар хоче здійснити експедицію проти країни... Рада (дорадчий орган при правителі з достатньо великими повноваженнями – **Авт**.) не згодна. Чи досягну успіху?» [1, 567].

Про використання писемних способів комунікації в управлінні свідчить також і структура державного апарату часів Шан-Інь. До вищих чиновників належали, зокрема, начальник «великих доручень і царських наказів» та великий писець, якому в свою чергу підпорядковувались усі інші писці. Накази й розпорядження записували на бамбуковому листі, а потім оприлюднювали. Для збереження документів існував і державний архів, начальник якого також належав до найвищих посадовців. Власне і появу системи китайського ієрогліфічного письма дослідники пов'язують із двором. Автором його був ніби царський міністр Цан Се (XXVII – XXVI ст. до н. е.).

Іншим і трохи пізнішим носієм інформації стали вироби з бронзи, на яких китайці виконували написи вже ускладненим стилем чжоу вень «великим письмом для печаток». Такі письмена характерні для епохи держави *Чжоу* (XI – III ст. до н. е.), яка стала спадкоємницею традицій та державного управління Шан-Інь. Виконували написи писці на замовлення переважно аристократів, які таким чином фіксували й зберігали інформацію про, скажімо, важливі події в житті замовника.

Розвиток торгівлі, ремісництва, комунікаційних зв'язків в епоху Чжоу зумовлювали і розвиток суспільного управління, посилення ролі знань та писемності, яка ставала власне засобом комунікації та здійснення влади. Водночас складність (у старокитайській грамоті дослідники нарахували до 10 тисяч ієрогліфів) і, так би мовити, ортодоксальність китайської писемності, яка

пояснюється також необхідністю існування писемного знаменника для багаточисельних діалектів великої держави, вимагали освіти і широких знань.

До писців, освічених людей, ставились в Китаї з особливою повагою та шаною, навіть більшою, ніж приміром, до воїнів. Культ письма витворив і мистецтво так званого красномисання, яке й донині цінується в Китаї нарівні з живописом.

Умінню «китайської грамоти» вчили у школах, що були як державними, так і приватними. Навчання грамоті та іншим предметам тривало впродовж кількох років і було доступне дітям лише заможних китайців. З часом утворилась система шкільних закладів, яка поєднувала як школи в межах общин, так і спеціалізовані центральні навчальні заклади.

Школи ставали центрами, де формувались не лише знання, а й суспільно-політичні, філософські погляди на управління, владні функції, роль держави і місце людини в ній.

Важливим, як для китайської історії, так і у цілому для світової суспільно-політичної думки, стало виникнення на основі шкіл писців конфуціанства – філософського вчення видатного китайського мислителя Конфуція (551 – 479 рр. до н. е.). Освічений, з навичками управління (у молоді роки він служив державним чиновником), Конфуцій уміло поширював свої погляди. Разом з учнями він подорожував країною, проповідуючи і пропагуючи філософське вчення. У пізніші роки він заснував школу, де став викладати. Конфуцій залишив після себе ґрунтовні праці, написані чи впорядковані ним. Серед них – історичні хроніки, коментарі, збірки народної поезії, філософські трактати. Найголовнішою ж книгою конфуціанства стала «Лунь юй», складена учнями й послідовниками мислителя вже після його смерті. У ній зібрані висловлювання й бесіди Конфуція, в яких, власне, і сформульовано бачення мислителем державного управління, зокрема, і вміння правителя комунікувати із суспільством, здобувати довіру в підданих. Конфуцій, якому керування за допомогою писаних законів було не до вподоби, робив наголос на необхідності дотримуватись насамперед узвичаєних традицій і моральності, уособленням і взірцем яких мав бути освічений правитель-мудрець. Про своєрідне розуміння Конфуцієм суспільної комунікації на рівні «правитель – народ» свідчить, зокрема, і таке його висловлювання: «Якщо народ можна використати – так йому й бути, якщо не можна використати – надоумлюйте його». Погляди Конфуція багато в чому зумовили підходи в державному управлінні китайських держав у різні історичні періоди та епохи історії Китаю. Уже в новий час китайський імператор Юнле вирішив зібрати надбання й письмові свідчення конфуціанського вчення. Над проектом першої в історії енциклопедії, що побачила світ 1407 року, працювало понад тисяча вчених академії Ханьлінь. Праця, підготовлена ними, увібрала 22877 письмових згортків, що зіставили 11095 томів!

Свій вплив на розуміння суспільних комунікацій та управління здійснювали, втім, також й інші філософські концепції давніх китайських мислителів. Так, Ма Цзи відстоював ідею федеративного устрою держави із жорстким адміністративним управлінням, Шан Ян, який став засновником так званої течії легізму, наголошував на обов'язковості дотримання жорстких, але «справедливих», писаних законів, Лао Цзи абсолютизував природню мудрість і заперечував необхідність грамотності.

У цілому суспільно-філософські теорії тогочасного китайського суспільства були спрямовані на обгрунтування принципу непорушності влади, в тому числі недоторканості, обожнення правителя. Так, один із законів правового кодексу Му – напівлегендарного царя минулого – передбачав покарання за образу правителя. Згідно з ним, кожен, хто посмів хоча б нешанобливо відгукнутися про правителя, мав бути страчений.

До часів Чжоу належить і видатна писемна пам'ятка доби, знаменитий трактат про військову справу «Мистецтво війни» авторства генерала князівства Ву Сунь Цзи (544 – 496 рр. до н. е.)[6]. У цьому своєрідному підручнику для військових йдеться, зрозуміло, про тактику й стратегію воєнних дій. Однак цікаві настанови Сань Цзи і для розуміння тогочасної інформаційної політики.

Знавець військової справи в розділі «Планування нападу» наголошує: «Мистецтво війни найперше полягає в тому, щоб зруйнувати плани ворога, зруйнувати його союзи, а вже потім напасти на його армію». У розділі «Битва» Сун Цзи підкреслює необхідність поінформованості про супротивника та його наміри: «Той, хто не знає задумів удільних князів, не може наперед укладати союзи. Той, хто не знайомий з горами та лісами, міжгір'ями та западинами, формою багновищ та низин, не може вести військо. Той, у кого немає місцевих провідників, не може використовувати переваги місцевості». Про те, хто і як повинен діставати інформацію для ухвалення рішень, йдеться у прикінцевому розділі трактату «Використання шпигунів». Сун Цзи виокремлює п'ять видів інформаторів: місцеві (ті, хто проживає на тій чи іншій території), внутрішні (чиновники іншої держави), зворотні (перевербовані шпигуни супротивника), неповернуті (так звані шпигуни смерті, які викорис-

товуються для поширення дезінформації поза державою), повернуті (так звані шпигуни життя, які повертаються із здобутою інформацією). Генерал окреслює і те, як можна використовувати інформацію. Він, зокрема, зазначає: «Потрібно шукати шпигунів ворога, які прийшли шпигувати проти нас. Спокуси їх користю, підпусти їх до себе та утримуй. Так можна придбати і використовувати подвійних агентів. Завдяки отриманим від них повідомленням, можна придбати місцевих та внутрішніх шпигунів. Завдяки отриманим від них повідомленням, неповернуті шпигуни можуть поширити хибні думки, тим самим ошукуючи ворога. Завдяки отриманим від них повідомленням, можна використовувати повернутих шпигунів, коли буде потрібно. Правитель повинен знати ці п'ять правил роботи зі шпигунами». Варто зазначити, що принципи управління і роботи з інформацією, закладені у трактаті Сун Дзи, стали основоположними і в пізніших концепціях управлінських теорій, у тому числі й сучасності.

Управління в часи Чжоу здійснювалось, як свідчать писемні пам'ятки, через царські укази, інші розпорядження. Набуло поширення і діловодство, це підтверджують записи про укладання господарських угод, дарчі записи.

Документообіг значно поширився в часи правління династії *Цінь* (221 – 206 рр. до н. е.), яка після розпаду китайської держави на князівства, знову об'єднала і централізувала її. Було здійснено кілька реформ. Насамперед створено адміністративну вертикаль управління, яка передбачала розподіл влади на окружну, повітову, волосну та общинну. Окрім останньої, яка будувалась на засадах самоуправління, інші були суто адміністративні, з відповідною чиновницькою підлеглістю і звітністю. Певні зміни зазнало й діловодство. Засновник імперії Цінь Ши Хуан звелів своїм міністрам уніфікувати й спростити систему письма, яка дістала назву «мале письмо для печаток», при імператорі діяв державний архів, де зберігались рескрипти та інші документи, і за який відповідав окремо призначений чиновник.

Централізуючи управління, імператор звернув увагу й на, так би мовити, ідеологічну складову забезпечення політики. За наказом Цінь Ши Хуан-ді було вилучено і привселюдно знищено твори вчених-конфуціанців, які, на думку правителя, були шкідливими і становили загрозу існуванню нової держави [3, 3].

Приводом (можливо, формальним, а, можливо, зважаючи на східну традицію, й інспірованим) стала розмова на нараді Ши Хуан-ді в його палаці в Сеньяні за участю високопосадовців, військових та вчених. Виступаючи, командир лучників Чжоу Цін-чень почав вихваляти імператора за те, що він, мовляв, досяг більших успіхів і величі, аніж його попередники. Натомість вчений Шунь-юй Юе закликав імператора не забувати про традиції управління державою у минулому, зазначивши: «Нині Цін-чень знову лестить Вам в обличчя, посилюючи цим Ваші, государю, помилки, його не можна вважати відданим чиновником».

Ши Хуан-ді запропонував обговорити різні точки зору. Слово взяв перший радник імператора Лі Си. Він, стверджує літопис, звинуватив Юе в нерозумінні позитивних змін, що сталися в державі, вимог нового часу : «...нинішні вчені мужі не вчаться у сучасності, вивчають лише минуле, щоб ганити наш час і вносити сумнів, сіяти смуту серед чорноголових (так тоді називали простолюдинів – **Авт**.)» [5, 76].

Лі Си звернувся до імператора зі словами:

«Нині (Ви), імператор-володар, об'єднали під своєю владою Піднебесну і встановили одне вчення, яке шанують люди. Однак прихильники приватних шкіл, підтримуючи один одного, ганять закони і настанови, і кожен, почувши про ухвалення указу, одразу, виходячи зі свого вчення, починає обговорювати його. Входячи (в] палац) вони засуджують (все) в своєму серці, а вийшовши (з палацу), займаються пересудами у провулках. Гудіння монарха вони вважають доблестю, використання інших (учень) шанують як високу (заслугу), збираючи довкола себе низьких людей, вони сіють (серед них) брехню. Якщо подібне не заборонити, то нагорі ослабне становище правителя, а внизу утворяться групи і партії. Найкраще – заборонити це!»

Радник імператора вніс і пропозиції дій:

«Я пропоную, щоб чиновники-літописці спалили всі записи, окрім цінських анналів; усі в Піднебесній, за винятком осіб, які обіймають посади вчених (при дворі), хто осмілюється зберігати в себе Ши Цзин, Ши Цзин (збірки давніх поезій та історичних пам'яток – **Авт**.) і твори вчених ста шкіл, повинні прибути до начальника області чи командувача військами області, щоб там звалити (ці книги) до купи і спалити їх. Усіх, хто (після цього) осмілиться тлумачити Ши Цзинь та Шу Цзинь (піддати) страті разом з їх родиною; чиновників, які знають, але не доносять про це, карати так само. Тих, хто за тридцять днів не спалить (ці книжки), (піддати) клеймуванню і примусовим роботам на будівництві (фортечних) стін. Не потрібно знищувати книжки з медицини, ліків, ворожіння на панцирах черепах і стеблах, землеробства і розведення дерев. Хто захоче вивчити закони й укази (Цінь), нехай беруть наставниками чиновників» [5, 76–78].

Слова Лі Си впали, видно, на підготовлений грунт. Вилучені книги спалили, а тих, хто хотів

їх приховати, стратили. За наказом імператора, як свідчить літопис, живцем було поховано понад 460 вчених, про що правитель наказав широко оповістити [5, с. 81]. Багатьох відправили і «на перевиховання» – на будівництво Великої китайської стіни.

Закручування адміністративних гайок, утім, не зберегло імперію від подальших потрясінь, під натиском яких вона була зрештою зруйнована. Не в останню чергу сталося це, припустимо, і через особисті якості імператора та хиби його інформаційної політики, які позначились на якості пізнішого управління державою. До певної міри свідчить про це й розмова двох учених – Хоушена та Лушена, яку наводить Сима Цянь. Переповідаючи співрозмовників, він цитує:

«Ши Хуан за природою своєю жорстокий і норовливий. Вийшовши з князів, він об'єднав Піднебесну, всі його наміри виконувались, всім його бажанням слідували, і (він) почав вважати, що з давніх часів ніхто не може зрівнятися з ним. Він особливо покладається на тюремних чиновників, лише тюремні чиновники користуються його милістю. Хоч вчених мужів – боші – при дворі сімдесят осіб, вони лише обіймають посади, але не використовуються (на службі). Перші радники і великі сановники отримують готові рішення і діють лише за (вказівкою) государя...

Усі, як великі, так і малі, справи в Піднебесній вирішуються (лише) імператором. Він дійшов до того, що на вагах відважує один дань (давня китайська міра ваги, що дорівнює приблизно 30 кілограмам – **Авт**.) донесень, які надійшли йому, на добу встановлює норму, доки її не виконає, не дозволяє собі відпочити...» [5, с. 81].

Ши Хуан-ді помер від хвороби під час чергової поїздки країною. Помираючи, він написав старшому сину Фу Су листа, в якому дав розпорядження щодо його похорону. Проте, побоюючись хвилювань поміж претендентів на престол, начальник царського виїзду Чжао Гао не став відправляти вже запечатаний конверт. Домовину з тілом імператора помістили у закриту колісницю, разом з якою їхали найближчі слуги-євнухи. Вони дорогою приймали їжу для володаря, доповіді від чиновників, а також віддавали рішення за результатами їх «розгляду». Чжао Гао підмінив і останнє імператорське розпорядження. Він знищив лист володаря, підклавши натомість новий, де ніби Ши Хуан-ді заповідав управління державою іншому синові – Ху Хаю...

Нова імперія, що постала на руїнах попередньої, відома під назвою *Хань* (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.). Цей період китайської історії прикметний посиленням завойовницької політики держави, розвитком торгівлі та культури Китаю. У часи династії Хань розвивалась освіта, засновувались академії, утворювались бібліотеки.

Найбільшого розквіту імперія досягла за правління сьомого імператора династії У-ді (141 р. до н. е. – 87 р. н. е.). Особливе місце в його діяльності посідала гуманітарна сфера. У-ді надав нового значення вченню Конфуція, зробивши його фактично об'єднуючою державною ідеологією. Потребу в цьому один з найяскравіших представників тогочасної школи конфуціанства Дун Чжушу обґрунтував також інформаційним контентом: «Нині вчені по-різному проповідують а люди неоднаково тлумачать їх вчення. Методи ста мудреців різні, неоднаковий і смисл їх вчень, – у імператора нема нічого, чим він міг би підтримати єдність... Усе, що не відповідає «шести мистецтвам», викладеним в ученні Конфуція, повинне бути викорінене. Єресь повинна бути знищена. Лише після цього управління стане єдиним, закони – зрозумілими, а народ буде знати, чому він повинен слідувати» [4, с. 367].

Дослідники ханьської доби відзначають посилення тенденцій до реалістичного зображення реалій, подій, а отже, припустимо, й вимог до точності інформації, якою послуговувались правителі та в суспільстві. Про це опосередковано може свідчити й одна з давніх китайських легенд, що дійшла до нового часу. Вона розповідає, як імператор наказав художнику малювати портрети своїх наложниць і вибирав для утіх тих, чиє зображення йому сподобалось. Знаючи це, наложниці почали підкуповувати художника, щоб він прикрашав їхні портрети. І лише одна з них не стала цього робити – імператор так жодного разу не бачив її. Коли ж він вирішив подарувати саме цю наложницю іншому правителю, він запросив її перед від'їздом до себе для розмови. Тоді й побачив, що насправді вона найкрасивіша. Розгніваний правитель наказав стратити художника – за необ'єктивність, видно, наданої ним інформації [4, с. 384].

Багато свідчень про існування налагодженої системи документообігу, отримання інформації владними структурами, поширення й оприлюднення її дає видатна праця стародавнього китайського літератора та історика Сима Цяня «Ши цзи» («Книга історії» або «Історичні записки»), а також праці інших літописців, зокрема, придворного історіографа Бань Гу, автора «Цянь Ханьшу» («Історія Ранньої Хань»). Цікава у сенсі нашого дослідження є розповідь Сима Цяня про узгодження назви імператорського титулу, яка ілюструє певну процедуру ухвалення рішень на початках існування держави Цінь. Після об'єднання китайських князівств під своїм началом, ван віддав своїм радникам

наказ, у якому, змалювавши ситуацію, що склалася, правитель просить чиновників обговорити яким, на їх погляд, має віднині бути його титул. Ті, порадившись у свою чергу з вченими, з кількох варіантів вибрали й запропонували правителю називатись тай-хуаном – «Великим правителем». Також запропонували й назви документів, що мають виходити з-під пера імператора: накази – чи («повеління»), укази – чжао («едикти»). Правителю також належало називатись Чжен – «Ми». Імператор погодився з підлеглими частково. Він залишив у назві титулу лише «хуан» – володар, наказавши, втім, додати приставку «ді» – найдавніший титул правителів-імператорів, відтак новий титул набув назви «хуан-ді» – «володар-імператор». Інші пропозиції імператор схвалив без змін [5, с. 61–62].

Сима Цянь розповідає про численні поїздки правителів імперією. Мали вони не лише, так би мовити, ознайомчий, а й своєрідно інспекційний характер. Під час подорожей імператор зустрічався з місцевими чиновниками, приймав від них доповіді, проводив наради. Зустрічався він також і з представниками інших верств, зокрема, з вченими, які, фіксує в літописі Сима Цянь, могли висловлювати і своє невдоволення діями влади.

Повідомляє китайський історик і про ще одну інформаційну складову поїздок імператорів. У місцях, які відвідували правителі, встановлювали пам'ятні камені, на яких, окрім славослов'я на адресу імператора, інформували про його діяльність, власне про поїздку, рішення й укази. Ці інформносії використовували згодом й інші імператори, доповнюючи тексти попередників вже новими повідомленнями. Свої тексти про імператорські візити розміщували на камінні й місцеві чиновники [5, с. 70].

Про систему комунікації свідчать також інші знайдені документи. Так, під час розкопок одного з військових поселень на приєднаних землях, були знайдені описи майна та озброєння гарнізону із зазначенням їх стану, що напевно є звітами вищестоящим інстанціям, а також приватне листування [4, с. 370].

Всього ж до нинішнього часу, за підрахунками дослідників, збереглось понад 30 тисяч письмових «ділових» документів епохи Хань.

У часи Хань нового поштовху набула й освіта. Імператор У-ді запровадив конкурсні іспити для тих, хто хотів здійснити чиновницьку кар'єру. Школи, де стали готувати майбутніх чиновників поширились усією державою, що сприяло й загальній освіченості китайців. Про популярність навчальних закладів свідчить приклад столичної школи Тайсюе – у пізньоханьську добу, там навчалось близько 30 тисяч осіб. Викладали в таких навчальних закладах як місцеві педагоги, так і проповідники-конфуціанці, які подорожували, пропагуючи своє вчення, по всій країні.

Удосконалювалась і писемність. З'явилось «ділове письмо», «уставне письмо», «швидкий шрифт» або ж скоропис, що вирізнялись більшою лаконічністю використання зображувальних елементів. Видозмінювались і носії інформації. Писці почали широко використовувати для написання текстів дерев'яні або бамбукові дощечки. Тексти одного твору на кількох таких дощечках з'єднували шкіряним чи шовковим шнуром. Інколи такі «книги» утворювали багатотомні добірки, зберігання яких вимагало доволі великих приміщень. Дорожчими у виготовленні були твори, написані на шовкових тканинах. Такі «видання» високо цінувались, їх часто використовували як подарунки.

Революційним в інформаційно-видавничій царині стало винайдення на початку нової ери (як можливий називають 105 рік) паперу. Його винахід приписують, що прикметно, чиновникові Цай Луню. Проте деякі дослідники припускають, що той лише вдосконалив технологію, відому китайцям ще з середини I ст. до н. е. Удосконалювалось і приладдя для писання. Замість палички з бамбука з'явився пензель. Його виготовляли з м'якого волосу тварин, а ручку приладу – з твердих, інколи коштовних матеріалів – золота, слонової кістки, нефриту тощо. Була винайдена й туш, основою якої стали вода, сажа та клей. Розводили туш у спеціальних тушівницях. Як і писці, письмове приладдя також було об'єктом шани, про який складали пісні й легенди, возвеличували у віршах.

Винайдення паперу стало надбанням усього людства, спричинило якісно нову реальність в інформаційній сфері, а зрештою і в здійсненні інформаційної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдиев В. И. История Древнего Востока. – М.: Высшая школа, 1970, – 609 с.

2. Жорж Жан. История письменности и книгопечатания. – М.: АСТ: Асрель, 2005. – 224 с.: ил.

3. Бондар Ю. В. Свобода слова: книга і політика. – К.: Книжк. палата України, 2011. – 112 с.

4. История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 462 с.

5. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши Цзи), Том 2; Пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина и В. С. Таскина; изд. 2-е, испр. и доп. под ред. А. Р. Вяткина. – М.: Вост. лит., 2003. – 507 с.

6. Сунь Цзы. Искусство войны. – М.: София, 2008.

АМЕРИКАНІЗАЦІЯ МОВИ СУЧАСНИХ ДІАСПОРНИХ ВИДАНЬ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ: СПРОБА АДАПТАЦІЇ В КРАЇНІ ПРОЖИВАННЯ ЧИ ПРОЯВ АСИМІЛЯЦІЇ?

Марина ВАРИЧ, Київський національний університет культури і мистецтв України

Анотація: *у статті досліджуються причини та наслідки поєднання слов'янських мов та англійської мови в сучасній діаспорній пресі англомовних країн. В роботі також вивчаються перспективи створення універсального двомовного видання, зорієнтованого на широку аудиторію.*

Ключові слова: *білінгвізм, двомовна періодика, матеріали журналістів, газети, універсальне видання.*

Аннотация: *в роботе изучаются причины и следствия использования славянских языков и англійскогоо языка в современной диаспорой печати англоязычных государств. В работе также изучаются перспективы создания универсального двуязычного издания для широкой аудитории.*

Ключевые слова: *билингвизм, двуязычная периодика, материалы журналистов, газеты, универсальное издание.*

Annotation: *In the articles autor study reason of use of the Slavic languages and English language in the modern Diasporas' mas-media of the English-language states. In article also studied prospects of published of universal bilingual edition for a wide audience.*

Key words: *bilingual periodicals, articles of journalists, newspaper, universal edition.*

Постановка проблеми. Засоби масової інформації в житті української діаспори на усіх континентах завжди відгравали консолідуючу, гуртуючу та інтегруючу роль. Водночас вони інформували офіційну владу держави, в якій опинилися про себе як про зрілу та свідому частинку соціуму, об'єднаного єдиним походженням і таким чином змушували з собою рахуватися. Цілком зрозуміло, чому опинившись за межами власної держави свідома частина української громади в першу чергу прагнула заснувати на місці нового поселення свою церкву та газету. Адже ці осередки нагадували про батьківщину, не дозволяли забути свій рід. Таким чином, мета перших українських діаспорних газет полягала в об'єднанні українців та створенні перешкод для асиміляції. Здебільшого вони були зорієнтовані лише на представників власної нації, що, в свою чергу, обумовлювало зміст видань – новини з України (адже інформацію про життя в країні перебування можна було почерпнути і з англомовних видань) та мову видання – українську. Наразі ситуація стрімко змінилася. Зокрема, в останні десятиліття діаспорна преса стала двомовною – українсько-англійською, а тематика видань почала охоплювати усі сфери життя суспільства: від світових політичних до мистецьких подій. Це пов'язано з тим, що чистокровних українських сімей на чужині майже не лишилося, а видання прагнуть бути цікаві абсолютно всім членам родини. Водночас окремі діаспорні ЗМІ ставлять за мету конкурувати з англомовними часописами за оперативністю, якістю та цікавістю подання матеріалів. Описана ситуація зумовила взаємопроникнення української та англійської мов на сторінки преси, що має як певні позитиви, так і негативи.

Аналіз останніх досліджень з проблематики роботи. Питання поєднання англійської та української мови на шпальтах періодики та наслідків, до яких цей процес призводить у вітчизняній журналістиці маловивчене і потребує ґрунтовного дослідження.

Цьому питанню частково приділяли увагу дослідник американської журналістики І. Недошитко у статті «Інформаційний простір українців у США» («Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2012. В. 58 (3) – 2012), австралійці, українці С. Родіон у праці «Бібліографія українського друкованого слова в Австралії» [7], Б. Рудницький у статті «П'ятдесят років з вірою в Бога і з думою про землю рідну» [8]. Наразі питання двомовності набуло більш широкого звучання.

Дослідниця Т. Мойсеєва розглядала причини появи англомовних сторінок та паралельного дублювання текстів в українських діаспорних часописах Австралії [5].

Мета. Дослідити матеріали сучасних білінгвістичних періодичних видань діаспори та з'ясувати як поєднання двох різних мов, зокрема, представниць слов'янської та англосаксонської мовних груп, впливає на розвиток української мови. Визначити перспективи української мови в пресі білінгвістичного англо-українського середовища.

Завдання: 1. Проаналізувати як впливає на українську мову її поєднання з англійською на шпальтах білінгвістичної періодики. 2. Спрогнозувати подальший відсоток присутності двох мов у білінгвістичній періодиці української англомовної діаспори. 3. З'ясувати причини, які

призвели до необхідності появи англомовних текстів в діаспорній періодиці. 4. Запропонувати варіанти збереження українськомовного середовища та одночасного розширення кола читачів діаспорних ЗМІ.

Об'єктом дослідження є матеріали сучасних білінгвістичних періодичних видань діаспори, що оселилася в англомовних країнах.

Предметом дослідження є поєднання української та англійської мов на сторінках діаспорної преси, як спроба створення універсального видання.

Актуальність. Так склалося, що внаслідок низки історичних та соціальних обставин наразі значна частина українців розпорошена по світу. Більшість співвітчизників перебуває в англомовних країнах, зокрема, Канаді, США, Австралії. Цілком зрозуміло, що опиняючись в іншомовному середовищі, іноземці намагаються консолідуватися і об'єднуючим фактором виступають засоби масової інформації рідною мовою. Попри намагання представників діаспори мова практично всіх діаспорних ЗМІ відрізняється від тої, якою друкуються українські газети на батьківщині. Це пов'язано з тим, що закордонні українці постійно перебувають в іншомовному середовищі, яке накладає свій відбиток на слововживання та появу у пресі слів, що описують іншомовні реалії, іноземні назви, що не перекладаються українською, а подаються в оригіналі; а ще відірваністю від сучасного україномовного середовища, в якому постійно виникають новотвори, професіоналізми, сленг, а також новою тенденцією низки видань, що полягає у виведенні на шпальти діалогів мовою оригіналу. Вищеописані тенденції призводять до того, що мова діаспорної преси є значно чистішою, літературною та менше насиченою «суржиком». З другого боку, матеріали написані такою мовою нерідко вміщують слова, що майже вийшли з сучасного ужитку і навпаки ігнорують новотвори.

У діаспорних українсько-англійських часописах ми не зустрічаємо полонізмів та русизмів, адже саме таких слів намагаються уникати журналісти діаспори, вважаючи, що загрозу для української мови становлять запозичення зі слов'янських мов. Натомість публікації діаспорної періодики не позбавлені американізмів та англіцизмів. Ця тенденція в останні роки набирає обертів. З другого боку, в англомовному середовищі українській мові останні загрожують більше, аніж перші. Водночас не варто забувати, що саме літературна мова, а не інтердіалект чи місцева говірка є головним комунікативним засобом спілкування.

Зауважимо, що на кількість та якість української діаспорної преси, в першу чергу, впливає мовна політика держав поселення. Канада, США та Австралії жодним чином не перешкоджають розвитку української мови в діаспорі, а подекуди й сприяють цьому. Утім, із зрозумілих причин більшість емігрантів – люди двомовні. Вони ситуативно багато раз на день переходять з однієї мови на іншу, відповідно і діаспорні ЗМІ набувають такої тенденції. До того ж, у світі простежується заполонення інформаційної сфери англіцизмами. Взяти хоча б, для прикладу, вулиці України, де великий відсоток реклами становлять англійські слова. Таким чином, навіть мові корінного населення зберігати свою чистоту вкрай важко, не кажучи вже про виживання мови в діаспорі. А ситуація в Канаді до того ж підігрівається конкуренцією англійської з французькою. Найвпливовіші видання виходять цими двома мовами і постійно конкурують між собою.

Однією з найчисленніших та найорганізованіших українських діаспор у світі є діаспора Канади. На офіційній сторінці Міністерства закордонних справ у розділі «Канада» вказується, що «Українці складають 3,87% від загального населення країни та є сьомою національною меншиною Канади. Основними місцями організованого життя української громади є Торонто, Монреаль, Едмонтон, Вінніпег, Ріджайна, Саскатун [9].

Українці Канади власним коштом видають друковані видання, а також мають теле- та радіопрограми. Якщо аудіо-візуальні мас-медіа виходять власне українською мовою, нехай і з акцентом, то публікації у пресі XXI століття двома мовами – англійською та українською [9].

Тривалий час найвпливовішими двомовними виданнями канадської діаспори лишаються газети «Новий шлях»/«The new pathway»/«Le nouveau chemin», (має власну сторінку в Інтернеті), вінніпезька газета «Поступ»/««Progress», щоденник «Свобода», двомовне видання гумору та сатири «Всесміх»/ LAUGHTER (має власну сторінку в Інтернеті), що виходить у м. Торонто. У Торонто також виходив тижневик «Український робітник»/«Ukrainian Toiler», згодом перейменований спершу у «Вільне слово», а надалі у «Батьківщину». Цікаво, що у вказаних виданнях (окрім «Свободи») від самого початку заснування на логотипі присутні дві мови – англійська та українська, а в «Новому шляху» навіть три – українська, англійська та французька (що обумовлено двомовністю Канади). Утім, перші числа видань (окрім «Всесміху») виходять українською мовою, втім, в подальшому з метою адаптації у новому середовищі, «Поступ» з 1960 видає англомовний додаток «Progress». Матеріали додатку складають якісні літературні переклади українських текстів з незначними

скороченнями. А от Щоденник «Свобода» виходив етимологічним, пізніше фонетичним правописом. Зараз дотримується Харківського правопис. З 1933 року видання розпочало видавати англомовний додаток «The Ukrainian Weekly» якому з-поміж іншого розглядалась історія розвитку діаспорної преси Канади.

Щоденник «Свобода» також веде активну громадську діяльність в сфері просвітництва для молоді та дітей. Час від часу при видані з'являються неперіодичні додатки еміграційних молодіжних, культурних і громадських організацій. У 1914–1918 роках у видавництві «Свобода» виходив журнал для дітей «Цвітка», у 1927–1933 роках журнал для молоді *«Juvenile Magazine»*.

Окрім того, з 1915 року разом з Українським Народним Союзом «Свобода» видала низку англомовних видань про Україну (їх авторами серед ін. були: М. Грушевськи, Д. Донцо, Д. Дорошенко, Ю. Вернадський, В. Г. Чемберлен, Л. Мишуга, К. А. Меннінґ, А. Драган), у 1963–1971 р. англомовну «Енциклопедію Укрїнознавства» (у 2 т., вид. НТШ, за ред. В. Кубійовича).

Аналіз мови перелічених білінгвістичних діаспорних видань вказує на кілька загальних тенденцій. Зокрема, присутність на шпальтах: власних назв мовою оригіналу, англіцизмів та українських слів і зворотів, що в самій Україні вже стали архаїзмами і в пресі не вживаються.

Зокрема, у газеті «Поступ» за 9 травня 2009 р читаємо: «У Вінніпезі 9-го травня 2009 відзначено величавим бенкетом 50-річчя з дати заснування «Поступу» в Канаді й привітано усіх працівників, волонтерів і дописувачів, які в різні часи ревно працювали над висвітленням життя «УГКЦ» в Каїні та в цілому світі» [1, с. 1].

Зауважимо, що мова «Поступу» практично не змінилася з часів виходу його першого номера 27 лютого 1959 році: «Саме газету, що так уміла б до Вас промовляти, бажаємо вложити в Ваші руки. Тож прийміть її до своєї хати, читайте й самі й передавайте другим», – звертається митрополит Максим у статті «Митрополит до своїх вірних» [4, с. 1].

У «Новому часі» статті подаються мовою оригіналу. Тому паралельно в одному номері з'являються матеріали як українською так і англійською: «Митрополита Шептицького визнано праведнико», «Освячено церкву Св. Йосиф в Оквіллі», «Summer Ukrainian Language Institute – Register by May 31, 2012!» «CCCF Supports Cardiovascular Research Projects in Ukraine», «*Volodymyr Kish:* A Cyrillic Primer», «*Askold S. Lozynskyj:* Sixty Five Years Ago» [3, с. 1]. Уся реклама, адреса редакції та інформація про передплату подається тільки англійською.

Видання «Всесміх» – повністю двомовне. Але висловлювання на шаржах часто подаються мовою оригіналу. Так, в оригіналі подається напис на платті Ю. Тимошенко «Ukraine», слова В. Януковича «З 8 березням!» звернені до жінки, що миє підлогу, вислів Путіна «Вот и все, а ты боялся!» та напис на шаржі з телефоном, що дзвонить «Help» [2, с. 1].

Таке двомовне інформаційне середовище навіть серед самої української громади з одного боку сприяє швидшому освоєнню англійської мови, а з другого поступово відтісняє з ужитку в усіх сферах рідну мову.

Зауважимо, що на чужині двомовність – явище нестабільне. Нерідко рідна мова існує доти, доки емігрант не освоїть належним чином мову іншої країни. Проте, емігрант, як правило, продовжує прагнути отримувати інформацію рідною мовою навіть після задовільного освоєння іноземної, задля задоволення своїх естетичних потреб. Очевидно саме це і обумовлює тематику матеріалів діаспорної преси Канади.

Здебільшого це статті про Україну та українські питання. Утім, низка сучасних видань в боротьбі за читача прагне замінити діаспорі популярні англомовні видання і береться за висвітлення всього спектру життя суспільства та вдається до всіх відомих жанрів журналістики.

Аналізуючи інформаційну сферу американської діаспори, варто звернути увагу на таке явище як жіноча преса української діаспори. Зокрема, Союз Українок Америки з 1944 року щомісяця видає часопис «Наше життя» двома мовами – англійською та українською. Журнал друкує поряд мовою оригіналу різні статті і не поділяється на англомовну та україномовну частини.

Інша жіноча організація – Федерація Українських Жіночих Організацій видає щоквартальник «Українка у світі» та англомовний журнал «Ukrainian Woman in the World». Матеріали у виданнях часто перегукуються, часом дублюються.

Потужне громадське життя розгорнуте в інформаційній сфері діаспори і завдяки товариству «Україна», яке видає аралельні двомовні газети «Вісті з України» та «News from Ukraine», матеріали в яких дублюються та тримовний журнал «Український світ». Останній промовляє – англійською, українською та німецькою.

Таким чином, багатомовність на шпальтах діаспорної періодики типове для американсько-української преси явище, як і присутність англіцизмів на шпальтах. На таку тенденцію тамтешні журналісти не зважають, оскільки вважають, що дві мови мало подібні між собою, а отже англійська не може поглинути українську

цілковито. Натомість у вказаних виданнях абсолютно відсутні русизми, що трапляється в українських ЗМІ.

Зауважмо, за нашими спостереженнями, дубляж в двомовних виданнях ускладнюється психологічним сприйняттям інформації англійською та українською. В американському суспільстві склався стереотип, що журналістські матеріали англійською – це суцільна констатація фактів та коментарів експертів і мінімум ліричних відступів та образних висловлювань. Українські ж журналісти, в першу чергу, звертаються до почуттів, намагаються викликати у читача певні емоції: сміх, жаль, співчуття, а якщо і наводять аргументи, то не фактологічні, а емоційно-образні.

Чималий відсоток українців мешкає ще в одній англомовній країні – Австралії. Місцева діаспора спромоглася на цьому континенті створити розгалужену мережу мас-медіа. Діаспора має як друковані, так і аудіо-візуальні передачі.

Зокрема, одне з найстаріших видань тижневик «Вільна думка»/«Free Thought» у вихідних даних вказує, що мова видання українська, а головний офіс знаходиться в м. Лідкомб. Проте, вже перший номер за 10 липня 1949 року на першій сторінці вміщує 2 статті українською мовою і 3 англійською. Англомовні статті це – подяки друзям і прихильникам за підтримку та звернення редакції до читачів. Нині ж видання часто вміщує англійською заклики: «Допоможіть вберегти «Вільну думку». Щодо українськомовної частини видання, вона також відрізняється від тої, якою друкуються українські ЗМІ. Наприклад, вартість передплати вказується так: «Ціна – AUD 100.00 річно» [5, с. 67]. У той час, як в українських виданнях читаємо: «Передплата на рік», «Передплата на півроку».

Задля розширення кола своїх читачів паралельно з українською англомовні статті почало розміщати і діаспорне видання «Церква і життя». Упродовж десятиліть воно плекало рідну мову, однак нині змушене змінити тактику, на чому наголошує редактор Б. Рудницький: «Багато молодих українців ліпше хочуть говорити англійською мовою і багато не українців не можуть брати певну участь у службі Божій українською мовою... вже зроблено ініціативи в частині друкування частини тижневика «Церква і життя» в англійській мові» [8, с. 8]. Кілька англомовних сторінок впродовж останніх років з'явилося і виданні Союзу Українок Австралії «Наше слово» [5, с. 66].

Двома мовами видається і науковий вісник «Бюлетень Центру українських студій у Макворі». Англійська частина видання повністю дублює українську.

Отже, проаналізовані видання, підтверджують існування наступних тенденцій у двомовній англо-українській діаспорній пресі в усіх англомовних країнах:

1. Більшість періодики нині є двомовною (українсько-англійською) і присутність англійської щороку підвищується.

2. Половина періодики задля поєднання двох мов вдається до друку додатків (до кількох сторінок) до україномовних видань.

3. Інша половина видань вміщує статті одночасно двома мовами, здійснюючи задля цього майже дослівний переклад, без скорочень.

4. Наразі для діаспорної преси серйозною проблемою став перебір з англіцизмами, які дедалі частіше заполоняють шпальти видань.

Висновки. Отже, з кожним роком українська діаспорна преса в англомовних країнах дедалі більше допускає на свої шпальти англіцизмів, або вдається до дублювання українських статей англійською мовою. Якщо на початку свого створення більшість видань виходило переважно українською (лише назва була двомовна), то нині всі діаспорні ЗМІ вміщують від однієї статті на номер до 1-2 англомовних сторінок. Особливо ця тенденція поширилась в останньому десятилітті.

Скоріше за все вказані тенденції будуть прогресувати і надалі, і вже найближчим часом більшість видань вдасться до дублювання усіх текстів двома мовами. У ЗМІ, які не вдаватимуться до дубляжу співвідношення англійська-українська цілком може сягнути 50 на 50.

Таке явище зумовлене бажанням видавців досягнути максимально можливого рівня універсалізму видання, розширити коло своїх читачів, зацікавити українським питанням не лише українців, збільшити прибутки.

Цікаво, що журналісти діаспори вважають взаємодію двох мов (англійської та української) на шпальтах одного видання нешкідливою, оскільки мови надто різні, щоб перемішуватися та утворювати так званий «суржик». Проте, як показав аналіз газет, таке поєднання все ж витісняє питомі українські слова з білінгвістичної преси, хоча і сприяє поверхневому вивченню української мови англомовними.

Мусимо констатувати, що англійська мова є мовою універсального спілкування і процес поглинання нею української в діаспорному середовищі є явищем, яке неможливо загальмувати. Утім, для закордонних українців важливим є максимально довге перебування у власному мовному середовищі. Наразі таку можливість можуть надати радіо та телепрограми, що виходять у діаспорі. До того ж, вони дозволяють не лише читати, а й чути рідну мову.

Перспективи подальших досліджень. Сучасний час характеризується глобалізацією та об'єднавчими процесами. Свідомі громадяни усього світу прагнуть об'єднатися навколо ідей гуманізму. Швидке об'єднання стало можливим завдяки мережі Інтернет. Водночас без комунікаційних процесів, складовою яких є мова, єднання неможливе. Тому дослідження перспектив поєднання на шпальтах одного видання кількох мов з різних мовних сімей актуальні, адже таке єднання сприяє обміну думками. Водночас такі дослідження цікаві ще й через не прогнозованість наслідків, до яких може призвести таке міжмовне перетікання. Вивчення ситуації, що розглянута у статті сприяє активній комунікації і в перспективі може виробити чітку концепцію універсального білінгвістичного видання однаково привабливого представникам різних національностей і різних мовних спільнот.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борис Антон. 50-річчя з дати заснування Поступу // Поступ. – 9 травня 2009 р. – С. 1.

2. Ваша Редька. «Всесміх». – 8 березня 2012 р. С. 1.

3. Гринда Лариса, «Новий час». – 11 травня 2012 р. С. 2.

4. Митрополит Максим. Митрополит до своїх вірних // Поступ, – 27 лютого 1959 р. С. 1.

5. Мойсеєва Т. Українська складова сучасного інформаційного простору Австралії // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, серия «Филология», Т. 19 (58) № 5. – Симф.:, 2006. – 390 с.

6. Недошитко І. Інформаційний простір українців у США / Збірник наукових праць. – Випуск 58 (3), Гілея: науковий вісник: – К.: 2012. – 216 с.

7. Родіон С. Бібліографія українського друкованого слова в Австралії. – Мельбурн. 1997-1990. – Ч. II, III, IV.

8. Рудницький Б. П'ятдесят років з вірою в Бога і з думою про землю рідну // Церква і життя. – 1999. – 28 чер. С. 1.

9.http://www.mfa.gov.ua/en/publication/print/43798. htm Сайт Міністерства освіти України. Розділ Канада.

Розділ X
ЖУРНАЛІСТИКА

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ФОТОЖУРНАЛІСТИКИ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЇЇ СУЧАСНОЇ ЖАНРОВО-ВИДОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Ганна ЦУКАНОВА, асистент кафедри реклами та зв'язків з громадськістю
Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК 007:304:001+77.03/.08

Анотація: *дане дослідження є оглядом головних періодів розвитку фотожурналістики, зокрема етапів появи і формування сучасних жанрів журналістської фотографії.*
Ключові слова: *соціальні комунікації, фотожурналістика, жанри.*

Аннотация: *данное исследование является обзором главных периодов развития фотожурналистики, в частности этапов появления и формирования современных жанров журналистской фотографии.*
Ключевые слова: *социальные коммуникации, фотожурналистика, жанры.*

Annotation: *this research is a review of the major periods in the development of photojournalism in particular stages of appearance and formation of genres of contemporary journalistic photography.*
Key words: *social communications, photojournalism, genres.*

Офіційно датою виникнення фотографії вважається 1839 р., коли Л. Дагер опублікував повідомлення про неї. Проте за сімнадцять років до цього першу світлину зробив Н. Ньєпс, а в 1835 р. Ф. Тальбот отримав негативне зображення на папері, розміщеному у фотографічній камері. Проте на ранніх етапах свого розвитку фотографія не була популярною у пресі. Це зумовлювалося технологічним процесом випуску тогочасних газет і журналів. Фотожурналістика почала розвиватися у кінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст.; з появою таких нових форм поліграфічного відтворення як фототипія і цинкографія знімки почали майже регулярно з'являтися у виданнях.

Нині журналістська фотографія тісно зв'язана з реальністю, що швидко змінюється. Та попри те, що вона широко використовується на практиці сучасних соціальних комунікаціях і є об'єктом наукових досліджень, її жанрова структура досі не має сталої класифікації, єдиних теоретичних підходів і визначеної термінології.

Метою нашого дослідження є вивчення етапів розвитку і становлення фотожурналістики та її сучасних жанрово-видових різновидів.

Фотожурналістика у сучасному розумінні виникла у результаті удосконалень у поліграфії та фотографії між 1880 та 1897 роками. Перша репродукція-півтон новинної фотографії була опублікована 4 березня 1880 року в «The Daily Graphic». З винаходом магнієвого спалаху стало можливим знімати у закритих приміщеннях.

На зламі XIX-XX ст. виділяються два основних напрями фотографії: художня та документальна. Як різновид інформаційного зображення в 90-ті роки XIX ст. розвивається репортажне фото.

Перші репортажі з'явилися в європейських газетах у середині XIX ст. Серед найвідоміших фоторепортерів того часу – Р. Фентон, що знімав події Кримської війни 1853–1856 рр., М. Бреді та А. Гарднер, що оповідали фотоісторію громадянської війни в США 1861–1865 рр., А. Іванов, Д. Нікітін, М. Ревенський – фотолітописці російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

В Україні фоторепортаж як жанр з'явився і став розвиватися у 1870-ті роки. Професор Б. Черняков у процесі вивчення історії становлення та розвитку зображальних елементів у періодиці царської Росії, й України зокрема, зазначає, що «зображальні елементи першої російської друкованої газети лише зовнішнім чином пов'язані з конкретним виданням: не лише додані гравюри, але й заголовна емблематика, могли міститися і в інших творах друку» [6, с. 9]. Науковець вказує, що для більшості журнальних видань ранньої доби властиве використання емблематичних зображальних елементів,

спільних за технікою та стилем виконання з тогочасною книгою.

Уперше в історії на шпальтах видання з'явилися світлини фоторепортерів В. Сімпсона та Р. Фентона в британській «Illustrated London News» і розповідали про події Кримської війни 1853–1856 рр. Оригінали зображень демонструвалися на виставках чи копіювалися фотографічним способом в обмеженій кількості примірників.

Однією з перших спроб синтезувати текстову інформацію та фотозображення була публікація у 1882 р. фотоальбому за повістю М. Гоголя «Записки божевільного», виконану в техніці автотипії. Незвичність цієї книги, відзначеної медаллю на виставці у Відні, полягала в тому, що «кожен фотографічний знімок супроводжувався відповідним текстом» [4, с. 5]. Про це видання, як про новину, писали в усіх європейських газетах.

На початкових стадіях свого розвитку фотографія використовувалася виключно як прискорений (порівняно з живописом) спосіб фіксації портретів та природи. Згодом розширення можливостей фотографії сприяло збільшенню завдань у соціальному житті суспільства. У XX столітті фотографія стала одним з головних засобів інформації та документування (фіксування осіб, подій тощо).

Авторство терміну *фотожурналістика*, як правило, адресується американцю К. Едому, який у 1946 р. на базі школи журналістики Університету Міссурі організував групу фотожурналістики. За іншими джерелами неологізм приписується декану Школи фотожурналістики Ф. Мотта [9].

Сучасна фотожурналістика стала можливою з появою малогабаритної камери та високочутливої плівки. Одним з перших фоторепортерів, хто професійно почав використовувати малогабаритну камеру в інформаційних цілях, був юрист Е. Саломон. Про нього тоді у журналістському середовищі ходила приказка: «для того, щоб провести конференцію Ліги Націй потрібно три умови: кілька міністрів закордонних справ, стіл та Еріх Саломон» [8]. Запропонована ним манера ведення зйомки популярна і серед сучасних фотокорів: фотографувати по ходу події, не чекаючи позування.

Редактор «Лондонського фотожурналу» В. Гембл у 1989 р. писав про революцію у виробництві: «вона може дати можливість передавати зображення через дроти з тією ж швидкістю, з якою передаються нині слова» [7, с. 311]. До 1910 р. науковці досить успішно випробували деякі технології, за допомогою яких доставляли відтворення ілюстрації на сотні миль через дроти. У 1926 р. Американська телефонна і телеграфна компанія (AT&T) використала ці технології для реалізації комерційної служби для обміну фотографіями й іншими зображеннями між найбільшими містами США.

Технологія друку фотографій у газетах активно розвивалася після 1900 р., коли зображення почало займати суттєву площу у щоденних виданнях, особливо у масових багатотиражних таблоїдах. Більшість світлин носили локальний характер. У Сполучених Штатах передача фотографій через службу AT&T була досить дорогою: від 50 до 100 доларів залежно від розміру ілюстрації. Крім того, якість таких зображень була набагато гіршою порівняно з оригіналами.

Фотографія стає частиною новин у газетах та журналах з 1897 р.; більшість сенсаційних повідомлень у жовтій пресі ілюструвалися гравюрами аж до 1927 р.

Спочатку під фотографією в газетах не зазначалося прізвище автора. Як вказують тогочасні фотографи, через низьку поліграфічну здатність навіть найкращі ілюстрації втрачали свою привабливість, світлини майже всі були розмиті та нечіткі. Така ситуація спостерігалася для газетних видань, що виходили на жовтуватому папері, надрукованих високим друком. З поширенням у 1980-х рр. офсету відтворені фотографії стали більш достовірними та якісними.

Натомість журнали характеризувалися якісними ілюстраціями. Наприклад, американський тижневик «Life», починаючи з 1936 р., друкував якісні фотокартки на широкоформатному глянцевому папері.

Радянський фотограф В. Булла, згадуючи про свою роботу у революційні часи 1917 року, зазначав: «Я біг зі своєю «дзеркалкою» туди, де звучала стрільба, тріскотіли кулемети... пробирався опустілими вулицями, притискаючись до стін будинків, ховаючись за колонами чи в нішах наглухо зачинених воріт, проникав до барикад заради одного-єдиного знімка» [2, с. 58].

До середини 1920-х рр. пікторальні (картинки, що наслідували живопис) школи вичерпали свій естетичний потенціал. Поступово фотографія знаходить власні засоби виразності: винайдений ще в 1851 році фотомонтаж дозволив втілювати навіть найсміливіші ідеї авторів, а в 20-х роках XX століття фотографи стали активно експериментувати з ракурсами.

У період 1920–1950-х рр. одне з найважливіших місць у фотографії зайняла фотопубліцистика, орієнтована на гострі соціальні теми. Для фотомистецтва характерним стало проникнення в соціальну суть явищ, що відбуваються. Військові репортажі зробили істотний вплив на надання фотографії документальних гуманістичних форм.

Одночасно з активним поширенням фотографії у періодиці, знімки виступають важливою

складовою книговидання. У 30-ті роки, зазначає О. Мжельська, «публікуються альбоми, де ФГ стає головним засобом передачі інформації, де текст відіграє тільки допоміжну роль, встановлюючи просторово-часові характеристики, уточнюючи фактичну сторону ФГ, визначаючи її емоційний настрій» [4, с. 7].

Розвиток фотожурналістики після ІІ світової війни характеризувався наявністю невеликої кількості агентств (американські, німецькі, французькі, англійські та радянські). Більшість газет працювали самостійно, послуговуючись штатом власних фотографів.

Найбільшою проблемою, на якій акцентували увагу фоторепортери, був захист авторських прав. Лише в Сполучених Штатах, починаючи з початку 50-х років минулого століття, повага до авторського права визначалася законодавчо. В Європі в кінці 50-х років народився рух, що об'єднав молодих фотографів, метою якого була спроба змінити ситуацію і встановити нові правила поширення фотографій на ринку.

Аналізуючи історичні моменти розвитку фотожанрів, О. Мжельська зазначає: «У наступні роки [40–50-ті рр. XX ст. – *Г. Ц.*] з'являються нові жанри фотопублiцистики: фотоновела, фотоповість. Стали виокремлюватися різновиди фотовидань – фотокниги» [9, с. 7].

Для 60-х та 70-х рр. характерною є поява так званих «вільних» журналістів, які подорожували світом, фіксуючи всі тогочасні події. Найбільшими західним замовниками таких світлин були «Time», «Life», «National Geographic», «Newsweek», «Geo», «Sunday Times», «New York Times Magazine». Згодом француз Ю. Енрот розвинув та втілив ідею створення агентства «Gamma» і «Sygma», які об'єднали навколо себе велику кількість таких фотожурналістів. Агентства співпрацювали з найкращими тогочасними фотографами, продаючи їх фотографії найбільшим медіа-концернам.

Починаючи з 1970-х рр. як чорно-біла, так і кольорова фотографія починають повноцінно існувати в мистецтві та засобах масової інформації.

Фотографія 1950–1980-х рр. характеризується розвитком фоторепортажу і жанрової фотографії. В європейській фотожурналістиці виокремлюється антимілітаристський напрям (репортажі В. Бішофа, Р. Капи, Д. Сеймура, створені під час американської агресії у В'єтнамі й інших гарячих точках планети); набуває нового звучання епічна велич у трактуванні дикої природи (А. Адамі), психологізму (Т. дель Тваней, Д. Харісиадіс), напруженості (брати Брандт). Розвиток фоторепортажу належить до заслуг прогресивних фотодокументалістів А. Картьє-Брессона, Р. Аведона, Ф. Холцмана, Ф. Ройтера, У. Рауха. Продовжує інтенсивно розвиватися прикладна фотожурналістика, де комерційні задачі переплітаються з достовірною мистецькою творчістю, що тяжіє до створення засобами фотомонтажу, рекламного фото своєрідних фрагментів гротесково-сатиричних літописів епохи. Сучасний етап у розвитку документальної фотографії характеризується різноманіттям жанрових форм і творчих манер. Поява нової апаратури сприяє спеціалізації безлічі майстрів у галузі визначених тем і напрямів.

У відкритій лекції Г. Нері щодо історичного розвитку зображальної журналістики виділяється негативний фактор, що вплинув на розвиток фотожурналістики у 80-х рр. XX ст., а саме «так звані систематизовані «каталоги зображень», які надавали можливість журналістові чи фоторедакторові досить швидко знайти потрібну ілюстрацію на визначену тему» [5]. Саме ці каталоги виступили родоначальниками стереотипного та шаблонного бачення світу. Одночасно виникає новий напрям у дизайні новинних видань: друк однотематичних фотографій у малому форматі різних авторів, що понижує ступінь естетичного впливу і робить розуміння фоторепортажу майже неможливим.

Цікавими щодо природи фотографії та її місця в історичному вимірі є думки Р. Барта: «фотографія до безкінечності відтворює те, що було лише раз; вона безкінечно повторює те, що вже ніколи не може повторитися у плані екзистенціальному. [...] Вона являє собою абсолютну одиничність, суверенну, тусклу, і ніби тупу випадковість» [1, с. 11].

Для газет і журналів практика придбання ілюстрацій була вигідною, оскільки вони могли вибирати з великої кількості зразків та не фінансувати відрядження власних фотокорів у «гарячі» точки чи на міжнародні події. На початку 1980-х рр. у наслідок такої політики видань зменшилися, а подекуди і зовсім зникли штати фотожурналістів; їх місце посіли арт-директори та більдредактори.

1990-і рр. відзначилися двома вагомими подіями – економічною кризою, що виникла після війни у Персидській затоці, та появою і розвитком нових інформаційних технологій. Криза 1992 року завдала основного удару багатьом репортажним фотографам, яким довелося перейти в комерційну фотографію. Причиною стала декоординація робити та втрата авторських прав багатьма агентствами на світлини, низькі гонорари за репортажну чи документальну фотографію. Цією ситуацією скористалися величезні концерни, що почали поглинати менші агентства, зокрема компанії «Getty» і «Corbis» унаслідок тогочасних подій стали найбільшими лідерами-монополістами

в фотоіндустрії у галузі рекламних стокових матеріалів та історичних колекцій.

Міжнародні інформаційні агентства «Reuters», «AP», «France Presse» та «ІТАР-ТАРС» характеризуються високою якістю поширених через передплату новинних фото зі всього світу. З ними досить складно конкурувати професійним вільним фотографам, які не мають належного зовнішнього фінансування.

Суть американської фотожурналістики останнього десятиліття, як її визначають в американських університетах і спеціалізованих навчальних закладах, таких як Міжнародний центр фотографії (ICP) в Нью-Йорку, полягає в тому, щоб бути «історичним свідком». З цієї точки зору, відображення соціальної, історичної події або просте віддзеркалення повсякденного життя, покликане бути «свідком» і створювати візуальний образ історії. Фотографія, як безпосереднє і сухе документування події, робить очевидною здатність фотографа зловити саму суть події.

У сучасному контексті фотографію розглядають як засіб документального відтворення реальної дійсності; це суспільний документ, що є основою зображальної соціальної інформації. Відтак фотожурналістика – це функціональне поняття, що включає в себе розгалужену систему жанрів і форм інформаційно-публіцистичної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барт Р. Camera lucida / Р. Барт. – М.: Ad Marginem, 1997. – 222 с.

2. Волков-Ланнит Л. Искусство фотопортрета / Л. Волков-Ланнит. – М.: Искусство, 1974. – 303 с.

3. Князев А. Энциклопедический словарь СМИ. Журналистика и лингвистика, коммуникативистика и право, история журналистики и технологии et cetera: дефиниции, термины, концепции, справочные материалы / А. Князев. – Бишкек : Изд-во КРСУ, 2002. – С. 164.

4. Мжельская Е. Редакторская подготовка фотоизданий / Е. Мжельская. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 112 с.

5. Нери Г. Лекции по фотожурналистике / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.photographer.ru/cult/ practice/400.htm

6. Черняков Б. Зображальна журналістика в друкованих засобах масової інформації (Від виникнення до середини XIX століття) : А-реф. дис... д. філол. н. : 10.01.08 / Б. Черняков. – К., 1998. – 37 с.

7. Breaking News. How the Associated Press has Covered War, Peace, and Everything Else. – New York: Princeton Architectural Press, 2007. – 432 p.

8. Erich Salomon: The Hague Reparation Conference / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iconicphotos.wordpress.com/tag/erich-salomon.

9. Photography // Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/ Photography.

Розділ XI
ВИДАВНИЧА СПРАВА ТА РЕДАГУВАННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ДО ДРУКУ ТВОРІВ ПОЕТИЧНИХ ЖАНРІВ

Олена ЛОГВИНЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики та видавничої справи Київського національного університету культури і мистецтв
УДК 655.254.22

Анотація: *у статті розглянуто потребу, специфіку й спосіб редагування віршованих текстів. Рекомендовано студентам та молодим викладачам алгоритм підготовки поетичних творів до друку.*

Ключові слова*: віршований текст, ритмомелодика, семантичні відтінки слів, поетичний синтаксис, редагування поетичних творів.*

Аннотация: *в статье рассмотрено необходимость, специфику и способ редактирования стихотворных текстов. Рекомендовано студентам и молодым преподавателям алгоритм работы над подготовкой поэтических произведлений к печати.*

Ключевые слова: *стихотворный текст, ритмомелодика, семантические оттенки слов, поэтический синтаксис, редактирование поэтических произведений.*

Annotation: *the article deals with the need, specific type of editing and poetic texts. Recommended for students and young teachers algorithm work on preparing poetry for publication.*

Key words: *poetic text rytmomelodyka, semantic nuances of words, poetic syntax, editing poetry.*

Художні твори, зокрема поезія, – це мистецький ексклюзив. Тому до їх редагування потрібно підходити обережно, зважено, щоб донести до читачів тексти такими, якими замислено авторами, не спотворивши ні змісту, ані форми. Щодо останньої особливо, бо закони поезії тут жорсткіші: авторові треба неухильно дотримуватися суворого канону стилістики віршотворення, а редактору постійно мати на увазі, що в цій царині алгеброю вимірюється гармонія. Й оскільки наукової літератури тут недостатньо (можна згадати літературознавчі праці Н. Костенко, А. Ткаченка, А. Семісенка, В. Левицького, що є лишень дотичними до нашої теми), хотілося б поділитися своїми міркуваннями з цієї теми.

Предметом дослідження є специфіка редагування поетичних творів.

Об'єктом дослідження є віршовані тексти різних авторів.

Актуальність дослідження визначається відсутністю опублікованих методологічних рекомендацій щодо підоготовки до друку творів поетичних жанрів, що спричинює недостатній рівень підготовки фахівців цього сегменту видавничої справи та редагування.

Метою роботи є дослідити чинники й важелі редагування поетичних текстів, подати студентам, молодим фахівцям методологічні рекомендації щодо алгоритму праці з версифікаційними творами. Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

– обґрунтувати потребу редагування поетичних творів;

– визначити принципи й методи підготовки до друку віршованих текстів;

– проаналізувати специфіку редагування творів поетичних жанрів;

– сформулювати методологічні рекомендації щодо редагування цього жанру художньої літератури.

Методи дослідження. Ми використовували загальнонаукові методи й засоби: індуктивний та дедуктивний. Також метод добору й систематизації матеріалу, порівняльний, текстологічний та стилістичний аналіз.

Спершу з'ясуймо: чи потрібно редагувати вірші – плоди художньої творчості автора? Відповідь: так. Оскільки редагування – це потрібний процес опрацювання тексту. Збоку завжди краще видно окремі похибки, недоліки,

яких припустився автор. Приміром, поет нагромадив у одній строфі кілька метафор чи порівнянь, які не полегшують сприйняття змісту, а навпаки, затуманюють його, ускладнюючи комунікативний зв'язок із читачем. Або вжив іменник у невластивому український мові роді (наприклад, біль нестерпна, заміть правильного: нестерпний). Чи не помітив, як порушив ритміку в катрені, припустився нудних повторів тощо.

Серед студентів (та й самих літераторів) побутує думка про те, що редагувати вірші здатен лише той, хто сам вправно складає поетичні рядки. Певна рація у цьому, безперечно, є. Однак, гадаємо, варто зруйнувати згаданий стереотип. Тобто, якщо майбутній редактор досконало володітиме українською мовою, матиме відчуття слова й ритму, знатиме закони художньої творчості, принципи й методи її аналізу, буде обізнаним в основних літературознавчих категоріях (як-от: художній образ, поетичний синтаксис, жанрові та версифікаційні форми поезії, ритмомелодика вірша, системи українського віршування, віршові розміри тощо), то він виконає своє завдання більш або менш успішно. Але для цього потрібно спершу допомогти йому зануритися у глибинний, неповторний світ поезії, виробити власний художній смак, навички редагування, відпрацювати з ним техніку редагування, а згодом його фах удосконалить досвід.

У процесі навчання й опанування редакторського фаху в галузі підготовки до друку поетичних творів треба, на наш погляд, використовувати **індуктивний метод**: пройти шлях від окремого до загального, тобто від простого до складного. Якщо слово лежить в основі будь-якої літературної творчості, то варто і починати зі слова. Адже, за одним із «авторських» визначень, поезія – це **найкращі слова у найкращих місцях.** Але перед цим студенти мають пригадати матеріал, вивчений ще в середньому загальноосвітньому закладі: жанрові та версифікаційні форми поезії. **Жанрові**: *ліричний вірш, філософський вірш, поема, драматична поема, балада, елегія, роман у віршах, пеан, ода, гімн, пісня та ін.;* **версифікаційні**: *катрен, двовірш, сонет, ронделі, рубаї, танка, хоку, октава, газель* тощо.

Спочатку треба подбати про збагачення словникового запасу студентів. А це насамперед: а) **семантичні відтінки слів**: ***синонімічні гнізда*, *антоніми, пароніми*,** б) **ідіоми** (фразеологізми), в) **неологізми.** Студенти, безперечно, мають орієнтуватися в лексикографічному корпусі української мови. Тому рекомендуємо, зокрема, такі видання: Бурячок А. А., Гурин І. І. **Словник українських рим** / А. А. Бурячок, І. І. Гурин – К. : Наук, думка, 1979. – 338 с.; Головащук С. І. **Українське літературне слововживання: Словник-довідник** / С. І. Головащук. – К. : Вища шк., 1995. – 319 с.; **Словник синонімів української мови**: В 2-х томах / А. А. Бурячок, Г. М. Гратюк. С. І. Головащук та ін. – К. : Наук, думка, 1999-2000; **Фразеологічний словник української мови** / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наук, думка, 1999. – Т. І. – 528 с.; Т. ІІ – 984 с. та ін.

Проникнути у лексичні скарби мови допоможе ознайомлення із семантичними відтінками слів, що мають бути розглянуті відповідно до доцільності слововживання, лексичної словосполучуваності. Синоніміка – один з найважливіших чинників, що зумовлюють своєрідність художнього стилю автора. Домінантне (реєстрове) слово для добору **синонімів** має бути питомо українським, а не іншомовним, літературним, а не діалектним, загальновживаним, а не вузькопрофесійним або жаргонним, а синонімічний ряд якомога довшим (за рахунок залучення слів з різним емоційно-експресивним забарвленням). Наприклад, якщо запропонувати ключове слово «**гаспид»,** то лише двоє студентів із десяти скажуть, що це **біс,** або **диявол, сатана, люцифер, змій** тощо. До ключового слова «**обрус**» також мало хто добере синоніми: **скатертина, скатерь, настільник** тощо. Тому коректніше й методологічно правильніше було б спрямувати аудиторію на пошук синонімів до ключових слів: у першому випадку – **диявол**, у другому – **скатерть**. Таку вправу рекомендуємо виконувати у формі гри. Двоє учасників змагаються на вияв знання лексичного багатства української мови: виграє той, хто назвав потрібне слово останнім. Щоби залучити під час гри й інших студентів, можна створити дві групи підтримки з трьох осіб, які допомагатимуть гравцеві з його команди продовжувати вести змагання. Приз від викладача: 1 бонус (заохочувальний бал до основної оцінки).

Антонімічна насиченість завжди була притаманна творам багатьох українських письменників, зокрема й поетів. Щоб опанувати тему антонімів, ще одну вправу рекомендуємо виконувати знов-таки у формі гри. Двоє студентів змагаються на краще знання української народної творчості, зокрема прислів'їв, граючи у словесний пінг-понг. Виграє той, хто останнім правильно назвав пару фразеологічних антонімів. Наприклад: **Щастя** розум відбирає, а **нещастя** повертає; **Щире** слово – теплий промінь, **нещире** слово – гострий ніж у серце; Як **народився,** то треба й **померти; Молодий** кінь – до бою, а **старий** – до гною.

Важливо збагатити лексичний запас студентів також поетичними **фразеологізмами (ідіомами),** що надають будь-якій мові особливого сма-

ку неповторності (тож не дивно, що це спричинює труднощі перекладу речень з однієї мови на іншу). Скажімо, якщо укр.: **накивати п'ятами** – то рос. ***показать пятки (задать стрекача)***; укр.: **кожний Івась має свій лас** – рос. ***на вкус, на цвет товарища нет.***

Щоби перевірити знання аудиторією українських фразеологізмів, викладач називає поняття, а студент наводить відповідний йому фразеологізм. Наприклад**:** мати свої, не залежні від когось погляди – **грати у власну дудку**; розтривожити, схвилювати – **взяти за живе**; перемогти або загинути – **зі щитом або на щиті**.

У зв'язку із редагуванням поетичних творів актуалізуємо поняття «неологізми». Кожне нове слово, що постає у мові, спочатку являє собою неологізм, а набувши широкого вжитку, входить в активний словниковий склад мови, перестає бути неологізмом. Отже, неологізм – категорія історична. Крім неологізмів загальномовних, вирізняють неологізми індивідуальні, створені авторами окремих літературних творів з певною стилістичною метою. Це неологізми **стилістичні,** що не входять до словникового складу мови, залишаючись у більшості випадків належністю окремого твору певного автора. Приміром: «не дивися... ***яблуневоцвітно»***; «***христовоскреслими*** очима» (П. Тичина); «***грононосна*** лавина» (М. Рильський). Завдання на закріплення матеріалу: викладач пропонує студентам два слова (скажімо, іменник + дієслово чи іменники + іменник, або іменник + прикметник) як основу для творення власного образу-неологізму. Приміром: золота пшениця – **золотопшеничний** лан; горить свіча – **свічегоріння;** хмарини пливуть **– хмароплин.**

2. Безперечно, жоден вірш (чи інший поетичний жанр) не обходиться без **тропів** – засобів увиразнення мови автора. Варто попрактикуватися в аудиторії на пошук різноманітних тропів, запропонувавши студентам кращі взірці поетичного слова, зокрема з класичних творів М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, Є. Плужника, Б.-І. Антонича, В. Симоненка, Л.Костенко, і дати їм домашнє завдання – дібрати з творів улюблених авторів по 5-7 прикладів тропів.

Студенти мають орієнтуватися в понятті «**поетичний синтаксис».** Слово ***поетичний*** у цьому словосполученні вжито у значенні художній, тобто до нього вдаються не лише поети, а й прозаїки та драматурги. Одним ыз елементів поетичного синтаксису є **інверсія** – стилістична фігура, для якої характерний незвичний порядок слів у реченні. Її вживають, щоб підкреслити слово або слова, на які падає логічний наголос. Наприклад: «***Поховайте мене на могилі серед степу широкого…»*** (Т. Шевченко). Або: «***І молоде із-за гори на конях покоління летить сюди»*** (П. Тичина). **Еліпсис (еліпс) –** пропуск у реченні деяких його членів. Наприклад: «***Там повіє, буйнесенький, як брат, заговорить»*** (Шевченко). Пропущене слово «вітер». **Художнє повторення** (анафора: М. Рильський: «***Моя Батьківщина – удар молотка, Моя Батьківщина – Мічуріна сад, Моя Батьківщина – це поле борні…»*** епіфора: П. Тичина: «***Я стверджуюсь, я утверджаюсь, бо я живу»,*** суміжне вживання однокореневих слів: Т. Шевченко**:«*** ***Чорніше чорної землі блукають люди»).*** **Паралелізм –** фігура, близька до порівняння, часто вживається в народних піснях: ***Стоїть явір над водою, // В воду похилився. // На козака негодонька – // Козак зажурився…*** Паралель: хилитися-журитися. **Риторичні звороти.** Наприклад, риторичне звернення: ***А ти, всевидячеє око! // Чи ти дивилося звисока, // Як сотнями в кайданах гнали // В Сибір невольників святих?*** **(**Т. Шевченко), риторичний оклик: «***О недаремно, ні, в степах гули гармати…»*** (В. Сосюра). **Градація –** стилістична фігура, що полягає в поступовому нагнітанні засобів художньої виразності задля підвищення чи зниження їхньої емоційно-смислової значущості**: «*** ***На майдані пил спадає, // Замовкає річ…// Вечір. // Ніч»*** (П.Тичина).

3. На практичних заняттях потрібно передбачити тренування пошуку евфонічних слів, що утворюють **рими** (тобто співзвучні закінчення у віршованих рядках: суміжні, перехресні, кільцеві). Спрямувати студентів на пошук свіжих, незатерних рим й уникнення стереотипних (на кшталт ***жити-творити, лелека – далеко, хати – багато***), а також уникнення в поетичному творі примітивних дієслівних, прислівникових, прикметникових рим (***гратися-сміятися, пізно-залізно, дзвінкий-ламкий*** тощо).

Щоб опанувати тему римотворення, викладач пропонує одному студентові знайти прийнятну в сенсі милозвучності риму, а іншому придумати два поетичні рядки з цими словами, які б римувалися за схемою: **аа:** «Нехай серця не знають ***супокою,*** І наша юність буде хай ***такою***... (В.Симоненко). Скажімо: ***полинами – нами***: Зітхає вітер полинами, // І ця дорога поміж нами. Або: ***вівці – насниться***: Пасе ріка туманивівці, // І синій лід їй лиш насниться.

Наступну вправу трохи ускладнюють: наводять віршований рядок з поезії відомого поета, який студент має продовжити до кінця чотиривірша, тобто доточити до першого рядка ще три – так, щоби вималювався певний образний зміст. Наприклад: «***Ну скажи – хіба не фантастично***...» (В. Симоненко).

І нарешті найскладніше для слухацької аудиторії – написати власний коротенький вірш (з чотирьох рядків) на тему кохання або природи. Потім студенти мають проаналізувати твори

одне одного за приблизною схемою: а) розкриття теми (змістове наповнення), б) дотримання обраного віршованого розміру; в) добір рим; г) образотворчі засоби; д) естетичний вплив на читача.

4. Студент має опанувати питання взаємодії музики і слова в сучасному словесно-художньому творі. Бо вірша без музики (ритміки) немає. І саме **музичність** – одна з головних ознак вірша, на яку звертають увагу, його поціновуючи. А як же бути з білим віршем чи верлібром? – може виникнути запитання. У білому вірші обов'язково збережено ритм, а у верлібрі музичність вірша забезпечується завдяки особливій інтонаційній єдності рядків. Приміром: ***Пробіг зайчик. // Дивиться – // Світанок! // Сидить, грається, // Ромашкам очі розтулює. // А на сході небо пахне. // Півні чорний плащ ночі // Вогняними нитками сточують. // – сонце – // Пробіг зайчик.*** (П. Тичина).

Для перевірки відчуття музики слова можна запропонувати таку вправу: «**Відреставрувати віршовий текст».** Наприклад, у наведених нижче чотиривіршах студент має віднайти пропущене слово (словосполучення) або ж дати свій варіант, що вписується у змістово-формальний «малюнок» тексту:

1. ***Де не глянь – колоски***
Проти сонця блись-блись...
Лиш ген скраю ліски,
Ніби ...?.., простяглись...
(Павло Тичина)

Тут пропущено слово ***дим***. Проте якщо студент запропонує слова ***сон*** чи ***ввись,*** то варто зарахувати таку відповідь, адже він виступив немов у ролі співавтора, виявивши при цьому чуття слова.

2. ***Коли ж з горба небесного поволі***
Світило стомлене іде на спад,
Його красу забувши, мимоволі
Ми .....?..... вертаємось назад.
(Вільям Шекспір)

Ця загадка трохи складніша для розгадування, оскільки в останньому рядку бракує двох слів: ***до землі***. Як варіант може бути словосполучення ***до низин.***

Розглядаючи поняття **ритму,** звертаємо увагу на те, що ритм – це **повторюваність** тих чи інших схожих елементів через певні співмірні відтинки. І саме ритм лежить в основі системи віршування. Ритм може бути побудований на лічбі складів у вірші (це **силабічний** вірш) або на лічбі наголосів у вірші (це **тонічний** вірш). Для української поезії найбільш характерним є силабо-тонічний принцип версифікації.

Думку про те, що саме ритм лежить в основі поезії, можна проілюструвати на прикладі початку вірша В. Симоненка [5]:

Ступає ніч ногами бурими	*Ніч ступає бурими ногами*
На почорнілий сніготал.	*На почорнілий сніготал.*
Під віями, як абажурами,	*Під віями, як абажурами,*
Блищить очей твоїх овал.	*Блищить овал твоїх очей.*

З цього характерного прикладу видно, як за відсутності ритму (у правій частині таблиці) втрачається неповторний чар (аромат) поезії. Віршований ритм виразніший, ніж у прозі, бо має звукову природу.

Пропонуємо вправу на відчуття ритму й розуміння взаємозалежності складових елементів віршованої мови. У наведених поетичних рядках потрібно знайти аритмію й шляхом редагування усунути її. Приміром:

Як ніч повисне між гілками,
Заграє листя в місячнім танку,
Дивлюсь на неба зоряну ріку,
Яка пливе і дихає над нами.

У цьому чотиривірші неритмічні 1-й та 4-й рядки (9 складів і **11!)** Вийти зі становища можна таким чином: В 4-му рядку зробити правку***:*** ***Яка пливе услід за нами.*** Ще приклад.

На темному чолі печаль і суєта,
Як рабський знак, німе терпіння
Вросло у душу, мов коріння –
В покорі зціплені вуста.

Тут неритмічні 1-й та 4-й рядки (12 складів і 8!). Тож треба відредагувати так: ***На темному обличчі суєта // Як рабський знак. Німе терпіння // Вросло у душу, мов коріння. // В покорі зімкнуті його вуста.*** Виходить: 10-9-10-9.

5. Одним з важливих понять віршотворення є **наголос**, носієм якого виступає голосний звук. У поезії (за незначними винятками, що можуть бути «прощені» класикам) варто дотримуватися правильного літературного наголошення слів. Приміром, нов***а*** доба, а не н***о***ва доба; був***о***, а не б***у***ло. Проте треба мати на увазі, що для деяких слів характерні рухомі наголоси. Наприклад: б***а***йд***у***же, м***а***б***у***ть, з***о***кр***е***ма, з***а***г***а***дка, з***а***гол***о***вок. Під час редагування поетичних творів потрібно стежити за тим, щоб наголоси у словах, які утворюють риму, як і віршовий розмір, були відповідними (уніфікованими) у всіх строфах.

6. Починати редагувати вірш варто з накреслення схеми його ритмомелодики (визначити віршовий розмір і порахувати кількість складів у кожному рядку). Наприклад, у поезії Т. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий» такий

віршовий розмір : *ямб:* -/-/-/-/- ; -/-/-/-/-/. У 1-му та 3-му рядках – 9 складів, у 2-му та 4-му – 8. Якщо ця кількість неоднакова, потрібне втручання у текст. Це щодо форми. Щодо змісту: підкреслити проблемні рядки, де зустрічаються логічні, лексичні або синтаксичні помилки, неоковирні вирази, нечіткі (непрозорі) образи, тавтологія, немелодійний збіг кількох приголосних (або двох однакових) на стику слів тощо. Потім запропонувати авторові свої варіанти правки. Якщо він не погодиться, то потрібно шукати компроміс.

Висновки: для редагування поетичних творів потрібні особливий хист і вміння. Також знання законів віршування, мовностилістичних засобів творення поезії, широкий словниковий запас, орієнтування у читацьких запитах щодо творів поетичних жанрів. Редактор має допомагати авторові встановити якнайтісніший контакт із читачем, а не зруйнувати його.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Василенко М. Редакторська та видавнича діяльність Івана Франка : автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня канд.. філол. наук : 27.00.05 / Михайло Григорович Василенко. – К., 2008. – С. 16-18.

2. Вірш і окремі його елементи / Н. В. Костенко // Укр. мова і література в школі. – 1973. – № 6. – С. 15–23.

3. Метрика і ритміка наймолодшої генерації українських поетів: (альманах «Сві-й-танок», 2003) / Н. В. Костенко // Літературознавчі студії: зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. – Вип. 10. – С. 160-167.

4. Про риму і строфіку Шевченка / Н. В. Костенко // Слово і час. – 2011. – №1. – С. 22-41.

5. Симоненко В. Поезії / Василь Симоненко. – К. : Молодь, 1966. – С. 120.

6. Ткаченко А. Мистецтво слова (вступ до літературознавства): підручн. для студентів гуманітарних спец. вищих навч. закл. // А. Ткаченко. – 2-е вид., випр. і доповн. — К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2003. — 448 с.

ІННОВАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВОЇ РЕКЛАМИ У КНИЗІ

Світлана ВОДОЛАЗЬКА, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри видавничої справи та редагування Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК 004.832.28:659.131.1

Анотація: *у статті розкрито особливості внутрішньотекстової книжкової реклами, з'ясовано типи інноваційних стратегій, що можуть використовуватись для рекламування книг. Встановлено специфіку внутрішньотекстової реклами. Визначено особливості використання реклами у форматі продакт-плейсмент. Подано характеристику поняття інтерактивна обкладинка.*

Ключові слова: *інноваційна рекламна стратегія, продакт-плейсмент, інтерактивна обкладинка, внутрішньо текстова реклама.*

Аннотация: *в статье раскрыты особенности внутритекстовой книжной рекламы, выяснено типы инновационных стратегий, которые могут использоваться для рекламирования книг. Установлена специфика внутритекстовой рекламы. Определены особенности использования рекламы в формате продакт-плейсмент. Дана характеристика понятия интерактивная обложка.*

Ключевые слова: *инновационная рекламная стратегия, продакт-плейсмент, интерактивная обложка, внутритекстовая реклама.*

Annotation: *the article describes the features of intratextual book advertising, defines types of innovation strategies that can be used to promote books. Established specific intratextual advertising. The features of advertising format product-placement. The description of the concept of interactive cover.*

Key words: *innovative advertising strategy, product placement, interactive cover, internal text advertising.*

Провідні тенденції світового книговидання засвідчили необхідність активного пошуку ефективних засобів руйнування читацьких стереотипів і споживацької пасивності, виникнення яких зумовлене багатьма факторами і негативно впливає на показники ринкової ліквідності книги. Реалії видавничого ринку засвідчують, що створене видання часто не отримує достатньої уваги читачів через брак поінформованості як про факт її виходу у світ, так і про змістову ємність, відповідно інші засоби проведення дозвілля виявляються пріоритетнішими і зміщують книгу на маргінеси нашого вільного часу.

Одним із перспективних шляхів подолання апатичності ринку та читача вважають рекламу. Усвідомлення необхідності рекламувати книги є не новим, проте, якщо раніше використовували переважно позатекстові форми реклами, то зараз діапазон способів впливу значно розширився. Це пов'язано з тим, що усвідомлена недостатня ефективність реклами на видавничому ринку, що не реагує на загальноприйняті способи рекламування товарів, вимагаючи індивідуального підходу і усвідомлення книги як «важливої життєвої опори» [5, с. 67], з одного боку, та як виробу для задоволення потреб, з другого, тому паралельно з використанням традиційних рекламних стратегій відбуваються постійні пошуки інноваційних способів рекламування видавничої продукції. До вже апробованих на практиці інноваційних способів рекламування книги можна віднести внутрішньотекстову рекламу у форматі продакт-плейсмент та інтерактивну обкладинку, що і зумовлює актуальність нашого дослідження, а його *метою* є спроба розкриття особливості інноваційних способів рекламування книги, для чого необхідно виконати низку **завдань**:

– встановити специфіку внутрішньотекстової реклами;

– визначити особливості поняття «інтерактивна обкладинка»;

– охарактеризувати принципи творення реклами у форматі продакт-плейсмент.

Стан дослідження проблеми. Огляд літератури з теми засвідчив, що в Україні не існує комплексного дослідження, яке б висвітлювало особливості інноваційних способів видавничої реклами, а також не створено єдиного погляду на типологічний ряд способів рекламування книги.

На сьогодні відсутня єдина загальновизнана класифікація реклами видавничої продукції. У підручнику «Економіка і організація видавничої справи» авторами виділено три форми:

– торгова (гуртова реклама) – «спрямована на стимулювання продажів книги до торговельної мережі і бібліотек. Основні елементи торгової реклами – автор, назва, час виходу книги і ціна. Також наводяться характеристики видання, які можуть привернути увагу покупця, міститься перелік заходів з просування книги і стимулювання збуту, а також пільгові умови продажу для бібліотек і підприємств книжкової торгівлі» [1, с. 232].

– споживацька реклама – «її задача дійти до кожного потенційного споживача і зацікавити його книгою» [1, с.233].

– кооперативна реклама – рекламна кампанія, що організовується видавництвом та книготорговельною організацією з метою продажу книги та надзавданням – переконати читача у необхідності купити запропоновану книгу у певній торговій точці.

За основу цієї класифікації обраний принцип цільової аудиторії, на яку розрахована реклама. Запропонована В. Кузнєцовим типологічна модель підтримується і Н. Еріашвілі: «Видавнича реклама спрямована на дві диференційовані цільові групи: книжкову торгівлю і кінцевого споживача. Таким чином реклама у видавничому бізнесі поділяється на торговельну і споживацьку. Кооперативна торговельна реклама провадиться і сплачується спільно видавцем і розповсюджувачем» [5, с. 207-208]. Єдиним неоднозначним елементом поданої класифікації вважаємо виділення в окремий клас поняття «кооперативна реклама», яку відповідно до її орієнтації на кінцевого споживача, варто було ввести до класу «споживацька реклама».

Д. Передній у статті «Реклама: місце в оформленні книг» дотримується кардинально відмінного від запропонованих раніше принципів класифікування видавничої реклами. Дослідник під час виділення типів рекламного повідомлення спирається на концепцію Ж. Женетта, який був переконаний, що текст твору майже ніколи не буває представлений увазі аудиторії без супроводу вербальних елементів, як от: ім'я автора, заголовок, ілюстрації, передмова тощо. Комплекс цих елементів, мета яких – ознайомити читача з твором і сприяти його правильній інтерпретації, називають «паратекстом». Ж. Женетт розділяє паратекст на перитекст (внутрішьотекстові елементи) та епітекст (позатекстові елементи). Відповідно до концепції французького лінгвіста Д. Передній наголошує на необхідності виокремлювати під час класифікації типів книжкової реклами два класи: перший – рекламні повідомлення закладені в саме книжкове видання, що можна назвати рекламним текстом (заголовок, передмова, тощо); другий – повідомлення, які розміщені поза книгою (інтерв'ю, бесіда, приватне спілкування). Можна стверджувати, що Д. Передній поділяє видавничу рекламу на епітекст, що віддистанційований від компонентів оформлення книги, але покликаний знайомити читача з твором і сприяти його інтерпретації (проспекти, плакати, листівки, прес-релізи, різні форми піару) та перитекст (рекламні елементи книжкового видання – назвати твору, ім'я автора, анотація тощо). Запропонована дослідником класифікація є вмотивованою, бо кожна рекламна кампанія у видавничій сфері має логічний поділ на дві стадії: робота з рекламним оформленням самого видання і робота з позатекстовим рекламним повідомленням, а саме з формуванням рекламного контексту. Названі етапи розрізняють за використовуваними методами і технологіями, бо відмінними є носії реклами (у першому випадку – книжкове видання, в другому – різні інформаційні ресурси).

Відсутність єдиного критерію при виділенні класів внутрішньотекстової реклами ускладнює вироблення чіткого поділу. Н. Старих, В. Учьонова пропонують до внутрішньотекстових рекламних елементів книжкового видання зараховувати: обкладинку, суперобкладинку, ілюстрації на обкладинці, анотацію, назву книги та ім'я автора. Для усунення будь-яких протиріч варто говорити про поділ внутрішньотекстових рекламних елементів книжкового видання на вербальні та візуальні, що мають відмінні принципи впливу на читача і відрізняються характером роботи над створенням рекламного повідомлення. До візуальних рекламних елементів дослідники відносять ілюстрації на обкладинці, видавничий та серійний логотип, шрифтове накреслення різних текстових елементів, фотографії автора. Нас буде цікавити інтерактивна обкладинка.

До вербально-текстових рекламних елементів книжкового видання необхідно віднести анотацію, ім'я автора, назву твору і різні тексти рекламного змісту, що розміщені на обкладинці або усередині тексту. У зв'язку з тим, що завданням статті є спроба описати інноваційні способи рекламування тексту, ми зупинимось на характеристиці рекламного повідомлення, яке розміщене усередині тексту.

Теорія реклами накладає свої матриці на реально функціонуючий ринок, який їх апробовує в польових умовах, засвідчуючи рівень дієвості. Використання внутрішньотекстової реклами сприяє усуненню вакууму в читацькій поінформованості про книги. Сучасний видавничий ринок вимагає від видавців забезпечення нагальної потреби – вибудовування інформувальної стратегії. Варто погодитись з тезою В. Теремка, який переконаний: «Видавництва, які вибудовують свою ділову поведінку на надійній стратегічній основі та перебувають у постійному пошуку «точки майбутнього», розглядають свої стратегічні інтереси, перспективи, плани і результати у реальному часі і в просторі «майбутнього, яке настало», дбаючи про створення для своєї справи нових можливостей та їх ефективну реалізацію» [4, с. 67]. Ключовим, навіть концептуальним, у цій тезі є словосполучення

«пошук точки майбутнього», видавці і книгорозповсюджувачі мають орієнтуватись на інновації, а також вдумливо використовувати вже існуючі здобутки у сфері рекламування книги. Ядром інформувальної стратегії стає рекламна кампанія як результат сукупних дій, спрямованих на фокусування читацьких інтересів. Від її якості, зорієнтованості на конкретне видання, апелювання до чітко визначеної читацької аудиторії залежатиме початкове ставлення до книги. Отже, без оновленого погляду на інформувальну стратегію видавництва неможливо розв'язати низку надважливих для ринку книгорозповсюдження проблем. Загалом, ідея переоцінювання способів просування видавничої продукції на ринку була зумовлена низкою факторів: перевиробництво продукції, світова економічна криза і спад розвитку галузі, прагнення до оптимізації. Водночас реклама книг дуже важко приживається на ринках Східної Європи, на відміну від Європи Західної. США та Західна Європа пропонують видавцям співпрацю з рекламними агенціями, що спеціалізуються з реклами книг, до прикладу, за даними І. Розенберга, у США діє чотири таких агентства. Аналіз російського і білоруського книжкового ринків засвідчив відсутність таких установ. «Наскільки я знаю, – стверджує Н. Сьоміна, – російські видавці намагаються працювати самостійно. У клієнтських листах великих рекламних агентств я не зустрічала книговидавців, хоча послугами таких агентств періодично користуються видавці періодики. Не бачу об'єктивних причин – просто так склалось» [1, с. 220].

Реклама має зробити продукцію конкурентноздатною, проте складність полягає у тому, що світовий видавничий ринок тяжіє до укрупнення та монополізації. Великі концерни не дають розвиватись середнім та малим підприємствам, що призводить до насичення ринку однотипною літературою, ускладнення процесу появи нових авторів тощо. В усьому світі дрібні видавництва генерують нові ідеї розвитку ринку, тематики, появи нових авторів, тоді як великі видавництва є консервативними. Прикладом може стати початок творчого шляху Дж. Роулінг, П. Коельо. Помилкою видавців є намагання покладатись на загальну потребу людей читати, на сучасному етапі вона нівельована величезною кількістю факторів, що призводять до зменшення потреби у книзі. «Пізнання діалектики читання як соціокультурного явища та індивідуального процесу допомагає побачити читача з його позиції і його поглядом, що багато значить для процесу творення книги як «сильного виробу» (Я. Владарчик) і вмінь інформувати про її силу. Такі знання відкривають очі тим, хто пише, видає, рекламує, рецензує, продає книги. Вони надають буттю книги необхідної внутрішньої єдності, гармонійності, а також узгоджують, забезпечують концептуальність пов'язаних із нею процесів» [5, с. 69].

Технологію продакт-плейсменту можна назвати одним із факторів, що має надважливе значення для процесу ненав'язливого рекламування книги. Цей спосіб у Західній Європі поширений з 30-х рр. XX ст., а до Східної Європи потрапив лише на початку двотисячних, проте дуже пасивно використовується у видавничій справі, попри його потужні показники в інших засобах масової комунікації. У Росії створене агентство «Фабула», що ексклюзивно займається розміщенням продакт-плейсментів у книгах, маючи договори з найбільшими російськими видавництвами на розміщення прихованої реклами в літературних творах. «Прихована реклама в основному розміщується в творах авторів, книги яких продаються в нашій країні (Росії – прим. автора) найбільшими накладами. Одним із перших досвідів літературного ПП (ПП – продакт-плейсменту) в Росії стала книга Дарії Донцової «Філе з Золотого півника», в назві якої була використана марка морожених напівфабрикатів «Золотий півник». І зараз книги Дар'ї Донцової є найпоширенішим майданчиком для літературного ПП, так як цей автор випускає по 12 книг на рік загальним накладом мільйон примірників. Наприклад, в її книзі «Небо в рублях» рекламувалася система переказу грошей «Юністрім», в «Но-шпі на двох» – препарат но-шпа, в «Рибці на ім'я Зайчик» – засіб від нежитю «Піносол», в «Принцесі на Кірієшках» – відомі сухарики компанії «Сибірський берег» (до того ж у книзі на рекламованому продукті був побудований весь сюжет). Чимало різних брендів згадується і в книгах інших «тиражних» російських авторів. Наприклад, у книзі Юлії Шилової «Сповідь грішниці, або Двоє на краю безодні» і в книзі Галини Куликової «Блондинка за лівим рогом» рекламувалися ліки від алергії «Кларитин». У романі «Закон зворотного чарівництва» Тетяни Устинової – препарат «Ксенікал», в книгах «Бочка но-шпи і ложка отрути» і «Великий секс у маленькому місті» Тетяни Полякової – препарат но-шпа. А проплачена згадка макаронів «Макфа» зустрічається одразу в десяти романах Олександри Мариніної, Тетяни Устинової та Галини Куликової. У середньому, згадка бренда в книгах Дар'ї Донцової коштує близько $ 17 тис. (але за згадку продукту в назві в «Принцесі на Кірієшках» компанії «Сибірський берег» довелося заплатити близько $ 50 тис.). Згадка бренду в книгах Тетяни Устинової, Сергія Лук'яненка, Олександри Мариніної обійдеться в суму від $ 12 тис., а в книгах Фрідріха Незнанського,

Тетяни Полякової, Юлії Шилової – від $ 2 тис» [1, с. 87].

Після ознайомлення з подібною інформацією виникає логічне питання, чому в книгах рекламується безліч продукції крім книги. Зрозуміло, що це додатковий прибуток для видавництва, автора і рекламного агентства, але видавці мають бути зацікавлені і у популяризації книги загалом та певних видань зокрема. Отже, традиційно вважається, що використовуючи цю технологію можна рекламувати у виданнях будь-який товар, а поза увагою опиняється необхідне для динамічного розвитку видавничого ринку усвідомлення, що дану технологію можна використовувати і для реклами книги в книзі. На нашу думку, надзвичайно вдалим прикладом використання продакт-плейсменту в книгах з метою рекламування книг є твори К. Матюшкиної, О. Хрустальової, Д. Вороніна, М. Тьомкина, О. Лукас, що представлені видавництвом «Астрель», «Сова» у серії «прикольний детектив» (особливо серія про «Кота да Вінчі» К. Матюшкиної, яка містить показовий приклад вдалої і різнопланової внутрішньотекстової реклами), Азбука-Аттікус з книгами Катерини Оковитої. Використані авторами способи рекламування власних книг мають високі шанси для сприйняття, бо обраний нестандартний спосіб донесення інформації завдяки латеральним каналам комунікації.

Перше рекламне повідомлення для читачів у тексті К. Матюшкиної «Кот да Вінчі» винесено на обкладинку, молодіжний сленговий вираз «прикольний детектив», позначений маркованою лексемою, що свідомо акцентує на певну емоційну настанову, а також створює у читачів переднастрій, налаштовує на сприйняття тексту. Винесення в назву серії імені головного героя «Кот да Вінчі», що є фонетично подібним до назви роману Д. Брауна «Код да Вінчі», не випадкове, а зумовлене авторським задумом. До того ж такий хід накладає на автора певну відповідальність, бо покупець і читач потрапляє в зону постійного очікування і ставить питання, відповіді на які повинен дати твір. Поставлені питання створюють відчуття інтерактивності, задіяності читача у процесі творення тексту, провокують постійний посилений інтерес до книги.

Наступною площею для розміщення рекламного повідомлення стає розгорнутий шмуцтитул, де розміщено ілюстрацію, яка, крім основної, виконує низку допоміжних функцій: по-перше, рекламує інші книги з серії «Кот да Вінчі» Каті Матюшкиної (образ океану, в якому, крім іншого, плавають дві книжки «Кот да Вінчі. Посмішка Анаконди», «Кот да Вінчі. Нашестя лунатиків»); по-друге, пропагує читання легально куплених книг («Наші звірі книги не крадуть, а купують»). В ілюстрації на початку першої глави читач знову знайде зображення книг Каті Матюшкиної та текстівку до неї («Супер аудіокнига – слухають всі!!!»). При створенні текстівки був зроблений акцент на вікову психологію читачів, з метою підсилення ефективності автори використали: сленгову марковану лексику, окличну інтонацію.

Компонент рекламного повідомлення у форматі продакт-плейсменту введено і в сюжетну лінію твору «Кот да Вінчі. Пірати Кошмарського моря». За однією з сюжетних ліній видавництво «Сова У» (прототипом стала назва реального видавництва) має презентувати нову книгу: «Сьогодні о 12 годині дня біля будинку Угухи зібрався натовп пошановувачів її таланту! До виходу нового творіння «Кот да Вінчі. Нашестя лунатиків» залишилось всього дві хвилини! Що очікує читачів у новому творі? Що приховується під обкладинкою? Нарешті ми дізнаємось всю правду про нашестя лунатиків і злодійському заколоті! Це справжнє свято! Як стало відомо, вихід книги загрожує перетворитись на великий скандал, тому що відкриється правда про злодіїв і комусь буде непереливки. Хто цей злодій? Як потрапити на Луну і поспілкуватись з генієм? Ось у чому таємниця!» [2, с. 16-17]. Проаналізоване комунікативне повідомлення дає змогу констатувати наявність специфічних рекламних одиниць експресивності, використання риторичності мови, зартикульованість назви нового тексту, що увійде до серії.

Крім промоційного розкручування нового роману, авторка вводить у текст і згадку про попередній твір: «Прихильники Сови хвилювались від нетерпіння, дехто поспіхом намагався дочитати попередню книгу «Кот да Вінчі. Пограбування банки», щоб бути в курсі останніх подій» [2, с. 18]. Активно використовується прийом акцентуації (в даному випадку на назві твору), формуючи у свідомості запит на пошук. У запровадженні такого підходу вбачають ініціацію певних знань, які зможуть активізуватись у конкретних обставинах.

Вдалим сюжетним поворотом, що сприяє збільшенню уваги до книги «Кот да Вінчі. Нашестя лунатиків» можна вважати викрадення книги та розслідування, яке передбачене сюжетом, тримає читацьке зацікавлення і постійно нагадує про твір, провокуючи тим самим читацький інтерес. Оперативне маніпулювання сприяє формуванню довготермінової уваги. Дієвість таких прийомів забезпечується й тим, що вміщене в них рекламне повідомлення прямо не намовляє купити або обрати книгу, не тисне на читача, але емоційно демонструє рекламований об'єкт. Секрет їх ефективності

полягає в ненав'язливому повідомленні безпосереднім споживачам продукту про інші тексти авторки. Візуалізація альтернативної реальності, що з'являється у читача після прочитання тексту і перегляду ілюстративного матеріалу, викликає більшу довіру до наступних видань автора.

Епілог повісті-казки теж стає рекламним повідомленням, яке зорієнтоване на засвідчення успіху нового твору: «–Читачі! – тихенько прошепотіла вона і хрипло додала: – Я принесла своє нове творіння. І одразу ж з трави потягнулись тоненькі, але дуже волохаті лапки. Затремтіли радісно хвостики. І книга зникла. Ліс затих, завмерши в передчутті нових пригод геніального кота. Лише довго то там, то тут лунали радісний сміх і захопливі вигуки» [2, с. 187]. Читача провокують на активізацію наперед заданої позитивної реакції на наступне видання з серії.

До того ж кожна книга Каті Матюшкиної завершується рекламою нової книги, даний прийом у рамках продакт плейсменту отримав назву едверторіал, що є розміщенням уривку окремого твору з метою продакт плесмент бренду. У повідомленні читача знайомлять з назвою тексту, наводять ілюстрацію з зображенням головних героїв та використовують початковий уривок з твору, що завершується багатозначною фразою «далі буде». Таке поєднання вербально-візуальних засобів впливає на підсвідомість, викликаючи чітко прогнозовану увагу до твору у читачів, яким не треба докладати додаткових зусиль з пошуку цікавих книг.

Креативність рекламного оформлення видань Каті Матюшкиної засвідчує творчий підхід до творення рекламного повідомлення з метою продукування на ринок сигналу, що необхідно звернути увагу на наступні книги авторки. Отже, реальні комерційні аналоги книг згадані у текстах авторки задають читачеві правильну тональність у пошуках. Спрацьовує емоційна налаштованість на особливості дитячої психології та дотримання правил заграваання з дорослою аудиторією. Інтригування читача пригодами у наступних виданнях помітно спрощує їхній пошук через створений візуальний образ обкладинок.

Спираючись на дані отримані після аналізу рекламного матеріалу видавництва «Астрель» у творах серії «прикольний детектив» необхідно засвідчити свідоме намагання видавця до продукування креативного способу донесення рекламної інформації до цільової аудиторії, що тримає читача серед постійних знаків, запобігаючи упередженості і фільтруванню реклами. Отже, використовується декілька типів розміщення продакт плейсменту: згадка продуктів у тексті, сюжет на основі продукту (викрадення книги про «Кота да Вінчі» у К. Матюшкиної), зображення продукту на обкладинці. Обрані прийоми розширюють комунікативний простір бінарної опозиції читач-книга і продукують настанову на подальшу співпрацю, відновлюючи девальвовану довіру до читання. Використані для створенні серії «прикольний детектив» інновації дозволяють здобути надзвичайну лояльність споживачів. Спостерігаємо намагання авторів і видавців вдало поєднати наративну, видавничі і рекламні стратегії, що актуалізують через суб'єктивність читача в художньому світі книги різноініціативні взаємодії.

Предметне поле реклами книг, постійне зорієнтовування реципієнта на читання дозволяє сфокусувати увагу на викристалізовуванню обраних прийомів. В такому випадку варто говорити про самодостатність книги з погляду промоційних можливостей, висловлюючи припущення щодо узеленення літературного і рекламного текстів в площині формування психологічної залежності читача. Відбувається продукування подальших настанов на читання конкретної видавничої продукції. Стратегічне мислення видавця дозволяє говорити про зосередженість на літературних інноваціях, що привертає до них масову увагу, а отже, працює на результат і репутацію автора, серії та видавництва. Обрана успішна стратегія рекламування книг через внутрішній продакт плейсмент ґрунтується на використанні наростаючих тенденцій, твори опиняються в епіцентрі читацьких пристрастей. Про надважливість внутрішньотекстової реклами свідчить глибина її проникливості в літературний процес і схрещення з масштабністю читацьких інтересів. Ключовим завданням внутрішньотекстової реклами стає максимальна налаштованість на поглинання уваги широких верств та репрезентація своїх комунікативних стратегій, що є принциповим для подолання читацької апатичності, з метою переорієнтації їх дозвільневих практик. Ще одним способом активізувати увагу читача і змусити його затриматись біля видання можна назвати інтерактивну обкладинку – техологія дуже нова для ринку Східної Європи, тому і відноситься до рекламних інновацій. Важливим позитивним моментом є включення читача у взаємодію з книгою, видавництвом, автором. На українському видавничому ринку ми ще не зустрічали подібних експериментів. У Росії такі інновації запроваджуються незалежними видавництвами, наприклад, видавництвом «Манн, Іванов і Фербер», де вийшла книга А. Попова «Маркетингові війни» (див. рис.), у якій читачеві пропонується самостійно домалювати обкладинку та взяти участь у конкурсі на краще її

оформлення, що персоналізує видання. Подібні експерименти стають важливою складовою іміджу, пропонуючи користувачу зручний інтерфейс і наявність зворотнього зв'язку. Як правило, у видавничій справі при створенні інтерактивної обкладинки використовують пропозицію графічного вдосконалення або творення обкладинки. Електронні технології у поняття інтерактивної обкладинки книги, на жаль, сьогодні не входять. До того ж подібна реклама дає підстави говорити про унікальну видавничу пропозицію, що вирізняє її з-поміж низки інших пропозицій. Сила унікальності спроможна привабити тих, хто у процесі ознайомлення з книгою, прийняття рішення про її придбання довіряється не тільки стилістиці тексту, а й власним уподобанням щодо оформлення видання.

Переважно технологія інтерактивних обкладинок застосовується для журнальної продукції і досягається за допомогою використання електронного паперу, електронних чорнил (ювілейна обкладинка журналу «Esquire» за жовтень 2009 р.) або спеціальної голограми, яка активізується за допомогою веб-камери та flesh-плеєра (журнал «Popular Science»). У першій моделі – обкладинка складається з декількох шарів паперу, в середині яких розміщена невеличка плата з батареєю та двома гнучкими дисплеями на основі електронних чорнил. У другій моделі – фотографія, що розміщена на обкладинці за допомогою сучасних технологій, може перетворитись на тривимірну модель. Інтерактивні обкладинки з використанням електронних технологій для створення додаткової рекламної поверхні в книгах є не рентабельним через низькі наклади видань і високу вартість рекламної площі.

Аналіз рекламних кампаній сучасного видавничого ринку засвідчив їхню низьку ефективність, що призводить до необхідності усвідомленого орієнтування на інноваційні методи прихованого рекламування книг, з метою привернення читацької уваги до видання та зменшення у суспільстві градусу читацької апатії. До інновацій у внутрішньотекстовій рекламі відносимо продакт-плейсмент та інтерактивну обкладинку. Проведене спостереження за видавничим ринком Росії та України засвідчив, що необхідно в роботу видавництва впроваджувати інформувальну стратегію, яка дозволить продумано і послідовно збільшити відсоток книжкової реклами, що посилить ненав'язливе інформування читача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кузнецов Б. Экономика и организация издательской деятельности : ученик для вузов / Б. Кузнецов. – М. : АСТ: Астрель, 2006. – 319 с.

2. Матюшкина К. Кот да Винчи. Пираты Кошмарского моря : повесть-сказка / К. Матюшкина. – М. : Астрель; СПб. : Сова, 2011. – 192 с.

3. Передний Д. Реклама: место в оформлении книги // Электронный журнал «Исследовано в России». – М., 2005. – С. 841-860.

4. Теремко В. Унікальність книги як стратегічний феномен ефективної видавничої діяльності / Василь Теремко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2010. – № 4. – С. 67–72.

5. Эриашвили Н. Книгоиздание. Менеджмент. Маркетинг: учебное пособие / Н.Эриашвили. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 351 с.

Розділ XII
ПРИКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

МЕДІА І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА. ПРАКТИКА ПОЛЬЩІ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

Лонгін ПАСТУЩЯК, доктор політичних наук, професор,
професор Академії Фінансів (Варшава),
маршалек (спікер) Сенату Речі Посполитої V каденції (2001–2005), Польща;
Переклад з польської: кандидат політичних наук **Галактіонова І. В.**

Анотація: *статтю присвячено розгляду актуальних проблем сучасних засобів масової інформації у Польщі. Розглянуто відносини між медіа і політиками, політичними партіями та польським суспільством. Порівнюється вплив медіа на формування політичної культури польських громадян і громадян країн Європи та Сполучених Штатів Америки. Автор доходить висновку, що діяльність сучасних польських медіа не сприяє розвиткові політичної культури у суспільстві і навіть шкодить іміджу країни у світі.*

Ключові слова: *засоби масової інформації, політика, суспільство, журналістика, публіцистика, демократія, плюралізм, політичні партії, медіакратія, четверта влада.*

Електронні і друковані медіа у багатьох країнах впливають на настанови громадян і рівень політичної культури. Виникає таке враження, що цей вплив в Польщі є більшим і помітнішим, ніж у країнах, які мають давніші демократичні традиції і стабільну політичну культуру. У Польщі легше, ніж у багатьох інших країнах, можна помітити зв'язок між рівнем медіа і рівнем свідомості суспільства [1]. Як слушно зазначила Магдалєна Шпунар, у ситуації, коли кожен другий поляк не має викристалізуваних політичних поглядів, «сила медіа виглядає вражаючою» [2].

Вальтер Ліпман у своїй класичній праці «Public Opinion» від 1922 року звернув увагу на те, що об'єктивній світ є поза рівнем свідомості більшості людей, які формують свій образ світу на основі медіа. У той самий час Ліпман застерігав, що преса впливає на формування стереотипів і часто невластивих настанов у суспільстві [3].

Цю статтю автор пише з позиції магістра журналістики, політика, науковця, читача і перш за все громадянина, який занепокоєний рівнем політичної культури в Польщі. Автор не поділяє досить поширеного погляду у нашому суспільстві щодо того, що за всі клопоти в Польщі відповідальні «велосипедисти і публіцисти» (польський крилатий вираз – прим. перекл.), але вважає, що існує зв'язок між рівнем суспільної свідомості і рівнем засобів масової інформації.

У наслідок суспільно-політичної трансформації в Польщі відбулася революція у світі польських ЗМІ. Відбулася зміна власників, функцій, а також зміна поколінь журналістів.

У двох середовищах відбулися найбільші зміни осіб – серед політиків і серед журналістів. Після 1989 року до журналістики прийшло багато малодосвідченої молоді, серед якої переважно були так звані репортери, які гналися за «news», сенсаціями, оскільки саме таких матеріалів від них очікували видавці. Від цього страждала публіцистика, зокрема глибока публіцистика. Вона потребує знань, досвіду, а знання і досвід потребують часу. Цього не вистачало цій молоді, яка не була зіпсована роботою в медіа у попередній системі і зараз отримала шанс працювати в журналістиці. Це негативно позначилося на рівні польських засобів масової інформації.

Чи впливають медіа на поведінку і настанови громадян? Питання виглядає риторичним, хоча медіа стверджують, що не мають наміру нічого нав'язувати слухачам і читачам, а самі слухачі і читачі неохоче визнають, що піддаються впливові засобів масової інформації. У дійсності кожен знаходиться або під безпосереднім впливом ЗМІ, або опосередковано за допомогою інших людей, погляди яких формуються світом медіа. Телебачення тут має більший вплив на глядачів, аніж друковані медіа на читачів. Телебачення

одразу охоплює мільйони споживачів ідентичною інформацією чи коментарями. Газета ж охоплює обмежене коло читачів, оскільки багато осіб в Польщі просто не читає газет. Більшість дивиться, хоча не завжди слухає, аніж завдає собі клопіт читанням.

Працівники ЗМІ, як пише професор Анджей Ходубскі, «все частіше продукують поведінку, цінності, що суперечать ідеалам дійсності глобального громадянського суспільства, які формуються. Вони свідомо легковажно ставляться до цінностей толерантності, зміцнення субкультур, засад співіснування, спільної творчості, компромісів, і виступають в ролі авторитарних диктаторів» [4].

Політичні настанови і політичну культуру медіа формують у багатьох країнах. Доріс А. Грабер пише, що в Сполучених Штатах медіа мають важливу роль в процесі політичної соціалізації, у поширенні і прийнятті окреслених «норм, засад, структур, які керують політичним життям» [5].

Колишній генеральний прокурор США Ніколас Катценбах на міжнародній конференції у Зальцбургу, що була присвячена відповідальності засобів масової інформації, говорив між іншим про таке: «Якщо йдеться про влив на сучасне суспільство, зокрема суспільство Сполучених Штатів, телебачення неможливо порівняти з жодним іншим технічним винаходом. Воно призвело до глибоких змін у нашій політичній системі – змін, наслідки яких ми навіть ще не до кінця усвідомлюємо» [6].

Катценбах далі стверджує, на щастя або на жаль, телебачення повністю витіснило політичні партії в ролі головного посередника між федеральним урядом США і громадянами.

Мас-медіа як в Польщі, так і в цілому світі відрізняються, але й мають також спільні риси: усі вони якимсь чином грають роль у масовій комунікації. «Адже важко, – пише Марек Мрозовскі, – було б віднайти якесь поле або прояв діяльності медіа, про який можна сказати, що він зовсім «не має мети», тобто не має наміру впливати у якийсь спосіб на споживача. Так само важко було б знайти якусь категорію споживачів, або окремих осіб, про яких можна було б сказати, що контакт з медіа не лишає у них психічно жодного сліду, що медіа зовсім їх «не стосуються». Тим більше, що брак будь-яких ознак, які вказують на зміни настанов і поведінки серед споживачів засобів інформації, науковці вважають не як доказ «імпотенції» медіа, а як свідоцтво їхньої сили в якості охоронця status quo» [7].

У зв'язку з тим, що ми щодня піддаємося впливові величезної кількості інформації, в тому числі такої, що подібна до сміття, не належимо до добре поінформованих суспільств. Професор Кристина Докторович, фахівець з медіа Університету Сілезького, писала, що «потік інформації нас бомбує, але чим більше телевізійних каналів з'являється, тим менше можна щось подивитись. Через конкуренцію інформація скорочується, перевага надається тим повідомленням, які мають екстремальний і сенсаційний характер, а менш доступні для розуміння коментарі та аналітика подаються обмежено. Пересічний громадянин не розуміє, про що йдеться і навіть суспільно-політичні тижневики вдаються до скорочень» [8].

Єжи Палош, фахівець з медіа гуманітарного факультету Гірничо-металургійної Академії, стверджує, що в головному медійному напрямі у Польщі домінують таблоіди. «Аби зрозуміти глобалізований світ, – пише він, – потрібна обізнаність, якої пересічна людина не має. Саме тут з'являються спеціалісти простих рецептів. Таблоід все пояснить у кількох реченнях. Послужливий політик, який і сам небагато знає і ще менше розуміє, але покаже, хто винен у ситуації. Дискусія потім захлисне вулиці» [9].

У польських медіа часто важко відокремити інформацію від авторського коментаря. «На жаль, – пише Магдалєна Шпунар, – сумлінна журналістика деформується, замість того, щоб інформувати про проблеми сучасності, інформація перетворюється на товар і прикрашає повідомлення за рахунок зменшення значення проблем, про які має розповідати» [10].

У польських медіа серйозні теми, поглиблені аналітичні матеріали щоразу все більше витісняються другорядними темами, проте більш «ходовими», як, наприклад, особистісні конфлікти між політиками і соціальні патології. Важливі проблеми ігноруються у засобах інформації і в публіцистиці «Уряд, держава, криза зникли з медіа. Замість «економія, дурню!» польські медіа кажуть «Зьобро, дурню» (мається на увазі польський політик Збігнєв Зьобро – прим. перекл.). Бунт і виключення зьобристів – це сьогодні єдина важлива тема (зьобристи – послідовники Збігнєва Зьобро; тут йдеться про виключення Збігнєва Зьобро, Тадеуша Цимяньскєго і Яцека Курскєго з лав партії «Право і Справедливість» і утворення в наслідок цього нової політичної партії «Солідарна Польща Збігнєва Зьобро» – прим. перекл.). Внутрішнє життя ПіС (націонал-консервативна політична партія «Право і справедливість» – прим. перекл.) для польського публічного життя стало тим, чим є для деяких підлітків комп'ютерні ігри. Справжнє життя йде повз них» [11].

Читаючи, слухаючи чи дивлячись польські медіа з'являється враження, що вони живляться подібними темами і вступають у полеміку між собою, щоб створити ілюзію плюралізму.

Про надмірне братання політиків з таблоїдами застерігав Томаш Ліс (авторитетний у Польщі тележурналіст – прим. перекл.): «Протягом останніх років попід руку з бульварними виданнями йшли наші всі найважливіші політики, були заграванння, були зіткнення, були милі жести. Не підбиваю наших політиків, аби йшли з бульварною пресою на відкрите зіткнення. Знаю, що вони не знають, чим на практиці пахне свобода слова в бульварному виданні. Закликаю лише, щоб зі свинством не загравати, і зі свинством не обійматися. Оскільки воно (свинство) нічого так сильно не прагне, як акту легітимізації з боку найважливіших осіб в державі. Ми з бульварним виданням? Адже честь нам віддають найважливіші люди у Польщі» [12].

Оскільки в Польщі є таке прислів'я – хто має телебачення, той має владу, триває боротьба за політичний контроль над медіа як електроннимі, так і друкованими. Ця справа викликає багато емоцій і багато політичних суперечок. Бета Ромішевска, фахівець з медіа Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні пише, що радше можна говорити «не про контроль, а про вплив правлячих партій на деякі медіа. Під таким впливом перебувають публічні телевізійні і радіо канали. Це є наслідком системи формування складу Регіональної ради радіомовлення і телебачення, наглядових і програмних рад. Тут з дотриманням закону є можливість політизації і партизації медіа, і кожна партія або правляча коаліція охоче цим користується і не зацікавлена у зміні цієї ситуації. Безпосередній формальний вплив правлячих зараз осіб в комерційному плані є мізерним, але варто звернути увагу на те, що нещодавно Громадянська платформа (політична партія – прим. перекл.) зробила небезпечний крок у напрямі збільшення впливу на медіа за допомогою зміни у законі про доступ до публічної інформації» [13].

Уже давно у Польщі говорять про надмірну політизацію, якщо брати ширше – про партизацію публічних медіа, зокрема телебачення і радіо. Коли у листопаді 2011 року було звільнено керівника каналу TVP 1 Івону Шималлу, у своїй заяві вона розкритикувала владу публічного телебачення, закинувши їй політизацію, кумівство і некомпетентність. «Протягом багатьох років, – написала вона у заяві, – маємо справу з практикою наїздів на TVP груп політруків, які нищать нашу роботу і міжлюдські стосунки» [14].

Гарантією департизації публічних медіа мали бути конкурси на керівні посади, як це було зазначено в оновленому 2010 року законі про медіа. На практиці насправді засади цього закону не виконувались. Прихильність медіа до політичних партій викликає невдоволення у частини суспільства, яке подекуди набирає характеру ексцесів. Наприклад, під час різних публічних заходів журналісти, їхні автомобілі та оператори зазнають фізичних нападів. Напади, як писав Даніель Пассент, є проявом «невдоволення роботою медіа, а зокрема їхньої частини, яку називають мейнстрімом або салоном» [15].

Польські меді дуже полюбляють висвітлювати і роздмухувати різного роду політичні та персональні конфлікти, а найбільше уваги вони приділяють персонально-політичним конфліктам. Так було у випадку Качинського і Жьобри, Туска і Схетини, Міллєра і Палікота. «Конфлікт Дональда Туска з Гжегожем Схетиною, якому було присвячено сотні статей і телевізійних програм, не має істотного значення, бо на підтримку гіпотези, що Схетина є запальним реформатором, а Туск виляючим, дріб'язковим боягузом, немає жодних певних фактів» [16].

Медіа охоче підтримують конфлікти, наголошуючи на різниці між сторонами суперечки. Так було, наприклад, до й після заходів з нагоди Свята Незалежності у листопаді 2011 року. Замість того, щоби запускати тезу, що 11 листопада є спільним святом незалежно від партійно-політичної орієнтації, медіа спекулювали на темі можливих зіткнень різних груп маніфестантів.

Від відповідних настанов громадян залежить якість демократії і якість інтеракції «суспільство-влада». Медіа мають вплив на процес політичної соціалізації, на пізнання і прийняття звичаїв і засад функціонування політичної системи в конкретній країні. Громадяни настільки рішуче підтримують уряд, наскільки він має міцну легітимацію. Медіа грають важливу роль в цьому процесі політичної соціалізації. Очевидно, що вплив окремих медіа є дуже різним. Цей вплив на настанови громадян може бути як позитивним, так і негативним. Медіа можуть впливати, наприклад, на політичну апатію, на ріст рівня злочинності, цинізму, песимізму.

Медіа часто називають «четвертою владою». Відповідником цього визначення в Сполучених Штатах є термін «медіакратія». Медіа полюбляють називати себе четвертою владою, хоча публічно говорять про те, що їх головним завданням є інформування суспільства. У реальності медіа виконують багатофункціональну інформаційну, пояснювальну, контролюючу, розважальну і бізнес роль.

Медіа є постачальником інформації від джерела до споживача, тобто слухача і читача. Погано, якщо медіа самі створюють інформацію, що трапляється не тільки з нагоди першого квітня. Свій бізнес-інтерес вони подають під прикриттям об'єктивної інформації. Слабкою стороною

медіа є надмірна концентрація уваги споживачів на сенсаціях, злочинах і катастрофах. До цієї ж категорії треба віднести також інформацію з так званої категорії «human interest» (людських інтересів – з англ., прим. перекл.). Тут йдеться про людські нещастя, незвичні хвороби, надзвичайні людські переживання тощо.

Крім того медіа виконують важливу контролюючу і слідчу функцію, вони викривають корупцію, вказують урядові на занедбання у різних галузях життя: у галузі охорони здоров'я, житлово-комунальному господарстві, умовах праці, умовах життя громадян. Медіа можуть дати привід для реформи структури уряду і самоврядування.

Якщо придивитись, медіа можуть впливати на якість правлячого класу через подання інформації про кандидатів до вибірних урядів. Можуть також вколоти політика, який хоча й є компетентним, але недоброзичливо ставиться до медіа. Як висловився один з польських політиків, політика можна вбити газетою.

Медіа вирішують, яку саме інформацію подавати споживачеві, а яку ні. Застосовують таким чином автоцензуру. Потенційно це є загрозою для свободи слова і об'єктивності. Засобом від такої загрози може бути лише політичний плюралізм і свобода вибору медіа для глядача і читача. На жаль, як висловився професор Кароль Модзелєвскі, в Польщі «немає цензури, немає диригента, але є хор, оскільки усі тримають у руці одні й ті самі ноти» [17].

На курсах журналістики говориться про те, що медіа мають свою певну місію, яка в свою чергу втілює високі цілі, як, наприклад, інформування, поширення правди, популяризація етичних цінностей в усіх сферах суспільного і політичного життя. «Сьогодні, – пише професор Даріа Наленч, – у настановах і поведінці журналістів немає етосу, що сформувався протягом років боротьби за свободу і змагань з диктатурою. Проте це не означає, що немає ідейної поведінки, спричиненої вищими цінностями, а не тільки комерційними цілями. Сьогодні, коли можна сказати будь-що у довільній формі, коли можна навіть заплювати будь-кого, зокрема у брутальному політичному суперництві, поле для місії я вбачаю у сфері моральності і боротьби за толерантність. Сфера моральності часто викликає агресію і у сперечці з цього приводу може навіть полетіти каміння з бруківки» [18].

Польські медіа досить часто подають неправдиву інформацію. Спростування натомість дають дуже неохоче. Бувають навіть випадки, коли вони не виконують рішення суду про публікації вибачень. Цьому сприяє вердикт Найвищого Суду, який проголошує, що автор неправдивої інформації не несе відповідальності якщо зможе довести, що публікуючи таку інформацію він вірив у її правдивість.

Наступною слабкістю польських медіа є зростаючий етноцентризм і провінціалізм в усній інформації та публіцистиці. Щоразу менше є інформації зі світу, і щоразу більше місцевої інформації. На жаль, в цьому аспекті польські медіа американізуються. Наскільки у США у 70-х роках XX століття кількість інформації з-поза меж Сполучених Штатів на американському телебаченні становила близько 35%, настільки на початку нашого століття ця кількість впала до 15% [19]. Тим самим медіа причетні до провінціалізації і застою польського суспільства.

Наступним методом впливу через медіа на свідомість виборців є публікація, наприклад, опитувань громадської думки і висновків, які з них можна зробити для політики чи політиків. Між іншим у наслідок таких опитувань і коментарів 1968 року президент США Ліндон Б. Джонсон відмовився балотуватись на другий термін.

Медіа впливають на політику також через самих політиків. Медіа діляться з політиками певною інформацією, коментарями, а політики передають ці знання далі іншим впливовим особам або поширюють цю інформації серед громадськості.

Медіа мають можливість формування певних суспільних настанов, впливу на політичні рішення через надання свого часу і шпальт рекламодавцям. Це є завуальованою формою впливу через різні групи інтересів, котрі розміщують свої оголошення в таких програмах або дають інтерв'ю тим журналістам, які представляють певні погляди і цінності.

Серед усіх видів медіа найбільший вплив на громадську думку і на політиків має телебачення. Звідси береться той великий «тиск на скло» (ідіоматичний вираз, означає буквально мерехтіння когось на екрані телебачення з метою само презентації – прим. перекл.) з боку політиків і не тільки в Польщі.

Ще одним важливим і контраверсійним моментом у різних країнах, а також у Польщі є відповідальність медіа. Деякі вважають, що відповідальність медіа є різною: загальнонаціональне телебачення, місцева газета чи студентське видання мають різну відповідальність. Іншими словами, обсяг відповідальності залежить певною мірою від охоплення і функцій даного засобу масової інформації. Американські фахівці з медіа вважають однак, що є певні категорії відповідальності, котрі є спільними для всіх медіа. Ось приклади:

Прагнення пошуку правди. Не досить поширювати інформацію, коментувати факти, цитувати різних осіб. Прагнення віднайти правду,

хоча це й нелегко, повинно бути постійною метою.

Медіа в демократичній країні повинні полегшувати функціонування демократичної системи. Суспільство в демократичній державі повинно бути добре поінформованим, а медіа повинні уважно спостерігати за діяльністю урядових структур і контролювати її. Медіа повинні бути незалежними від політичних осіб і партій.

Медіа повинні полегшити суспільству пристосування до швидких змін, які відбуваються у світі, що нас оточує. Динаміка змін в країні і в світі є високою, і багато осіб не в стані швидко зрозуміти і прийняти ці зміни. Викликає це фрустрацію і невдоволення і в результаті може призвести до дестабілізації країни.

Медіа повинні постійно підвищувати свою кваліфікацію, наприклад через підвищення якості своїх трансляцій і текстів, дотримання етичних засад, виправлення помилок, набір висококопрофесійного персоналу, власні дослідження.

Медіа повинні бути вільними, незалежними і здатними до вирішення проблем. Вони мають опиратись натискам влади і впливових груп інтересів та не застосовувати різні форми цензури.

Зараз кілька пунктів у відповідь на питання, чи польські медіа вільні чи невільні.

Незаперечною перевагою польських медіа є їхня різнорідність у формах, тематиці і видавцях. Гірша справа з політичним плюралізмом, зокрема відповідно до основного політичного критерію: праві – ліві. Домінують помітно праві. Вони не однорідні, поділяються відповідно до партійних симпатій. Маємо медіа, що заграють з Громадянською Платформою, з Правом і Справедливістю, католицько-патріотичною течією, з ліберальною течією, з консервативною, і слідом – з лівими. У Польщі напевно не вистачає незалежних медіа, на відміну від ситуації в інших демократичних країнах.

Дружба з партіями є помітною у пресі і електронних медіа. Журналісти, які беруть інтерв'ю і коментують події, не приховують своїх політичних симпатій, навіть вважають своїм професійним обов'язком самоідентифікацію з певною політичною формацією. У багатьох країнах журналіст, котрий під час інтерв'ю проявив би свої політичні преференції, був би скомпрометований у своєму середовищі.

Багато журналістів не є належно підготовленими до дискусії чи до інтерв'ю зі своїми співрозмовниками. Вони переривають відповідь співрозмовника на половині речення, подають свою власну необґрунтовану думку, або нав'язують гостю свій погляд. У результаті слухач або читач більше запам'ятовує погляд журналіста, ніж запрошеного до студії гостя.

Погано впливає також на політичну культуру Польщі спосіб провадження політичних дискусій на радіо і телебаченні. Учасники дискусії відповідають одночасно, в наслідок чого виникає какофонія і слухачеві або глядачеві значна частина дискусії є цілком незрозумілою. Журналіст, який веде розмову, не тільки не припиняє цього гармидеру, але й сам у ньому бере участь, оскільки вважає, що хаотичні лайки роблять програму більш цікавою.

Такий спосіб дискусії ілюструє карикатура Яна Кози, що була опублікована в «Політиці» у номері від 7-13.12.2011 р.

Рис. 1. Карикатура, автор Ян Коза (у лівій частині надпис «Панове депутати, прошу Ваші коментарі»; у правій частині «Пані редактор, ...» герої починають говорити одночасно, утворюється цілком незрозумілий текст – прим. перекл.)

Медіа мають вплив на спосіб ведення політичного дискурсу. Це є наслідком суспільної функції, яка полягає у наступному: «Медіа інформують, навчають, спостерігають і контролюють діяльність влади (функція *watchdog – сторожового пса* – з англ., прим. перекл.), вибираючи тільки деякі повідомлення, встановлюючи ієрархію важливості справ (функція *agenda-setting – визначення порядку денного* – з англ., прим. перекл.). Медіа стають засновником політичного дискурсу, а також мають вплив через організацію площини, де все відбувається» [20].

Після 1989 року в Польщі ліквідована інституція цензури. На жаль, в медіа стикаємось з іншою досить ефективною цензурою – власників, редакторів, «своїх людей», котра вирішує, кого запросити до студії, кого ні, чию статтю друкувати, а кому не давати шпальт. Автор сам мав такий досвід, коли пропонував редакції

гарний фаховий текст з тем, якими він професійно займається. Автор попередньо запитав редакцію, чи її цікавлять такі матеріали. У відповідь отримав звичайне: «Просимо надіслати». Минали дні, тижні, місяці, але статті не було. На дзвінки редакція відповідала, що стаття чекає на свою чергу. Було очевидно, що хтось в редакції прийняв рішення не друкувати статті. Автора не повідомили, що текст поганий, або з інших причин він не буде надрукований, натомість примушено було чекати, поки автор сам не забере назад свою статтю.

Так зараз діє позаінституційна цензура у світі медіа. Вона так само ефективна, як і цензура інституційна. Принаймні остання інформувала авторів, з якої причини стаття не друкувалася.

Якщо медіа хочуть бути у Польщі «четвертою владою», вони повинні взяти на себе спільну відповідальність з іншими владами за політику і формування політичної культури. Тим часом медіа причетні до консервації багатьох вад польської політики. Прикладом може служити смоленська трагедія 10 квітня 2010 р. Це власне медіа підтримували роздмухування цієї трагедії в політичних інтересах, інформуючи громадськість про неймовірні причини катастрофи. Це медіа постійно коментували слова Ярослава Качинського з цієї теми, хоча не несли вони нічого нового для розслідування цієї справи, а лише шкодили польсько-російським відносинам. У країнах зі стабільною політичною культурою такі коментарі просто були б проігноровані. Це медіа разом з політиками ПіС причетні до перетворення катинського злочину на катинську війну у Польщі.

Смоленська трагедія також є прикладом того як журналісти безвольно піддаються громадському тиску і емоціям, демонструючи при цьому невігластво та брак громадянської сміливості. Наведемо приклад смоленської пам'ятної дошки. Коли росіяни замінили дошку на камені на місці катастрофи через дві вдови жертв катастрофи, у Польщі здійнявся скандал і запанувала свята образа на росіян. Ці емоції одразу підхопили журналісти, які заповнили ними ефір і друковані видання. Журналісти від самого початку повинні знати про те, що встановлення пам'ятної дошки в іншій країні вимагає згоди господарів. Повинні вони також знати дефініцію поняття «геноцид» за версією Конвенції ООН у справі запобігання і покарання злочину геноциду від 9 грудня 1948 р. Тим часом саме журналісти продемонстрували некомпетентність і дозволили собі перейнятись емоціями певних суспільних груп, замість того, щоб одразу з'ясувати, чому не дотримано відповідних процедур встановлення дошки і узгодження з владою суверенної держави її тексту.

Прикладом браку відповідальності медіа було відзначення 30-ї річниці впровадження військового стану в Польщі. У день річниці 13 грудня 2011 року преса була наповнена статтями і спеціальними додатками, пов'язаними з військовим станом. Електронні медіа від ранку до пізнього вечора годували слухачів і читачів матеріалами на тему подій 30-літньої давнини. То були матеріали, які однобічно представляли патологічні сцени, вибіркові спогади осіб про ті роки, тобто так звані «human stories» (людські історії – з англ., прим. перекл.). Показували різні хепенінги і на вулицях міст у 2012 році ставили різні карикатурні сцени про події періоду військового стану.

Натомість забракло в той день серйозних статей, які б об'єктивно представляли ситуацію в Польщі перед запровадженням військового стану. Поколінню 2011 року бракувало представлення зовнішніх і внутрішніх обставин, що лежали в підставі рішення по запровадження військового стану. Виступаючи з цілковитою критикою і глузуванням з військового стану, медіа не пояснили суспільству, чому опитування CBOS (центр дослідження громадської думки – прим. перекл.) 2011 року показало, що 44% опитаних підтримувало рішення про запровадження військового стану у 1981 році, 34% було протилежної думки, а 22% утримується від оцінки цих подій.

Професор Станіслав Жерко, політолог Західного Інституту з Познані, закинув медіа, особливо тим, що асоціюються з правими, що «вони бавляться з аналізом явищ в усіх їх аспектах і переважно презентують (хоча й трапляються приємні несподіванки) одновимірний образ, більш або менш чорний, часто курйозний для історика, який не причетний до політичної агітації. На щастя, на шпальтах щоденної преси і журналів читач може знайти багато поглиблених текстів, таких, які витримують пропорцію з попередніми. Інша річ, що журнали мають вужчу аудиторію» [21].

Прикладом браку професіоналізму і відповідальності медіа і журналістів є досить поширена практика, що полягає у наступних фактах. Якщо якийсь політик скаже щось дивне, напрочуд нерозсудливе, агресивне, то репортери замість того, аби ігнорувати такі слова, біжать до інших політиків з проханням про їхню думку і коментар. Ті, зрозуміло, гостро полемізують. Зростає напруга, виникає маленька війна, а медіа мають про що писати і говорити. У цій уявній дискусії зникають дійсні проблеми, які хвилюють мільйони поляків, вони перекриваються другорядними справами. Поруч йде явище, яке теж викликає в Польщі занепокоєння: таблоідизація серйозних медіа.

Траплялося так, що автор відмовляв журналістові у коментарі якоїсь дурниці і пропонував розмову на серйозну тему, однак його це не зацікавило. Мав напевно інше замовлення. Медіа повинні відчувати відповідальність за просвіту суспільства і вирішення проблем, а не тільки за гру у маргінальні справи. Приклад: маємо в Польщі один з найбільших показників безробіття в Європі. Не бачимо, однак, ані в медіа, ані серед політиків зацікавлення, як зарадити собі з такою серйозною суспільною проблемою.

Політики і журналісти мають певну спільну рису: на всьому розуміються та говорять на будь-які теми. У випадку політиків це у певному сенсі зрозуміло, оскільки вони ухвалюють рішення з різних галузей, тоді як журналісти мають спеціалізуватись на конкретній тематиці. Ті, які беруть інтерв'ю, повинні серйозно до них готуватись, щоб витягти зі співрозмовника найціннішу інформацію.

Таке враження, що в Польщі є нетипові відносини між медіа і політиками. Часто журналісти не приховують симпатії до певних політиків і антипатії до інших. Так само політики або гостро полемізують з деякими журналістами, або намагаються підлещуватись до них, потурають їм. Коли автор був народним депутатом і заступником голови Парламентського Клубу СЛД (СЛД – польська політична партія «Союз лівих демократів» – прим. перекл.) Александра Кваснєвського, у коридорі Сейму гостро дискутував з одним журналістом. Цю дискусію почув Александр Кваснєвський, який саме проходив повз. Пізніше він сказав авторові: «Лаятись з журналістами, то як лаятись з хірургом, коли ти лежиш на операційному столі».

У Польщі вкоренилося незвичне розуміння політики. Політик є за своєю сутністю знаряддям, яке скероване на вирішення проблем сьогодення і яке мислить про майбутнє. Тим часом в ужитку є поняття «історичної політики» і постійне привертання уваги суспільства до минулого. На жаль, причетні до цього також медіа, які наголошують на подіях з минулого і святкують різні річниці. Ми живемо у світі, в якому триває постійна конкуренція і не виграє той, хто біжить з розвернутою назад головою.

Соціологи поділяють суспільство на *inward looking* – орієнтованих всередину і *outward looking* – орієнтованих назовні. Отже польське суспільство відноситься до другої групи. Історичний досвід навчив поляків уважно спостерігати за ситуацією поза кордонами країни, щоб не прогледіти загрози. Тому польські медіа завжди приділяли багато уваги міжнародним справам. Протягом останніх років, на жаль, помітною є протилежна тенденція. Кількість інформації про зовнішній світ є обмеженою, натомість збільшується кількість повідомлень із сенсаційним присмаком. Особливо це помітно у головних випусках телевізійних програм.

Це загрожує патріархальністю і провінціалізацією польського суспільства. Це ще більш непокоїть в ситуації, коли Польща інтегрується з Європою, а господарчий розвиток залежить від співпраці з рештою світу. Польща є складовою взаємозалежного світу, що глобалізується.

На сам кінець автор, як американознавець, вважає за доцільне навести висловлювання американських президентів на тему медіа і журналістів.

Томас Джеферсон, третій президент Сполучених Штатів (1801–1809), сказав: «Людина, яка взагалі не читає, ліпше освічена, ніж та, котра читає газети».

Джон Квінсі Адамс, п'ятий президент Сполучених Штатів (1825–1829), не мав доброї думки про журналістів і говорив, що журналісти то «вид учасників замаху, котрі сидять на розі вулиці з приготованою рушницею і стріляють на замовлення або зі спортивного інтересу в обраних осіб». Адамс погано сприймав напади на нього. Коли він надто переймався, його мудра жінка Ебігейл радила йому: «Заклади собі вату до вух і не читай газет».

Коли президента Джона Ф. Кеннеді спитали, що він думає про критичну оцінку його президентства в американській пресі, він сказав: «Зараз читаю ще більше преси, але задоволення отримаю все менше».

Президент Ліндон Б. Джонсон (1963–1969), котрий бувало так, що давав інтерв'ю журналістам з туалетної кімнати, сказав: «Преса є моїм найкращим слугою, якого тільки маю».

Президент Річард Ніксон, надзвичайно засмучений своєю поразкою у виборах на користь Кеннеді у 1960 році, скликав прес-конференцію в готелі «Беверлі Хілтон» в Лос-Анджелесі. Наприкінці він сказав журналістам, яких зрештою ніколи не любив, що преса «вже ніколи не буде нападати і штурхати Ніксона, оскільки це його остання прес-конференція». Усі зрозуміли ці слова однозначно, що він йде назавжди з політичного життя. Помилилися, 1968 року Ніксон виграв президентські вибори.

Дана стаття може здатись читачам занадто критичною щодо світу польських медіа. Польські меді мають багато переваг, вони мають різні профілі, різні політичні орієнтації, технічно не відрізняються від закордонних видань. Політичний плюралізм польських медіа не є врівноважений, має чітко виражений нахил у бік право-центристів і правих. Як писав Пьотр Сквечіньскі: «зараз у нашій країні медіа не відображають усіх головних точок зору, або

швидше рівновага між різними за світоглядом медіа є різко порушена, то медіа справді є вільними, але питання, чи панує свобода медіа, парадоксально лишається, незважаючи на те, що питання є принциповим» [22].

На жаль, не причетні тією мірою, якою б могли і повинні були б, до виявлення негативних рис у політичному житті нашої країни. Деякою мірою медіа причетні до схиляння політичного класу до співпраці, до компромісів і вирішення проблем сучасності.

Медіа живляться патологіями, повертаються до спогадів так як політики і живуть політичними поділами на три десятиліття (військовий стан), на два десятиліття (круглий стіл) і два роки (смоленська трагедія). На цій підставі запевняється, що в Польщі маємо з одного боку справжніх політиків, патріотів, а з другого – космополітів і зрадників. Як стверджував про правий публіцист Рафал Земкєвіч: «Існує поділ, де одна сторона хоче, щоб Польща була Польщею, а друга, – щоб її не було» [23]. Такого роду настанови, що міцно закріплені в польських медіа, не тільки не служать формуванню відповідної політичної культури в Польщі, розв'язанню автентичних проблем країни, але й шкодять образу Польщі на міжнародній арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Див.: Media wolne czy bezwolne? / Pod redakcja Piotra Kowalskiego i Stanislawa Zagórskiego. – Lomza : Oficyna Wydawnicza «Stopka», 2011.

2. Media a polityka / Pod redakcja Magdaleny Szpunar. – Rzeszow : Wydawnictwo Wyzszej Szkoly Informatyki i Zarzadzania, 2007. – S. 9-10.

3. Jak media wplywaja na postawy spoleczenstwa amerykanskiego, patrz m.in. Harry M. Clor. The Mass Media and Democracy. – Chicago : Rand McNally College Publishing Company, 1974; John Tebbel. The Media in America. How they Have Shaped our History and Culture. – New York : Thomas Y. Crowell Company, 1974; Ernest C. Hynds. American Newspapers in the 1970's. – New York : Hastings House Publishers, 1975; Robert H. Stanley, Charles S. Steinberg. The Media Environment. Mass Communications in American Society. – New York Hasting : House Publishers, 1976; Melvin A. Benarde. You've been had? : How the media and environmentalists turned Americans in to a nation of hypochondriacs. – New Brunswick, N. J. : Rutgers University Press, 2002; James B. Martin. Mass Media. A. Bibliography. – New York : Nova Publishers, Hauppauge, 2002.

4. Chodubski Andrzej. Media jako specyficzna instytucja generowania zachowan wyborczych / Andrzej Chodubski / W pracy zbiorowej «Media a polityka» pod redakcja Magdaleny Szpunar. – Rzeszow: Wydawnictwo Wyzszej Szkoly Informatyki i Zarzadzania, 2007. – S. 53.

5. Graber Doris A. Mass Media and American Politics / Doris A. Graber // Congressional Quarterly Press. – Washington, 1980. – S. 150.

6. Katzenbach Nikolas. Czy telewizja rzadzi w USA? / Nikolas Katzenbach // Przeglad Tygodniowy. – 11.10.1987, ?. 41.

7. Mrozowski Maciej. Miedzy manipulacja a poznaniem. Czlowiek w swiecie mass mediow / Maciej Mrozowski. – Warszawa : Centralny Osrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, 1991. – S. 244-245.

8. Czy Polacy sa narodem dobrze poinformowanym? // Przeglad. – 18.12.2011.

9. Там само.

10. Media a polityka. – S. 116.

11. Swietlik Wiktor. O platformie ani mru-mru / Wiktor Swietlik //Rzeczpospolita. – 7.11.2011.

12. Lis Tomasz. Zgoda co nie buduje / Tomasz Lis // Wprost. – 4.12.2011.

13. Czy Platforma Obywatelska kontroluje media? // Przeglad. – 15.01.2012.

14. Wisniewska Katarzyna. Szymalla i wojna na ostro z telewizja / Katarzyna Wisniewska // Gazeta Wyborcza. – 23.11.2011; Kamila Baranowska. Szymalla oskarza TVP / Baranowska Kamila // Rzeczpospolita. – 23.11.2011.

15. Passent Daniel. Media na stos / Daniel Passent // Polityka. – 16-22.11.2011.

16. Janicki Mariusz, Wladyka Wieslaw. Bedzie pod gore / Mariusz Janicki, Wieslaw Wladyka // Polityka. – 8-15.11.2011.

17. // Przeglad. – 22.01.2012.

18. Nalecz Daria. Dziennikarz, czyli kto? / Daria Nalecz // Przeglad. – 11.12.2011.

19. Sikorski Marcin. Czy algorytmy zabijaja demokracje? / Marcin Sikorski // Rzeczpospolita. – 26-27.11.2011.

20. Juza Marta. Internetowy dyskurs polityczny na przykladzie wybranych forow i grup dyskusyjnych / Marta Juza / W pracy zbiorowej «Media a polityka» pod redakcja Magdaleny Szpunar. – Rzeszow: Wydawnictwo Wyzszej Szkoly Informatyki i Zarzadzania, 2007. – S. 269-270.

21. Czy polskie media rozpowszechniaja czarna legende PRL? // Przeglad. – 12.02.2012.

22. Skwiecinski Piotr. Czy obroncy wolnosci milcza? / Piotr Skwiecinski // Rzeczpospolita. – 4-5.02.2012.

23. // Wprost. – 15.01.2012.

ПОЛІТИКО-КОМУНІКАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА СУСПІЛЬСТВО ТА СПОСОБИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ ЧЕРЕЗ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Ольга РАК, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри філософії і політології Львівського державного університету внутрішніх справ
УДК 32.019.51:659.3

Анотація: *у статті розглянуто особливості способу впливу політичної комунікації на суспільство, застосування маніпулятивних методів у мас-медіа, роль політичної культури у комунікаційних зв'язках. Проаналізовано політичну комунікацію у сфері засобів масової інформації як складова психологічної дії на політичну свідомість і думку людини.*

Запропоновано модель-схеми передачі та розповсюдження політичної інформації, технології маніпулювання громадською думкою, а також доведено важливість впливу засобів масової інформації, засобів масової комунікації, як складової технологічної дії, на процес формування політичної культури і політичної свідомості.

Ключові слова: *політична комунікація, політична культура, неформальні контакти, політичне маніпулювання, політична свідомість.*

Аннотация: *в статье рассматриваются особенности способа воздействия политической коммуникации на общество, применение манипулятивных методов в средствах массовой информации, роль политической культуры в коммуникационных связях. Анализируется политическая коммуникация в сфере средств массовой информации как составная психологического воздействия на политическое сознание и мысль человека.*

Предложено модель-схемы передачи и распространения политической информации, технологии манипулирования общественным мнением, а также доказана важность влияния средств массовой информации, средств массовой коммуникации, как составной технологического воздействия на процесс формирования политической культуры и политического сознания.

Ключевые слова: *политическая коммуникация, политическая культура, неформальные контакты, политическое манипулирование, политическое сознание.*

Annotation: *in article features a way to influence political communication on society, the use of manipulative techniques in media, the role of political culture in communication links. The political communication in the media as part of the psychological impact on the political consciousness and mind of man.*

The model diagram of the transmission and dissemination of political information technologies to manipulate public opinion and proved the importance of the media of mass communication as a component of technological effects on the formation of political culture and political consciousness.

Key words: *political communication, political culture, informal contacts, political manipulation, political consciousness.*

Актуальність. Політико-комунікаційний інформативний вплив на громадянське суспільство досягається шляхом тісної взаємодії із мас-медійними системами. Фактично саме мас-медіа, особливо у виборчих кампаніях, виступають інструментом політичного впливу на громадськість. Адже з наближенням виборів засоби масової інформації (ЗМІ), засоби масової комунікації (ЗМК) і мас-медіа є основними засобами поширення інформації та психологічного маніпулятивного впливу на людину. ЗМІ вважаються як інформаційними посередниками у плинності подій, вони тримають громадськість на «пульсі» подій, аналізують і сприяють розвитку культури у суспільстві.

ЗМІ під час політичних виборів входять у фазу політичного бізнесу, вони виступають не просто каналом передачі інформації, але й як піар-засіб просування політичного діяча з метою заробляння коштів.

Метою статті є покращення політичної культури громадянського суспільства через призму політико-комунікаційного впливу.

Предметом дослідження є методи та моделі впливу політичної комунікації на свідомість і культуру людини через канали ЗМІ.

Основна частина дослідження полягає у схематичному наведенні структурних елементів політичної комунікації, політичного маніпулювання і політичної культури, а також прогнозованому аналізі. Як відомо, політика і політична система не може стояти на місці, вона циркулює політичний процес, а ЗМІ фільтрують інформацію і тільки після цього виносять назовні. Комунікація у політичній системі є особливо необхідною, оскільки політична комунікація включає в себе: мобільність та оперативність подачі інформації. Спосіб передачі політичної інформації (рис. 1) виглядає таким чином, через: ЗМІ, ЗМК, організації (громадські організації формальні та неформальні, а також під егідою ООН) і неформальні контакти (лідери громадської думки) [1].

Рис. 1. Модель-схема передачі та розповсюдження політичної інформації

З огляду на схему, варто наголосити, що найефективнішим способом передачі інформації є неформальні контакти, оскільки інформація подається не від джерела інформації, а безпосередньо від лідера громадської думки, звідси йде спілкування не через канали ЗМІ, а «живе» спілкування з аудиторією.

Сьогодні політична комунікація вважається своєрідним інформаційно-комунікаційним полем політичної діяльності. Сьогодні науковці особливу увагу щодо діяльності політичної сфери суспільства приділяють комунікативним методам, це: Р. Ж. Шварценберг, ДЖ. Бенігер, Д. Бродер, Дж. Кері, Г. Почепцов, Дж. Спір тощо. За тлумаченням професора Бебика В. М.: «Процес передавання політичної інформації, що циркулює від однієї частини політичної системи до іншої, між політичною та суспільною системами, а також між політичними структурами, суспільними групами та індивідами, називається політична комунікація» [1].

Людина є реципієнтом (отримувачем) інформації, а отже інформаційне спілкування – це соціальна потреба [6]. Відповідним чином тільки ЗМІ-комунікатор (поширювач) можуть забезпечити інформаційну насиченість індивіда в повному обсязі. Нині інформаційно-комунікаційно-технічний прогрес не зупиняються у сфері ЗМІ і суспільство виходить на широкий діапазон вибору каналу ЗМІ.

Як відомо, суспільство є поглиначем інформації, а мас-медіа як передавач-інформатор має великі можливості впливати на свідомість, суспільну психологію і морально-емоційний стан населення в цілому. Вагомим завданням влади є підпорядкування суспільства своїй волі, тільки через ЗМІ можна впливати на поведінку та думку індивіда. Мас-медіа виконують декілька функцій: інформаційну, контрольну, мобілізаційну, просвітницьку, порівняльну, контрольно-критичну, функцію зворотного зв'язку, комунікативну і прогностичну [6, 7, 12]. Кожна з цих функцій не існує окремо, певним чином впливає на розвиток політичної культури, формує і спрямовує думку людини в бажаному напрямі, використовуючи при цьому піар-технології. Під впливом мас-медіа формується громадська думка і політична воля. Політичні діячі ставлять перед собою завдання якомога більше людей переконати у правильності своїх дій і важливості бути при владі. Завдання політичної інформації – логічно і емоційно вплинути на людську психіку. А що, на вашу думку, є громадськість? Громадськість – це комунікаційна система, в якій проходить процес обміну повідомленнями та поглядами, до якої кожен індивід має доступ як юридично, так і фізично [12].

Професор В. Бебик виділяє два види політичної інформації: констатувальна (нейтральна) та спонукальна [1]. Такі два види політичної інформації використовуються як методи впливу на думку громадян, аудиторії, суспільства, яке ще називають «політичне маніпулювання».

Політичне маніпулювання думкою громадянина – це приховане, свого роду, мистецьке управління політичною свідомістю людини заради своїх політичних інтересів.

Процес і технологія маніпулювання (див. рис. 2) включає в себе такі способи: неправдива інформація, напівправда, часткова правда, неправда, правда, замовчування, упровадження іміджів і кліше, а також навішування ярликів [7].

У політичних іграх найчастіше використовують спосіб замовчування, оскільки він найефективніше діє на психіку людей. Тобто, хто ще не визначився у своєму виборі щодо політичного «симпатика», той найбільше має ризик опинитись у соціально-маніпулятивно-психологічну ізоляцію [1].

Ефективність політичного маніпулювання залежить насамперед від культури спілкування і політичної культури політичного діяча. Кожен політик повинен володіти ораторським мистецтвом, знати етику спілкування і вивчати психологію думки людей та володіти політичною свідомістю.

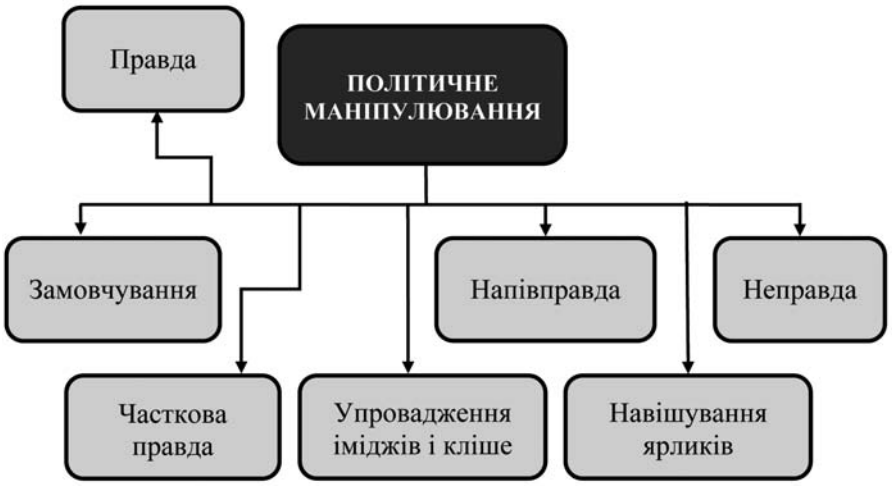

Рис. 2. Модель-схема технології маніпулювання громадською думкою

Політична свідомість формується на політичній культурі, від неї залежить характер і наслідки політичної діяльності окремих осіб, політичних партій та ін. Для того, щоб розвинути політичну свідомість необхідно використовувати такі способи: виховання, переконання, порівняння, розумового тиску та інше. Вивченням політичної культури займались вчені ще в давнину, починаючи зі Стародавнього світу, це: Платон, Сократ, Аристотель, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є та інші. Політична культура відображає політичну сферу суспільства, передбачає взаємодію суб'єкта і об'єкта політики, формується на соціальній психології і окремих політичних ідеологіях, а також впливає на функціонування політичної системи і на політичне життя усього суспільства.

У свою чергу, політична культура включає в себе декілька основних структурних компонентів (рис. 3): політичні уявлення, політичні переконання, політичні традиції, політичні установки, політичні орієнтації, які на основі семантики знань, термісторичної і термінологічної складової суспільства дозволяють вибрати найбільш ефективну технологію комунікаційного впливу на суспільство. Такий підхід дозволяє сформувати політичну сферу суспільства із врахуванням різноманітних чинників зовнішнього впливу (турбулентності середовища), що найбільш точно відображає політичний стан функціонування громадського життя усього суспільства.

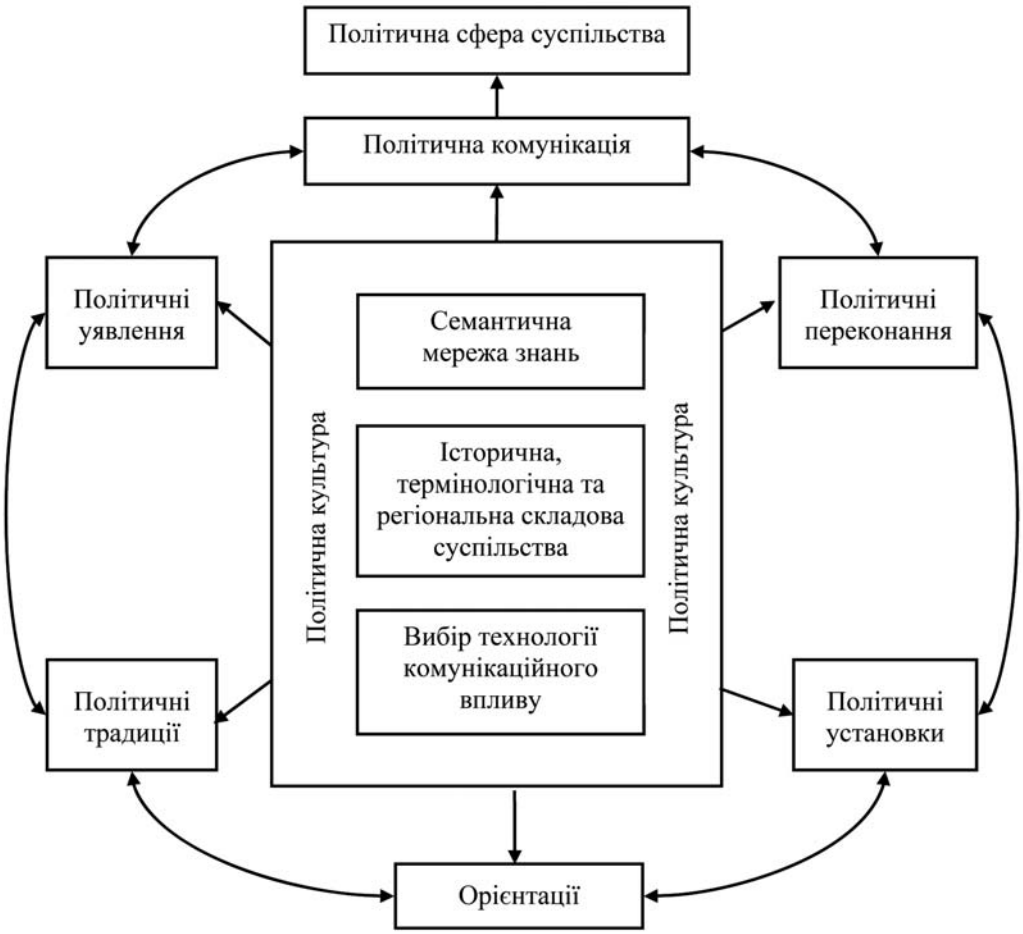

Рис. 3. Модель-схема структурних компонентів політичної культури в турбулентному середовищі

За концепцією Юлії Тищенко: «Системну політичну комунікацію можна визначити як процес, що охоплює політичну сферу життя людини, за посередництвом якого відбувається спілкування між органами влади, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, посадовими особами, виборцями, населенням. Налагодження та відтворення комунікаційних процесів між політичними партіями та виборцями, інформованість виборців про діяльність політичних партії сприяють легітимації політичних утворень у суспільстві, що є невід'ємною частиною інституалізації демократії та її консолідації» [10].

Функції політичної культури полягають в ідентифікації, орієнтації, адаптації, соціалізації, інтеграції та комунікації. Кожна з яких має своє призначення. Ідентифікація – це захист інтересів людини, орієнтації – прагнення людини до відображення подій у політиці, адаптації – пристосування людини до умов політичного середовища, соціалізації – засвоєння норм суспільно-політичного життя, інтеграції – можливість співіснування різних груп у політичній системі, комунікації – інформаційні умови для суб'єктів-об'єктів політики [1].

Сьогодні населення перебуває у невизначеному часовому просторі, висловлює невдоволення до діяльності партій, громадських рухів та владних структур. Люди перестали вірити політикам постійними обіцянками про прогнозоване щасливе майбутнє тощо. А відповідним чином така ситуація впливає на політичну культуру України та ментальність людини, з характерними маргінальними і регіональними властивостями.

Політична культура України повинна єднати певні регіони держави, націю, етнічні групи для збереження мови, навичок, традицій заради одної суспільної політичної ідеї української нації. Розвиток політичної культури визначає демократичність політичної системи суспільства. Варто наголосити на тому, що політична культура тісно пов'язана з духовними цінностями [7].

Політична ідеологія та психологія активно впливає на суспільство. Оскільки ідеологія є джерелом свідомості людини (індивіда), а психологія формується безпосередньо через активність громадян у суспільно-політичних відносинах. Політична діяльність політика полягає у психологічно-емоційному впливі на людину. Програма політика визріває з потреб різних верств суспільства, тому його завданням є почути думку, бути дієвим у політичній владі, не бути пасивним до проблем і потреб людей.

Кожен громадянин, який планує йти у політику, повинен розуміти, щоб бути політиком, треба бути, перш за все, громадянином своєї держави, націоналістом, цінувати мову і традиції, відстоювати і поважати громадську думку, працювати на благо України та вільно володіти сучасними технологіями, що використовуються у ЗМІ та ЗМК.

Висновки.

У результаті проведених досліджень запропоновано: модель-схеми передачі та розповсюдження політичної інформації і технології маніпулювання громадською думкою.

Показано вплив семантики знань, терм-історичної і регіональної складової на процес вибору технології політичної комунікації в турбулентному середовищі і формування політичної культури як основи створення удосконаленої політичної сфери суспільства.

Доведено важливість впливу ЗМІ та ЗМК, як складової технологічної дії на процес формування політичної культури, політичної свідомості, показана їх взаємозалежність та вплив на суспільство через політичні комунікації при побудові удосконаленої ефективної політичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник. – К.: Каравела, 2009. – 496 с.
2. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. – М., 1992.
3. Власенко Н., Зорько С., Сиротич М. Україна на шляху до інформаційного суспільства: проблеми та здобутки. – К., 1995.
4. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
5. Доценко Е. Психология манипуляции. – М., 1996.
6. Політологія: Підручник для студентів вищих навч. зак. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 528 с.
7. Політологія. Навч.-метод. комплекс: підручник: Вид. 2-е, пер. та доп. / За ред. проф. Кирилюка Ф. М. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 704 с.
8. Політологія: навч. посіб. / М. П. Гетьманчук, В. К. Грищук, Я. Б. Турчин та ін.; за заг. ред. М. П. Гетьманчука. – К.: Знання, 2011. – 415 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
10. Тищенко Ю. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 148 с.
11. Штика О. Ідеологія та держава як чинники творення нової України (Засади політично-ідеологічної доктрини) // Політологічні читання. – 1995. – № 2.
12. Штромайєр Герд. Політика і мас-медіа / Пер. з нім. А. Орган. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 303 с.

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ «ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУ» У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Ірина ШЕВЧУК, студентка Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК 328.1: 004.774(410)

Анотація: *у статті проаналізовано етапи впровадження та перспективи розвитку електронного уряду у Великій Британії та досвід Європи у цій сфері.*
Ключові слова: *«електронний уряд», «Електронна Європа», ІКТ-інфраструктура.*

Аннотация: *проанализировано этапы внедрения и перспективы развития «электронного правительства» в Великобритании и опыт Европы в этой сфере.*
Ключевые слова: *«электронное правительство», «Электронная Европа», ИКТ-инфраструктура.*

Annotation: *stages of implementation and perspectives of «e-government» development in Great Britain and European experience in this sphere.*
Key words: *«e-government», «E-Europe», ICT-infrastructure*

Швидкий розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури та прискорення глобалізаційних процесів змусили уряди країн світу замислитись над створенням системи «єдиного вікна», до якого мали б доступ усі верстви населення. Така система здатна пришвидшити роботу приватного й державного сектору, а також заощадити час та гроші громадян. Азія, Європа та Африка працюють над створенням електронних урядів на сьогоднішній день. Країни кожного з цих регіонів світу об'єднали зусилля задля більш ефективного впровадження електронного врядування.

Європейський Союз поставив за мету створення «Електронної Європи» – використання Інтернет-ресурсів та використання «нової економіки» для спрощення щоденних операцій у будь-якій сфері життєдіяльності людини. У 2010 році була завершена дія економічної стратегії під назвою «Лісабонська стратегія», яка діяла з 2000 по 2012 роки. Такі реформи повинні були пришвидшити популярність та кількість користувачів ІТ – ресурсами [1].

У 2012 році кількість інтернет-користувачів досягла 2,27 млрд. В Європі на сьогоднішній день вже 500 млн. користувачів мережею Інтернет [2]. У цій країні більшість комунікаційних мереж належать державі, що спрощує створення централізованої системи електронного врядування.

Запуск «електронного уряду» у найбільш економічно розвинутих країнах світу викликає резонанс серед різних вчених. С. Бондаренко, К. Лейн та Дж. Хілер у своїх роботах розглядають перспективи формування та розвитку електронної держави. Вивчення ідей у структурі дослідження та застосування їх для розгляду питання розвитку інформаційного суспільства розкрито у праці видатного вченого П. Чекланда.

Мета цієї статті – дослідження етапів впровадження та функціонування «електронного уряду» у Великій Британії, а також можливості створення такої системи у європейських країнах.

Надзвичайно швидкі темпи розвитку комунікаційних та інформаційних технологій призвели до того, що кількість Інтернет-користувачів значно збільшилась, особливо це стосується Америки, Європи та Азії. Багато світових лідерів вирішили об'єднати свої сили задля впровадження єдиної державної електронної системи, до якої мали б вільний доступ державний, приватний сектори та громадяни.

Європейський Союз активно впроваджує проект «Електронна Європа». Особливості такого проекту – впровадження дешевого Інтернету, створення такої сфери, як Інтернет-економіка та надання вільного доступу до сайтів органів влади та охорони здоров'я. Найголовнішими факторами роботи швидкісного Інтернету є надшвидкісна інфраструктура, мета якої – прискорити роботу цифрового телебачення та ввести новий Інтернет-протокол для безперебійного функціонування Інтернет-ресурсу у будь-якій точці земної кулі. Найголовнішими аспектами впровадження цього проекту виступили «електронна участь» та «електронний уряд». «Електронна участь» передбачала забезпечення усіх можливостей для отримання освіти людям з обмеженими можливостями. «Електронний уряд» є набором державних послуг, що надаються громадянам, бізнесменам та іншим гілкам державної влади. Інформаційні технології використовуються в системі «електронний уряд». «Електронна участь» є участю громадян в процесах прийняття рішень органами влади з широким використанням інформаційно-комунікаційних технологій[3].

За результатами досліджень експертів, Велика Британія є найбільш підготовленою серед європейських країн до впровадження «електронного уряду» та займає третю позицію за показником підготовки у світовому рейтингу станом на 2012 рік [4]. Це й не дивно, адже у ній є велика кількість інформаційних та телекомунікаційних технологій таких, як Інтернет, мобільний зв'язок, цифрове мовлення, on-line бази даних. Цей факт дозволяє країні створити систему глобального характеру, до якої кожен матиме доступ. Тим більше, що практично всі інформаційні мережі перебувають у власності держави, наприклад, найбільша British Telecom. Північна Корея стоїть на першому місці, а США – на одинадцятому за цим показником. «Електронний уряд» є шлюзом, який об'єднує державні та приватні структури, та комп'ютер пересічного громадянина. Суть такого шлюзу полягає у тому, що буде постійно діяти механізм замкнутого кола, коли державні чи приватні структури, отримуючи запит від фізичних чи юридичних осіб, будуть надсилати їм відповідь залежно від обраної попередніми операції. Для Великої Британії e-government є Інтернет-рішенням та базовою IT-інфраструктурою, яке дозволяє громадянам та приватним компаніям користуватися в режимі он-лайн послугами державних органів та впливати на прийняття рішень цими органами. Для громадян та приватних компаній окремо розроблені типи операцій, які можуть ними здійснюватись за короткий проміжок часу. Громадяни можуть шукати роботу, отримувати соціальні пільги, надавати державним службам довідки про оплату податків, отримувати паспорт та права водія, реєструвати автомобілі, подавати заяви до міліції, отримувати свідоцтво про народження, вступати до вищих навчальних закладів та змінювати місце проживання. І це ще не повний перелік того, до чого мають доступ звичайні громадяни у Великій Британії. Фактично, функція «електронного уряду» зводиться до того, що будь-які життєві потреби зможуть бути отримані людиною в режимі он-лайн. Приватні компанії також матимуть змогу здійснювати соціальні нарахування, оплачувати податки, реєструвати нові компанії та здійснювати нові поставки [10]. Із запровадженням «електронного уряду» всі щоденні операції будуть спрощені та, що головне, робота державного уряду буде повністю прозорою. Прем'єр-міністр Великої Британії став тією людиною, зусиллями якої були прискорені темпи впровадження державного шлюзу. Були збільшені держзатрати на створення «електронного уряду» та утворена спеціальна Комісія при Кабінеті міністрів, яка слідкувала за наданням необхідних умов функціонування державної бази даних. Поштовхом до розробки шлюзу державних систем стало прийняття двох законопроектів E-commerce act та E-signature act [5]. У 2001 році розпочав працювати урядовий шлюз gateway, розроблений корпорацією Microsoft. З часом «електронний уряд» був поділений на три ключові напрями: DirectGov, BusinessLink, NHS Choices. Ці напрями пов'язані між собою та кожен з них виконує свою функцію: перший – відповідає за взаємодію з громадянами; другий – є порталом для юридичних осіб та третій – відповідає за питання охорони здоров'я [7]. DirectGov надає 171 послугу, з яких 124 надають органи виконавчої влади та інші 47 – муніципальні. У 2007 році існував 551 сайт, пов'язаний між собою, проте така кількість сайтів, об'єднана в систему була не вигідна парламенту Великої Британії, тому та ж компанія-розробник Microsoft розробила лише три напрями, пов'язані між собою, зекономивши 9 мільярдів фунтів держбюджету [5]. Треба також зазначити, що з початком функціонування «електронного уряду» виникла проблема щодо ідентифікації особистості, адже громадянину необхідно було наново реєструватися для здійснення наступної операції, тому під час першого запуску системи Шлюз державних служб надавав можливості реєстрації, «перевірки особистості» та міг діяти механізм проведення операцій. Головною метою реєстрації є надання безпечного доступу до системи, пінкоду для здійснення операцій громадянином. «Перевірка особистості» здійснює ідентифікацію особистості. Механізм проведення операцій заснований на базі обміну даних: коли громадянин надсилає запит у державні чи приватні структури для здійснення необхідної йому операції, він потрапляє в одну із Взаємопов'язаних служб державного підприємництва (DIS) та запит надсилається назад користувачу [8].

У 2010 році було прийнято ще один документ щодо осучаснення шлюзу державних структур – Smart Government. Цей документ фактично є реформою усього державного управління. Джонатан Соулер, керівник підрозділу по роботі з центральними органами державної влади Microsoft UK, зазначив, що система «електронного врядування» буде перебудовуватись під потреби громадян та бізнесу, що зробить систему більш популярною серед населення країни. Директор підрозділу по комунікаціям DirectGov Майк Хобан, напряму, який відповідає за взаємодію з громадянами, акцентував увагу на тому, що однією з найголовніших проблем впровадження та експлуатації шлюзу є намагання міністерствами та органами місцевого самоуправління зберегти незалежність від приватних компаній та перешкоджає центральним

органам влади впроваджувати процес інтеграції державних та приватних баз даних [5]. Так як Кабінетом Міністрів була розроблена стратегія економії фінансів на удосконалення «електронного уряду» до 2020 року, то головним вбачався запуск проекту G-Cloud при підтримці компанії Microsoft. Унікальність цього проекту полягає в тому, що дана віртуальна модель здатна функціонувати на будь-якому сервері у будь-якій точці світу, адже вона містить програмне забезпечення, тісно пов'язане з інфраструктурою уряду [6]. На сьогоднішній день інтерфейс шлюзу містить «Do It Online» сторінки, які прискорюють виконання більшості щоденних операцій [4]. Найбільшою популярністю серед населення користуються сторінки по оплаті податків та пошуку роботи. Варто також зазначити, що радником британського уряду та консультантом з питань інноваційних технологій в електронному уряді став засновник найпопулярнішої онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» Джиммі Уейлс. Маючи великий досвід у сфері онлайн-технологій Уейлс повинен забезпечити прозорість прийняття політичних рішень та використання механізмів краудсорсінгу [9]. Нещодавно запустили пробну, тобто бета-версію урядового порталу gov.uk, яка скоро замінить DirectGov. На створення такої версії було витрачено 1,7 мільйонів фунтів стерлінгів та ця версія побудована на основі HTML5 та системі G-Cloud. Окрім бета-версії була створена альфа-версія на основі найбільш сучасних систем управління базами даних: MySQL та PostgreSQL. На основі Gmail буде діяти електронна пошта та код інтернет-сторінки сайту електронного уряду, які кожен матиме змогу скачати на сайті GitHub [11]. Приватні компанії зможуть легко розміщувати свої сервіси у загальній базі даних.

Водночас вбачається важливим, що «електронний уряд» відкриває багато можливостей. Передусім це такі можливості, як системна інтеграція, зміни в образі діяльності та управління взаємовідносинами з клієнтами. Бізнес – консультування у державних структурах забезпечить більш швидкий розвиток шлюзу державних структур. Для країни залишаються важливими перехід до інформаційної економіки, інформаційна безпека, людський капітал та електронна комерція, як фактори, які сприяють успішному впровадженню проекту «Електронна Європа». Кількість населення, яке буде користуватись шлюзом державних структур буде залежати від інфраструктури та надійності Інтернету. Використання доступу до Інтернету з мобільних телефонів та безпровідний зв'язок зможуть повністю подолати нерівність, яка існує у світі. Готовність Великобританії до створення інформаційного суспільства залежить від рівня партнерства між державними та діловими лідерами, автоматизації державних служб та пріоритетності інформаційного суспільства для держави. Питання інформаційної безпеки є також одним з найважливіших при створенні «електронного уряду» у Великобританії. Як зазначають англійські дослідники, для збільшення популярності електронної версії уряду необхідно встановити правовий захист інтелектуальної власності, особливо програмного забезпечення, протистояти законним шляхом електронному піратству, обов'язковість електронних підписів та відкритість інфраструктур в країні. Інфраструктура відкритих ключів відкриває нові можливості по залученню користувачів мережею Інтернет. Деякі оглядачі припускають, що недобір людського капіталу є важливою причиною повільного розвитку «електронного уряду» в країнах Східної Європи. Найбільш гостро стоїть питання недобору аналітиків у сфері державного управління, менеджерів, IT-спеціалістів, добре обізнаних в Інтернет-сфері та інженери в області програмного забезпечення й комунікаційних технологій [10]. Для збільшення кількості висококваліфікованої робочої сили уряди країн Східної Європи змінюють підхід до імміграційної політики, яка буде сприяти імміграції висококваліфікованих фахівців, проте для стабілізації ситуації по збільшенню людського потенціалу урядам даних країн необхідно буде прийняти закони, які нададуть рівні права для іммігрантів та жителів країн.

За допомогою «електронного уряду» Великобританії планується скоротити витрати держбюджету на 30–40%. За три роки, за попередніми даними, економія складе 400 мільйонів фунтів стерлінгів, тому не дивно, що Великобританія лідирує у темпах розвитку шлюзу державних структур серед країн Європи [12].

Можна зробити висновок, що запровадження «електронного уряду» є одним із найголовніших кроків до спрощення виконання державних операцій громадянами та приватними підприємствами. У Великій Британії активно проходить процес впровадження шлюзу державних структур. «Електронний уряд» є одним із кроків до впровадження електронного суспільства у світі, що є одним з етапів глобалізації. У питанні ефективного функціонування «електронного уряду» можна виділити такі аспекти, як усвідомлення, вільний доступ та повна експлуатація.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мировые «электронные правительства» идут по пути «одного окна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cnews.ru/reviews/free/gov2008/ articles/zarubej_opit_el_gov.shtml.

2.Число пользователей интернета в мире увеличилось в два раза за пять лет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://internetno.net/category/analitika/mirovaya_populyaciya_interneta_udvoilas_za_poslednie_5_let/

3. Электронная Европа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pandia.ru/277024/

4. United Nations E-Government Survey 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan048065.pdf

5. Из грязи в князи: как правительство Великобритании стало электронным [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cisp.org.ua/cisp/ news.nsf/2f2fbc65f2e51fc3c2257577005f0fa4/afed6e92cacb0342c225774b001aa09e?OpenDocument

6. Cloud solutions technology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cloudsolutions.co.uk/

7. Государство в XXI веке: Электронное правительство – опыт Великобритании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gosbook.ru/node/9786

8. Шлюз государственных служб Великобритании открывает путь в электронное будущее [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-gorod.ru/e-project/proj18.htm

9. Основатель «Википедии» будет курировать электронное правительство Великобритании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gov2people.ru/index.php/tendentsii/2011-09-25-12-08-28/258-osnovatel-vikipedii-budet-kurirovat-elektronnoe-pravitelstvo-velikobritanii

10. Risk E- Business: Seizing the Opportunity of Global E-Readiness [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.witsa.org/papers/e-readiness.pdf

11. Электронное правительство Великобритании: облачное и открытое [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.imena.ua/blog/электронное-правительство-великобр

12.Вся власть в Интернете [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rg.ru/2010/03/10/anglia.html

ОСОБЛИВОСТІ РОЗМОВИ ВЕДУЧОГО З ГОСТЕМ У ПОЛІТИЧНОМУ ТОК-ШОУ

Анастасія ФЕДОРОВА, здобувач кафедри видавничо-поліграфічної справи та редагування Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»
УДК 007:304:001

Анотація: *у статті досліджено особливості розмови ведучого з гостем у політичному ток-шоу, а саме: розкрито поняття інтерв'ю, визначено основні види та обов'язкові аспекти його проведення. Проаналізовано специфіку розмови з гостем телеефіру, окреслено основні вимоги до професійної бесіди та схему, за якою ведучий може проводити інтерв'ю в ефірі політичного ток-шоу.*

Ключові слова: *інтерв'ю, політичне ток-шоу, ведучий, гість, ефір.*

Аннотация: *в статье исследуются особенности розговора ведущего с гостем в политическом ток-шоу, а именно: раскрыто понятие интервью, определены основные виды и обязательные аспекты его проведения. Проанализирована специфика разговора с гостем телеэфира, исследованы основные требования к профессиональной беседе и схему, по которой ведучий может проводить інтервью в эфире политического ток-шоу.*

Ключевые слова: *интервью, политическое ток-шоу, ведущий, гость, эфир.*

Annotation: *in article, characteristics presenter and guests conversation were investigated in political talk show, especially: interview notion was analysed, main kinds and important aspects of interviewing were determined; guests air conversation peculiarity was analysed, the main requests for professional conversation and scheme for presenter guiding him for an interviewing in air political talk show were emphasized.*

Key words: *an interview, political talk show, presenter, an air.*

Одним із найпопулярніших інформаційних жанрів українського телебачення є інтерв'ю. Воно максимально адекватно передає позицію впливової чи загальновідомої особи щодо конкретної події або проблеми в телевізійному ефірі.

Інтерв'ю в політичному ток-шоу передбачає розпитування ведучим гостя, запрошеного до ефіру, – політика, чиновника, політолога, журналіста чи громадського діяча – для того, щоб отримати пояснення або позицію саме цієї людини й повідомити це глядачам. Такі інтерв'ю сьогодні можна побачити в ток-шоу «Шустер LIVE» на Першому Національному телеканалі (ведучий – Савік Шустер), у «Великій політиці» з Євгеном Кисельовим на Інтері, у програмі «Час. Підсумки дня» на 5 каналі (Роман Чайка, Святослав Цеголко).

Отже, ведучий під час інтерв'ю виступає передавачем інформації від гостя ток-шоу до глядацької аудиторії та навпаки. При цьому треба пам'ятати, що інтерв'ю проводиться насамперед для глядача, а не для того, хто його дає.

Сьогодні в телевізійній практиці розрізняють такі види інтерв'ю:

– інтерв'ю-факт – представляє інформацію про який-небудь предмет чи явище (так звані «прості» інтерв'ю можна побачити на будь-якому телеканалі);

– інтерв'ю-думка – з'ясовує позицію учасника подій, його оцінку (наприклад, програма «Час інтерв'ю» на 5 каналі);

– інтерв'ю-портрет, де головна особа – це учасник подій, а ведучий – лише посередник для глядача (наприклад, ток-шоу «Портрети» з Сергієм Дорофеєвим на 5 каналі). Інколи ведучий хоче повідомити власну інформацію і прокоментувати відповіді, висловити свою думку. Але часто в такий спосіб інтерв'ю видозмінюється, стаючи бесідою чи дискусією, де партнери рівноправні та виконують більшменш ідентичні ролі [4, с. 188].

Також специфіка інтерв'ю полягає в тому, що бесіду в телевізійній студії можна провести одразу або записати для подальшого монтажу. Насправді все залежить не лише від ведучого, але й від співрозмовника. Якщо редакція програми впевнена, що гість ефіру вміє триматися теми та не боїться камери, його можна запрошувати в студію. Але якщо такої впевненості немає, тоді бажано розмовляти у звичному для співрозмовника місці, бо у своєму робочому кабінеті людина може почуватися впевненіше та розкутіше. Усе це ведучий може визначити, попередньо поспілкувавшись із гостем, якщо в цьому є необхідність.

Під час інтерв'ю ведучому ток-шоу також варто пам'ятати про наступне:

1. Необхідно мати чітку тему розмови та розуміти проблему питання, а також запросити до участі в ток-шоу відповідного гостя (наприклад, якщо тема ефіру стосується бюджету, то «ідеальним» гостем буде член бюджетного комітету Верховної Ради України, на тему медичної реформи – представник профільного міністерства чи комітету ВР з питань охорони здоров'я).

2. Досліджувати тему з нового ракурсу, а саме: не говорити про те, що вже є зрозумілим або

відомим (набагато цікавіше організувати інтерв'ю, наприклад, з головою певної фракції у Верховній Раді перед початком або в день відкриття сесії, аби дізнатися про майбутні плани фракції щодо роботи у новому політичному сезоні).

3. Ставити чіткі (лаконічні та зрозумілі) запитання.

4. Підходити до розмови зі знанням теми й поглядів гостя, готуватися до інтерв'ю, мати так званий бекграунд.

5. Бажано скласти план розмови, але не боятися від нього відступати.

6. Запитувати спочатку про професійне, а потім про особисте, якщо це необхідно для ефіру ток-шоу.

7. Не бути багатослівним.

8. Заповнювати паузи питаннями, щоб співрозмовник не починав повторювати вже сказане.

9. По можливості слідкувати за часом під час інтерв'ю.

10. Неупереджено ставитися до співрозмовника, не виказувати емоції.

11. Слідкувати за суперечливими заявами гостя, тримати розмову під власним контролем.

12. Не боятися перепитувати, якщо співрозмовник ухиляється від запитань, «тікає» від них.

13. Сприяти розмові мовою тіла та жестів.

Також під час розмови з гостем ведучому політичного ток-шоу не можна:

1. Ставити запитання, що допускають відповіді тільки «так» або «ні».

2. Ставити стверджувальне питання замість запитального.

3. Подавати два запитання в одному.

4. Перевантажувати питання.

5. Допускати запитань, що підштовхують до відповіді.

6. Давати коментарі та особисті оцінки в запитанні, а також припускати й домислювати, навішувати ярлики та ставити занадто складні для розуміння гостя і глядачів питання.

Ведучий політичного ток-шоу має пам'ятати, що під час інтерв'ю треба не забувати про компетентність і дотримуватися наступних аспектів розмови, а саме:

1. Раціональний аспект – це знання своєї справи, загальна й професійна ерудиція, уміння мислити оригінально, образно, об'єктивно та аргументовано;

2. Емоційний – зацікавлення ведучого в розкритті теми, впевненість у тому, про що йдеться в розмові, щирість і правдивість висловлювань, інколи навіть захоплення темою;

3. Поведінковий – вільно володіти предметом бесіди, невимушено поводитися, використовувати елементи імпровізації в розмові, доступно та зрозуміло викладати матеріал, бути конкретним, уникати зловживань абстрактними словами, рідко звертатися до заготовок, цитувати матеріал напам'ять, використовувати гумор та іронію в запитаннях;

4. Ставлення до аудиторії – це знання свого глядача, повага до нього та вміння спілкуватися з ним на рівних [4, с. 77].

Зрозуміло, що мета інтерв'ю в політичному ток-шоу – подати нову, не відому досі інформацію з приводу події, про яку йдеться в ефірі. Саме тому перед початком розмови з гостем ведучому варто визначити кут подачі матеріалу. Варто пам'ятати, що найкраще ставити короткі, сухі та напружені запитання, на які треба вимагати зрозумілу та однозначну відповідь [3, с. 4].

Також інтерв'ю має цінність лише тоді, коли його дає ключова для розуміння тієї чи іншої проблеми особа. Важливо знайти саме ту компетентну людину, яка надасть необхідну нову та не оприлюднену досі інформацію. Не обов'язково це формальний лідер, міністр, голова комітету ВР, голова партії, а, наприклад, лідер реальний, від якого насправді залежить розвиток конкретної події.

Схему, за якою ведучий може проводити інтерв'ю в ефірі політичного ток-шоу, можна описати наступним чином:

1. Вибрати гостя та відповідну тему.

2. Окреслити структуру розмови з гостем, підготувати інформаційні вставки, цитати, запитання. Професійне інтерв'ю в ідеалі потребує багато часу, адже чим менше ведучий обізнаний із темою, тим менше цікавої, нікому досі не відомої інформації він зможе отримати.

3. На початку розмови ведучий має викликати довіру, створити потрібний тон, встановити контакт із гостем, ставити чіткі питання в формі або інтерв'ю-цитатника, або в форматі запитання-відповіді [2, с. 40].

4. Не боятися зупиняти гостя, знову повертатися до поставлених раніше запитань. Ні в якому випадку ведучому не треба розгублюватися. Якщо гість погодився на інтерв'ю, це означає, що він хоче, щоб його почули. І коли співрозмовник уникає прямої відповіді на запитання, відповідає по-філософськи, можна спробувати ще раз поставити це запитання, перефразувавши його. Необхідно ввічливо стояти на своєму.

5. Корегувати заплановану поведінку відповідно до особистості та поведінки співрозмовника. Якщо розмова несподівано приймає інший, цікавий поворот, ведучому належить використати цю можливість і розвинути тему додатковими запитаннями, імпровізуючи на місці (імпровізація відбувається безпосередньо в процесі підготовки програми або в момент її трансляції.

Джерела імпровізації черпаються з усного мовлення, народної творчості. На перший погляд легка і невимушена імпровізація є, як правило, результатом важкої попередньої творчої роботи, поєднанням таланту та інтелекту ведучого. Несподіваний, раптовий поворот думки або ходу подій привертають увагу телеглядача, якому подобається експромт – жива імпровізація).

6. Наприкінці розмови поставити найважливіше питання та подякувати гостю за розмову.

Крім цього, кожний ведучий, який прагне бути професійним, не задовольнятиметься лише фіксацією сказаного гостем, адже тоді він поділяє моральну та професійну відповідальність із тим, кому ставить запитання. Отже, треба критично ставитися до того, що повідомляє співрозмовник, перевіряти інформацію зі своїми знаннями. Ведучий не повинен боятися ввічливо заперечити інформацію, яка видалася йому неправдивою, наводити контр-аргументи, показувати суперечливість того, про що говорить гість.

Також працюючи над інтерв'ю в ефірі, ведучий робить розслідування, щоб знайти інформацію або думки, якою володіють ті, хто не проти її оприлюднити. Інтерв'ю з'являється на ґрунті тих запитань на визначену тему, на які не знаходить відповіді ведучий або громадськість. Ці запитання виводять його на людину, яка знає відповіді або думка якої щодо них є цікавою для глядачів. Добре проведене інтерв'ю змусить співрозмовника «розколотися» та викласти ту інформацію, яку він нікому ще не говорив, або спочатку хотів змовчати. Згода людини дати інтерв'ю означає, що вона має відповідати на будь-які запитання ведучого із зазначеної теми.

Тому при підготовці до розмови із гостем, ведучий має чітко визначити для самого себе, яким є основне повідомлення, в якому ключі подаватиметься матеріал і запитання та для якої глядацької аудиторії це інтерв'ю створюється [1, с. 34].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гід газетяра: Пер. з франц. – К., 2003 – 64 с.
2. Гід журналіста. – К.: 2003 – 124 с.
3. Техніка репортажу. – К., 2006. – 72 с.
4. Яковець А. Телевізійна журналістика: теорія і практика: посібник, 2-ге вид., доповн. і переробл. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 262 с.

Розділ XIII
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОСОМАТИЧНА ГАРМОНІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Віталій ШМАРГУН, доктор психологічних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України
УДК 159. 922.72

Анотація: *у статті наведено теоретичне узагальнення та практичні аспекти значущості гармонійної єдності психічного і соматичного для всебічного розвитку людини. Показані шляхи оптимізації психосоматичної саморегуляції школярів у педагогічному процесі на основі рухової діяльності.*

Ключові слова: *психосоматична гармонізація, педагогічний процес, рухова діяльність, психічний розвиток.*

Аннотация: *в статье подано теоретическое обобщение и практические аспекты роли гармоничной связи психического и соматического для всестороннего развития человека. Показаны пути оптимизации психосоматической саморегуляции школьников в педагогическом процессе на основе двигательной деятельности.*

Ключевые слова: *психосоматическая гармонизация, двигательная деятельность, педагогический процесс, психическое развитие.*

Annotation: *theoretical aspects of the problem of the bodily motoric manifestations as mental somatic formations are being considered. They form the basis of children psychological development at the early stages of ontogenesis. The importance of bodily peculiarities during persons mental development and its rate has been shown on the basis of imagery perception.*

Key words: *imagery perception, bodily experience, mentalsomatic peculiarities, early ontogenesis, mental development.*

Постановка проблеми

Взаємозв'язок біологічного й соціального, природного й духовного є провідним аспектом проблеми людини, її сутності та існування. Завдяки єдності біологічного й духовного у повсякденній діяльності людини створюється гармонія її сутнісних (тілесних і духовних) сил. Численні дослідження свідчать, що рухова і психічна сфери діяльності людини тісно пов'язані, взаєморегульовані. Відомо також, що розумова діяльність залежить від складу пізнавальних дій і від оперативних одиниць пам'яті, тобто від взаємодії перцептивних, мнемічних і мисленнєвих актів. Однак на сьогодні змістовий бік сенсорно-перцептивних, сенсомоторних, психомоторних характеристик як комплексу психосоматичних особливостей людини вивчений психологічною наукою недостатньо, і не розкриває в повній мірі сутність взаєморегуляції «психічного» і «соматичного».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасні аспекти предметного сприймання дійсності, взаєморегуляції психічного і соматичного ґрунтуються на запропонованій П. К. Анохіним теорії функціональних систем. Вчений підкреслював, що «функціональна система – це сукупність елементів необов'язково безпосередньо взаємодіючих між собою, але взаємосприяючих досягненню загального результату» [1, 78]. Така інтегральна діяльність головного мозку дає можливість судити про поведінку людини, як про результат активної і цілеспрямованої взаємодії цілісного організму з середовищем [1].

Ця теорія розкриває внутрішню архітектоніку системної організації психічної діяльності людини. Вона формується на основі внутрішніх потреб чи дій спеціальних зовнішніх умовних подразників і включає наступні послідовно змінюючи одна одну стадії: аферентного синтезу, прийняття рішення, передбачення потрібного результату (акцептор результату дії), еферентний синтез, багатокомпонентну дію і постійну оцінку акцептором результатів дії за допомогою зворотної аферентації [2, 24].

Теорія функціональних систем дозволила встановити роль окремих стадій системної організації психічної діяльності в механізмах образного відображення мозком дійсності. П. К. Анохіним було введено поняття «інформаційний еквівалент дійсності» і вперше сформульовано уявлення, що мозок людини відображає дійсність на основі інформаційних

еквівалентів. Він писав: «передача інформації в живих і технічних об'єктах зазвичай відбувається з виключно великою кількістю специфічних ланок, однак вона підкоряється одному важливому закону: *між початковою і кінцевою ланкою цієї передачі повинна бути точна і адекватна інформаційна еквівалентність* (курсив П. К. Анохіна) [3, 111-112]. Інформація породжується співвідношенням фізіологічних процесів, що відбуваються як у середині функціональних систем, так і між ними. У функціональних системах первинною причиною, що породжує інформацію, є різні потреби організму як відхилення різних параметрів внутрішнього і зовнішнього середовища організму від оптимального для метаболізму рівня життєдіяльності.

Подібні погляди розвивалися Л. М. Веккером. Виходячи з інформаційно-енергетичної єдності пізнавальних психічних процесів, він розглядав останні як інформаційні, а інформацію – як відтворення множиною станів її носія просторово-часової упорядкованості множини станів її джерела, що діє на носій [4].

Виходячи з того, що функціональна система забезпечення рухової діяльності є найбільш ранньою в філо і онтогенезі, вона виступає як інтегратор, активатор всієї психічної діяльності. Центральний апарат побудови рухів, або, як його назвав І. П. Павлов, «руховий аналізатор», за висловом О. Р. Лурії, « ...є найбільш складним і найбільш загальним з усіх механізмів аналізу і синтезу» [5, 144]. На широку екстраполяцію рухового аналізатора в діяльності головного мозку вказують і численні новітні дослідження (в їх числі і наші особисті), у яких відмічається, що динамічні характеристики рухових операцій відображають роботу цілого ряду мозкових структур. Крім, власне, моторних систем, керуючих відповідними руховими функціями, вони тісно пов'язані і з діяльністю неспецифічних механізмів різних рівнів і відділів кори великих півкуль [6].

Психіка – це не всі фізіологічні процеси нервової системи і мозку, а лише один їх специфічний клас, який несе специфічну функцію відображення й регуляції поведінки і діяльності. Другий клас процесів складають обмінні, трофічні і енергетичні процеси в нервовій системі й окремих нервових клітинах. Але вони не можуть бути психічними за визначенням. Попри це, нервові процеси обох класів у конкретних актах відображення діють спільно та одночасно, оскільки психічні процеси не можуть здійснюватися без відповідного трофіко-енергетичного забезпечення. Відбувається своєрідне підкріплення, підсилення за рахунок активованих ділянок кори великих півкуль. Отже, функціональна система психічної регуляції обов'язково включає в себе фізіологічну підсистему енергетичного і трофіко-метаболічного забезпечення її психічної діяльності. Багатьма дослідженнями доведено, що чим більш складні функції з аналізу й синтезу сигналів виконує кора великих півкуль, тим на більш високому рівні активації фізіологічної підсистеми протікає її робота.

Сигналами інформаційних відносин у різних функціональних системах організму служать емоції. Вони виступають у якості пеленгів внутрішніх потреб і дій чинників зовнішнього середовища. За допомогою їх оцінюється суб'єктивне відношення різних фізіологічних систем в організмі. Саме емоції характеризують відношення суб'єкта до себе, внутрішнім потребам, навколишнім живим істотам і неживим предметам. Емоції віддзеркалюють предмети і події довкілля в їх відношенні до актуальних потреб суб'єкта. У цьому і проявляється інформаційний сенс підкріплення. Емоції також проявляються в мимовільних та довільних моторних діях. Будь-яка емоція – це моторна відповідь, підкріплення від моторних еферентних імпульсів.

Мета статті полягає в тому, щоб показати існуючі прогалини в теорії та практиці урахування психосоматичних особливостей у психічному розвитку дітей, що має важливе значення для створення психологічно обґрунтованої системи шкільного навчання та виховання, для оздоровчого процесу з дітьми, для процесу підготовки фахівців з педагогіки, психології та фізичного виховання для роботи з дітьми в загальноосвітній школі.

Результати дослідження

У практичному плані на сьогодні психологи все більше вбачають у педагогічних умовах дитячого розвитку його внутрішній ресурс. Так само як і педагоги перестали розглядати школяра як фон чи чинник освітньої роботи, а намагаються зробити його головним об'єктом докладання своїх зусиль. Фізіологи також, перейшли від опису життєвих відправлень дитини та стали приділяти більше уваги розумінню законів будови найскладніших функціональних систем, які, своєю чергою, управляються на рівні вищих щаблів людської поведінки. Вони усвідомили, що у людини – функція творить структуру (орган), а не навпаки. Водночас, відомчі, вузько медичні і вузько методичні підходи щодо визначення стратегії побудови оздоровчої роботи з дітьми не відповідають наявним масштабам і складності її завдань.

Визріла гостра необхідність гуманітаризації всієї проблематики психофізичного здоров'я сучасного школяра. Багатолітній досвід психолого-педагогічної коригувальної роботи з діть-

ми молодшого шкільного і підліткового віку, теоретичне узагальнення та експериментальне розв'язання наукової проблеми вікових та індивідуальних психосоматичних особливостей у розумовому розвитку дітей, розкриття механізмів впливу сенсорно-перцептивних, сенсомоторних, когнітивно-стильових, нейродинамічних, нейропсихологічних якостей як комплексу психосоматичних особливостей індивіда засвідчує, що останні виступають як ланка при переході від образного відчуття і сприймання до думки, мислення. Було обґрунтовано новий підхід до проблеми психосоматичного, де за своїм предметним змістом психосоматика норми має становити самостійний напрям психологічної науки – вивчення психосоматичних проявів людини в «нормі».

Необхідність нового напряму досліджень має особливе значення для педагогічної та вікової психології, оскільки відкриває можливості для використання психосоматичних феноменів нормативного розвитку у навчанні і вихованні. Введене нами поняття «психосоматика норми» розширило поняття «психосоматика» за рахунок доповнення його змісту психосоматичними особливостями нормального розвитку. Здійснено теоретико-емпіричне узагальнення ролі кінестетичного чинника як інтегратора психічної діяльності, де сенсомоторика представляє психофізіологічні механізми чуттєвого пізнання в структурі індивіда і сприяє формуванню провідних пізнавальних процесів у дітей [7].

Цей досвід вказує на необхідність створення на гуманітарно-антропологічній базі міждисциплінарних способів аналізу і проектування джерел дитячого розвитку в нормі і патології. Мається на увазі не просто ігнорування підходів що склалися, а саме перетворення їх у складі принципово нового синтезу наукового знання і соціальних практик (практик проектного типу). У процесі цього має бути окреслений комплекс ефективних лікувально-профілактичних заходів, створена система надійних засобів психолого-педагогічного супроводу психофізичного розвитку протягом всього шкільного дитинства. Здоров'я і заснована на ньому життєва цілісність організму мають стати точкою докладання зусиль не лише медиків, але педагогів і психологів, тобто стати предметом проектування, а не просто впливу на наявний стан.

Гуманітарно-антропологічний підхід передбачає розгляд органічних процесів і цілеспрямований вплив на їх перебіг з позиції специфічних «вищих», історично розвинених форм людської життєдіяльності, включаючи її суб'єктивну й особистісну форми. Єдність природи, що творить і створеної, так само як і єдність психічного і соматичного, що визначається нею – не данина, а феномен, який перебуває в своєму становленні. І для дослідника, і для самого тілесного суб'єкта вона – не наявний «медичний факт», а якраз задача, проблема. *Способом рішення психосоматичної проблеми у повсякденному житті виступає «живий», одушевлений, усвідомлений, виразний рух дитини.* Найвищими критеріями і регуляторами такого руху є універсальні цінності людської культури – істина, добро, краса. Тут вони отримують цілком конкретне втілення. Наприклад, загальним показником стану фізичного здоров'я є не сама по собі рухливість людського тіла, а здібність людини відчувати «м'язеву радість» і заряджати нею іншу людину в формі естетичного переживання.

Розвиток такої здібності – не додаткове «надзавдання», а пряма і безпосередня задача виховання здорової людини. Здоров'я (як і нездоров'я) – це одночасно умова, спосіб і результат взаємовідношення психічного і соматичного, яке реалізує, значною мірою вибудовує сама людина, а вибудовуючи, надає йому конструктивну чи, навпаки, деструктивну форму. Основними рисами такої розвиваючої педагогіки оздоровлення є:

а) центральне питання полягає в уявленні про розвиток психофізичного потенціалу як основної людської цінності;

б) здоров'я розглядається в якості атрибута не організму, а особистості;

в) оздоровлення розуміється не як сукупність оздоровчо-профілактичних заходів, а як форма розвитку, розширення і збагачення психофізіологічних можливостей дітей;

г) критерій основного результату оздоровчо-розвивальної роботи полягає в тому, що ефект окремої оздоровчої процедури закріплюється у вигляді стійкого, цілісного психосоматичного стану, який у подальшому може відтворюватися в режимі саморозвитку.

Такий педагогічний процес сприяє сприйняттю дітьми рухової діяльності як особливої, надзвичайної дійсності, як специфічної культури, де тіло і тілесні рухи стають для дітей особливим об'єктом проектування, перетворення, пізнання й оцінки. У процесі формування у школярів такого відношення до рухової діяльності відбувається розвиток творчої уяви, який здійснюється різнобічними засобами спеціально організованих рухово-ігрових занять. Створювані силою дитячої уяви образи дійсності «матеріалізуються», втілюються в психосоматичні стани дитини, починають впливати на їх динаміку, сприяють коригуванню функціональних систем дитячого організму. Становлення такої психосоматичної цілісності, психосоматичної

саморегуляції особистості школяра може розглядатися як ефект розвиваючого навчання.

Основними напрямами такого навчання мають бути:

1. *Розвиток творчої уяви.* Ця уява забезпечує одушевлення, одухотворення дитячих рухів, розвиток і усвідомлення їх виразності, довільності – робить рухи дійсно керованими. В існуючій системі фізичного виховання ці моменти якраз і пропускаються. Дитячі рухи ще не встигли пройти необхідний процес розвитку, а їх уже намагаються форсовано автоматизувати через «моторний тренаж». При цьому імпліцитно припускається, що перераховані необхідні характеристики руху первісно надані йому, тоді як в дійсності їх ще необхідно сформувати. Тобто, завдання розвитку уяви в русі та рухової уяви у процесі такого виховання не ставляться взагалі. Разом з тим рухи, позбавлені вказаних характеристик, не можуть бути джерелом психосоматичного розвитку та ефективним засобом оздоровлення. Отже, основним критерієм для визначення оцінки діяльності та наявних змін у навчально-виховних системах має бути рівень психофізичного розвитку учня.

2. Формування усвідомленої моторики. У процесі занять фізичними вправами з'являються можливості не тільки для пізнання особливостей психічної та фізичної діяльності дітей, але й визначення ефективних напрямів впливу на психічний і фізичний розвиток у їх взаємозв'язку. Мається на увазі, що внаслідок розвитку та вдосконалення моторних функцій можна впливати на процеси загального психічного розвитку. Розвиток та вдосконалення психічних процесів, пов'язаних з усвідомленням рухових завдань, раціональним плануванням рухових дій, аналізом та корекцією виконання, власною оцінкою дій та вербалізацією рухового досвіду, обумовлює формування інтелектуального компонента рухових дій дітей. Така пізнавальна діяльність, що спрямована на особисті рухи та фізичні якості і можливості, сприяє формуванню у дітей вміння самоудосконалюватися в процесі усвідомленої рухової діяльності.

Коригувальний плив занять може визначатися й тим, що в процесі їх особлива увага звертається на усвідомлення дітьми рухових вправ, яке пов'язане з системою знань та уявлень про вимоги, умови і засоби досягнення результату. Це те, що організує дію, визначає технологію діяльності. З метою формування такої усвідомленості в процесі занять звертається увага на поєднання кінестетичних, зорових, слухових, тактильних відчуттів із знаннями про рухову діяльність. У дітей формується розуміння причинно-наслідкових зв'язків між такими характеристиками рухів, як напрямок, швидкість, амплітуда, темп, ритм, м'язева напруга і результатами дії. Це все виступає як інтегральний системотвірний чинник, що об'єднує та вдосконалює змістові та техніко-оперативні компоненти рухових дій. Як наслідок усвідомленості сенсу та рухових характеристик дій, оцінки їх ефективності – долається властиве дітям механічне, неусвідомлене виконання фізичних вправ.

3. *Створення і закріплення цілісного позитивного психосоматичного стану при виконанні різних видів рухової діяльності.*

Удосконалення тілесних функцій усе частіше пов'язують із гуманістичними антропними (що замикаються на особистості) технологіями. У своїй роботі ми розглядаємо рух не тільки як виконавчий акт, але й як звернення до іншої людини, включаючи ті випадки, коли тим «іншим» для себе виступає той хто звертається. Саме тому, говорячи про «виразну» ходьбу, «виразний» біг тощо ми маємо на увазі не лише зовнішню експресивність руху, а, насамперед, його функцію каналу передачі глибоко особистого, потаємного та загальнозначущого смислу ближньому.

Ми сприймаємо тіло людини та його рухову активність як засіб впливу на інших, як інструмент персоналізації (потреба бути особистістю) особистості. Тобто, фізичний компонент людини включається в ідеальний світ культури й мистецтва, у систему суб'єкт-суб'єктивних відносин. Суб'єкт-суб'єктивні відносини, що формуються на основі рухової діяльності, розширюють простір існування особистості індивіда, сприяють його соціалізації. Тут як ніде проявляється основна роль іншого в розвитку глибинних структур свідомості й самосвідомості людини. У тілесних проявах індивіда концентрується його внутрішній стан, його суб'єктність. Виходячи з цього, не дивлячись на різну природу суб'єктивності (ідеальну) й рухової дії (матеріальну), можна говорити про їх ідентичність, про те, що вони володіють якістю ідентичної суб'єктності.

Отже, рухові дії виступають як ядро суб'єкт-суб'єктивних відносин, як основа відносин між суб'єктами рухової діяльності. Ця якість рухових дій створює умови для трансляції суб'єктивності іншому і в силу цього здатна породжувати сильні афекти (переживання й почуття) іншого (наприклад, великих груп людей на спортивних змаганнях тощо). Таким чином, суб'єкт-суб'єктивні відносини в цьому сенсі розглядаються як такі, що об'єктивно переживаються й мають певну міру усвідомлення взаємозв'язку між тими, хто продукує дію, й тими, хто її спостерігає, споглядає.

Висновки

Для вирішення зазначених у статті проблем необхідно покращити підготовку фахівців у психолого-педагогічній галузі знань. Випускники педагогічних університетів повинні вміти працювати не тільки зі здоровими дітьми, але й тими, хто має відхилення в стані психофізичного здоров'я. Майбутні педагоги мають мати поглиблені знання щодо морфо-функціональних та психічних особливостей і можливостей школярів як за нормального розвитку, так і з відхиленнями зокрема, розуміння можливостей педагогічного впливу, його спрямованості, а звідси – поглиблену психолого-педагогічну підготовку.

Запропоноване розуміння психосоматичної гармонізації відкриває ясні перспективи її подальшого вивчення. Це мають бути, передусім, дослідження, спрямовані на детальне пояснення джерел і механізмів включення в роботу функціональних систем психіки різних активуючих, неспецифічних структур мозку і міра їх участі у вирішенні різних сенсорних, перцептивних, мисленнєвих задач.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / Анохин П. К. – М.: Медицина, 1975. – 447 с.

2. Анохин П. К. Биология и нейропсихология условного рефлекса/ Анохин П. К. – М.: Медицина, 1968. – 126 с.

3. Анохин П. К. Психическая форма отражения дейсвительности / Ленинская теория отражения и действительность / Под ред. Т. Павлова. – София: Наука и искусство, 1969. – С. 109–139.

4. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов / Веккер Л. М. – М.: Смысл, Реч Се, 2000. – 685 с.

5. Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальних поражениях мозга / Лурия А. Р. – М.: Узд. МГУ, 1962. – 432 с.

6. Шмаргун В. М. Вікові та індивідуальні психосоматичні особливості дітей як предиктори розумового розвитку (молодший шкільний і підлітковий вік): дис. доктора психол. наук: 19.00.07 / Шмаргун Віталій Миколайович. – К., 2010. – 416с.

7. Шмаргун В. М. Психосоматичні особливості в інтелектуальному розвитку дітей: [монографія] / В. М. Шмаргун. – К.: Університет «Україна», 2009. – 471с.

ПРО ВОЛЬОВЕ ЗУСИЛЛЯ

Каріна ШАМЛЯН, кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії
Національного лісотехнічного університету України
УДК 159.947

Анотація: *у статті вольове зусилля розглядається як центральне поняття, що характеризує вольову сферу особистості; аналізуються діагностичні можливості методів дослідження вольових зусиль.*
Ключові слова: *вольове зусилля, вольова активність, саморегуляція поведінки.*

Аннотация: *в статье волевое усилие рассматривается как центральное понятие, характеризующее волевую сферу личности; анализируются диагностические возможности методов исследования волевых усилий.*
Ключевые слова: *волевое усилие, волевая активность, саморегуляция поведения.*

Annotation: *in the article a conation is examined as a central concept to describe volitional sphere of personality; the diagnostic possibilities of research methods for conations study are analysed.*
Key words: *conation, volitional activity, self-regulation of behavior.*

Науковий інтерес до вольової тематики неминуче призводить нас до розуміння необхідності вивчення вольового зусилля: його феноменології, можливостей кількісного виміру, міри «присутності» у структурі різних вольових властивостей особистості, місця у загальній картині свідомої регуляції поведінки.

На думку багатьох авторів, вольове зусилля є ключовою специфічною характеристикою вольової активності особистості; разом з тим відзначається деяка «загадковість» природи і механізмів актуалізації людиною вольових зусиль (Е. Ільїн), а також проблеми їх емпіричного дослідження.

Мета даної роботи – проаналізувати наукові дослідження, присвячені проблемі вольового зусилля як психічного і психофізіологічного феномену, визначити його роль у психічній саморегуляції поведінки, співвідношення з іншими характеристиками вольової сфери особистості, проаналізувати можливості кількісного виміру різних видів вольових зусиль.

Вольове зусилля як самостійна проблема чітко виділена у дослідженнях В. Каліна, В. Селіванова, Е. Ільїна, Б. Смірнова, А. Висоцького, П. Рудика.

В. Калін у своїй концепції волі вольовому зусиллю відводить роль основного операційного механізму вольової регуляції поведінки: «Основний спосіб виконання вольової дії – це вольове зусилля, яке можна охарактеризувати як однонаправлений регулюючий прояв свідомості, який приводить до установлення або утримання необхідного стану функціональної організації психіки. Будь-яка людина, по своєму досвіду знає, що таке зусилля переживається як активне, напружене і конкретно направлене самоуправління» [5, с. 53].

У визначеннях вольового зусилля, даних різними авторами, переважно відображено буденні уявлення про те, що вольове зусилля (воно ж «сила волі», «воля») проявляється у тому, що людина здійснює примус над собою, для того щоб зробити щось важливе, і тим самим піднятися на сходинку у своєму духовному рості, здійснити вчинок.

В. Селіванов писав, що «вольове зусилля – це одне з головних засобів особистості, за допомогою якого вона здійснює владу над своїми спонуками, вибірково пускаючи у дію одну мотиваційну систему і загальмовуючи іншу» [10, с. 215]. Він підкреслював зв'язок вольового зусилля з необхідністю подолання перешкод і труднощів, вважав, що вольове зусилля виявляється у будь-якій нормальній роботі, а не тільки в екстремальних ситуаціях. Вимірюванню вольового зусилля, яке у тій чи іншій мірі присутнє у всіх вольових діях, автор відводив центральне місце у діагностиці волі.

Центральне місце також вольове зусилля посідає у системі понять, розроблених Е. Ільїним для характеристики волі (як вольової регуляції), яку він вважає окремим видом довільного управління людиною своїми діями та вчинками. Вольове зусилля він визначає як «свідоме і навмисне напруження фізичних та інтелектуальних сил людиною» [3, с. 137].

Саме значні вольові зусилля, які використовує людина для подолання перешкод у досягненні мети, на думку вченого, є тою специфічною ознакою, яка відрізняє вольову дію від довільної. Вольові дії пов'язані з подоланням труднощів, потребують великої витрати енергії, супроводжуються переживанням внутрішнього напруження. [3, с. 68].

Одним з найбільш дискусійних є питання про співвідношення вольового зусилля і мотивації. У цьому зв'язку Б. Смірнов пише: « У нашій психології прийнято розрізняти механізми управління особистістю своєю поведінкою за допомогою мотиву і за допомогою вольового зусилля» [11, с. 70].

В. Селіванов вказує на якісну відмінність між мотивацією та вольовим зусиллям: «Якщо мотив – це те, заради чого здійснюється дія, то вольове зусилля – це те, завдяки чому здійснюється дія в утруднених умовах. Жоден не діє заради вольового напруження. Вольове зусилля – це лише один з необхідних засобів реалізації мотиву і цілі» [10, с. 215]. Найбільший успіх діяльності досягається тоді, коли вихідна мотивація співпадає з намірами особистості, і сила мотивів і вольове зусилля доповнюють одне одне. У випадку конфліктів мотивів однакової сили результат боротьби визначається вольовим імпульсом (який має усі ознаки свідомого стимулу), що рефлекторно підсилює один з альтернативних мотивів.

Е. Ільїн вважає, що нерідко силу волі підміняють силою мотиву, проте формула «якщо хочу, то роблю» не підходить для тих випадків, коли людина дуже хоче, проте не робить, або коли не хоче, але все ж таки робить. Є багато ситуацій, коли немає боротьби мотивів, проте вольова активність необхідна, оскільки на шляху досягнення цілі зустрічаються різні перешкоди. У таких ситуаціях при збереженні потреби бракує супутній їй енергії для досягнення мети – і потрібне включення вольового механізму для підсилення енергетики дії. Саме необхідність підсилення енергетики розглядається рядом психологів як доведення неможливості звести волю до мотивів [3, с. 119-120].

Є і інші точки зору на суть вольової регуляції. В. Іванніков розглядає вольову регуляцію як регуляцію спонукання до дії на основі довільної мотивації. Погоджуюсь з тим, що «вольове зусилля – це реальність, принаймні феноменологічна» [1, с. 123], він піддає сумніву положення про те, що вольове зусилля є головним механізмом вольової регуляції, оскільки незрозумілий механізм його дії, і виділення вольового зусилля, на його думку, ґрунтується в основному на суб'єктивних, а не на об'єктивних критеріях.

В якості психологічного механізму вольової регуляції В. Іванніков пропонує підсилення спонукання тільки через зміну особистісного смислу її виконання. Основна гіпотеза його роботи полягає у наступному: «формування спонукання до вольової дії досягається через зміну або створення додаткового смислу дії, коли дія виконується вже не тільки заради мотиву, за яким дія була прийнята до здійснення, а заради особистісних цінностей або інших мотивів, залучених до даної дії» [1, с. 85] .

Вчений описує наступні засоби зміни смислу дії: переоцінка значущості мотиву або предмету потреби; зміна ролі, позиції людини; передбачення і переживання наслідків здійснення (або нездійснення) вчинку; звернення до ритуалів, інших людей за підтримкою. Зміна смислу заданої дії може досягатися також у суміщенні в одній дії двох смислів, один з яких заданий життєвою або експериментальною ситуацією, а інший створюється самою людиною. Додатковий смисл заданої дії створюється також використанням уявних ситуацій, постановкою більш конкретних цілей тощо [1, с. 87-89].

Ефективність у психічній саморегуляції запропонованих В. Іванніковим засобів не викликає сумнівів. Ми би їх назвали когнітивним, інтелектуально-творчим компонентом вольової (точніше, емоційно-вольової) регуляції. По-перше, суть цих засобів – когнітивна обробка інформації, їх використання в тій чи іншій мірі залежить від когнітивних можливостей людини – її знань і досвіду, уяви, інтелектуальної активності, гнучкості та широти мислення, винахідливості, що дозволяє людини переключити увагу і вийти за вузькі рамки заданої ситуації. По-друге, опис цих засобів нагадує нам заспокійливі (рідше – тонізуючі) препарати, дія яких адресована емоційним переживанням, що супроводжують вольову поведінку: зменшення або зняття напруги пристрастей, введення іншої домінанти, яка приглушує первинний негативний фон. Можливий і крайній варіант – дія починає сприйматися як приємна (звісно з відтінком садомазохізму).

Заперечення викликає бажання вченого звести всю вольову регуляцію до зміни смислу дії. Застосування цих прийомів, на нашу думку, є дуже ефективними в тих ситуаціях, де є можливість відтермінувати «зустріч» з реальною перешкодою, або де є необхідність тривало виконувати нудну, безглузду і важку роботу, в ході якої можна переосмислити її особисту значущість, також у боротьбі з уявними невротичними страхами, пов'язаними із здійсненням вольового вчинку. Проте механізми підсилення спонукання працюють далеко не у всіх випадках. В екстремальних ситуаціях, спортивній боротьбі, де мотиви і цілі є гранично ясними для людини, і немає сенсу (і часу!) їх переосмислювати, успіх залежить від вольових зусиль, які саме тут проявляються у «чистому вигляді».

При зведенні всієї вольової регуляції до зміни смислу дії розмиваються границі між довільним і вольовим управлінням, ставиться під сумнів існування власне вольового управління як психічного феномену. На нашу думку, зміна смислу дії (на відміну від вольового зусилля) не є специфічним механізмом вольової регуляції, а являється загальним механізмом свідомої регуляції поведінки, в тому числі і вольової. Наприклад, процес усвідомлення особистісного смислу дії (ситуації) та його зміна можуть відбуватися у комфортних умовах на прийомі у психотерапевта.

Зміну смислу дії та вольове зусилля ми можемо уявити взаємопов'язаними ланками в одному ланцюгу процесу вольового управління у різних комбінаціях: а) змінити смисл діяльності людина може і за допомогою вольового зусилля, і без нього; б) з іншого боку, зміна смислу дії може служити (а може і ні) пусковим механізмом для здійснення вольового зусилля; в) зміна смислу дії може тривалий час підтримувати необхідний рівень інтенсивності вольового зусилля або змінити його інтенсивність; г) зміна смислу дії може... зняти необхідність застосування вольового зусилля, перетворюючи поведінку на довільну.

Згадуючи про ситуації, в яких вольове зусилля виявляється у «чистому вигляді», ми доходимо висновку, що вольове зусилля – це тілесна реальність: на рішення яких би задач не було воно спрямовано (фізичних або інтелектуальних), вольове зусилля людина відчуває всім тілом, всім своїм організмом, і чим воно інтенсивніше, тим сильніше людина переживає внутрішнє напруження, мобілізацію і підйом енергії. Водночас вольове зусилля – це надзвичайна концентрація думки і пристрасне бажання досягти, перемогти, подолати. Ми переконані, що за вольовим зусиллям завжди повинен стояти афект. Напевно, кожен з нас може згадати ці відчуття.

Велику увагу вольовому зусиллю як психофізіологічному феномену приділяє у своїх роботах Е. Ільїн. Філогенетичною передумовою виникнення вольового зусилля є здатність тварин мобілізувати зусилля для подолання перешкод, які зустрічаються на шляху до біологічної мети – це так звана «преградна» поведінка тварин (П. Сімонов). Проте якщо тварини застосовують зусилля мимовільно, то людина набуває здатності користуватися ними свідомо. Е. Ільїн виділяє такі ознаки вольового зусилля: 1) відчуття внутрішнього напруження; 2) спрямованість уваги на виконання дії; 3) напруження м'язів, які не беруть участі у виконанні дії, зокрема і мімічних; 4) вегетативні прояви, у тому числі і видимі (здуття кровоносних судин, потовиділення на чолі і на долонях, почервоніння обличчя, або навпаки виражена блідість) [3, с. 141].

Виходячи з фактів фізіології вчений вважає, що одним з механізмів підсилення спонукання є м'язове напруження, тому воно і супроводжує вольове зусилля. Це м'язове напруження підсилює збудження центрів, з яких виходить вольовий імпульс початку і виконання дії (тонізація кори головного мозку на 60% забезпечується за рахунок імпульсації від м'язів); підсилення ж збудження кори призводить до мобілізації працюючого органу. Вольове зусилля виражається також у зміні дихання, коли людина натужується. Ця дія призводить до затримки дихання або до різкого видиху, що супроводжується криком, у менш вираженій формі, – кректанням: «Крекче малюк, який силиться підняти важку річ, крекчуть немічні (недаремно кажуть: «Крекчеш, як старий») [3, с. 140], що є проявом вісцемоторного рефлексу: затримка дихання и видих збільшує м'язову силу та швидкість реагування у порівнянні з вдихом. Підходячи до питання з енергетичних позиції, Е. Ільїн характеризує вольове зусилля як «концентрацію енергії за місцем і часом прикладання».

Стосовно психофізіологічних механізмів вольового зусилля В. Селіванов [10] робить висновок про існування складних залежностей цього явища від «другосигнальної імпульсації» (Е. Бойко), сили нервової системи, емоційної реактивності та інших особливостей. Він вважає, що енергія вольового зусилля мобілізується засобами зовнішньої та внутрішньої стимуляції, які головним чином мають вербальний характер (наприклад, прямий заклик або самонаказ не коливатися і виконувати дію). В. Калін [6] також відзначав роль другосигнальної регуляції у забезпеченні необхідного рівня активованості функціональної системи, відповідної за предметну дію.

Вчені виділяють різні види вольових зусиль, найбільш широким є поділ на фізичні та інтелектуальні. П. Рудик [9] виділяє вольові зусилля: 1) при м'язових напруженнях; 2) при напруженні уваги; 3) пов'язані з подоланням втоми; 4) пов'язані з подолання почуття сорому; 5) пов'язані з дотриманням режиму.

Б. Смірнов [11] вказує на дві великі групи емоційно-вольових зусиль, важливі для спортивної діяльності: мобілізуючі і організуючі. У разі організуючих спортсмен скеровує розумову та рухову активність на правильне виконання фізичних вправ, намагаючись ослабити або усунути збуджувальні та техніко-тактичні труднощі шляхом довільної зміни змісту свідомості (різні види довільної спрямованості уваги на контроль за ситуацією і власними діями). Мобілізуючі емоційно-вольові зусилля підвищують психічну та рухову активність при подоланні гнітючих та фізичних труднощів (словесні прийоми психічної саморегуляції).

Е. Ільїн [3] характеризує вольове зусилля з точки зору його інтенсивності, тривалості, лабільності і скерованості. Міра вираженості інтенсивності і тривалості характеризує силу волі, яку виявляє та чи інша людина. Лабільність (рухливість) вольового зусилля чітко виявляється в умінні довільно напружувати увагу і зменшувати її інтенсивність. Невміння розслабляти увагу призводить до швидкої психічної втоми і неуважності. Це також

стосується і довільного скорочення або розслаблення м'язів. Вольові зусилля виявляються у двох напрямах. Одні спрямовані на придушення спонук, що перешкоджають досягненню мети і пов'язані з несприятливими станами (страхом, втомою, фрустрацією), виниклими у процесі діяльності. Інші вольові зусилля стимулюють активність і мають велике значення для виявлення таких вольових якостей як терпіння, наполегливість, уважність, упертість.

У вивченні вольового зусилля як психофізіологічного феномену найбільш складним залишається питання його кількісного виміру. У вітчизняній психології склалася традиція дослідження фізичних вольових зусиль з використанням методик, принцип яких був уперше запропонований у лабораторному експерименті Е. Ігнатьєва: вимірювання тривалості утримування досліджуваним вольового зусилля на певному рівні (максимальному або певної частини від максимального) при виконанні локальної м'язової роботи у статичному режимі.

Методика Е. Ігнатьєва [2] полягала у тому, щоб з максимальною силою натиснути на динамограф і витримати це максимальне зусилля якомога довше. Ознаками, які дозволяють кваліфікувати ці зусилля як вольові, виступають: 1) значне нервово-психічне напруження, яке спрямоване на подолання природного прагнення м'язів вслід за скороченням прийти у стан розслаблення; 2) свідома концентрація досліджуваного на процесі затримки; 3) зовнішні ознаки, характерні для сильного вольового зусилля. Вольове зусилля розуміється як свідоме придушення імпульсів до м'язового розслаблення, коли досліджувані вже не могли без додаткової напруги підтримувати максимальну силу. Показником вольового зусилля вчений вважав не максимальну його величину, а час (у секундах) його затримування.

В. Калін, провівши серію лабораторних експериментів і детально обґрунтувавши методику дослідження вольових зусиль у роботі на ергографі (статичне м'язове напруження) у різних режимах [4], [6], виділяє ряд труднощів у дослідженні вольової сфери: невідповідність ступеня вольового зусилля його ефективності (висока вольова напруженість не завжди співпадає з високою ефективністю); ранжування досліджуваних за ступенем вольового зусилля стає можливим тільки при наявності у всіх обстежуваних позитивного ставлення до поставленого завдання і прагнення досягнути максимальний результат.

Недоліком більшості способів дослідження вольового зусилля С. Корж, В. Носов [7] вважають те, що кількісні критерії вольового зусилля визначаються на основі складності запропонованого завдання і певних характеристик його виконання. При такому методологічному підході оцінюється тільки зовнішня перешкода. Ступінь же важкості подолання супутніх внутрішніх перешкод залишається недоступною для об'єктивного дослідження. Очевидно люди з різними даними, подолавши однакові перешкоди і навіть зробивши при цьому однакову роботу, витрачають різні зусилля. Зовнішня перешкода не може визначити витрачену конкретною особою кількість енергії і, тим більше, те індивідуально-психічне напруження, яке необхідно для подолання перешкоди. Більше того, одна й та ж перешкода в залежності від функціонального стану організму може потребувати від однієї і тієї ж особи різного ступеня вольового зусилля.

Спираючись на методологічний підхід, запропонований В. Мясіщевим (в якості критеріїв вольового зусилля використовувати показники фізіологічних реакцій організму при подоланні перешкод), С. Корж, і В. Носов розробили і експериментально обґрунтували інформативний і, на їх погляд, доступний широкому колу дослідників об'єктивний метод кількісної оцінки вольового зусилля. Співвідношення «внутрішня перешкода, яка долається» – «супутня їй фізіологічна реакція», контрольована в експерименті, представляли відповідно: гостра втома при утриманні на ручному динамометрі статичного м'язового напруження (що дорівнює половині максимального) і зміни біоелектричної активності пальців (електроміограма). Зміну біоелектричної активності вчені вважали не тільки адекватною (як, наприклад шкірно-гальванічний рефлекс), а й специфічною реакцією організму на вольове напруження.

Якщо методики дослідження фізичного вольового зусилля (як найпростішої його форми), запропоновані різними авторами, з тою чи іншою мірою допущення ми можемо назвати адекватним об'єктивним інструментарієм, то проблема вимірювання значно ускладнюється, якщо труднощі, які людина повинна подолати, вимагають не тільки фізичних, а й інтелектуальних зусиль або вольових дій з приборкування своїх емоцій. Для розуміння природи вольових зусиль і у цілому вольової організації особистості цікавими є результати, отримані дослідниками Е. Махлах та І. Рапопорт [8]. В експерименті, проведеному з групою старшокласників, були зібрані різні показники волі, зокрема показники фізичних та інтелектуальних вольових зусиль, експертні оцінки волі учнів учителями, взаємні оцінки учнів та багато інших.

Серед виявлених статистично значущих залежностей найбільш важливими, на наш погляд, стали дві. По-перше, факт від'ємного кореляційного зв'язку показників фізичного

вольового зусилля з показниками інтелектуального (наполегливістю у рішенні задач Кооса) і такою якістю особистості як відповідальність. На основі цього вчені зробили висновок, що фізичне вольове зусилля може бути сформованим як окрема здібність особистості поза розвитком інших вольових якостей, і навпаки, інші вольові якості можуть бути сформованими за відсутністю здібності до фізичного вольового зусилля. По-друге, експеримент підтвердив гіпотезу про те, що вольове зусилля фізичного характеру повинно бути пов'язаним взагалі з фізичною силою людини (чим вона більше, тим вищими є показники здатності до вольового зусилля).

Остання залежність примушує задуматися: чи можемо ми її екстраполювати на інтелектуальну сферу. Уявимо таку ситуацію: двом учням, які відрізняються здібностями до математики, пропонують розв'язати складну математичну задачу. Перший (здібний), докладаючи зусилля, може довго тримати концентровану увагу на розв'язанні складного завдання. Інший (нездібний), звісно, значно слабше тримає концентро-вану увагу, тому що йому взагалі дуже складно думати математичними формулами, проте він працює, старається як може; вольова дія, яка ззовні виглядає менш інтенсивною і тривалою, насправді може бути пов'язана з більшим внутрішнім зусиллям, спрямованим на подолання фрустрації (не ті здібності!) і втоми, та більшими енергетичними витратами організму. Виникає питання: хто витрачає більше волі на подолання фрустрації при рішенні задачі – здібний чи нездібний? Рівно як і те: хто витрачає більше волі на підтримання фізичного зусилля (у вищеописаному експерименті) – сильний чи фізично слабкий?

Сучасним дослідженням притаманна тенденція зміщення інтересу з вимірювання вольового зусилля у лабораторних умовах до дослідження складних характеристик вольової активності (саморегуляції, організованості, цілеспрямованості тощо). Методи, що використовують для діагностики вольових властивостей особистості, якісно відрізняються від попередніх – це опитувальники, самооцінки досліджуваних, а також експертні оцінки. При цьому висновок про наявність у досліджуваного тої чи іншої вольової якості часто робиться узагальнено, без диференціювання по сферах активності.

Висновки. Вольове зусилля є ключовим механізмом вольової регуляції поведінки. Саме його наявність є тою специфічною і необхідною умовою, яка дозволяє класифікувати активну цілеспрямовану поведінку як вольову. Без вольового зусилля цілеспрямовану активність індивіда (навіть при дуже сильній мотивації досягти поставленої мети) слід розглядати у більш широкому контексті довільної поведінки.

Вольове зусилля ми розуміємо не тільки як психічну, а й як тілесну реальність, в якій воєдино сплетені когнітивні, афективні і фізіологічні складові (концентрація думки, сильні бажання і афект, тілесне напруження, енергетичний імпульс). Суть вольового зусилля – це подолання людиною себе, робота психічної енергії по подоланню саме внутрішніх перешкод (втоми, немочі, фрустрації, напруження, хворобливих станів, болі, голоду тощо) задля здійснення вольової дії.

У дослідженнях вольового зусилля нерозв'язаним є питання стосовно адекватних критеріїв виміру психічної енергії, витраченої індивідом на подолання внутрішніх перешкод. Якщо припустити, що на суб'єктивному рівні вольове зусилля сприймається як тілесне напруження, енергетичний імпульс тощо, то до його дослідження можна було б підійти як до дослідження суб'єктивного відчуття, різні нюанси якого людина здатна ідентифікувати і оцінити за допомогою суб'єктивного судження. Тому поруч з лабораторними методами дослідження зовнішніх проявів вольового зусилля, на наш погляд, слід використовувати можливості рефлексивних методів; особливо це стосується більш складних форм вольової активності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. – М.: МГУ, 1991. – 142 с.

2. Игнатьев Е. И. Экспериментальное изучение поростейших компонентов воли у школьников / Вопросы психологии личности / Под ред. Е. И. Игнатьева. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 119–125.

3. Ильин Е. П. Психология воли. 2-е изд . – СПб: Питер, 2011. – 368 с.

4. Калин В. К. Влияние эмоционального напряжения на эффективность волевых усилий спортсменов // Вопросы психологии, 1975, № 3. – С. 111–115.

5. Калин В. К. На путях построения теории воли // Психологический журнал, 1989. – Т 10, № 2. – С. 46-55.

6. Калин В. К. Некоторые вопросы методики изучения волевой сферы личности // Материалы 3-й научной конференции по проблемам психологии воли. – Рязань, 1970. – С. 8–14.

7. Корж С. В., Носов В. Н. Метод количественной оценки волевого усилия // Психологический журнал, 1989. – Т. 10, № 2. – С. 82–89.

8. Махлах Е. С., Рапопорт И. А. К вопросу об измерении волевого усилия и волевых качеств личности // Вопросы психологии, 1976, № 2. –С. 133–137.

9. Рудик П. А. Психология: учеб. для институтов физической культуры. – М: ФиС, 1967. – 230 с.

10. Селиванов В. И. Избранные психологические произведения: воля, её развитие и воспитание. – Рязань, 1992. – 572 с.

11. Смирнов Б. Н. О разных подходах к проблеме воли в психологии. – 2004, № 3. – С. 64–70.

ОСОБЛИВОСТІ ДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ ОСОБАМИ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ

Мар'яна ЄСИП, асистент кафедри психології
Львівського національного університету імені Івана Франка
УДК 159.947:2-144.5

Анотація: *виявлено, що задоволеність життям детермінує вибір способів долання труднощів. З'ясовано, що позитивне ставлення до подій визначає прагнення безпосередньо розв'язувати проблемні ситуації. Розчарування особи у своєму житті пов'язане з пасивним очікуванням того, коли труднощі зникнуть самі, припускаючи, що існує потойбічна сила, яка вплине на перебіг майбутніх подій.*

Ключові слова: *задоволеність життям, світські копінг-стратегії, релігійні копінг-стратегії, дорослі особи.*

Аннотация: *исследованы особенности преодоления трудностей лицами с разным уровнем удовлетворенности жизнью. Определено, что удовлетворенность жизнью детерминирует выбор способов преодоления трудностей. Выяснено, что положительное отношение к событиям определяет стремление непосредственно решать проблемные ситуации. Разочарование человека в своей жизни связано с пассивным ожиданием того, что трудности исчезнут сами по себе, припуская, что существует потусторонняя сила, которая повлияет на течение предстоящих событий.*

Ключевые слова: *удовлетворенность жизнью, светские копинг-стратегии, религиозные копинг-стратегии, взрослые люди.*

Annotation: *Revealed that life satisfaction determines choice of methods in overcoming difficulties. It was clarified that positive attitude to events determines aspiration to resolve problematic situations directly. Disappointments in one's life are related to passive expectations that difficulties will disappear themselves, assuming that there is beyond force that influences course of future events.*

Key words: *life-satisfaction, secular coping-strategies, religious coping-strategies, adults.*

Постановка проблеми. У процесі інтенсифікації суспільних, економічних та політичних процесів сучасна людина щораз частіше ставить перед собою питання щодо того, чи задоволена вона своїм життям. Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, за останнє десятиліття зростає кількість осіб, які скаржаться на пригніченість та розчарованість через події, що відбуваються навколо [13]. Відсутність почуття задоволеності життям є одним із факторів, під впливом якого людина займає певну позицію. Враховуючи те, що людина може використовувати найрізноманітніші способи долання труднощів – і світські, і релігійні, – питання особливостей долання труднощів особами з різним рівнем задоволеності життям потребує детальнішого вивчення.

Аналіз останніх публікацій. Людина часто зустрічається у своєму житті з труднощами, які їй необхідно подолати. Способи, до яких звертається особа задля розв'язання проблемних ситуацій, у психологічній літературі означають як копінг-стратегії [6]. Існує велике різноманіття цих стратегій: одні з них людина використовує незалежно від її світогляду, вибір інших залежить від того, чи буде дотримуватись індивід настанов певної релігійної спільноти. Виходячи з цього, виокремлюють світські (дане поняття запропоноване С. Рошем та Ґ. Ано) [10], або загальні (поняття зустрічається у дослідженні М. Шотенбауера, Б. Родрігез, К. Глаз та Д. Арнкофа) [9], та релігійні копінг-стратегії (поняття виокремлене К. Парґаментом) [7]. Світські та релігійні способи долання труднощів інтегруються та тісно переплітаються у житті осіб, які визнають існування Бога та надприродного трансцендентного світу.

Світські копінг-стратегії є найбільш загальними способами долання труднощів, які використовує людина незалежно від її світогляду. На сьогодні існує значна кількість досліджень, в яких аналізується все різноманіття цих стратегій. Так, Р. Лазарус та С. Фолькман виокремлюють такі способи долання труднощів, як проблемно (зосередженість на проблемі) і емоційно орієнтовані (зосередженість на переживаннях), а також уникнення (втеча від безпосереднього вирішення проблем) [6]. Л. Перлін і К. Шулер додають до цього списку зміну погляду на проблему, переструктурування ситуації, знаходження її структурних блоків, управління переживаннями [8]. Т. Титаренко поділяє стратегії опанування проблем на активно-вчинкові (прийняття рішення та здійснення вчинку) та активно-когнітивні (пояснення причин появи важкої ситуації), а також уникнення (ігнорування проблеми) [3]. Р. Грановська та І. Нікольська виокремлюють когнітивні (аналіз труднощів), емоційні (регуляція появи негативних переживань), поведінкові

(здійснення конкретних дій) способи розв'язання важкої ситуації [1].

Виділені за критерієм світоглядної бази релігійні копінг-стратегії є способами долання труднощів, до яких вдаються віруючі, застосовуючи у скрутних ситуаціях настанови церкви або релігійних спільнот. Серед цих копінг-стратегій прийнято виділяти ті, які зорієнтовані на пошук сенсу, отримання контролю над ситуацією, переживання взаємопов'язаності з Богом, досягнення близькості з членами релігійної спільноти, а також внесення змін у власне життя [7].

Отож, у психологічній літературі існують різноманітні класифікації способів долання труднощів. Детальніше вивчення копінг-стратегій здійснюють, досліджуючи такі феномени, як емоційний інтелект (Н. Коврига, Е. Носенко), нейротизм (Н. Болґер, М. Зомерфільд, П. Коста), а також оптимізм/песимізм (Л. Ріолі, В. Савіцкі). На підставі цих досліджень можна стверджувати про такі психологічні особливості осіб, які надають перевагу різним копінг-стратегіям.

Якщо особа спрямована на проблему, вона демонструє активність та витривалість при подоланні труднощів [4]. Людина впевнена у тому, що достатньо володіє ресурсами, щоб самій розв'язати проблеми; саме від неї залежить те, чи зміниться ситуація. Такій особі притаманний низький рівень емоційної реактивності та нейротизму [5]. Однак треба зазначити, що схильність людини до такої проблемно орієнтованої копінг-стратегії, як пошук інформації, пов'язана, навпаки, із високою реактивністю [12]. Це пояснюється тим, що високо реактивні особи зменшують напруження, яке викликає у них труднощі, через знецінення ситуації, а це можна зробити, знайшовши інформацію про можливу загрозу.

Серед інших особистісних характеристик, які притаманні індивіду з орієнтацією на проблему, виділяють відкритість, оптимізм, а також високий рівень емоційного інтелекту. Особа, яка концентрується на вирішенні проблеми, здатна усвідомлювати природу своїх переживань, регулювати їх. Вона прагне та володіє умінням підтримувати доброзичливі відносини з оточуючими людьми, є готовою перейняти новий досвід, який їй допоможе подолати труднощі. Така людина здатна мобілізувати себе на активну діяльність і вірить в успішне її завершення [11].

Подібний піднесений емоційний стан характерний, на думку М. Шотенбауера, Б. Родрігез, К. Глаза, Д. Арнкоф, також тим, хто докладає зусилля, щоб долучити Бога до спільного розв'язання проблем. Особи, які переконані у тому, що Бог будь-якої миті підтримає та допоможе їм, сповнені оптимізмом та надією в успішне завершення проблемної ситуації [9]. Вони почуваються в безпеці, оскільки вважають, що в будь-яку мить можуть передати ініціативу для вирішення проблеми «в руки» Бога.

На відміну від них, особи, які надають перевагу уникненню та емоційно орієнтованій копінг-стратегії, демонструють високий рівень емоційної реактивності та нейротизму [5]. Людина не вірить, що може самостійно контролювати процес долання труднощів та благополучно вирішити свої проблеми. У результаті цього особу переповнюють почуття страху та злості. Будучи незадоволеною тим, що оточуючі і навіть Бог покинули її у важку хвилину, людина стає неспокійною та пригніченою [9].

Отож, надаючи перевагу тим чи іншим стратегіям розв'язання проблемних ситуацій, людина сповнюється життєвою енергією, вірить в успішне її завершення, або ж, навпаки, розчаровується у собі і стає все більш невпевненою у майбутньому. При цьому постає питання про те, чи детермінує позитивне ставлення до життя вибір копінг-стратегій, а також чи спостерігається зміна життєвої позиції при зростанні рівня задоволеності життям.

Результати емпіричного дослідження. Для пошуку відповідей на ці питання проведене емпіричне дослідження. Групою опитаних стали 270 осіб дорослого віку (21-35 років). Вибір цієї групи досліджуваних аргументований тим, що в людей цієї вікової категорії виникають проблеми найрізноманітнішого характеру, зумовлені вибором професії, створенням сім'ї та народженням дітей, відмежуванням власних фінансів від бюджету батьківської сім'ї тощо. У них особливо гострою постає необхідність докладати зусилля, щоби долати труднощі, які виникають у їхньому житті. Для прийняття рішення про спосіб розв'язання проблемних ситуацій людина може звертатись до тих стратегій долання труднощів, які не залежать від її світогляду (світські копінг-стратегії), та тих, які їй пропонує конкретна релігійна спільнота (релігійні копінг-стратегії). Відповідно до цього групою досліджуваних стали ті респонденти, хто використовує і світські, і релігійні способи опанування проблемних ситуацій.

З метою аналізу особливостей долання труднощів особами, у яких виявлено різний рівень задоволеності їхнім життям, використано методику «Способи долання труднощів» Р. Лазаруса і С. Фолькман в адаптації С. Хаїрової та модифікації М. Єсип, методику «Релігійні копінг-стратегії» К. Парґамента, Г. Кюніґа, Л. Перез в адаптації М. Єсип [2], а також

методику діагностики домінуючого стану Л. Кулікова (шкалу «Задоволеність життям»).

Аналіз отриманих даних. На підставі шкали «Задоволеність життям» методики «Домінуючі стани» виокремлено три групи осіб. До першої увійшли 27% (N = 73) опитаних, які задоволені перебігом свого життя. Друга група представлена тими особами, хто переживає розчарування щодо того, як розгортається їхнє життя (23%, N = 62). Кожній другій опитаній людині дорослого віку (50%, N = 135) важко визначитись стосовно того, наскільки вона задоволена власним життям.

Аналіз даних, отриманих за результатами однофакторного дисперсійного аналізу (аналізу варіацій та тесту Шефе), вказує на такі статистично значущі відмінності для груп досліджуваних, виокремлених за показником задоволеності їхнім життям (рис. 1).

Особи з високим рівнем задоволеності життям частіше докладають зусилля, щоб зрозуміти суть проблеми, а також вирішити, в який спосіб її розв'язати (M = 5,534; F = 3,152), порівняно з іншими групами опитаних. Люди, які високо оцінюють особисту успішність, готові долати труднощі і прагнуть брати на себе відповідальність за вибір, який вони здійснили. Для ефективного розв'язання проблемної ситуації особи складають план дій і намагаються йому слідувати.

На відміну від них опитані, які невпевнені у тому, наскільки вони задоволені своїм життям, частіше уникають долати труднощі (M = 5,474; F = 32,581), докладаючи зусилля, щоб дистанціюватись від проблем (M = 5,639; F = 16,840). Виправдовують свою пасивну позицію тим, що будь-які їхні вчинки будуть жорстоко покарані вищою силою (M = 5,248; F = 5,741). Тому, на думку опитаних, краще почекати, коли труднощі зникнуть самі з плином часу, не зазнавши жодних втрат зі свого боку.

Подібна життєва позиція притаманна і тим особам, які розчаровані ходом свого життя. Незадоволені тим, як розгортаються важливі для них події, індивіди докладають зусилля, щоб звести до мінімуму значимість проблемної ситуації. Особи фантазують про те, як усе зміниться та покращиться їхнє життя (M = 6,203; F = 32,581). Для того, щоби відволіктись від проблем, індивіди, які розчаровані своїм життям, частіше за інших беруть участь у тих видах діяльності, які найменше пов'язані для

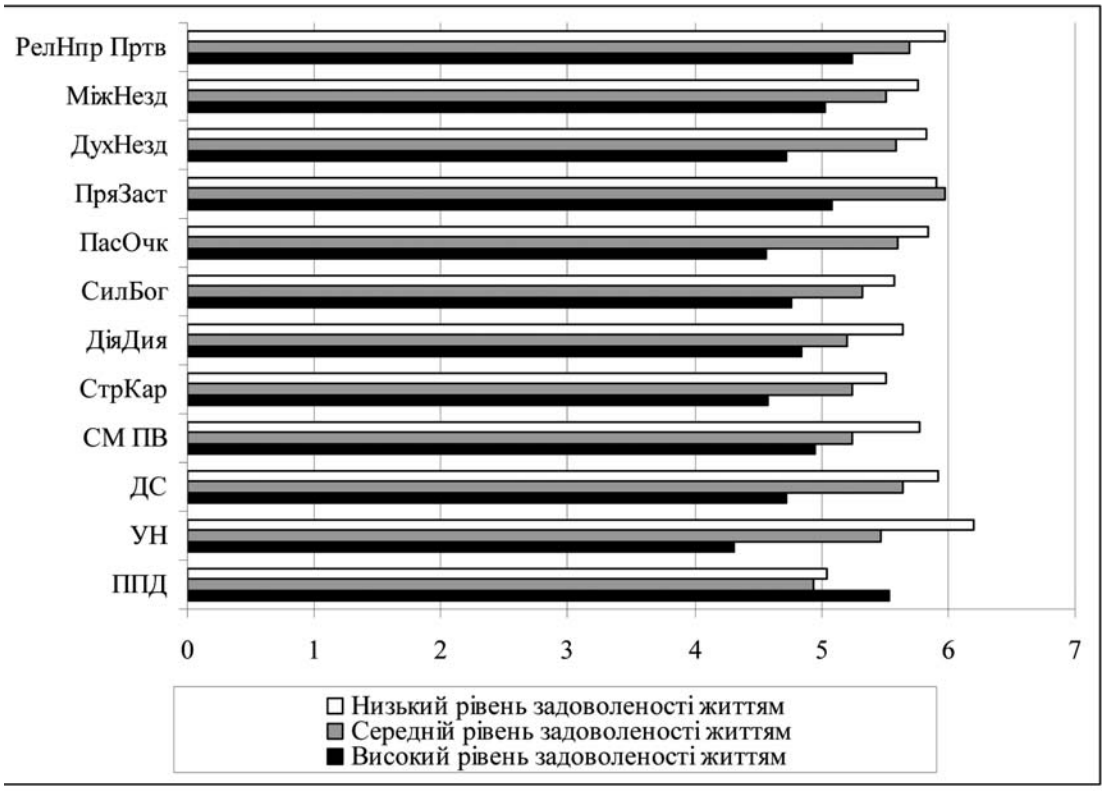

Рис. 1. Показники середніх значень для груп опитаних з різним рівнем задоволеності життям за результатами методик «Способи долання труднощів» та «Релігійні копінг-стратегії» при $p<0,05$

Примітка: *РелНпр Пртв – «Пошук релігійного напряму та релігійне перетворення», МіжНезд – «Незадоволення стосунками у релігійній спільноті», ДухНезд – «Духовне незадоволення», ПряЗаст – «Прохання про пряме заступництво», ПасОчк – «Пасивне очікування», СилБог – «Переоцінка сили Бога», ДіяДия – «Оцінка проблемної ситуації як діяльності диявола», Строкар – «Оцінка проблемної ситуації як кари Бога», СМ ПВ – «Самоконтроль/прийняття відповідальності», ДС – «Дистанціювання», УН – «Уникнення», ППД – «Планове вирішення проблем».*

них з труднощами (M = 5,922; F = 16,840). Особи звертаються до релігійних практик, з допомогою яких, як вони вважають, зможуть духовно оновитись та віднайти нову мету у своєму житті (M = 5,969; F = 4,203).

При цьому людина, яка переживає розчарування своїм життям, щораз частіше виявляє незадоволення щодо того, що оточуючі, члени релігійної спільноти (M = 5,766; F = 4,224) і навіть Бог (M = 5,828; F = 8,994) покинули її, відмовились допомагати у важку для неї хвилину. Для того, щоб зменшити емоційне напруження, особа розраховує лише на власні сили – сама себе підбадьорює та втішає (M = 5,781; F = 5,059), однак безпосереднього розв'язання проблеми так і не знаходять. Виправдовує людина свою пасивну позицію тим, що існує інша потойбічна темна сила (M = 5,641; F = 3,193), яка, на її думку, створює перешкоди у досягненні бажаного.

Вплив задоволеності життям на схильність обирати певний спосіб долання труднощів перевірено також за допомогою регресійного аналізу. На підставі отриманих результатів можна стверджувати, що дане переживання, а саме його протилежний полюс – розчарування перебігом власного життя, – детермінує схильність займати пасивну позицію у процесі долання труднощів (табл. 1).

рати такий спосіб розв'язання проблем як уникнення, порівняно з іншими стратегіями. Підтвердження цьому знаходимо на підставі результатів дискримінантного аналізу, де Wilks' Lambda для шкали «Уникнення» становить 0,761 при p = 0,000. Близькою за змістом до цієї шкали є шкала «Пасивне очікування», Wilks' Lambda якої становить 0,676 при p = 0,036. Отримані дані свідчать про те, що розчарування своїм життям та відчай, що сповнюють людину, спричинюють її відмову розв'язувати проблеми та бажання дистанціюватись від труднощів. Особа вважає, що треба повністю розраховувати на потойбічні сили, які допоможуть їй досягнути бажаного.

Отож, враховуючи те, що переважна більшість опитаних осіб, які визначились щодо способів долання труднощів, займає позицію очікування, коли проблеми зникнуть самі (66%), постає необхідність змінити їхнє ставлення до розв'язання важких ситуацій. Досягти цього можна, викликаючи у дорослих людей почуття задоволеності власним життям, високо оцінюючи їхню особисту успішність найближчим соціальним оточенням.

Висновки. Зі зростанням числа осіб, які невпевнені у своєму майбутньому, постає необхідність у виявленні залежності між рівнем

Таблиця 1.

Показники регресійного аналізу, де незалежною змінною моделі виступає рівень задоволеності життям, залежними – способи долання труднощів

	R^2	Beta	F	P
Уникаючий тип світських копінг-Стратегій	**0,1573**	**-0,3966**	**F(1,268)=50,040**	**p<,00000**
Проблемно орієнтований тип світських копінг-Стратегій	0,0012	0,0350	F(1,268)=0,3289	p<,56675
Емоційно орієнтований тип світських копінг-Стратегій	**0,0215**	**-0,1467**	**F(1,268)=5,8977**	**p<,01582**
Позитивний тип релігійних копінг-Стратегій	0,0038	0,0618	F(1,268)=1,0271	p<,31177
Негативний тип релігійних копінг-Стратегій	**0 ,0864**	**-0,2939**	**F(1,268)=25,352**	**p<,00000**

Зі зростанням незадоволеності тим, як розгортаються життєві події, людина схильна звинувачувати осіб, які надавали їй духовну підтримку, а також Бога, який, на її думку, посилає випробування за неправедні вчинки. Розчарована особа намагається зменшити своє емоційне напруження, викликане, як вона вважає, відсутністю можливості реалізувати бажані цілі. У результаті цього людина відмовляється долати труднощі, займає позицію очікування того, коли проблеми зникнуть самі з плином часу. Важливо зазначити, що переживання незадоволеності своїм життям, як видно з таблиці 1, більш детермінує схильність вибизадоволеності життя людини та її вибором стратегії у процесі розв'язання проблемних ситуацій. Проведене дослідження дає змогу стверджувати таке: розчарування особи щодо того, як розгортаються важливі для неї події, детермінує її прагнення почекати, коли труднощі зникнуть самі без її участі. При цьому індивід дистанціюється від важкої ситуації, припускаючи, що жодні його зусилля не будуть виправдані, оскільки існує потойбічна сила, яка впливає на його життя. Особи, які задоволені своїм життям, займають більш активну позицію у процесі долання труднощів. Вони аналізують суть проблеми, розробляють на підставі цього

план дій, з'ясовують, якими ресурсами вони володіють. Виходячи з цього, можна стверджувати, що задоволеність життям виступає детермінантою у виборі способів долання труднощів: позитивне ставлення до того, як розгортаються події, визначає прагнення безпосередньо розв'язувати проблемні ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грановская Р. М. Психологическая защита у детей / Р. М. Грановская, И. М. Никольская. – М. : ООО «Речь», 2001. – 512 с.

2. Єсип М. З. Адаптація методики «Релігійні копінг-стратегії» (RCOPE) К. Парґамента, Г. Кюніґа і Л. Перез / М. З. Єсип // Соціальна психологія. – 2010, 2 (40). – С. 150–160.

3. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.

4. Dabrowska D. Ekstrawersja a style radzenia sobie ze stresem u kadry menedzerskiej sredniego szczebla / D. Dabrowska // Stres zawodowy: Charakterystyka psychologiczna wybranych zawodow stresowych; red. J. F. Terelak. – Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2007. – S. 220–233.

5. Jachnis A. Cechy temperamentalne a style radzenia sobie ze stresem / A. Jachnis // Studia Psychologica. – 2000. – № 1 (1). – S. 53–68.

6. Lazarus R. S. Coping and adaptation / R. S. Lazarus, S. Folkman // Handbook of behavioral medicine; ed. by W. D. Gentry. – New York: Guilford Press, 1984. – P. 282–325.

7. Pargament K. I. The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE / K. I. Pargament, H. G. Koenig, L. M. Perez // Journal of Clinical Psychology. – 2000. – Vol. 56. – № 4. – P. 519–543.

8. Pearlin L. I. The structure of coping / L. I. Pearlin, C. Shooler // The Journal of health and Social behavior. – 1999. – Vol. 19. – № 1. – P. 2–21.

9. Religious coping research and contemporary personality theory: An exploration of Endler's (1997) integrative personality theory / M. A. Schottenbauer, B. F. Rodriguez, C. R. Glass, D. B. Arnkoff // British Journal of Psychology. – 2006. – Vol. 97. – P. 499–519.

10. Roesch S. C. Testing an attribution and coping model of stress: Religion as an orienting system / S. C. Roesch, G. Ano // Journal of Psychology and Christianity. – 2003. – Vol. 22. – № 3. – P. 197–209.

11. Scheier M. F. Optimism, pessimism, and stress / M. F. Scheier, C. S. Carver // Encyklopedia of stress ; ed. by G. Fink. – [2nd edition]. – New York: Academic Press, 2007. – Vol. 3. – P. 26–29.

12. Terelak J. F. Studia z psychologii stresu / J. F. Terelak. – Warszawa: Wyd. ATK, 1997. – 452 s.

13. World health organization: Investing in mental health [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int/mental_health/en/investing_in_mnh_final.pdf

Розділ XIV
ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

МОТИВАЦІЯ УЧІННЯ СТУДЕНТІВ: ТИПИ СПРЯМОВАНОСТІ ТА СИНЕРГІЇ

Людмила СЕРДЮК, кандидат психологічних наук,
доцент, директор Інституту соціальних технологій Університету «Україна»
УДК 159.923.2

Анотація: *у статті визначено домінуючі типи спрямованості мотивації учіння студентів ВНЗ, їх цілісна організація та синергії, обґрунтовано авторську діагностичну методику.*
Ключові слова: *мотивація учіння, типи мотиваційної спрямованості, синергії мотивації, самодетермінація.*

Аннотация: *в статье определено доминирующие типы направленности мотивации учения студентов ВУЗов, их целостная организация та синергии, обосновано авторскую диагностическую методику.*
Ключевые слова: *мотивация учения, типы мотивационной направленности, синергии мотивации, самодетерминация.*

Annotation: *the dominating types of orientation for motivation of students teaching are determined in the article. Also are determined their holistic organization and synergies, the author diagnostic methods.*
Key words: *motivation of teaching, types of orientation for motivation, synergies of motivation, self-determination.*

У сучасному освітньому процесі завданням професійної підготовки є не лише навчання предметним знанням, вмінням та навичкам майбутніх фахівців, а й формування та розвиток особистості – активного суб'єкта власного життя, особистості, яку С. Д. Максименко визначає як «... форму існування психіки людини, яка є цілісністю, здатною до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» [2]. Саме характер мотивів, що лежать в основі діяльності, визначають спрямованість і зміст активності особистості, її включеність, осмисленість, задоволеність. При цьому задоволеність собою та своїми результатами забезпечують переживання осмисленості, важливості учіння і є джерелом подальшого саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації.

Навчальну діяльність студентів ВНЗ, на відміну від учнів загальноосвітніх шкіл, цілком обґрунтовано можна назвати навчально-професійною. Як відомо, примусити вчитися неможливо, потрібне осмислене бажання у студентів освоювати обрану професію, тобто необхідна мотивація учіння як *самодетермінований* процес. Як зазначав С.Л.Рубінштейн, для того, що людина, яка навчається, по-справжньому включилася в роботу, необхідно зробити так, щоб поставлені в ході учбової діяльності завдання були не лише зрозумілими для неї, але й внутрішньо прийнятними, тобто щоб вони набули значимості і знайшли, таким чином, відгук і опорну точку в її переживаннях [4]. Тому важливого значення набуває виділення *зовнішніх* і *внутрішніх мотивів* учіння та розгляд мотивації учіння як процесу детермінації і самодетермінації.

Внутрішні мотиви мають особистісно значимий характер, вирізняються відчуттям суб'єктивної задоволеності процесом учіння та реалізацією власного потенціалу. Зовнішні мотиви характеризуються тим, що оволодіння змістом навчального матеріалу не є метою учіння, а детерміноване іншими цілями.

У дослідженні взяли участь студенти I–V курсів Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», де навчання організоване в інтегрованих групах (студенти із різним соціальним статусом: інваліди, сироти, малозабезпечені та звичайні студенти), і студенти Національного-технічного університету України «КПІ», де навчання відбувається в однорідних неінтегрованих групах.

Використовувалися такі психодіагностичні методики: морфологічний тест життєвих цінностей (В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина), самоставлення особистості (С. Р. Пантелєєв, В. В. Столін),

самоактуалізаційний тест (Е. Шостром, адаптація Ю. Є. Альошиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Загіки, М. В. Кроза), механізмів психологічного захисту (Г. Келлерман, Р. Плутчик), мотивації навчання у ВНЗ (Т. І. Ільїна), смисложиттєвих орієнтацій (Дж. Крамбо, Л. Махолик, адаптація Д. О. Леонтьєва), незакінчених речень (Л. С. Солнцева та Т. В. Галкіна), мотивації досягнення (А. Мехрабіан, модифікація М. Ш. Магомед-Емінова), мотивація до успіху (Т. Елерс).

Специфіка пропонованого нами опитувальника **спрямованості мотивації учіння особистості** у ВНЗ (СМУ) визначається уявленнями про мотивацію учіння особистості, тобто про предмет дослідження як самодетермінований процес [5].

Звичайно, для дослідження широкого кола проблем мотивації учбової діяльності особистості створено досить багато валідних психодіагностичних процедур, засобами яких отримано значний емпіричний матеріал про мотивацію людини. Проте ці методи дослідження мотивації не дозволяють у достатній мірі отримувати кількісну та якісну інформацію про особистість людини [3], тобто про особистісне в мотивації людини, те, що визначає власне її осмислене внутрішнє бажання діяти певним чином. Відсутня також узгодженість у підходах, методології та критеріях дослідження мотивів поведінки людини [6].

При розробці методики ми керувалися обґрунтованим нами теоретичним підходом до дослідження мотивації учіння особистості, який полягає в цілісності її системно-рівневої організації, враховуючи, що учбова діяльність детермінується не лише суто мотивами учіння, а системою мотивів, мотиваційних та особистісних установок, особистісними диспозиціями, ціннісно-смисловими утвореннями суб'єкта діяльності. Такий підхід дозволяє перейти від аналітичного способу діагностики мотивації учіння особистості до системно-синергетичного.

Важливим питанням є характер і спрямованість пропонованої нами методики. У силу гетерогенності характеру мотивації учіння, її неможливо чітко охарактеризувати лише кількісним вираженням параметра (сумою балів). Доцільніше розкрити структурну характеристику організації мотивації учіння, спряженість її компонентів, ступінь їх вираженості та переважаючу спрямованість мотиваційної системи особистості. Тому, оптимальним варіантом була б методика, яка дозволяла б визначати і загальну ступінь вираженості мотивації учіння особистості і якісні характеристики цілісної організації мотиваційної сфери особистості, враховуючи змістові характеристики учіння як самодетермінованого процесу професійного становлення фахівця.

Мотивація учіння визначається нами не як сукупність мотивів чи потреб людини, а як динамічний аспект функціонування організму, який забезпечується складною структурно-рівневою мотиваційною системою. Системоутворюючим фактором цієї системи – мотивації учіння – є саморозвиток особистості. Витоком саморозвитку (а отже, і особистості в цілому) є *нужда* як енергетично-інформаційна сутнісна якість, що забезпечує експансію життя в онто- і філогенезі. Нужда виступає як єдина вихідна інтенційна сила, діяльність якої «запускає» складну систему «особистість» і забезпечує її розвиток як саморозвиток [2].

Треба звернути увагу на такі характеристики мотиву як його актуальний і потенційний стан. Будь-яка спонука (потреба, інтерес, мета тощо) може перебувати в двох основних станах – задоволення і незадоволення. Перший характеризується переважно позитивним емоційним переживанням і відсутністю відповідної активності, другий – негативним переживанням і наявністю активності, спрямованої на задоволення спонуки. Як зазначає В. Г. Асєєв, стан задоволення точніше трактувати як потенційний, а латентний стан спонукання на відміну від незадоволення, як актуальний [1].

При виникненні розбіжностей між реальним та потенційним станами особистості виникає ефективне напруження цілісної системи, яке виводить її з рівноваги і переводить в іншу реальність. Напруження в такому випадку є мотиваційним поняттям.

Аналіз поглядів багатьох сучасних психологів – Л. І. Анциферової, М. Й. Боришевського, Є. І. Головахи, Д. О. Леонтьєва, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна, В. А. Роменця, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелєвої – дає підстави виділити нові передумови для більш активного і глибокозмістовного розуміння мотивації учіння особистості, а отже і саморозвитку та самореалізації особистості в цілому. Перш за все, це стосується, самої потреби в самореалізації, яка належить до вищих потреб; дана потреба актуалізує потенційні можливості особистості; потреба в самореалізації підтримує внутрішній стан напруження особистості, вона має соціальний характер (досягнення соціального статусу); потреба в самореалізації – це цінність; вона має постійний, безперервний характер, потреба в самореалізації володіє здатністю цілеспрямованого формування в процесі оволодіння будь-якою діяльністю. Отже, *потреба в самореалізації є джерелом активності особистості,* активність же визначає ті види діяльності, в яких дана

потреба задовольнятиметься в конкретних умовах життєвого шляху [2].

Здатність до саморозвитку і самодетермінації відбувається тоді, коли особистість стає справжнім суб'єктом. Рушійні сили особистісного розвитку локалізовані в самій особистості, а зовнішні фактори втрачають свою програмуючу роль. Як зазначає ряд дослідників (І. С. Кон, Н. І. Сарджвеладзе, В. В. Столін, С. Р. Пантилеєв тощо), однією із найважливіших детермінант *саморозвитку і самоздійснення* людини є її *ставлення до себе* (самоставлення). Самоставлення людини значною мірою визначає оцінку навколишньої дійсності, формування уявлень про світ і себе самого, забезпечує прогнозування своєї соціальної ефективності та ставлення до себе навколишніх, регулює міжособистісні взаємини, постановку і досягнення цілей, впливає на процеси саморозвитку та самореалізації.

Ще однією важливою індивідуальною характеристикою людини, що опосередковує процес її саморозвитку та самореалізації, є *перспектива майбутнього* (ПМ) – це показник того, в якій мірі і яким чином очікуване хронологічне майбутнє стає частиною теперішнього життєвого простору (Ж. Нюттен). ПМ виникає із мотиваційних процесів цілепокладання. Часова перспектива означає інтеграцію минулого, теперішнього і майбутнього в психологічному життєвому просторі людини. Індивідуальні відмінності в ПМ виявляють вплив на мотивацію, а саме на спрямованість до цілей, оскільки ціль людини включає її очікування в майбутньому (Ж. Нюттен, К. Левін). Велика перспектива майбутнього означає менше цілей у близькому майбутньому та спрямованість на цілі в далекому майбутньому, менш виражене бажання негайного задоволення цілей.

Таким чином, на основі визначеної концептуальної моделі дослідження було визначено базисні вектори діагностики: *потреба в самореалізації* (СР), *самоставлення* (СС) та *перспектива професійного майбутнього* (ПМ).

Така методика дає можливість виявити не лише загальну спрямованість мотивації учіння студентів, напруженість самореалізації в заданих напрямах, у рамках визначених діагностичних показників, але й, при якісному аналізі відповідей досліджуваних, дозволяє визначити проблемі зони в цілісній організації мотиваційної системи особистості, джерела мотивації та засоби її підтримки. Крім того, в самій процедурі дослідження закладені корекційні можливості, які полягають в усвідомленні ключових питань власного життя та ставлення до нього.

На основі запропонованої методики виявлення мотиваційних стратегій навчання та емпіричним шляхом нами умовно виділено чотири типи спрямованості мотивації учбової діяльності студентів у ВНЗ: *самореалізації*, *психологічного благополуччя*, *примусу* та *амотивації*, які розрізняються за виразністю особистісних детермінант і оцінках цінності навчальної діяльності для майбутнього професійного становлення. Приналежність до певного типу є показником потреби в особистісному розвитку, подальшій професійній діяльності та прагнення творчо розвиватися в рамках певної професії.

Перші два типи ми відносимо власне до мотивації учіння як *самодетермінованого* процесу – це внутрішня мотивація, обумовлена творчою спрямованістю особистості, самокерівництвом, прагненням до саморозвитку, високого статусного положення в соціальних контактах, прагненням до новизни. Два інші типи мотивації відносяться до процесу, *детермінованого* різними обставинами життя, – ціннісною моделлю суспільства, примусом батьків тощо – це зовнішня мотивація, обумовлена вольовим примусом до виконання навчальних завдань, супроводжується психоемоційним дискомфортом, низькою задоволеністю навчанням або навіть байдужістю та апатією.

Проведений факторний аналіз на вибірках студентів, виділених на основі переважання внутрішньої чи зовнішньої мотивації навчальної діяльності, дозволив виявити внутрішню структурну організацію мотиваційної системи особистості. Факторний аналіз здійснювався методом головних компонент, спосіб обертання факторної структури обрано Varimax. Для оцінки міри вибіркової адекватності був використаний критерій Кайзера-Мейєра-Олкіна.

У структурі внутрішньомотивованих студентів було виділено 12 факторів, вклад яких у загальну дисперсію даних становить 84,7%. Проте, зважаючи на незначний внесок останніх трьох факторів, кумулятивна частка яких становить 3,7%, для аналізу було залишено 9 факторів, факторне навантаження яких у загальній дисперсії даних складає 76%.

До першого фактора (24,7%), що поєднує цінності саморозвитку, саморозуміння, досягнення успіху, ввійшли такі параметри із відповідним вкладом: досягнення (0,81), активні соціальні контакти (0,79), креативність (0,78), захоплення (0,76), збереження індивідуальності (0,72), високе матеріальне становище (0,71), особистий престиж (0,71), цінності суспільного життя (0,70), цінності освіти і навчання (0,69), розвиток себе (0,66), сімейні цінності (0,61), самоприйняття (0,56), уявлення про природу

людини (0,54), духовне задоволення (0,52), самовпевненість (0,51), мотив досягнення успіху (0,45). Те, що в цей фактор входять і цінності розвитку себе (0,66), і збереження власної індивідуальності (0,72), ми вважаємо, що це пояснює витоки мотивації саморозвитку та самоствердження, які формують мотиваційну спрямованість на самореалізацію та психологічне благополуччя (підтримання оптимального рівня самоставлення).

Другий фактор (11,3%) орієнтований на підтримку самоповаги та самоприйняття в міжособистісній взаємодії. Він включає такі параметри: підтримка (0,84), цінності самореалізації (0,61), гнучкість поведінки (0,59), контактність (0,59), прийняття агресії (0,55).

Третій фактор (10,5%), власних ресурсів підтримки саморозуміння та самоповаги, включає: саморозуміння (0,69), самоповагу (0,66), очікування позитивного ставлення інших (0,63), інтегральне самоставлення (0,63), мотив оволодіння професією (0,57), самоінтерес (0,56).

Четвертий фактор (7,3%) включає сенситивність до себе (0,66) та самозвинувачення (0,59).

П'ятий фактор (5,5%) включає самопослідовність (0,55), синергію (0,54) та спонтанність (-0,43).

Шостий фактор (4,7%) включає креативність (0,56) та пізнавальні потреби (0,49).

Сьомий фактор (4,5%) утворений однією цінністю – фізичної активності (0,54).

Восьмий фактор (3,8%) включає мотив отримання диплома (0,54) та компетентність в часі (0,52).

Дев'ятий фактор (3,2%) включає мотив набуття знань (0,47) та аутосимпатію (0,45).

Аналіз кореляційних зв'язків мотивів навчання у ВНЗ з показниками ціннісної сфери у вибірці внутрішньомотивованих студентів показав:

– мотив набуття знань пов'язаний значимими позитивними зв'язками із цінностями «духовне задоволення» (0,26**), «креативність» (0,34**), «активні соціальні контакти» (0,26**), «власний престиж» (0,28**), «досягнення» (0,28**);

– мотив оволодіння професією пов'язаний значимими позитивними зв'язками із цінностями «розвиток себе» (0,29**), «креативність» (0,25);

– мотив отримання диплома пов'язаний значимим позитивним зв'язком із цінністю «високе матеріальне становище» (0,28**) та оберненим зв'язком із «креативність» (-0,28**) та «духовне задоволення» (-0,25**);

– мотив досягнення успіху пов'язаний значимими позитивними взаємозв'язками із цінностями «розвиток себе» (0,46**), «духовне задоволення» (0,38**), «креативність» (0,37**), «активні соціальні контакти» (0,39**), «досягнення» (0,43**).

Аналізуючи кореляційні зв'язки мотиваційних показників із показниками самоставлення, варто зазначити що:

– мотивація набуття знань взаємопов'язана позитивним зв'язком із «саморозумінням» (0,29**) та оберненим зв'язком очікуванням позитивного ставлення інших (-0,34**), «самозвинуваченням» (-0,23**) та «самоінтересом» (-0,27**);

– мотивація оволодіння професією пов'язана практично з усіма показниками самоставлення: із «інтегральною оцінкою самоставлення» (0,59**), «самоповагою» (0,58**), «очікуванням позитивного ставлення інших» (0,37**), «самоінтересом» (0,33**), «самовпевненістю» (0,37**), «самоприйняттям» (0,38**) та «саморозумінням» (0,56**);

– мотивація отримання диплома пов'язана із «очікуванням позитивного ставлення інших» (0,27**), «самозвинуваченням» (0,19**) та «самоінтересом» (0,29**);

– мотивація успіху із «самопослідовністю» (0,27**) та «самоінтересом» (0,18**).

У факторній структурі зовнішньомотивованих студентів було виділено 11 факторів, вклад яких у загальну дисперсію даних становить 76,4 %. Проте, для аналізу, як і в попередньому випадку, було залишено 9 факторів, факторне навантаження яких у загальній дисперсії даних складає 71,5 %.

До першого фактора (25,6 %), який поєднує суперечливі цінності високого соціального статусу з небажанням змінюватися, ввійшли такі параметри із відповідним вкладом: досягнення (0,87), особистий престиж (0,86), активні соціальні контакти (0,85), збереження індивідуальності (0,85), креативність (0,84), сфера захоплень (0,83), цінності суспільного життя (0,81), цінності професійного життя (0,81), духовне задоволення (0,75), цінності фізичної активності (0,72), цінності освіти і навчання (0,71), сімейні цінності (0,67), досягнення успіху (0,49), мотив отримання диплома (0,46).

Таке поєднання параметрів, що утворюють даний фактор, на нашу думку, обумовлене не зовсім чіткими та диференційованими уявленнями сучасної молоді про майбутнє, прагненням до «красивого життя» без належного розуміння шляхів і засобів досягнення цілей; високий статус пов'язується із отриманням диплома.

Другий фактор (13,6%) утворюють егоїстично-прагматичні цінності, пов'язані із забезпеченням

благополучного майбутнього при мінімальних особистих затратах. Він поєднує такі параметри: підтримка (0,82), високе матеріальне становище (0,81), гнучкість поведінки (0,69), прийняття агресії (0,65), самоповага (0,62), самоприйняття (0,58), спонтанність (0,56), контактність (0,53), компетентність в часі (0,48), аутосимпатія (0,47), самовпевненість (0,43).

Третій фактор (9,2%) можна назвати фактором джерел підтримки належного рівня самоставлення, він утворений такими параметрами: інтегральне самоставлення (0,70), очікування позитивного ставлення інших (0,63), самоінтерес (0,60). Видно, що самосприйняття взаємопов'язане із зовнішньою підтримкою оточуючих.

Четвертий фактор (5,2 %) утворений єдиним параметром – креативністю, причому з від'ємним знаком (- 0,58).

П'ятий фактор (4,4%) включає мотив набуття знань (0,52) і самозвинувачення (- 0,44).

Шостий фактор (4,1%) включає саморозуміння (0,62) та сенситивність до себе (- 0,49).

Три наступні фактори утворені одним параметром. До сьомого фактора (3,3%) ввійшов параметр пізнавальні потреби (- 0,51).

До восьмого фактора (3%) – самопослідовність (0,56).

До дев'ятого (2,6%) – мотив оволодіння професією (- 0,47).

Аналіз кореляційних зв'язків мотивів навчання у ВНЗ з показниками ціннісної сфери у вибірці зовнішньомотивованих студентів показав, що мотив набуття знань, який має низький рівень вираження, відповідно не має зв'язку із показниками ціннісних орієнтацій. Проте мотив оволодіння професією, хоча й також має низьке значення, все ж взаємопов'язаний із цінностями гуманістичної спрямованості. Мотив отримання диплома, який має високі значення в даній вибірці студентів, взаємопов'язаний як із гуманістичними, так і з прагматичними цінностями.

Аналіз взаємозв'язків мотивів навчання у ВНЗ з показниками самоставлення у вибірці зовнішньомотивованих студентів показав, що мотив набуття знань не має виражених взаємозв'язків із самоставленням особистості. Мотив оволодіння професією взаємопов'язаний із «інтегральним самоставленням» (0,23**), із «самоповагою» (0,27**), «самосприйняттям» (0,27**), «самопослідовністю» (0,28**). Мотив отримання диплома взаємопов'язаний із багатьма показниками самоставлення, але найбільше із «самовпевненістю» (0,29**), «очікуванням позитивного ставлення інших» (0,25**) та з «інтегральною оцінкою самоставлення» (0,33**), яка, очевидно, формується завдяки зазначеним показникам. Мотив успіху найбільш взаємопов'язаний із «самоприйняттям» (0,39**), «самоінтересом» (0,29**) та «очікуванням позитивного ставлення інших» (0,25**).

Отже, виходячи із аналізу найбільш вагомих взаємозв'язків, досліджуваних параметрів мотиваційної системи, синергії мотивації учіння досягаються в такому освітньому середовищі, де «працюють» цінності особистісного розвитку, духовного задоволення, креативності; створюється простір міжособистісної взаємодії, що забезпечує моральну підтримку, підґрунтя для формування самоповаги, самоінтересу, самоприйняття, саморозуміння та самовпевненості; забезпечуються можливості активного включення в професійну діяльність та розвитку в ній професійно важливих якостей і цінностей особистості. Таке освітнє середовище можна цілком назвати розвиваючим.

Зважаючи на те, що біфуркаційні періоди неминуче виникають у процесі професійної підготовки студентів у ВНЗ, на різних її етапах, породжують суттєві зміни в осмисленні свого життєвого шляху, його цілей і смислу, порушуючи цілісність системи ставлень особистості, позитивного самосприйняття, статусного положення та міжособистісної взаємодії, *в розвиваючому освітньому середовищі*, розвиток цієї системи може бути відносно прогнозованим.

Такі впливи стимулюють включення специфічних захисних синергетичних тенденцій, спрямованих на підтримку особистісної цілісності. Загальна закономірність виражається в тому, що посилення зовнішніх впливів активізує стабілізаційний потенціал ядра особистості, внутрішні ресурси якого несуть синергетичну функцію, що врівноважує дестабілізуючі негативні впливи середовища і особистості, що індивідуалізують стиль поведінки людини, стимулюють розвиток рефлексії, стабілізують образ Я і світу.

Аналізуючи співвідношення емпіричних даних за базовими шкалами (самореалізація, самоставлення, перспектива майбутнього), отриманих за допомогою розробленої нами методики визначення мотиваційної спрямованості мотивації учіння у ВНЗ, ми дійшли висновку, що виявлення психологічного змісту розбіжностей параметрів в актуальному та потенційному вимірах, показало, що кількісна оцінка розбіжності не має психологічно однозначного тлумачення. Воно може набувати різного смислового наповнення: відображати напруження як мотиваційний потенціал, що переживається як внутрішній конфлікт, або не породжувати

ніяких додаткових впливів, в силу специфічності організації психологічних захистів особистості.

Осмислення виявлених варіантів співвіднесеності зазначених параметрів дозволило виділити полярні стратегії, що відображають характер внутрішньої переробки суб'єктом розбіжностей у когнітивних структурах оцінки бажаного і реального рівня самореалізованості та власних можливостей.

Перша стратегія реалізується в напрямі *неузгодженості* параметрів актуального і потенційного. Вони змінюються різноспрямовано, напруження зменшується лише частково при вирівнюванні складових показників, але дистанція між ними порушується внаслідок домінуючого прагнення до саморозвитку за рахунок гетеростатичного регулювання системи та наявності когнітивного дисонансу в системі уявлень людини про себе. Згідно з цією стратегією, людина діє за принципом «немає нічого неможливого».

Друга стратегія реалізується в напрямі *узгодження* актуального і потенціального. Дистанція між ними скорочується, а напруження зменшується за рахунок активних дій у напрямі саморозвитку в силу продуктивних адаптивних і компенсаторних дій за типом принципу «краще синиця в руках, ніж журавель у небі». Людина прагне до гомеостазу і намагається підтримувати оптимальний стан балансу системи.

Третя стратегія реалізується також у напрямі *узгодження* актуального і потенційного, але за рахунок захисних механізмів, що ведуть до зниження й знецінення потенційно можливого. Принцип такої стратегії – «не так-то вже й хотілося».

Стратегії узгодженості-неузгодженості параметрів актуального і потенційного протилежні за своєю природою й породжують певну множину типів залежно від варіантів їх співвіднесення.

Більш детальний якісний аналіз емпіричних даних, з урахуванням поділу вибірки досліджуваних на групи високомотивованих та низькомотивованих студентів дозволив виділити нам найбільш виразні *типи мотиваційної спрямованості учіння* студентів та більш детально охарактеризувати їх психологічний зміст:

I тип (Оптимальний) – оптимальна напруженість (у межах середніх значень) самореалізації, самоставлення і перспективи майбутнього. Для цього типу характерна також оптимальна напруженість мотивації самореалізації. Цей тип характеризується успішною самореалізацією і мотивацією учіння.

I (*а*) – варіант цього типу при співвідношенні високої напруженості самореалізації й оптимальної напруженості самоставлення та перспективи майбутнього. Характеризується оптимальною або високою напруженістю мотивації самореалізації.

I (*б*) – варіант співвідношення високої напруженості самоставлення при оптимальній напруженості самореалізації і перспективи майбутнього. Цей тип характеризується успішною самореалізацією, високою працездатністю, його можна назвати «успішним», для нього найбільш характерна висока напруженість мотивації психологічного благополуччя, яка опосередковано запускає напруженість самореалізації.

Загалом I тип відмічається високою значимістю цінності розвитку, представники цього типу, мають високе прагнення до самореалізації, підтримують оптимальну напругу досягнення мети не допускаючи «перенапруженості» мотивації самореалізації. Унаслідок цього самореалізація відбувається найбільш ефективно, досягається найбільша результативність діяльності і рівень досягнень динамічно зростає.

II тип (не оптимальний) – завищення показників напруженості самореалізації, самоставлення і перспективи майбутнього, особливо двох перших. Для цього типу характерна «перенапруженість» мотивації самореалізації. Оскільки висока напруженість самореалізації призводить до завищення рівня цілей і домагань, що створює високу напругу досягнення мети, то людина не знаходить ресурсів для зниження напруження. Це спрямовані на самореалізацію, активні, діяльні люди, характеризуються високим рівнем осмисленості життя, але при цьому вони не завжди здатні через надмірні домагання поставити досяжні близькі цілі. У результаті може наступити виснаження і мотивація самореалізації знизиться.

Варіантом такого типу може бути такий тип, коли повністю відсутня або має негативне значення напруженість всіх показників – самореалізації, самоставлення та перспективи майбутнього. Такі студенти на мають бажання вчитися, не мають визначених перспективних цілей, як і конкретних актуальних. При цьому вони досить внутрішньо цілісні – у структурі мотивації немає протиріч. Вони вибирають шлях спокійного життя, «пливуть за течією».

III тип (примусовий) – низька напруженість самореалізації і самоставлення та оптимальна напруженість досягнення мети. Для такого типу характерна низька або відсутня напруженість мотивації самореалізації. Це дисципліновані,

наполегливі, виконавчі студенти, оптимально мотивовані на досягнення конкретних цілей, в навчальній діяльності переважає зовнішня детермінація. Таку мотивацію можна назвати «примусовою», мається на увазі, що студенти вчаться за принципом «так треба», бо такі цінності є прийнятними в суспільстві.

IV тип (дисгармонійний) – висока напруженість самореалізації і низька напруженість самоставлення та перспективи майбутнього. Характерна суперечливість мотивації учіння, низькі показниками успішності. Унаслідок високої напруженості самореалізації зростають цілі, проте вони, в силу низької осмисленості перспективи майбутнього і особистісної пасивності, будуть спрощені. Внутрішня суперечливість мотивації пояснюється загальним життєвим принципом «хочу, щоб у мене все було, але щоб мені за це нічого не було».

Звичайно, описані типи не вичерпують усіх варіантів детермінації учіння студентів, охарактеризовано лише найбільш поширені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асеев В. Г. Личность и значимость побуждений / В. Г. Асеев. – М.: ИП РАН, 1993. –224 с.

2. Максименко С. Д. Психологія особистості: Підручник / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.

3. Насиновская Е. Е. Вопросы мотивации личности с позиций деятельностного подхода / Е. Е. Насиновская // Журнал практ. психолога, 2003. № 1-2. –С. 32-38.

4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 688 с.

5. Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців: системно-синергетичний підхід: [монографія] / Л. З. Сердюк. – К.: Університет «Україна», 2012. – 323 с.

6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен [пер. с англ.].– СПб. : Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с.

САМОРЕГУЛЯЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТУДЕНТІВ З РІЗНОЮ СХИЛЬНІСТЮ ДО САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ

Тетяна ПАРТИКО, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
УДК 159.947:159.923.2

Анотація: *досліджено особливості саморегуляції навчальної діяльності у студентів перших – третіх курсів з різною схильністю до самоактуалізації. З'ясовано, що на академічну саморегуляцію більш самоактуалізованих студентів впливають пізнавальні потреби, креативність, цінності, міжособистісна сенситивність і самоприйняття; менш самоактуалізованих студентів – уявлення про природу людини та синергія. Вплив цих чинників на різних етапах навчання різний.*

Ключові слова: *саморегуляція, навчальна діяльність, самоактуалізація, студенти.*

Аннотация: *исследовано особенности саморегуляции учебной деятельности у студентов первых – третьих курсов с разной склонностью к самоактуализации. Определено, что на академическую саморегуляцию более самоактуализированных студентов влияют познавательные потребности, креативность, ценности, межличностная сенситивность и самопринятие; менее самоактуализированных студентов – представление о природе человека и синергия. Влияние этих факторов на разных этапах обучения разное.*

Ключевые слова: *саморегуляция, учебная деятельность, самоактуализация, студенты.*

Annotation: *researched characteristics of self-regulation in educational activities of first-third years' students with various tendency to self-actualization. It was clarified that academic self-regulation of most-self-actualised students is influenced by cognitive needs, creativity, – values, interpersonal sensitiveness and self-acceptance; less-self-actualised students – notion about human nature and synergy. Effect of those factors on different stages of education is different.*

Key words: *self-regulation, learning activities, self-actualization, students.*

Постановка проблеми. Саморегуляція є одним з визначальних чинників успішної навчальної діяльності студентів. Особливого значення вона набуває у ситуації вибору та дефіциту часу, що часто зустрічається у процесі здобування вищої освіти. Саморегуляція сприяє тому, що студент сам починає аналізувати умови, що склались, ставить перед собою життєві цілі, вибирає засоби їх досягнення, контролює і коригує отримані результати.

Процес саморегуляції проектується на найрізноманітніших рівнях індивідуальності та особистості людини. Спираючись на дослідження В. Моросанової [5], у яких наголошується на детермінованість індивідуального профілю саморегуляції особистісними структурами різного рівня, розглядаємо риси самоактуалізованої особистості як можливі детермінанти саморегуляції навчальної діяльності студентів. У зв'язку з цим метою дослідження було з'ясувати особливості академічної саморегуляції у студентів перших – третіх курсів з різною схильністю до самоактуалізації.

Завданнями дослідження було порівняти академічну саморегуляцію, внутрішнє та зовнішнє регулювання навчальної діяльності упродовж перших трьох років навчання у студентів-психологів, які на першому курсі виявили різну тенденцію до самоактуалізації; з'ясувати динаміку академічної саморегуляції студентів; дослідити, чи існує взаємозв'язок між академічною саморегуляцією і ступенем вираженості різних характеристик самоактуалізованої особистості упродовж перших трьох років навчання.

Аналіз останніх досліджень. Саморегуляція у сучасній психології розглядається як здатність людини до самостійного ініціювання цілеспрямованої активності, що призводить до високої результативності діяльності (О. Конопкін, В. Моросанова, Р. Сагієв тощо). Розглядаючи проблему саморегуляції у контексті навчальної діяльності студентів, піднімається питання про академічну саморегуляцію, що пов'язується з високим ступенем довільної саморегуляції суб'єкта, його можливістю самостійно визначати і реалізовувати свідомі вибори з урахуванням суб'єктивних та об'єктивних чинників (М. Яцюк). Провідні дослідження у цьому напрямі виконані у руслі системно-функціонального підходу до регуляції навчальної діяльності (О. Конопкін, В. Моросанова, Р. Сагієв, Ю. Миславський, О. Осницький, Г. Пригін).

О. Конопкін [3] наголошує на ролі самостійності та взаємоузгодженості виборів і рішень у регуляторному процесі. У структурі процесу саморегуляції виділяються два аспекти: структурно-функціональний, представлений власне регуляторними процесами, та змістово-психологічний, який включає психологічні засоби

реалізації цього процесу. Досягнення поставлених цілей залежить від єдності цих двох аспектів саморегуляції. О. Конопкін зазначає, що учні середніх навчальних закладів переважно використовують «пасивно-репродуктивний» спосіб формування і здійснення регуляторних процесів, який детермінований і контрольований ззовні. При суттєвій зміні звичних умов, наприклад при переході від школи до вищого навчального закладу, коли ставляться нові вимоги до виконання діяльності, «пасивно-репродуктивний» спосіб вже не дає бажаного позитивного результату. У такому разі доцільно застосовувати «активно-творчий» спосіб, який є «результатом високого рівня розвитку активно-творчих суб'єктних тенденцій» [2, с. 132].

Проблема саморегуляції навчальної діяльності у студентів вивчається у різних площинах: у зв'язку з переходом до кредитно-модульної системи навчання (Т. Майстренко), залежно від успішності навчання (О. Осницький) та індивідуальних особливостей людини (В. Моросанова).

Аналізуючи успішність навчання, О. Осницький [6] як визначальні виділяє чинники попередньо сформованого відповідального ставлення до завдань та уміння саморегуляції. Порівнюючи особливості умінь саморегуляції встигаючих та невстигаючих учнів, зазначається, що невстигаючі учні мають недостатньо генералізовані уміння саморегуляції, які жорстко пов'язані з конкретною ситуацією і майже не переносяться у нові умови діяльності.

Високий рівень усвідомленої саморегуляції, за даними В. Моросанової [5], супроводжується високою самоповагою, впевненістю у своїх життєвих перспективах, високою потребою у пізнанні та прагненні до самоактуалізації. Отож, ряд досліджень присвячено проблемі саморегуляції навчальної діяльності студентів узв'язку з їхніми особистісними особливостями, однак окремі її аспекти потребують уточнення.

Процедура проведення дослідження та методики. Дослідження саморегуляції навчальної діяльності було проведено у сім етапів: перший – у перші дні навчання у вищому навчальному закладі, кожен наступний – у кінці семестрів. У результаті ми отримали на першому курсі три зрізи (на початку навчального року, в середині та в кінці); на другому та третьому курсах по два зрізи на кожному (в середині та кінці навчального року). Під час проведення першого зрізу студентів просили відповісти на питання з ретроспекцією на їхнє шкільне життя, у кожному наступному – стосовно навчання в університеті. Усі заміри академічної саморегуляції проводились до початку екзаменаційної сесії.

Саморегуляція навчальної діяльності вимірювалась за допомогою індексу автономії та показників зовнішнього та внутрішнього регулювання за опитувальником академічної саморегуляції Р. Райана і Д. Коннелла в адаптації М. Яцюка [7]. Індекс автономії являє собою інтегральний показник таких шкал методики: власне спонукання, ідентифіковане регулювання, зовнішнє спонукання та інтроектоване регулювання. До уваги брались також зовнішнє регулювання академічної діяльності студентів (сума зовнішніх спонукань та інтроектованого регулювання) та внутрішнє регулювання (сума власних спонукань та ідентифікованого регулювання).

Для дослідження характеристик самоактуалізації було зроблено три заміри: на першому, другому та третьому курсах. Час проведення обстежень не був пов'язаний з підготовкою до заліково-екзаменаційної сесії. Показниками самоактуалізації особистості виступали шкали теста самоактуалізації в адаптації Л. Гозмана і М. Кроза [1]: базові – підтримка і компетентність у часі; додаткові – блок цінностей, почуттів, самосприймання, концепції людини, міжособистісної чутливості та ставлення до пізнання.

На кожному з етапів взяли участь 90 студентів психологічного відділення філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, з них 81 дівчина і 9 хлопців. Вік досліджуваних на початку лонгітюду складав від 16 до 20 років, в кінці – від 18 до 22 років.

При опрацюванні первинних даних були використані t-тест Стьюдента, однофакторний дисперсійний аналіз Шеффе, кластерний аналіз (метод к-середніх по досліджуваних), дискримінантний та кореляційний аналіз (r-Пірсона).

Результати емпіричного дослідження. Для виявлення схильності студентів до самоактуалізації проведено кластерний аналіз. До уваги брались дані, отримані на першому курсі. У результаті респонденти поділились на дві групи: до першої увійшли 40 осіб, до другої – 50. Коректність класифікації по кожній із груп складає 100%. За впливом на коректність класифікації шкали розташовані у такому порядку: підтримка, компетентність у часі, прийняття агресії, ціннісні орієнтації, пізнавальні потреби (Wilks' Lambda: ,228 approx. F (5,84) = 56,652 p < 0,000).

Порівняння двох груп за тестом самоактуалізації особистості показало статистично достовірну відмінність між середніми показниками для цих двох груп при p від 0,01 до 0,000 за всіма шкалами, крім уявлення про природу людини. 55,6% досліджених нами студентів-психологів (другий кластер) продемонстрували тенденцію

до самоактуалізації особистості, що насамперед виявляється у більшій незалежності їхніх цінностей та поведінки від зовнішнього впливу. Це – переважно «зсередини скеровані» особи, які схильні поєднувати минуле, теперішнє і майбутнє та більше за інших здатні приймати цінності самоактуалізованої особистості, прагнучи здобувати знання про навколишній світ. У студентів, які потрапили до першого кластеру (44,4%), вищезазначені якості виражені в меншій мірі. Подальший порівняльний та кореляційний аналіз проводився для цих двох груп студентів.

Індекс автономії на початку навчання в університеті (ІА 0) та в кінці першого – шостого семестрів (ІА 1 – ІА 6) є значно вищим у студентів, які більш схильні до самоактуалізації, порівняно з менш схильними (p від 0,002 до 0,000) (рис. 1).

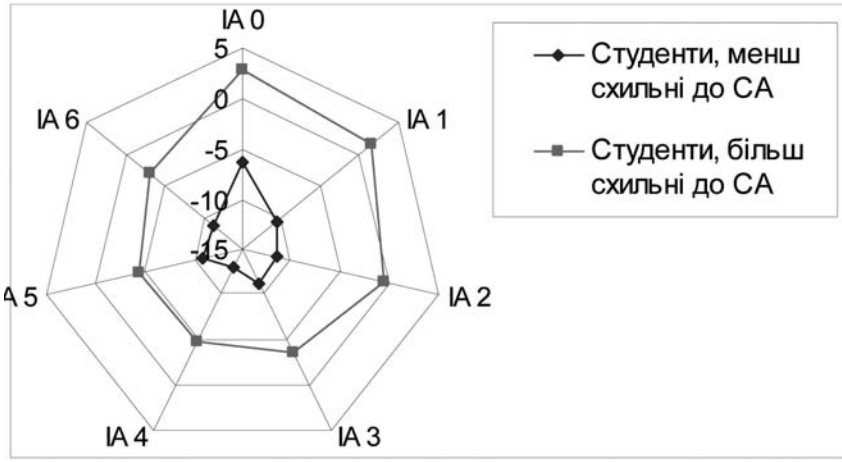

Рис. 1. Середні показники індекса автономії у студентів з різною схильністю до самоактуалізації (СА) на початку навчання в університеті (ІА 0) і в кінці першого – шостого семестрів (ІА 1, ІА 2, ІА 3, ІА 4, ІА 5, ІА 6)

Показники внутрішнього регулювання у цих групах студентів статистично достовірно відрізняються лише в кінці першого ($t = -2,435$ при $p = 0,017$) та п'ятого ($t = -2,230$ при $p = 0,028$) семестрів; зовнішнього – на початку навчання ($t = 3,472$ при $p = 0,001$), в кінці першого ($t = 3,203$ при $p = 0,002$), другого ($t = 3,028$ при $p = 0,003$) та третього ($t = 2,978$ при $p = 0,004$) семестрів (рис. 2).

Внутрішнє регулювання навчальної діяльності у всіх студентів, незалежно від їхньої схильності до самоактуалізації, перевищує зовнішнє (p від 0,01 до 0,000). Винятком є дані за 4 семестр для студентів, менш схильних до самоактуалізації, де статистично значимих відмінностей не виявлено ($p = 0,112$). Особливо помітні відмінності спостерігаються для групи з більш вираженою тенденцією до самоактуалізації (рис. 2).

Що стосується динаміки академічної саморегуляції упродовж перших трьох років навчання, то частково вона виявлена для групи з більш вираженою тенденцією до самоактуалізації і, насамперед, стосується зовнішнього регулювання. У кінці першого семестру воно зростає порівняно з початком навчального року ($p=0,03$) і надалі залишається практично на одному рівні.

Внутрішнє регулювання має тенденцію до зростання від початку до кінця першого семестру ($p=0,01$); далі від першого до третього семестру поступово знижується ($p=0,04$) і надалі залишається на рівні початку навчання у вищій школі (див. рис. 3).

Кореляції (при $p < 0,05$) між показником індексу автономії та шкалами самоактуалізації особистості аналізувались лише у тому випадку, якщо вони підтверджувались в обох семестрах відповідного навчального року. Для студентів, які на першому курсі більш схильні до самоактуалізації порівняно з іншими однолітками, виявлені взаємозв'язки між індексом автономії на першому курсі (перший та другий семестри) і блоком ставлення до пізнання, який об'єднує шкали пізнавальні потреби та креативність (r від 0,291 до 0,373). З іншими показниками, які вказують на самоактуалізацію особистості, для студентів першого курсу кореляцій встановити не вдалось.

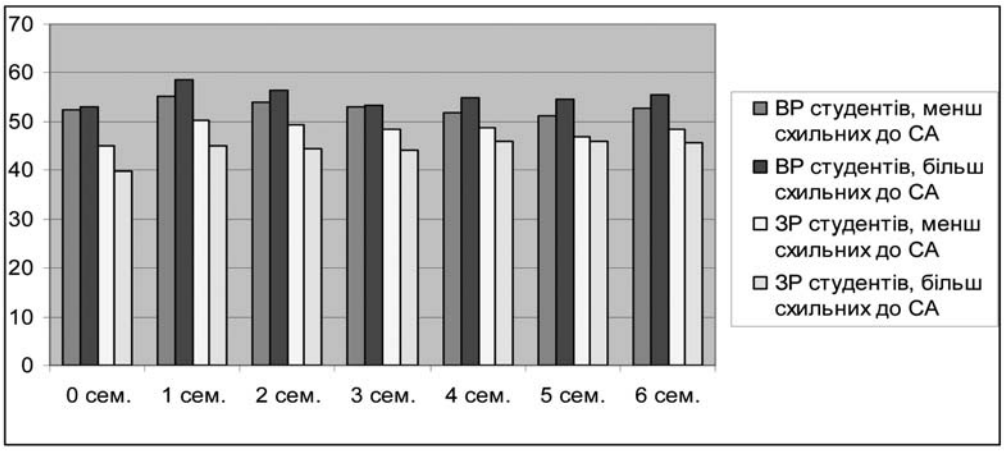

Рис. 2. Показники внутрішнього (ВР) та зовнішнього (ЗР) регулювання у студентів з різною схильністю до самоактуалізації (СА)

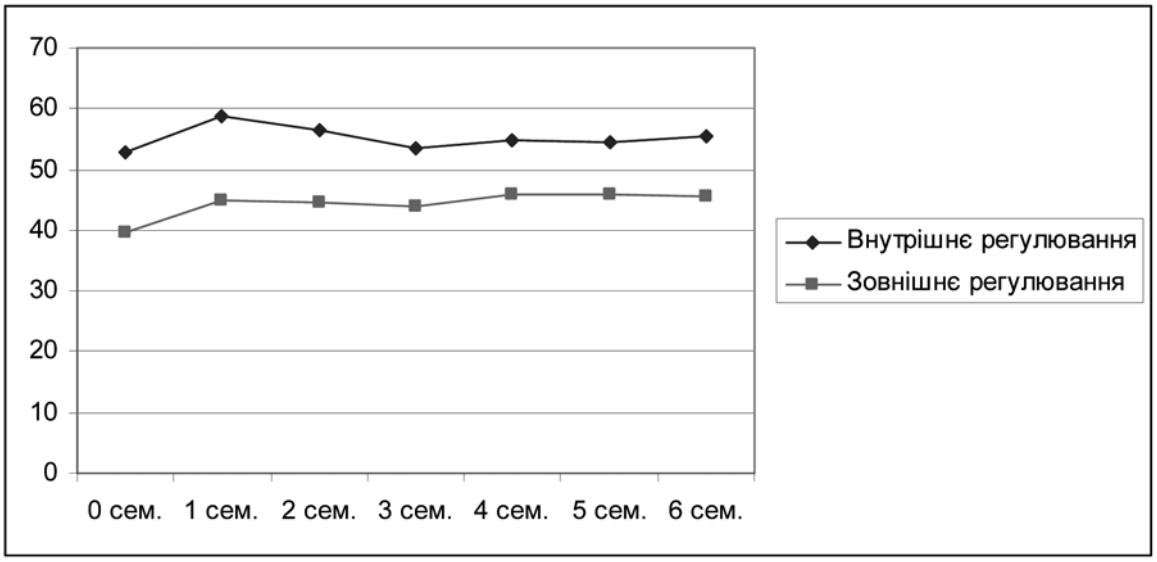

Рис. 3. Динаміка внутрішнього та зовнішнього регулювання у студентів, більш схильних до самоактуалізації особистості

На другому курсі зв'язок між індексом автономії та блоком пізнавальних потреб підтвердився (r від 0,293 до 0,583). Крім того, як у третьому, так і четвертому семестрах з'явились кореляції між індексом автономії та базовою шкалою тесту самоактуалізації «Підтримка» ($r_3 = 0,510$; $r_4 = 0,481$). Частково встановлено взаємозв'язок між індексом автономії у студентів другого курсу і блоком міжособистісної чутливості, зокрема шкалою «Контактність» ($r_3 = 0,345$; $r_4 = 0,384$); блоком цінностей, зокрема шкалою «Ціннісні орієнтації» ($r_3 = 0,351$; $r_4 = 0,351$); блоком самосприймання, зокрема шкалою «Самоприйняття» ($r_3 = 0,342$; $r_4 = 0,414$).

Для студентів третього курсу так само, як і для першого-другого, характерні кореляції між індексом автономії та блоком пізнавальних потреб (r від 0,392 до 0,538). Якщо у п'ятому семестрі ще зберігається значна кількість взаємозв'язків з базовою шкалою «Підтримка» та блоками цінностей, почуттів, самосприймання та міжособистісної чутливості, то у шостому семестрі вони не спостерігаються, і тому у цій роботі вони не описані.

Для групи студентів, які на першому курсі менше схильні до самоактуалізації, не виявлено жодних взаємозв'язків між індексом автономії на першому – другому курсах та показниками самоактуалізації особистості. На третьому курсі (п'ятий і шостий семестри) індекс автономії пов'язаний з блоком концепції людини: шкалами уявлення про природу людини ($r_5 = 0,330$; $r_6 = 0,407$) і синергія ($r_5 = 0,342$; $r_6 = 0,376$).

Отож, студенти-психологи, які на першому курсі більше покладаються на себе відносно незалежні у своїх вчинках і схильні відчувати єдність минулого, теперішнього та майбутнього у своїй часовій перспективі, а також більше за інших здатні приймати цінності самоактуалізованої особистості та прагнуть здобувати знання про навколишній світ, упродовж першого року навчання мають високий рівень академічної саморегуляції, демонструючи сформовану здатність до управління, самоорганізації, виконання та контролю своєю діяльністю. Починаючи з середини другого року навчання і до кінця третього курсу, академічна саморегуляція знижується до середнього рівня, хоча різких стрибків не спостерігається і стверджувати, що упродовж трьох років навчання вона значно знижується, ми не можемо. Більш детальний аналіз динаміки окремих складових академічної саморегуляції – внутрішнього та зовнішнього регулювання показав, що в кінці першого семестру в студентів спостерігається якісне покращення внутрішнього регулювання порівняно зі шкільною практикою, проте вже через рік, в середині другого року навчання, студенти повертаються до практики внутрішнього регулювання, засвоєної у шкільні роки. Позитивна динаміка більш виражена для зовнішнього регулювання: після його зростання в кінці першого семестру зовнішні спонукання залишаються практично на одному рівні упродовж трьох років навчальної діяльності.

На всіх трьох етапах навчання (перший – третій курси) у більш самоактуалізованих студентів зростанню академічної саморегуляції сприяють пізнавальні потреби і творча спрямованість особистості. На другому курсі крім того розширюється спектр дії особистісних чинників на саморегуляцію. Особливого значення починають набувати усвідомлення незалежності власних цінностей від зовнішнього тиску, зростання орієнтації на себе та свої інтеріоризовані принципи. Сприяють академічній саморе-

гуляції також здатність студентів адекватно приймати свої емоційні стани, у тому числі негативні, та вміння встановлювати близькі та емоційно насичені контакти з оточуючими. У зростанні академічної саморегуляції студентів другого курсу певну роль також відіграє дотримання ідеалів та цінностей самоактуалізованої особистості та безоцінкове самоприйняття.

Студенти, які виявляють меншу схильність до самоактуалізації особистості, вже при вступі мають середні показники саморегуляції і упродовж перших трьох років навчання вона залишається практично незмінною. Відмінності між ними та їхніми однолітками, які в більшій мірі намагаються реалізувати свій внутрішній потенціал, особливо помітні перед початком першої екзаменаційної сесії. Відзначаємо відсутність істотного впливу чинників, пов'язаних з самоактуалізацією особистості, на управління і регуляцію навчальної діяльності для цієї групи студентів на першому-другому курсах. Це свідчить про недостатню узгодженість базових уявлень про себе і тим, як молода людина вибудовує цілеспрямовану активність по досягненню наміченого. На третьому курсі академічна саморегуляція може змінюватись під впливом зміни уявлень про природу людини та синергії. Ті студенти, які сприймають оточуючих у позитивному світлі і здатні усвідомити суперечності життя, краще справляються з регуляцією своєї академічної діяльності.

Звертаємо увагу на те, що одна з базових ознак самоактуалізованої особистості – здатність правильно орієнтуватись у часі – не впливає, за нашими даними, на саморегуляцію навчальної діяльності студентів-психологів протягом першого-третього років навчання.

Висновки. У більш самоактуалізованих студентів (55,6%) саморегуляція навчальної діяльності від першого до третього курсів формується унаслідок впливу таких рис самоактуалізованої особистості, як пізнавальні потреби та творча спрямованість особистості. На другому курсі саморегуляція зазнає також впливу з боку ціннісно-орієнтаційної сфери особистості студентів, їхньої сенситивності у міжособових стосунках та самоприйняття. У менш самоактуалізованих студентів (44,4%) на перших-других курсах не виявлено істотного взаємозв'язку між рисами самоакталізованої особистості та рівнем академічної саморегуляції. Лише на третьому курсі навчання помітний вплив таких внутрішніх чинників, як уявлення про природу людини та синергія. Незважаючи на те, що у досліджених нами студентів-психологів переважає внутрішнє регулювання навчальної діяльності, більш вираженою є динаміка зовнішнього регулювання у схильних до самоактуалізації студентів. У наступних дослідженнях доцільно з'ясувати особливості рис самоактуалізованої особистості у студентів з яскраво вираженою саморегуляцією навчальної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Болотова А. К., Макарова И. В. Прикладная психология / А. К. Болотова, И. В. Макарова. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 383 с.

2. Конопкин О. А. Общая способность к саморегуляции как фактор субъектного развития / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2004. – № 2. – С. 128–135.

3. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5–12.

4. Майстренко Т. М. Проблема регуляції навчальної діяльності в умовах переходу до кредитно-модульної системи навчання / Т. М. Майстренко // Актуальні проблеми психології: проблеми псих. творч. та обдаров.: збір. наук. праць. – Т. 12. – Вип. 3 / За ред. В. О. Моляко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 122–129.

5. Моросанова В. И. Индивидуальные особенности осознанной саморегуляции произвольной активности человека / В. И. Моросанова // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 2010. – № 1. – С. 36–45.

6. Осницкий А. К. Умения саморегуляции в профессиональном самоопределении учащихся / А. К. Осницкий // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 52–59.

7. Яцюк М. В. Адаптація опитувальника академічної саморегуляції Р. М. Райана і Д. Р. Коннелла / М. В. Яцюк // Практична психологія і соціальна робота. – 2008. – № 4. – С. 45–47.

КОМПОНЕНТНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО ВЗАЄМОДІЇ З МАРГІНАЛЬНИМИ СОЦІАЛЬНИМИ ГРУПАМИ

Людмила СТЕПАНЕНКО, кандидат педагогічних наук,
проректор з навчально-методичної роботи Університету «Україна»
УДК 378.091:159-051

Анотація: *у статті розкрито критерії та рівні сформованості у майбутніх психологів мотиваційного, когнітивно-навчального, процесуального, комунікативного та соціально-професійного компонентів до взаємодії з маргінальними соціальними групами за результатами аналізу анкет студентів.*

Ключові слова: *маргінальні соціальні групи, взаємодія з асоціалами, майбутні психологи, готовність студентів, мотиваційний компонент, когнітивно-навчальний компонент, процесуальний компонент, комунікативний компонент, соціально-професійний компонент.*

Аннотация: *в статье раскрыто критерии и уровни сформированности у будущих психологов мотивационного, когнитивно-учебного, процессуального, коммуникативного и социально-профессионального компонентов к взаимодействию с маргинальными социальными группами по результатам анализа анкет студентов.*

Ключевые слова: *маргинальные социальные группы, взаимодействие с асоциаламы, будущие психологи, готовность студентов, мотивационный компонент, когнитивно-учебный компонент, процессуальный компонент, коммуникативный компонент, социально-профессиональный компонент.*

Annotation: *The criteria and levels of motivational, cognitive and scientific, communicative, social and professional components of future psychologists' preparation to the interaction with marginal social groups are considered in this article according to the analysis of students' questionnaires.*

Key words: *marginal social groups, interaction with asocial persons, future psychologists, students' preparation, motivational component, cognitive and scientific component, a procedural component, communicative component, social and professional component.*

Постановка проблеми дослідження. У педагогічній практиці сучасної системи освіти важливим засобом підготовки студентів до взаємодії з маргіналами є педагогічна діяльність. У цьому контексті постає проблема ефективного використання психологічного та педагогічного потенціалу психолога в умовах різних соціальних інститутах.

З метою ефективного використання запропонованих нами методів і форм роботи та їх ефективного використання було розроблено конкретні завдання для майбутніх психологів:

– вивчення педагогічних умов до взаємодії з клієнтами стосовно вирішення проблеми особистості на матеріалі українських та зарубіжних психологів;

– виявлення впливу на якість встановлення такої взаємодії у різних закладах соціального та освітнього спрямування;

– виявлення рівнів сформованості професійних суджень студентів щодо знань населення про взаємодію з асоціалами та соціальне середовище;

– вивчення характеру застосування професійних умінь у різних життєвих ситуаціях.

Під час підготовки студентів до застосування своїх знань на практиці, створюється атмосфера для самореалізації особистості, для актуалізації її творчого становлення, пропонується системність під час проведення роботи по встановленню соціальної взаємодії з різними кризовими клієнтами.

У результаті аналіз анкет студентів дозволив зробити припущення про те, що існуюча теорія і практика навчально-виховної роботи вищого навчального закладу з підготовки майбутніх психологів до взаємодії з маргіналами не забезпечує достатню ефективність формування знань та умінь студентів. Це знайшло підтвердження і в результатах проведеного експериментального дослідження.

З метою виявлення рівнів сформованості у майбутніх психологів мотиваційного, когнітивно-навчального, процесуального, комунікативного та соціально-професійного компонентів до взаємодії з клієнтами було проведено анкетування осіб, які вступили на перший курс спеціальності «Психологія».

Аналіз досліджень і публікацій. Оскільки наше дослідження стосується підготовки психологів до взаємодії з маргінальними соціальними групами, ми спираємося на таких дослідників, як Е. Е. Карпова, Г. П. Климова, О. Е. Коваленко, В. Ю. Ковальчук, І. М. Ковчина, А. Ф. Линенко [2; 3; 4; 5; 6; 7].

Мета статті – розкрити сутність компонентної підготовки майбутніх психологів до взаємодії з маргіналами.

Виклад основного матеріалу. Оскільки показниками сформованості мотиваційного компонента є, насамперед, бажання допомогти іншій людині у скрутній ситуації, володіння етичними нормами, визначення необхідності психологічної або педагогічної допомоги, допомога іншому завдяки правильній і вчасній консультації, то і питання в анкеті ми поставили у такій формі: чому Ви обрали спеціальність «Психологія»?, що Ви знаєте про соціальні зв'язки?, де будете працювати у майбутньому?, з ким Ви будете працювати у майбутньому?, чи любите Ви людей?, чи змогли б допомогти дійти до лікарні бездомному?, чи змогли б порадити дитині «з вулиці», куди звернутись за психологічною допомогою? Усі ці питання не обмежували зміст відповідей і визначення мотивації до навчання професії психолога із встановлення взаємозв'язків з маргінальними соціальними групами. Проведене анкетування (311 осіб) виявило, що у 87% респондентів є проста мотивація до отримання вищої освіти, їм без різниці, який диплом вони отримають, вони, безперечно, хочуть набути психологічні знання, але не уявляють своєї майбутньої професії, не знають, з якими категоріями людей будуть працювати, хоча присутнє велике бажання надавати психологічну консультацію. Тільки у 5% респондентів, які мають стаж практичної роботи у соціальній службі, є високий рівень вмотивованості до навчання з обраної спеціальності, усвідомлення свого професійного обов'язку і готовність допомогти будь-якій людині у будь-якій ситуації. 8% респондентів мали «розмиті» відповіді або відповіли некомпетентно чи нещиро.

Соціально-професійні знання у психології підлягають соціологічному виміру і здатні певною мірою відобразити рівень сформованості знань майбутніх психологів. Метою запропонованої анкети стало з'ясування поінформованості студентів (когнітивно-навчальний компонент) про соціальні і психологічні знання та готовність їх застосувати.

Оскільки критерії сформованості когнітивно-навчального компонента включають наявність певної суми знань, уміння їх творчо поповнювати та самостійно відтворювати, то питання анкети складалися з трьох груп, які були спрямовані на з'ясування цих показників. В її основу покладено відкриті питання, які не обмежували зміст відповіді студентів.

Проведений зріз рівня готовності до взаємодії з маргінальними соціальними групами показав, що традиційні підходи до відтворення форм роботи з визначеної тематики забезпечує поверхневі, безсистемні, фрагментарні знання. У 66,03% студентів сформований низький рівень готовності, що характеризується невмінням добирати ситуацію і застосовувати соціальні заходи у майбутній професійній діяльності. Студенти не змогли пояснити інформацію, яка закладена у навчальних тренінгах, зокрема, що стосується їх соціального наповнення. Серед опитаних 21,03% студентів виявили середній рівень готовності. Вони володіють певною сумою знань загального характеру, тому вважають, що зможуть проводити роботу із встановлення взаємодії з асоціалами, але відчувають певні труднощі. Лише 12,94% опитаних показали високий рівень готовності до встановлення взаємодії з маргіналами під час майбутньої роботи.

Симптоматичним є те, що при виявленні рівня сформованості когнітивно-навчального компонента на запитання «У чому полягає суть взаємодії з маргінальними соціальними групами?», «Які основні компоненти соціальної взаємодії населення?», «У чому полягає доцільність саме допомоги із встановлення взаємодії кризовому населенню?» 58% студентів виявили небажання відповідати, мотивуючи це тим, що з цим матеріалом вони не знайомі, 30% студентів відповіли на питання поверхнево та показали спробу порівнювати, самостійно аналізувати, але достатньо обґрунтованої відповіді не дали. Лише 12% проявили самостійність, гнучкість, активність мислення у доведенні власної точки зору.

Наприклад, студентам було запропоновано ситуацію. Жінка (40 років) прийшла до психолога-консультанта за порадою у наступному. Вона стверджувала, що її чоловік підсів на комп'ютерні ігри. Повертаючись додому він швиденько вечеряє і біжить до ноутбука та до 2-3 годин ночі з другом грає у гру «Стратегія», зранку, тільки-но прокинувшись, знову встигає пограти. «Що робити?» – запитує жінка. Студенти з високим рівнем підготовки виявили два шляхи вирішення цієї проблеми: або боротися із залежністю чоловіка, або із собою та своїми почуттями із співзалежності, тому що думки жінки постійно пов'язані із чоловічою залежністю. Спочатку потрібно потурбуватися не про чоловіка, а про себе, тобто вийти із співзалежності. Студенти із низьким рівнем не змогли знайти рішення. Студенти із середнім рівнем підготовки, попросили дозволу звернутися до психологічного джерела.

На запитання, наскільки самостійно студенти підходили до виконання окремих завдань по соціально-професійній діяльності, відповіді звучали наступним чином: «На це не звертали увагу і проводили заходи за зразком». Частина

студентів (7%) оволоділи певним вмінням встановлювати взаємодію з кризовим населенням, це були ті, які працювали до вступу до вищого навчального закладу: у реабілітаційному центрі, у дошкільному дитячому закладі, у санаторії для інвалідів.

Отже, студенти, які показали високий рівень готовності до встановлення взаємодії з різними клієнтами, здобули його під час роботи перед вступом на спеціальність «Психологія».

Висновки діагностування у студентів рівня сформованості когнітивно-навчального компоненту готовності до взаємодії з маргіналами дають підстави стверджувати, що більшість із них має недостатньо сформований рівень знань про маргінальні соціальні групи у психології, не розуміє глибинних взаємозв'язків між різними компонентами і факторами, що складають психолого-педагогічні знання та знання із оточуючого соціального середовища. А такі знання не забезпечують ефективної готовності до професійної роботи.

Отже, проведене дослідження виявило протиріччя між наявним і необхідним рівнем готовності студентів – майбутніх психологів до допомоги у встановленні взаємодії асоціальним прошаркам населення.

Наступний етап констатувального експерименту був спрямований на виявлення рівня сформованості у студентів процесуального компонента готовності до взаємодії з маргінальними соціальними групами.

Для визначення своїх умінь, студентам були запропоновані завдання, виконання яких давало змогу використати власні форми роботи: мініВправи. Цьому сприяли відеофільми про незахищеність певних категорій людей у сучасному суспільстві «На голці» (англійський та український варіанти), «Жорстокість та діти», які ми пропонували подивитися на наших заняттях. Після перегляду таких фільмів, ми поставили запитання «Що Вас вразило при перегляді фільму?», «Наскільки Ви готові допомагати встановлювати взаємодію з людьми, які цього потребують?»

Інші завдання включали вирішення віртуальних проблемних ситуацій шкільного психолога. Наприклад, батьки помічають, що їхній дитині важко навчатися і прийшли з цією проблемою до шкільного психолога. Тут є три шляхи вирішення ситуації: перший, потрібно налагодити зв'язки зі школою, почати співпрацювати з вчителями, але за умови, що у вас спільні погляди на навчання, в іншому випадку краще пошукати іншу школу, фраза «це все із-за поганих учителів» може зменшити батьківську тривожність, але не допоможе дитині; другий, не потрібно сильно спиратися на шкільні оцінки, це непотрібно та згубно для дитини, школа не повинна бути для неї єдиним центром життя, потрібно дати їй заняття, у яких вона більш виразить себе, наприклад, співи, ігри тощо, де не буде турбуватися про досягнення та можливість невдачі, це доможе повернути упевненість дитині у себе; третій, важливо батькам пам'ятати головне – дитині у школі повинно бути комфортно, по-людські добре, безпечно, навіть якщо успіхи не на бажаній висоті. Мотиваційно-професійне ставлення студентів було дуже високим, спостерігалася зацікавленість такою діяльністю із допомоги по встановленню соціальних зв'язків у даних життєвих ситуаціях. Завдання було поставлено так: «Чи зможете Ви працювати з батьками різних соціальних прошарків, як заможними, так і бідними, алкоголіками, наркоманами?». Відповідь від студентів ми повинні були отримати після їх консультування з батьками. Практично більшість студентів, яка становить (86,62%), не справилися з поставленими завданнями. Відтворюючи побачене, скероване на вираження власного ставлення та ставлення батьків до цієї проблеми, відповіді характеризувалися в основному інтерпретацією змісту поданої ситуації, переказом вибору правильних шляхів виходу з неї. Виявлення суб'єктивного фактора, тобто ставлення не тільки студентів, але й їх батьків до характеру роботи, яку будуть виконувати у своєму професійному майбутньому, відбувалося під час інтерв'ювання. Питання ми намагалися ставити таким чином, щоб уникнути відповідей «так» або «ні».

Такі два завдання мали на меті визначити: якому виду діяльності віддадуть студенти-психологи перевагу, чи потребують вони допомоги при визначенні шляхів соціальної допомоги. Заодно ми з'ясували, як оцінюють вони свої почуття стосовно характеру майбутньої роботи. Лише 9,12% опитаних студентів віддадуть перевагу виконанню робіт соціального характеру, більшість із них сподіваються, що самостійно знаходитимуть інноваційні шляхи реалізації поставлених завдань, 56,33% студентів відзначили, що їм подобається вирішувати ситуації за допомогою педагога. 34,55% студентів займалися б короткочасною спланованою роботою.

Спостереження, які проводили далі під час констатувального експерименту показали, що частина студентів, які високо оцінили здатність самостійно шукати шляхи вирішення соціальних проблем, потребували допомоги, а частина, які вважали, що не можуть виконувати роботу без допомоги методиста, проявили наполегливість і самостійність у виконанні завдань. Отже, ми відзначили, що 11,3% студентів із загальної кількості притаманна неадекватна самооцінка, занижена.

Пошук шляхів студентами для вирішення життєвих ситуацій соціального характеру дозволив з'ясувати, якому виду соціально-професійної діяльності студенти віддають перевагу. Зокрема, лише 6,33% відзначили своє захоплення від діяльності, яку передбачають виконувати за власним рішенням, задоволення вони отримували б від різних видів діяльності. 42,6% студентів отримують задоволення від одного-двох видів діяльності, якщо передбачається їхня самостійність, в інших видах діяльностях; вони отримують задоволення при виконанні завдання за рішенням, що запропоновано. Решта студентів 51,07% віддають перевагу виконанню завдання за джерелом іншого автора або відчувають байдужість від запропонованих видів діяльності.

Після діагностування були проведені бесіди, спрямовані на з'ясування причин такого, у більшості випадків, байдужого ставлення до набуття процесуальних умінь: вони уявляли, що процес такої соціально-професійної діяльності виконується тільки за зразком.

При порівнянні рівнів сформованості процесуального компоненту з когнітивно-навчальним, ми виявили частину студентів, яка доста-тньо поінформована про соціальне середовище та взаємодію психолога з марігнальними соціальними групами у ньому, але в той же час вони не мають сформованого стійкого позитивного ставлення до соціально-професійної діяльності, у них відсутнє бажання самостійно шукати ефективні шляхи вирішення проблем з цього напряму, наприклад, із кризових ситуацій клієнтів. У багатьох випадках студенти не могли вербально вирішити ситуацію, важко підбирали правильні слова та складали їх у речення, у деяких «проскакували» слова-«паразити».

Щоб з'ясувати сформованість у студентів-психологів комунікативного компонента, ми попросили їх підготувати у домашніх умовах і розіграти рольову вправу з діалогом на теми «Допоможіть знайти роботу», «Шкідливість підліткового паління», «Мені не хочуть допомогти діти». Зазначимо, що при діалозі тільки 13,7% студентів із 311 осіб знайшли шляхи правильного спілкування, справились із поставленим завданням, мали чітку і хорошу вимову, правильно ставили наголос, речення були закінченими, думка логічною. 29,3% студентів частково виконали завдання, у них мали місце стандартні діалогічні помилки, 57% студентів не захотіли розігрувати рольові вправи, вони заявили, що не підготувались. Ми вирішили поспілкуватися індивідуально з такими студентами і виявили, що вони не вміють налагоджувати контакт з іншими людьми, не знають, як правильно будувати міні-сценки, не володіють навичками ораторського мистецтва, ніколи не брали участі у загальношкільних виступах, тим паче самі ніколи ніде не виступали.

Для виявлення рівня сформованості соціально-професійного компонента студентів-психологів по встановленню взаємодії з асоціалами було використано моделювання ситуацій, пов'язаних з готовністю студентів до перенесення сформованих у процесі навчання знань у нові ситуації.

Наприклад, студентам було запропоновано таку ситуацію: «Батьки виміряли IQ своєї дитини і результат сприйняли дуже серйозно. За цією вимогою приховано намагання пояснити або виправдати незадовільне навчання дитини, попередити майбутнє, або навіть випередити його. Результати були в учня невисокі. Батьки звернулися до психолога. Як ви поясните ситуацію батькам?». Психолог повинен, насамперед, пояснити, що з даним критерієм пов'язані не завжди правильні уявлення. У коефіцієнті інтелекту бачать відображення природних здібностей, але це не так. Він у багатьох випадках визначається набутими знаннями та уміннями. Його вважають незмінним, у той же час як його можна розвинути вправами, його вважають заручником успіху, а він нічого не гарантує. Люди з високим IQ також часто роблять неправильний вибір у ситуації, коли справа стосується апріорних уявлень. Але й самі тести не дуже надійні. Для оцінки рівня інтелектуального розвитку, психолог, як правило, призначає декілька зустрічей, а результати тестів співставляє з іншими даними, частково з уявленням про особу, характером людини. Необхідно пояснити батькам, така спонтанна реакція дорослих заважає розвитку дитини, спотворює її самооцінку. Але вона також позначається на відносинах між братами та сестрами: манія величі або комплекс неповноцінності їм забезпечені.

Варто сказати, що 65,70% студентів запропонували пройти тести батькам, а потім уже лаяти дитину. Ніхто із студентів не спитав про вік дитини, про її уподобання, що є психологічною помилкою. Лише 9,09% студентів зазначили, що хоча дитина набрала, наприклад, менше 100 балів, психолог повинен роз'яснити шкідливість такого тестування, яке залежить від знань та умінь дитини.

При виконанні завдань практичного характеру, що передбачають включення студентів до розробки вправ на соціально-психологічну тематику, лише 6,7% справились із завданням на високому технологічному рівні. Частина студентів проявили самостійність, творчість у пошуку шляхів вирішення соціальної ситуації. У інших видах діяльність носила

відтворювальний характер і вимагала допомоги методиста-викладача, що становить 27,36%. Проте, на жаль, виявилося, що 65,94% студентів мають недостатньо сформовані теоретико-практичні знання, потребують допомоги методиста, результати їх діяльності із встановлення взаємодії з клієнтами незначні.

Оцінка виконання запропонованих завдань, була проведена згідно з критеріями соціально-професійного компонента. При цьому враховувались: процес «творення» та володіння певними навичками у пошуках шляхів вирішення життєвих ситуацій та пов'язаних з ними конфліктів у соціальному середовищі особи, також оцінювалось виконання роботи за уже пройденими тренінгами, міні-вправами, самостійність у виконанні роботи, результативність діяльності.

Порівнюючи рівень сформованості соціально-професійного компонента з іншими компонентами, ми виявили, що найвищим є рівень сформованості когнітивно-навчального компонента; значна частина студентів деякою мірою готова до взаємодії з маргіналами у майбутній діяльності, добре виконує завдання репродуктивного характеру (високий і середній рівень сформованості соціально-професійного компонента), хоча у багатьох із них досить низький рівень сформованості мотиваційного компонента.

Висновки. Окреслюючи результати сформованості мотиваційного, когнітивно-навчального, процесуального, комунікативного та соціально-професійного компонентів, ми визначили рівень їх сформованості у студентів на вихідному етапі нашого дослідження.

З метою прогнозування шляхів готовності студентів до взаємодії з кризовими клієнтами, нами була проведена експертна оцінка сформованості знань у студентів-психологів, яка була зіставлена з результатами анкетування, інтерв'ювання, моделювання ситуацій. Респонденти вважають, для удосконалення теорії і практики підготовки фахівців необхідно збільшити кількість годин на дисципліни соціального спрямування (з 1 до 2-3 кредитів), підвищити рівень викладання, запровадити інноваційні форми навчання студентів у вищих навчальних закладах.

Проводячи дослідження, ми переконалися, що вищі навчальні заклади продовжують орієнтуватись на загальнофахову підготовку майбутнього психолога, залишаючи поза увагою його соціальну спрямованість у діяльності, що суперечить програмним документам з розвитку вищої освіти в Україні та світовим тенденціям підготовки психологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Карпова Э. Э. Категория качества в теории и практике подготовки учителя к профессиональной деятельности: Дис. доктора пед. наук: 13.00.01 / Одесский гос. пед. ин-т им. К. Д. Ушинского. – О., 1993. – 290 л. – Библиогр.: л. 172–188.

2. Климова Г. П. Образование как феномен цивилизации: Дис... доктора филос. наук: 09.00.03 // Национальная юрид. академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Х., 1997. – 418 с.

3. Коваленко Е. Э. Дидактические основы профессионально-методической подготовки преподавателей специальных дисциплин: Дис. доктора пед. наук: 13.00.04 / Институт педагогики и психологии проф. образования АПН Украины. – Х., 1999. – 407 с. – Бібліогр.: л. 382–407. Затв. 27.06.2000. № 10-06/6.

4. Ковальчук В. Ю. Модернізація професійної та світоглядної методології підготовки сучасного вчителя: Дис. доктора пед. наук: 13.00.04/Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2005. – 406 арк. – Бібліогр.: арк. 367–396. Затв. 12.10.06. № 11-06/9.

5. Ковчина І. М. Підготовка студентів до соціально-правового захисту особистості: навч.-метод. посіб. // за заг. ред. А. Й. Капської. – Вид. 2-ге, переробл. – К.: НПУ, 2005. – 196 с.

6. Линенко А. Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности: Дис. доктора пед. наук: 13.00.01; 13.00.04 // АПН Украины, Институт педагогики и психологии проф. – К., 1996. – 403 с. Захист 14.03.1997.

7. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1977. – 376 с.

8. Современный психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М.: АСТ; СПб: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. – 490 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

Ольга КУПРЄЄВА, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Інституту соціальних технологій Університету «Україна»

Анотація: *у статті розглядається одна із психологічних проблем самореалізації особистості студентів з обмеженими фізичними можливостями – ставлення до хвороби (фізичного дефекту), як цілісне відображення ситуації захворювання (фізичного дефекту) в психіці індивіда.*

Ключові слова: *внутрішня картина хвороби, тип ставлення до хвороби, гомогенні, гетерогенні типи ставлення, самореалізація.*

Аннотация: *в статье рассматривается одна из психологических проблем самореализации личности студентов с ограниченными физическими возможностями – отношение к болезни, физическому дефекту, как целостное отображение ситуации заболевания (физического дефекта) в психике индивида.*

Ключевые слова: *внутренняя картина болезни, тип отношения к болезни, гомогенный, гетерогенный типы отношения, самореализация.*

Annotation: *in the article one of psychological problems of self-realization of personality of students is examined with the limited physical possibilities is attitude toward illness, physical defect, as an integral reflection of situation of disease (physical defect) in the psyche of individual.*

Key words: *pictures of illness, type of attitude toward illness, homogeneous, geterogeneous types of relation, self-realization.*

Постановка проблеми

*Вступ***.** Незважаючи на численні теоретичні та емпіричні дослідження, проблема самореалізації особистості не втрачає актуальності і практичної значущості й на сучасному етапі розвитку психологічної науки. Особливого значення вичення цього феному набувають в контексті дослідження особливостей самореалізації студентів з обмеженими фізичними можливостями (ОФМ).

Ми вважаємо, що пояснити феномен самореалізації можливо за умови, якщо саме явище самореалізації розглядати як систему, та одночасно як елемент вищестоящої системи – людини. У рамках синергетичного підходу поняття «самореалізація» виступає, як постійний рух в напрямі ускладнення, саморозвитку, нарощування себе [1], який дозволяє особистості відкривати в оточуючому світі нові можливості.

Самореалізацію особистості розуміють як результат відкритості психологічної сиситеми в оточуючий світ, в майбутнє, який визначає інтенціональність руху системи, її здатність до взаємодії зі світом з метою реалізації життєвих виборів [1].

Хронічні захворювання та фізичні дефекти виступаючи в ролі функціонального обмеження можливостей взаємодії людини із середовищем, викликають не тільки погіршення соматичного стану людини, а й часте виникнення порушень розвитку обистості, особистісного функціонння, побудови ефективних стратегій самореалізації особистості.

*Аналіз останніх досліджень***.** Психологічним аспектам соматичного захворювання здавна надавалося велике значення багатьма класиками як зарубіжної, так і вітчизняної психології, медицини. Проте найглибше і всебічне вивчення цієї проблеми почалося з робіт німецького лікаря А. Гольдшейдера, відчуття, переживання і уявлення хворого про свою хворобу, фізичний дефект. Він назвав їх аутопластичною картиною захворювання. А. Гольдшейдер виділив два рівні картини хвороби: «сенситивний», заснований на відчуттях, і «інтелектуальний» — результат роздумів хворого про свій фізичний стан. Внутрішньою картиною хвороби (ВКХ) О. Лурія [2] називав цілісне відображення ситуації захворювання в психіці індивіда, яке включає комплекс відчуттів, переживань, емоцій, уявлень та знань, пов'язаних із захворюванням чи його наслідками. Пропонувалися й інші назви для позначення суб'єктивного ставлення хворого до свого захворювання. Проте поняття «внутрішня картина хвороби», незважаючи на деяку аморфність і надмірну насиченість окремими складовими, як і раніше є самим споживаним у медицині та психології. Нині під ВКХ розуміється суб'єктивне ставлення хворого до свого захворювання, що складається з хворобливих відчуттів і зовнішніх проявів хвороби, оцінки механізмів їх виникнення, тяжкості і значень для майбутнього, а також типи реагування на хворобу.

Модель внутрішньої картини хвороби, тобто комплекс явищ свідомого та несвідомого порядку, які пов'язані із сприйняттям факту

захворювання самим суб'єктом, складається на думку О. Р. Лурія, з двох частин: аллопластичної картини хвороби (сукупності різноманітних функціональних та органічних змін, пов'язаних із захворюванням) і аутопластичної картини (яка надбудовується над першою), та складається із сукупності відчуттів людини, емоційно-інтелектуального сприйняття, або власне хвороби, тобто його ставлення до неї.

Психологом В. В. Ніколаєвою [3] запропонована систематика рівнів відображення хвороби в психіці хворої людини:

- чуттєвий рівень, або рівень відчуттів;
- емоційний, або афектний, рівень, пов'язаний з різними видами реагування на окремі симптоми, захворювання в цілому і його наслідки;
- інтелектуальний, або когнітивний, рівень, що включає уявлення, знання про своє захворювання, роздуми про його причини і можливі наслідки, тобто концепцію хвороби, створювану хворим;
- мотиваційний, або поведінковий, рівень, що включає ставлення хворого до свого захворювання, зміна поведінки і способу життя в умовах хвороби, а також дії, спрямовані на повернення здоров'я.

Мета – дослідити психологічні особливості внутрішньої картини хвороби (фізичного дефекту) студентів з обмеженими фізичними можливостями, в контексті психологічних проблем самореалізації особистості.

Виклад основного матеріалу

У дослідженні взяли участь 67 студентів з обмеженими фізичними можливостями, які навчаються в Університеті «Україна».

Для дослідження внутрішньої картини хвороби, фізичного дефекту, як сукупності когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій на власний фізичний дефект ми використовували «Особистісний опитувальник Бехтєревського інституту – ООБІ». Методика створена співробітниками Санкт-Петербурзького інституту ім. В. М. Бєхтєрева, під редакцією А. Лічко, базується на теоретичній концепції «психології ставлень» (О. Лазурський, С. Франкл, В. Мясищев). Ця методика діагностує паттерн ставлень як до власної хвороби та її наслідків, так і до значущих ставлень людини: ставлень до рідних та соціального оточення, навчання, роботи, майбутнього, самотності, а також до своїх вітальних функцій (самопочуття, настрою, сну, апетиту).

Результати експериментального дослідження типу ставлення до власного захворювання, фізичного дефекту ми аналізували у двох напрямах: визначали тип ставлення або особистісне реагування на фізичний дефект (хворобу) і внутрішню картину хвороби (фізичного дефекту), як багатовимірну систему ставлень до дефекту, яка включає в себе ставлення до всіх значущих сторін життя людини.

У результаті дослідження типу ставлення до фізичного дефекту (хронічного захворювання) нами було діагностовано: «чисті», або гомогенні типи ставлення до функціональних обмежень у 53 (79,1%) досліджуваних студентів з інвалідністю та «змішані» типи реагування у 14 (20,9%) досліджуваних студентів з інвалідністю.

У загальній картині гомогенних типів ставлень до власного фізичного дефекту (захворювання) переважають діагностовані анозогнозичний, ергопатичний, гармонійний та сенситивний типи ставлення до фізичного, сенсорного дефектів (хронічного захворювання) (рис. 2.1.).

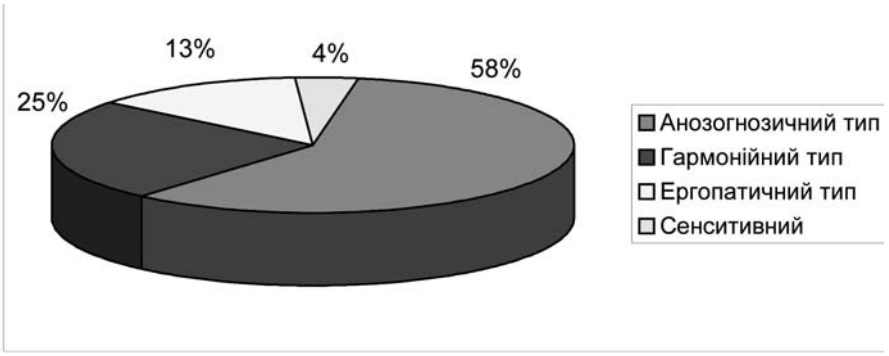

Рис. 2.1. Розподіл гомогенних типів ставлення до власного фізичного дефекту (хронічного захворювання)

Як видно з діаграми діагностований анозогнозичний тип ставлення притаманний 58% досліджуваним студентам з інвалідністю.

Анозогнозія – це дезадаптивна форма неприйняття, витіснення, відкидання думок про власний фізичний дефект (хронічне захворювання) та його наслідки, відхід із складної для людини ситуації, афективне гальмування (нездатність адекватно усвідомлювати свій стан). Активне заперечення власного функціонального обмеження (соматичного захворювання) призводить до виникнення дисонансу між нереалістичними бажаннями, вимогами до власного «Я» та реальними можливостями, які не відповідають завищеному рівню домагань. Неможливість реалізації багатьох актуальних потреб автоматично призводить до виникнення емоцій «незадоволення», що в свою чергу породжує невротичні прояви особистості: підвищену тривожність, егоцентричність, астенію, сенситивність, невпевненість у собі, здатність звинувачувати у власних

поразках інших, формує думки про упереджене ставлення оточуючих до людей з інвалідністю.

Досліджувані з анозогнозичним типом ставлення до власного фізичного дефекту (соматичного захворювання) помітно відрізняються від досліджуваних з іншими типами ставлення переважно підвищеним настроєм, ейфорією, вони схильні до використання жартів з приводу своїх фізичних обмежень, які носять психологічно захисний характер. Анозогнозичний тип ставлення можна розцінювати як своєрідний психологічний захист особистості на власний фізичний дефект (хронічне захворювання).

Ергопатичний тип ставлення діагностований у 13% досліджуваних студентів з інвалідністю. Зазначений тип ставлення до власного фізичного дефекту (соматичного захворювання) характеризується як «відхід від хвороби в навчання, роботу». Домінуючою тенденцією досліджуваних цього типу реагування є прагнення, обов'язково зберегти свій соціальний статус та забезпечити можливість продовжувати активну навчальну та трудову діяльність. Для досліджуваних характерно надвідповідальне, стенічне ставлення до навчання, роботи, прагнення та виконання складної роботи, не зважаючи на фізичний дефект чи захворювання. Зазначений тип реагування на власний фізичний дефект, не дивлячись на формально високий рівень адаптації, постійно ставить людину на межу її компенсаторних можливостей, роблячи її вразливою до різноманітних дезадаптуючих впливів.

Сенситивний тип реагування на власний фізичний дефект (хронічне захворювання) характерний для 4% досліджуваних студентів з інвалідністю. Для них характерні емоційна вразливість, насторожено-тривожна поведінка, часті зміни настрою з переважанням в ньому почуття туги та пригніченості. Їм притаманна надмірна заклопотаність про можливі негативні враження, якщо оточуючі дізнаються про їх захворювання, побоювання що інші будуть уникати спілкування з ними, вважати їх неповноцінними, з боязню ставитися до них. Сенситивний тип авторами цієї методики віднесений до дезадаптивних типів ставлення до власного захворювання та фізичного дефекту.

Гармонійних тип ставлення до фізичного дефекту (соматичного захворювання) діагностований лише у 13% досліджуваних студентів з інвалідністю. Для них характерно адекватне ставлення до власного дефекту, без прагнення переоцінювати тяжкість свого стану, або недооцінювати його. Досліджувані активні в навчанні, житті, прагнуть самостійно виконувати необхідні завдання, постійно проявляють турботу про своїх близьких, друзів. Варто зазначити, що з усіх досліджуваних вони з найбільшою готовністю та бажанням брали участь в проведенні дослідження.

Наряду з гомогенними, «однорідними» типами ставлення до власного фізичного дефекту (соматичного захворювання) нами були діагностовані «змішані», гетерогенні типи ставлення, що склали 20,9% досліджуваних студентів з інвалідністю.

У картині гетерогенних типів ставлення діагностовано: анозогнозичний-парануяльний-меланхолійний-апатичний (ЗПМА), анозогнозичний-сенситивний-парануяльний (ЗСП), ергопатичний-анозогнозичний-сенситивний (РЗС), анозогнозичний-неврастенічний-сенситивний-егоцентричний-дисфоричний (ЗНСЯД), ергопатичний-анозгнозичний-тривожний-неврастенічний-сенситивний (РЗТНС), ергопатичний-анозогнозичний-егоцентричний-парануяльний-дисфоричний (РЗЯПД), ергопатичний-тривожний-сенситивний (РТС), ергопатичний-анозогнозичний (РЗ), неврастенічний-сенситивний-дисфоричний (НСД), неврастенічний-егоцентричний-дисфоричний (НЯД), ергопатичний-сенситивний (РС), ергопатичний-анозогнозичний-неврастенічний-сенситивний (РЗНС) (Рис. 2.2.).

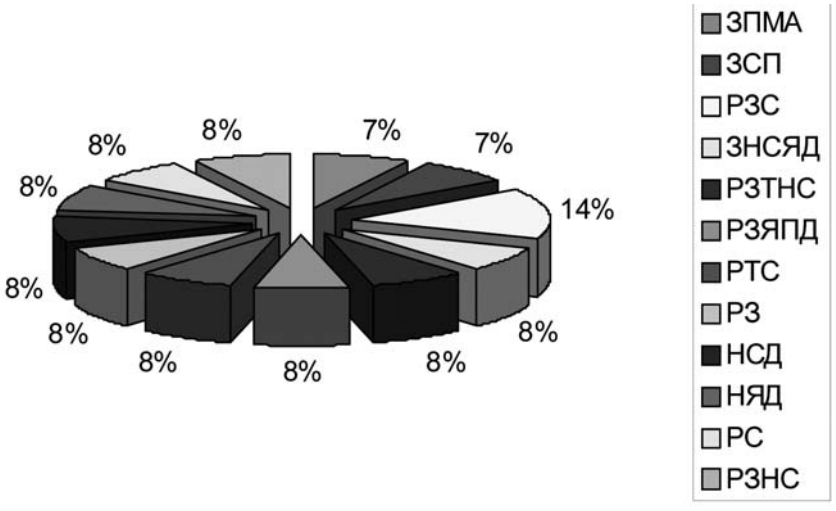

Рис. 2.2. Розподіл гетерогенних («змішаних») типів ставлення до власного фізичного дефекту (хронічного захворювання)

Характерною особливістю неоднорідних типів ставлень до фізичного дефекту (соматичного захворювання) є їх змістовний характер, що знаходить своє відображення у поведінкових проявах досліджуваних з даними типами реагування. Змістовний характер співвідношень між складовими змішаних типів повний протиріч.

Ці протиріччя можуть свідчити про неузгодженість характеру самої структури значущих ставлень особистості, пов'язаний із соматичними захворюваннями, фізичними, сенсорними дефектами.

Так змішаний анозогнозичний-ергопатичний тип характеризується поєднанням ігноруючого ставлення до власного інвалідизуючого дефекту (соматичного захворювання) та зниженням фізичних і психічних ресурсів шляхом занадто відповідального «відходу» у роботу, у суспільну діяльність, навчання тощо. Для досліджуваних з таким типом ставлень характерним є, також, завищений рівень домагань – це своєрідний стенічний «відхід у роботу», який часто призводить до емоційної напруги, дискомфорту, що у свою чергу виражається у зростанні рівня тривожності.

Поєднання в змішаних типах ставлень теоретично цілком протилежних станів як то, анозогнозія й іпохондрія, тривожність і дисфорія, анозогнозія й егоцентричність, меланхолія, апатія та паранойяльність свідчать про наявність глибинних внутрішніх конфліктів, стійких протиріч у структурі ставлень особистості та порушення соціально-психологічної адаптації, пов'язаної з соматичними захворюваннями та фізичним дефектом. Наслідком таких внутрішніх протиріч стають занепокоєння, помисливість у відношенні свого дефекту, і в той же час, заперечення обтяженості свого фізичного стану; небажання підвищеної уваги до себе в сполученні з вимогою особливого ставлення до себе від оточуючих; ейфорія, бравада, що маскують емоційну вразливість і пригніченість.

Фізичний чи сенсорний дефект, хронічні соматичні захворювання формують певну соціальну ситуацію розвитку. Вона включає в себе специфічну побудову, а часто й перебудову життєвих планів, зміну ставлень особистості до власного «Я», до оточуючих, як до близьких так і до соціуму в цілому. Переробка інформації, яка йде від соціальної ситуації розвитку особи з інвалідністю впливає не тільки на тип ставлення до власного дефекту чи захворювання, а й на формування внутрішньої картини фізичного дефекту (захворювання), тобто усвідомлення/не усвідомлення особистістю свого соматичного стану, розуміння ролі та впливу цього стану на життєве функціонування, емоційні реакції та стратегії поведінки.

Для дослідження внутрішньої картини хвороби (фізичного дефекту) ми проаналізували шкальні оцінки досліджуваних студентів з обмеженими фізичними можливостями. Середні показники складових внутрішньої картини хвороби (фізичного дефекту) відображено в таблиці 2.1.

Таблиця 1.1.

Середні показники внутрішньої картини хвороби (дефекту)

Шкали внутрішньої картини хвороби	Середні показники (x^-)
Гармонійний (Г)	26,3
Ергопатичний (Р)	21,9
Анозогнозичний (З)	26,0
Тривожний (Т)	5,5
Іпохондричний	(І) 5,0
Неврастенічний (Н)	6,8
Меланхолійний (М)	4,2
Апатичний (А)	3,3
Сенситивний (С)	13,3
Егоцентричний (Я)	6,5
Паранояльний (П)	6,0
Дисфоричний (Д)	6,3

З таблиці видно, що в структурі внутрішньої картини дефекту (захворювання) переважають умовно адаптивні типи особистісного реагування на власний дефект чи захворювання. Це гармонійний (26,3), анозогнозичний (26,0) та ергопатичний типи (21,9). Середні показники по зазначеним типам свідчать про достатній рівень адаптації до власного захворювання фізичного чи сенсорного дефекту. Разом з тим, в суб'єктивному відображені фізичного дефекту (захворювання) на перший план виступає рівень емоційної оцінки дефекту та пов'язаних з ним наслідків, те що прийнято називати «переживанням хвороби» (В. М. Ніколаєва). Переважання емоційної реакції на інвалідизуючий дефект чи захворювання відбивається в збільшенні середніх показників практично по всім складовим дезадаптивних блоків, а саме: сенситивності (13, 3), неврастенії (6,8), егоцентричності (6,5), дисфорії (6, 3), паранояльності (6,0), тривожності (5,5). Домінування емоційного рівня в структурі внутрішньої картини хвороби (дефекту) свідчить про наявність внутрішніх конфліктів, низького ступеню інтеграції образу «Я», вузького «поля досвіду» яке унеможливлює формування адекватного розуміння своїх можливостей, знижує особистісний потенціал, формує неадекватний рівень самоприйняття, а це в свою чергу впливає на процес самореалізації особистості.

Висновки

Таким чином, у цьому дослідженні було вивчено особливості ставлення до фізичного дефекту, соматичного захворювання студентів з обмеженими фізичними можливостями як однієї із психологічниї проблем процесу самореалізації студентів.

Основною формою впливу інвалідизуючого соматичного захворювання (фізичного дефекту) на психіку людини є психогенна реакція особистості на хворобу (фізичний дефект) та їх наслідки, що відображається у внутрішній картині хвороби. Внутрішня картина хвороби стає основним змістовним новоутворенням психіки, у зміні структури якого, відбивається процес внутрішньої перебудови особистості людини, із соматичною хворобою або фізичним дефектом.

Фізичний дефект (захворювання), виступаючи в ролі функціонального обмеження можливостей взаємодії людини із середовищем, викликає порушення особистісного функціонування. Наслідками цих порушень є діагностовані акцентуації характеру по:

– сензитивному типу (емоційна вразливість, сором'язливість, почуття неповноцінності, неадекватно агресивна реакція на несхвалення);

– астеноневротичному типу (роздратованість, слабкість нервових процесів, схильність до афектів, тривожність, побоювання за власний стан здоров'я).

Виявлені психологічні особливості внутрішньої картини хвороби, фізичного дефекту та типи ставлення до власного фізичного дефекту – є психологічними проблемами на шляху самореалізації особистості студентів, що є предметом нашого подальшого наукового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Клочко В. Е. Психология инновационного поведения / В. Е. Клочко, Э. В. Галажинский. Томск: Изд-во ТГУ, 2009. – 240 с.

2. Лурия А. Р. Внутренняя картина болезни и ятрогенные заболевания / А. Р. Лурия. Москва: Изд-во Медицина, 1977. – 112 с.

3. Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику / В. В. Николаева. Москва: Издательство Московского университета, 1987. – 167 с.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЗДАТНОСТІ СТУДЕНТІВ – МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ДО ВСТАНОВЛЕННЯ ДОВІРЛИВИХ СТОСУНКІВ З КЛІЄНТОМ

Тетяна ПОДОЛЬСЬКА, викладач Київського національного лінгвістичного університету
УДК 159.9

Анотація: *стаття присвячена проблемі висвітлення методичних підходів до психологічного діагностування здатності майбутніх практичних психологів до встановлення довірливих стосунків з клієнтом. У статті представлено результати емпіричного дослідження розвитку компонентів покладених в основу психологічної структури довірливих стосунків.*

Ключові слова: *довіра, довірливі стосунки, практичний психолог, емпатія, коммунікація, світогляд, організаторські здібності.*

Аннотация: *статья посвящена проблеме освещения методических подходов к психологической диагностике способности будущих практических психологов к установлению доверительных отношений с клиентом. В статье представлены результаты эмпирического исследования развития компонентов положенных в основу психологической структуры доверительных отношений.*

Ключевые слова: *доверие, доверительные отношения, практический психолог, эмпатия, коммуникация, мировоззрение, организаторские способности.*

Annotation: *the article is devoted to the coverage of methodological approaches to the diagnosis of psychological ability of future clinical psychologists to establish a trusting relationship with the client. The article presents the results of an empirical study of the development of components form the basis of the psychological structure of the trust relationship.*

Key words: *trust, trusting relationship, practicing psychologist, empathy, communication, vision, organizational skills.*

Постановка проблеми. Політичні та соціально-економічні кризи, розмежування населення за рівнем статку та ціннісна дезорієнтація, що панують у сучасному українському суспільстві, призводять до того, що значна частина населення відчуває несприятливий тиск соціально-психологічних, комунікативних, інформаційних та інших чинників. У таких сучасних реаліях завдання підготовки майбутніх практичних психологів як суб'єктів професійної діяльності перетворюється на одну з найбільш актуальних психологічних і соціальних проблем.

Аналіз наукових досліджень. Окремі аспекти встановлення довірливих стосунків у психологічній практиці висвітлюють у працях В. В. Козлов, Р. Кочюнас [1], А. Н. Моховікова, Г. Н. Раковська, Н. Г. Устінова, С. Д. Хачатурян та ін. Разом із цим у контексті підготовки майбутніх практичних психологів у ВНЗ проблема розвитку здатності до встановлення довірливих стосунків з клієнтом залишається недостатньо дослідженою.

Мета дослідження: експериментально перевірити рівень розвитку здатності майбутніх практичних психологів до встановлення довірливих стосунків з клієнтом.

Об'єкт дослідження: професійна взаємодія психолога з клієнтом.

Предмет дослідження: процес розвитку у майбутніх практичних психологів здатності до встановлення довірливих стосунків з клієнтом.

Методи дослідження: в роботі було використано комплекс психологічних методів, а саме: теоретичний аналіз літератури з проблеми дослідження, аналіз анкетних даних, психодіагностічні методи:

– Методика «Здійснення бажань» Е. О. Помиткіна [3].

– Методика «КОЗ-2» В. В. Синявського та Б. О. Федоришина [4].

– Методика діагностики рівня емпатійних здатностей В. В. Бойко [2, с. 486].

Провідними критеріями розвитку компонентів здатності майбутнього практичного психолога до встановлення довірливих стосунків з клієнтом визначено: для світоглядного компоненту – ступінь усвідомлення смислу та цінності довіри, довірливих стосунків з клієнтом; для когнітивного компоненту – ступінь прагнення до пошуку інформації з проблем довіри та встановлення довірливих стосунків з клієнтом, сформованість системи відповідних знань, знання прийомів і методів збільшення довіри у процесі консультативної взаємодії з клієнтом; для комунікативного компоненту критеріями виступають здатність встановлювати та підтримувати довірливі стосунки з оточуючими, спроможність організації процесу консультативної взаємодії з клієнтом на засадах довіри та взаєморозуміння; для емпатійного компоненту – інтерес до внутрішнього світу людини, здатність співпереживати, розуміти інших, визначати ступінь довіри у стосунках, прогнозувати по-

ведінку оточуючих. Визначені критерії розвитку світоглядного, когнітивного, комунікативного та емпатійного компонентів були покладені в основу психодіагностичного інструментарію, за допомогою якого здійснювалося дослідження здатності майбутнього практичного психолога до встановлення довірливих стосунків з клієнтом.

Дослідження особливостей розвитку світоглядного компоненту здатності майбутнього практичного психолога до встановлення довірливих стосунків з клієнтом було спрямоване на виявлення рівня розвиненості свідомості, володіння студентами духовними цінностями (краси, добра та істини), усвідомлення власних життєвих смислів і світоглядних позицій, формування довіри до себе та до інших.

Аналіз отриманих діагностичних даних дозволив встановити, що для 12,7% студентів 1-го курсу притаманний 5-й рівень свідомості, який характеризується орієнтацією на буттєві та духовні цінності (краси, добра та істини), усвідомленням цінності вірності, довіри в стосунках, доброзичливості, допомоги потребуючим. 5-й рівень свідомості було виявлено і у 13,2% студентів 4-го курсу, що є на 0,5% більше, ніж для студентів перших курсів (12,7%). 3-4-й рівні свідомості, яким притаманна соціальна ціннісна орієнтація, є характерними для 21,8% студентів 1 курсу. Для цих студентів пріоритетними цінностями є соціальна справедливість, порядок у державі, порозуміння між громадянами, добробут країни тощо. 3-4-й рівні свідомості характерні для 32,6% студентів 4-го курсу. Отже вагомість соціальних цінностей (соціальна справедливість, порядок у державі, порозуміння між громадянами, добробут країни) зросла для 10,8% у порівнянні з відповідними 21,8% у студентів перших курсів. Для 38,2% студентів 1-го курсу притаманний 2-й рівень свідомості, що характеризується орієнтацією на такі цінності як сімейний добробут, вигідний шлюб, спокійна старість та слухняні діти. Показник цього рівня для студентів 4-го курсу склав 41,3%. Ціннісна спрямованість на егоцентризм (1-й рівень свідомості) виявилася характерною для 27,3% студентської молоді першого курсу. Для них пріоритетними цінностями є різноманітні задоволення, популярність та визнання іншими, влада та впливовість, особиста безпека. 1-й рівень свідомості було діагностовано у 12,9% студентів 4 курсу.

Таким чином для більшості студентів 1-го курсу пріоритетними є сімейні та егоцентричні цінності, що треба розцінювати як негативну тенденцію, оскільки психологу – носію сімейно-егоцентричних цінностей важко здійснювати клієнтоцентровану терапію, орієнтуватися на запити та потреби клієнта. А для більшості студентів четвертого курсу пріоритетними є сімейні та соціальні цінності. Аналіз рейтингу довіри дозволив встановити, що середнє значення по вибірці першокурсників дорівнює 5,8 балів, що відповідає середньому рівню розвитку цього компонента. При цьому з усієї вибірки першокурсників високий рейтинг довіри виявлено лише у 9,1% студентів; середній – у 56,4% і низький – у 34,5% майбутніх практичних психологів.

Рейтинг довіри у студентів 4-х курсів виявився на рівні 5,9 балів, що відповідає середньому рівню розвитку цього компонента і майже не відрізняється від показників студентів 1-х курсів. При цьому з усієї вибірки старшокурсників високий рейтинг довіри виявлено у 9,4% студентів; середній – у 56,2% і низький – у 34,4% опитуваних.

Подальший аналіз було спрямовано на дослідження розвитку когнітивного компоненту здатності майбутнього практичного психолога до встановлення довірливих стосунків з клієнтом. Рівень розвитку цього компоненту оцінювався як високий (36-50 балів); середній (20-35 балів) та низький (0-20 балів). Кількісні дані засвідчили, що високий рівень притаманний 18,1% майбутніх психологів, студентів 1-го курсу. Аналіз гендерного розподілу показав, що серед цієї групи студентів не було жодного юнака. Середній рівень розвитку когнітивного компоненту виявлено у 60,1% респондентів. Аналіз гендерного розподілу засвідчив, що з цієї групи 89,1% були дівчата, а 10,9% – юнаки. Низький рівень притаманний 21,8% студентів. Серед них 1,8% юнаків і 98,2% дівчат. Аналізуючи отримані діагностичні дані в цілому, мусимо відзначити недостатній рівень розвитку когнітивного компоненту здатності майбутнього практичного психолога до встановлення довірливих стосунків з клієнтом як у юнаків, так і у дівчат.

Кількісні дані отримані по виборці студентів 4-го курсу засвідчили, що високий рівень розвитку цього компоненту притаманний 19,8% студентів. Серед цієї групи молоді виявлено 63,3% дівчат та 36,7% юнаків. Середній рівень розвитку когнітивного компоненту виявлено у 67,2% студентів 4-х курсів. Аналіз гендерного розподілу засвідчив, що з цієї групи 91,2% були дівчата, а 8,8% – юнаки. Низький рівень притаманний 13% студентів. Серед них 1,6% юнаків і 98,4%о дівчат. У цілому, як і для студентів перших курсів, отримані показники не є достатньо високими для встановлення довірливих стосунків з клієнтом.

Дослідження комунікативного компоненту здатності майбутнього практичного психолога до встановлення довірливих стосунків з клієнтом

дозволило встановити, що рівень комунікативних здібностей студентів 1-го курсу (середнє значення) дорівнює 11 балам. Цей результат свідчить про те, що досліджувані прагнуть до контактів з людьми, відстоюють свою думку, однак потенціал їхніх схильностей не відрізняється високою стійкістю, а отже, необхідною є подальша виховна робота з формування і розвитку цих якостей особистості. Аналізуючи детальніше розподіл студентів за рівнями розвитку комунікативних здібностей, ми встановили, що високий рівень комунікативних здібностей притаманний 18,3% майбутніх психологів; середній рівень – 61,5%; низький рівень – 20,2%.

Дослідження комунікативного компоненту здатності студентів старших курсів до встановлення довірливих стосунків з клієнтом дозволило виявити, що рівень комунікативних здібностей (середнє значення) дорівнює 12 балам. Цей результат є трохи вищим, ніж у студентів перших курсів, однак відповідає також середньому рівню. Аналіз розподілу студентів за рівнями розвитку комунікативних здібностей показав, що високий рівень комунікативних здібностей притаманний 19,2% майбутніх психологів; середній рівень – 61,7%; низький рівень – 19,1%. Отримані діагностичні дані майже на відрізняються від показників студентів перших курсів.

У ході подальшого дослідження було проаналізовано розвиток емпатійного компоненту здатності першокурсників – майбутніх психологів до встановлення довірливих стосунків з клієнтом. Аналіз результатів контрольного зрізу з використанням методики діагностики рівня емпатійних здібностей В. В. Бойко дозволив виявити, що усереднений показник дорівнює 17 балам, (низький рівень). Високого рівня емпатійних здібностей досягли лише 13,4% студентів 1 курсу. Середній рівень емпатійних здібностей виявлено у 29,9% першокурсників. Рівень емпатії 56,7% майбутніх психологів виявився нижче середнього (менше 20 балів).

Аналіз розвитку емпатійного компоненту здатності студентів 4 курсу до встановлення довірливих стосунків з клієнтом дозволив виявити, що усереднений показник дорівнює 20 балам і відповідає низькому рівню. Цей показник є дещо кращий у порівнянні з результатами першокурсників (17 балів). Високого рівня емпатійних здібностей досягли 19,3% студентів 4 курсу. Середній рівень емпатії виявлено у 37,5% студентів. Низький рівень емпатії виявлено у 43,2% старшокурсників.

Надалі за допомогою даних, узагальнених у таблиці 1, проаналізуємо в комплексі показники розвитку високого, середнього та низького рівнів розвитку здатності до встановлення довірливих стосунків у студентів перших і четвертих курсів.

Таблиця 1

Розвиток здатності студентів до встановлення довірливих стосунків з клієнтом на етапі констатувального експерименту,%

Компоненти здатності студентів до встановлення довірливих стосунків з клієнтом	Рівні розвитку					
	Високий		Середній		Низький	
	1-й курс	4-й курс	1-й курс	4-й курс	1-й курс	4-й курс
Світоглядний	9,1%	9,4%	56,4%	56,2%	34,5%	34,4%
Когнітивний	18,1%	19,8%	60,1%	67,2%	21,8%	13%
Комунікативний	18,3%	19,2%	61,5%;	61,7%;	20,2%	19,1%
Емпатійний	13,4%	19,3%	29,9%	37,5%	56,7%	43,2%

Як видно з даних таблиці, з усіх компонентів здатності до встановлення довірливих стосунків з клієнтом у студентів перших курсів найбільш розвиненим виявився комунікативний (18,3% студентів). Така тенденція пояснюється віковими особливостями цієї групи студентської молоді. Саме в 19-20 років молодь прагне до активного спілкування, знайомств, встановлення особистих і ділових контактів.

У студентів 4-х курсів найбільш розвиненим є когнітивний компонент. Це можливо пояснити тим, що за роки навчання студенти-старшокурсники отримали певні знання, які склалися в систему поглядів та когнітивних установок.

Найбільша різниця між показниками студентів перших і четвертих курсів припадає на емпатійний компонент, що можна розцінювати і як результат навчально-професійного зростання, і як результат вікового становлення особистості.

Результати розвитку світоглядного компоненту майже не відрізняються.

Найбільшу різницю у показниках середнього рівня першокурсників і старшокурсників можемо спостерігати у когнітивному компоненті, що пояснюється різною інтелектуальною підготовленістю та життєвим досвідом.

Відносно значними є також розбіжності у розвитку емпатійного компоненту, що вже визначалося нами як наслідок професійної підготовки та як результат вікового становлення особистості.

Насамкінець, розглянемо показники низького рівня розвитку компонентів здатності до встановлення довірливих стосунків з клієнтом у студентів 1-х і 4-х курсів. Найбільш низькі результати у студентів перших курсів відповідають емпатійному компоненту. Подібна ситуація спостерігається і у студентів-старшокурсників, що в цілому справляє негативний вплив на загальний рівень здатності до встановлення довірливих стосунків з клієнтом.

Як зазначалося, емпатія є необхідною психологічною умовою повноцінної міжособистісної взаємодії і є професійно важливою якістю практичного психолога.

Доволі низькі результати спостерігаємо також у світоглядному компоненті, показники якого майже не відрізняються у студентів перших і четвертих курсів.

У цілому отримані діагностичні дані свідчать про нагальну необхідність здійснення психокорекційної роботи, спрямованої на розвиток у студентів здатності до встановлення довірливих стосунків з клієнтом.

Узагальнюючи результати кількісної та якісної обробки результатів психодіагностики, зазначимо, що оскільки у студентів 1-х курсів домінує комунікативний компонент, а в студентів 4-х курсів переважають показники когнітивного компоненту здатності до встановлення довірливих стосунків, психокорекційну роботу треба здійснювати диференційовано, що буде детальніше розглянуто в наступному розділі.

Висновки:Аналіз розвитку компонентів здатності майбутнього практичного психолога до встановлення довірливих стосунків з клієнтом дозволив встановити, що і у студентів перших, і у студентів четвертих курсів ця здатність розвинена недостатньою мірою. Найменш розвиненими у студентів 1 курсу виявилися світоглядний та емпатійний компоненти, а у студентів-старшокурсників – світоглядний та комунікативний. Отримані дані пояснюються не тільки особистісними характеристиками, але й віковими особливостями студентської молоді.

У студентів перших курсів найбільш розвиненим є комунікативний компонент, а у старшокурсників – когнітивний. Це можливо пояснити тим, що за роки навчання студенти-старшокурсники отримали певні знання, які склалися в систему поглядів та когнітивних установок, студенти старших курсів меншою мірою потребують інформації щодо специфіки встановлення довіри з клієнтом або тому, що вже її мають, або тому, що не вважають актуальною. Найбільша різниця між показниками студентів перших і четвертих курсів припадає на емпатійний компонент, що можна розцінювати і як результат професійного зростання, і як результат вікового становлення особистості.

У цілому кількісна та якісної обробка результатів психодіагностики дозволила встановити, що оскільки у студентів 1-х курсів домінує комунікативний компонент, а в студентів 4-х курсів переважають показники когнітивного компоненту здатності до встановлення довірливих стосунків, психокорекційну роботу доцільно здійснювати диференційовано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кочюнас Р. Экзистенциальная терапия: исследование способов построения жизни. Независимый психиатрический журнал, 1998. – С. 33-39.

2. Раигородскии Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учеб. пособие. – Самара: Издательский Дом «Бахрах», 1998. –672 с.

3. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. – К.: Наш час, 2005. – 208 с.

4. http://www.psyoffice.ru/3-0-praktikum-00352.htm

МЕТОДИКА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ВИХОВАТЕЛІВ З ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ

Наталія ДОВГАНЬ, старший викладач кафедри соціальної роботи Університету «Україна»

Анотація: *у статті подано методику емпіричного дослідження особливостей психологічної роботи вихователів з обдарованими дітьми в умовах дошкільних навчальних закладів, яка орієнтована на вивчення навчально-виховного процесу в ДНЗ традиційного і нового типів.*

Ключові слова: *Дошкільний навчальний заклад (ДНЗ), вихователі ДНЗ, обдаровані діти.*

Аннотация: *в статье подана методика эмпирического исследования особенностей психологической работы с одаренными детьми в условиях дошкольных учебных заведений, которая была направлена на изучение учебно-воспитательного процесса в ДУЗ традиционного и нового типов.*

Ключевые слова: *Дошкольное учебное заведение (ДУЗ), воспитатели ДУЗ, одаренные дети.*

Annotation: *the article is presents result of empirical research method of psychological kindergarteners work' features to supernormal pupils in preschool. Scolar-educational process in traditional and non-traditional types of preschool is explored in developed method.*

Key words: *kindergarteners, supernormal pupils, preschool scolar-educational process.*

Постановка проблеми. Необхідність дослідження особливостей та засобів підвищення ефективності результатів і розвитку психологічної готовності вихователів до роботи з обдарованими дітьми в дошкільних навчальних закладах зумовила розробку методики емпіричного дослідження особливостей психологічної роботи вихователів з обдарованими дітьми.

Теоретичний аналіз наукових джерел, відносно розвитку психологічної готовності навчально-виховних працівників до діяльності вказав на необхідність врахування індивідуальності вихователів в роботі з обдарованими дошкільниками, при цьому в експериментальних психологічних дослідженнях науковці доводять необхідність комплексного підходу до процесу вивчення психологічного становлення особистості.

І тому, за результатами теоретичного аналізу літератури була розроблена *модель*, в зміст якої входять взаємопов'язані складові:

- *мотиваційна складова* як комплекс мотивів, зорієнтованих на ефективність розвивальної взаємодії;
- *когнітивна складова* як комплекс знань, що забезпечує можливість ефективної взаємодії в системі «вихователь – обдарована дитина»;
- *операційно-регулятивна складова* як комплекс умінь та навичок необхідних для ефективної розвивальної взаємодії в системі «вихователь – обдарована дитина»;
- *особистісна складова* як сукупність необхідних особистісних якостей вихователя для ефективної взаємодії з обдарованими дітьми.

Інтеграція *мотиваційної, когнітивної, операційно-регулятивної та особистісної складових* виводить особистісну орієнтацію вихователів до розвивальної взаємодії з обдарованням на оптимальний рівень *і сприяє успішному розвитку психологічної готовності вихователів до роботи з обдарованими дітьми.*

Основною *метою* констатувального експерименту було визначення рівнів, опис особливостей та характеру психологічної готовності вихователів до роботи з обдарованими дітьми. За отриманими результати буде розроблена програма розвитку психологічної готовності.

Планування та організація констатувального етапу експерименту формувались відповідно до розробленої *моделі* і *завдань дослідження*, що зумовило наступний добір адекватного психодіагностичного комплексу.

З арсеналу сучасної психодіагностичної літератури [1; 2; 3; 4] ми використовували методики, які пройшли відповідну перевірку і відповідають контексту програми нашого дослідження, але більшість методик розроблені для вчителів середньої загальної школи (В. В. Бойко, Є. І. Рогова, М. Г. Ярошевського), що зумовило необхідність створення адаптованих варіантів з урахуванням специфіки діагностики працівників дошкільних навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу. Базою дослідження, протягом 2010 року, були обрані ДНЗ *нового типу* № 625, № 674, № 193, ШДС «Струмочок», ШДС «Ольвія» міста Києва системи навчально – виховного закладу освіти школи – ліцею «Обдарування» Київської Академії наук і ДНЗ *традиційного типу* № 789, № 789, № 565, № 615, № 532, № 200, № 71 Святошинського району міста Києва. Загальна кількість опитаних становила 200 вихователів ДНЗ, серед яких 12 методистів.

У дошкільних навчальних закладах нового типу НВЗО ШЛ «Обдарування», на відміну від ДНЗ традиційного типу, в навчально-виховну програму розвитку дошкільників додаються заняття з хореографії, вокалу, образотворчого мистецтва, рідної та англійської мови, математики з елементами логіки, які проводять вчителі ліцею «Обдарування».

Експериментальне дослідження складалось з декількох етапів. У констатувальній частини ми проводили фронтальне опитування вихователів дошкільних навчальних закладів, яких з метою формування репрезентативної вибірки було розподілено на групи залежно від:

1) *віку*: 38,6% досліджуваних від 24 до 34 років, 30,4% – від 35 до 44 років; 23,4% – від 45 до 54 років; 7,6% – від 55 до70 років;

2) *стажу роботи*: 58,7% досліджуваних від 1 до 13 років; 23,4% – від 14 до 22 років; 15% – від 23 до 31років; 3% – від 32 до 46 років;

3) *типу дошкільного закладу*: ДНЗ традиційного типу 70%, нового типу 30%.

Методики добирались для індивідуального дослідження вихователів з урахуванням їх психологічних особливостей. Були використані психологічні методи: спостереження, тестування, анкетування, методи опитування.

У процесі діагностування ми звертали увагу на зовнішні обставини, а саме емоційний відгук респондентів на проблему роботи з обдарованими дітьми і необхідність підвищення результативності розвивальної взаємодії. Діагностику проводили в обстановці продуктивного діалогу.

Спостереження за роботою вихователів, бесіди з методистами ДНЗ спрямували нашу увагу на вивчення проявів вікових особливостей респондентів, професійного вигорання, емоційного виснаження, необхідності проведення корекційної психологічної роботи для запобігання окреслених проявів успіху розвитку обдарування. Для отримання більшої валідності результатів ми вели контрольні записи спостережень, на які спирались в процесі аналізу дослідження.

Отримані результати діагностичного обстеження ми розподіляли за 3-ма рівнями – *високий* (передбачає психологічну готовність до роботи з обдарованням), *середній* рівень недостатнього професійного спрямування і *низький* (професійна некомпетентність в роботі з обдарованням).

Статистичну обробку отриманих даних за критерієм № 2 здійснювали за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 16.0).

За теоретичним аналізом літератури і відповідно до розробленої нами моделі ми визначили комплекс *мотивів мотиваційної складової*, що відповідає за досягнення позитивного результату в роботі, а саме: групи *мотивів саморозвитку і самовдосконалення, власне професійних мотивів, соціальних мотивів та прагматичних мотивів*. У роботі вихователів, як правило, повний мотивокомплекс не обов'язково підпадає під особистий аналіз, але находить своє відображення в емоційному настрої суб'єкту до роботи [5].

Таблиця 1

Методична база емпіричного дослідження рівня психологічної готовності вихователів дошкільних навчальних закладів до роботи з обдарованими дітьми

№ з/п	ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ	МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
1	**МОТИВАЦІЙНА СКЛАДОВА**	
1.1	Мотивів саморозвитку і самовдосконалення	
	Вивчення спрямування вихователів на самовдосконалення в роботі з обдарованими дітьми	Анкета (авторська розробка) запитання № 11
	Вивчення орієнтації вихователів на саморозвиток в системи взаємозбагачення «вихователь – обдарована дитина»	Опитувальник «Визначення мотивів психологічної спрямованості до роботи з обдарованими дітьми» (авторська розробка) запитання: *3,9,15;*
1.2	Власне професійних мотивів	
	Вивчення орієнтації вихователів на забезпечення педагогічною підтримкою обдарованих дошкільників	Анкета (авторська розробка) запитання № 12;
	Вивчення прагнення вихователів на досягнення позитивного результату в роботі з обдарованими дітьми	Опитувальник «Визначення мотивів психологічної спрямованості до роботи з обдарованими дітьми» (авторська розробка) запитання: *2,8,14;*
	Вивчення бажання вихователів підвищувати особисту професійну майстерність в роботі з обдарованими дітьми	Опитувальник «Визначення мотивів психологічної спрямованості до роботи з обдарованими дітьми» (авторська розробка) запитання: *4,10,16;*
	Вивчення орієнтації вихователів на виявлення і гармонійний розвиток природних задатків обдарованої дитини.	Опитувальник «Визначення мотивів психологічної спрямованості до роботи з обдарованими дітьми» (авторська розробка) запитання: 1,7,13.

Продовження таблиці 1

1.3	Соціальні мотиви	
	Вивчення спрямованості вихователів на роботу з обдарованими дітьми на основі соціальної взаємодії в ДНЗ	Анкета (авторська розробка) запитання № 9
	Вивчення бажання вихователів особистісного розвитку в роботі на основі соціальної взаємодії з обдарованими дітьми	Анкета (авторська розробка) запитання № 10.
1.4	Прагматичні мотиви	
	Вивчення орієнтації вихователів на рівномірний розвиток дитячого колективу, приближення до стандартної норми	Опитувальник «Визначення мотивів психологічної спрямованості до роботи з обдарованими дітьми» (авторська розробка) запитання: 5,11,17
	Вивчення орієнтації вихователів на запобігання утруднень в роботі із обдарованими дітьми	Опитувальник «Визначення мотивів психологічної спрямованості до роботи з обдарованими дітьми» (авторська розробка) запитання: 6,12,17
2	**КОГНІТИВНА СКЛАДОВА**	
2.1	Знання психологічних особливостей обдарованих дітей	
	Вивчення знання вихователями особливостей взаємовідносин з обдарованими дітьми	Опитувальник «Визначення рівня знань вихователів особливостей обдарованих дошкільників» (авторська розробка) запитання: 1,8,15,22,29
	Вивчення знання вихователями особливостей самосприймання особистого «Я» обдарованою дитиною	Опитувальник «Визначення рівня знань вихователів особливостей обдарованих дошкільників» (авторська розробка) запитання:2,9,16,23,30
	Вивчення знання вихователями особливостей мотиваційного спрямування до навчання обдарованою дитиною	Опитувальник «Визначення рівня знань вихователів особливостей обдарованих дошкільників» (авторська розробка) запитання:3,10,17,24,31
	Вивчення знання вихователями особливостей проходження адаптації в дитячому колективі обдарованою дитиною	Опитувальник «Визначення рівня знань вихователів особливостей обдарованих дошкільників» (авторська розробка) запитання: 4,11,18,25,32
	Вивчення знання вихователями особливостей загальної і спеціальної обдарованості	Опитувальник «Визначення рівня знань вихователів особливостей обдарованих дошкільників» (авторська розробка) запитання: 5,12,19,26,33
	Вивчення знання вихователями особливостей інтелектуального розвитку обдарованої дитини	Опитувальник «Визначення рівня знань вихователів особливостей обдарованих дошкільників» (авторська розробка) запитання: 6,13,20,27,34
	Вивчення знання вихователями особливостей прояву креативного мислення обдарованої дитини	Опитувальник «Визначення рівня знань вихователів особливостей обдарованих дошкільників» (авторська розробка) запитання: 7, 14 ,21,28,35
2.2	Знання особливостей роботи з обдарованими дітьми	
	Вивчення знання мети в роботі з обдарованими дітьми	Анкета (авторська розробка) запитання №1
	Вивчення розуміння вихователями терміну «готовність до роботи з обдарованими дітьми»	Анкета (авторська розробка) запитання № 2
	Вивчення розуміння терміну «особистий розвиток вихователя ДНЗ в роботі з обдарованими дітьми»	Анкета (авторська розробка) запитання № 3
	Вивчення розуміння поняття обдарованості	Анкета (авторська розробка) запитання № 4

Продовження таблиці 1

	Вивчення знання видів діяльності в яких частіше за все можливо виявити обдарованість дитини	Анкета (авторська розробка) запитання № 5
	Вивчення знання можливих проблем обдарованої дитини	Анкета (авторська розробка) запитання № 6
	Вивчення знання специфічних особливостей в роботі з обдарованою дитиною	Анкета (авторська розробка) запитання № 7
	Вивчення знання засобів виявлення і стимулювання розвитку природних задатків дошкільників	Анкета (авторська розробка) запитання № 8
3	**ОПЕРАЦІЙНО-РЕГУЛЯТИВНА СКЛАДОВА**	
3.1.	Блок операційних умінь і навичок	
3.1.1	Прогностичні вміння та навички	
	Вивчення прогностичних умінь і навичок роботи вихователів з обдарованими дітьми;	Методика визначення бажання працювати з обдарованими дітьми П.Торранса;
3.1.2	Контрольно-корегуючі вміння та навички	
	Вивчення володіння вихователями різними стилями роботи з обдарованою дитиною;	Анкета «Вивчення стилів роботи з обдарованою дитиною» (авторська розробка)
	Використання в роботі різних стилів роботи вихователів з обдарованою дитиною.	Опитувальник «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» стилі роботи на прикладі ситуацій (авторська розробка)
3.2	Блок регулятивних умінь і навичок	
3.2.1	Навички та вміння ефективної комунікації	
	Вивчення рівню уміння і навичок ефективної взаємодії вихователя і обдарованої дитини для досягнення одночасово різних цілей (установлення позитивного контакту, розуміння, впливу і т. ін.);	Опитувальник «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» (авторська розробка) 1ситуація.
	Вивчення рівню уміння і навичок вихователів отримувати в процесі спілкування інформацію о особливостях розвитку і спрямованості дитини.	Опитувальник «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» (авторська розробка) 2 ситуація.
	Вивчення рівню уміння і навичок вихователів створювати умови оптимального спілкування для підтримки і розвитку навчальної мотивації і формування творчого характеру навчально-виховної діяльності	Опитувальник «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» (авторська розробка) 3 ситуація; 7 ситуація.
	Вивчення рівню уміння і навичок вихователів використовувати широкий спектр засобів для досягнення продуктивності в спілкування з великою кількістю вихованців одночасово;	Опитувальник «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» (авторська розробка) 4 ситуація.
	Вивчення рівню уміння і навичок вихователів використовувати в роботі елементів соціально-ділової і особистісної комунікації, відносно особистісних якостей як вихованців так і вихователів;	Опитувальник «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» (авторська розробка) 5 ситуація.

Закінчення таблиці 1

	Вивчення рівню уміння і навичок вихователів використовувати методи і прийоми педагогічно-виховного впливу на ефективність засвоєння навчальної програми і розвитку дошкільників.	Опитувальник «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» (авторська розробка) 6 ситуація.
3.2.2	Навички та вміння саморегуляції і самопрезентування вихователів в розвивальній взаємодії	
	Вивчення рівнів самомоніторингу вихователів	Методика самомоніторингу Снайдера
4	**ОСОБИСТІСНА СКЛАДОВА**	
4.1	Група характеристик особистісних особливостей вихователів в роботі з обдарованими дітьми.	
	Вивчення спрямованості розумової діяльності вихователів на практичне використання життєвого опиту для розвитку дошкільників.	Анкета «Дослідження ролей в творчій групі» (М. Г. Ярошевського) Блок А
	Вивчення спрямованості розумової діяльності вихователів на критичне відношення до роботи.	Анкета «Дослідження ролей в творчій групі» (М. Г. Ярошевського) Блок Б
	Вивчення спрямованості розумової діяльності вихователів на надбання різноманітних знань.	Анкета «Дослідження ролей в творчій групі» (М. Г. Ярошевського) Блок В
4.2	Група характеристик особистісного ставлення до обдарованих дітей.	
	Вивчення рівнів емпатичних здібностей вихователів;	Методика діагностики рівня емпатичних здібностей В. В. Бойко.
	Вивчення рівнів коммуникативної толерантності вихователів;	Методика діагностики коммуникативной толерантності (В. В. Бойко)
		Опитувальник «Комунікативна толерантність вихователів» (авторська розробка)
4.3	Група характеристик особистого ставлення до роботи з обдарованими дітьми	
	Вивчення рівнів креативного (творчого) потенціалу вихователів	Методика. Ваш креативний (творчий) потенціал. (Є. І. Рогова)
		Опитувальник діагностики рівнів креативного відношення вихователя до роботи з обдарованими дітьми (авторська розробка)

Ми визначали діагностичний комплекс вивчення мотивів психологічної готовності спираючись на чинники відповідного ставлення до роботи з обдаруванням, характерні для діяльності. На основі виділення груп мотивів був сформований комплекс обраних методик.

Для дослідження рівнів мотиваційної і когнітивної складових готовності ми розробили анкету № 1 яка складається з 12 питань. З 1 по 9 питання мають призначення вивчення рівня знань вихователів *особливостей роботи* з обдарованими дітьми, 10 – 12 питання – вивчення мотивів *саморозвитку, самовдосконалення і соціальних* мотивів.

Наступним методом вивчення мотиваційної складової психологічної готовності був розроблений опитувальник «Визначення мотивів психологічної спрямованості до роботи з обдарованими дітьми», який складався з блоків мотивів:

За змістом структуру *когнітивної складової*, в контексті специфіки розвивальної роботи, ми поділили на групи *прогностичних, контрольно-корегуючіх вмінь та навичок, навичок та вмінь ефективної комунікації, саморегуляції та самопрезентування вихователів в розвивальній взаємодії.*

Отже, для вивчення рівнів розвитку когнітивної складової готовності нами було розроблено і використано методики: анкета № 1 (питання когнітивного блоку) і опитувальник «Визначення рівня знань вихователів особливостей обдарованих дошкільників» (авторська розробка).

Операційний критерій *операційно-регулятивної* складової навчально-виховної діяльності вихователів має відношення до об'єктивно-предметних умов досягнення розвивальних цілей. І тому, на перший план виходить значення *прогностичних і контрольно-корегуючих* умінь та навичок вихователів в розвивальній роботі.

Для дослідження *прогностичних вмінь та навичок* операційного блоку ми обрали методи-

ку визначення бажання працювати з обдарованими дітьми П. Торранса.

Для дослідження підгрупи *контрольно-корегуючих вмінь* та навичок ми використовували анкету «Вивчення стилів стосунків з обдарованою дитиною» (авторська розробка) і опитувальник вивчення стилів стосунків на прикладі ситуацій методики «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» (авторська розробка).

Для визначення оптимального стилю взаємовідносин вихователів з обдарованою дитиною ми провели співставлення результатів за трьома стилями (авторитарним, демократичним, ліберальним). Для вивчення *використання в роботі різних стилів* роботи вихователів з обдарованою дитиною ми розробили методику «Педагогічно-виховна майстерність вихователів» стилів роботи на прикладі 7 різноманітних ситуацій взаємодії вихователів з обдарованими дітьми (авторська розробка).

У діагностичну програму *регулятивного* критерію ми включили методику самомоніторингу Снайдера.

У нашому дослідженні в структурі *особистісної складової* означили три групи характеристик: *особистісних особливостей вихователів в роботі з обдарованими дітьми; характеристик особистісного відношення до обдарованих дітей; характеристик особистого відношення до роботи з обдарованими дітьми*. Методики дослідження рівня розвитку складової були обрані з метою розкриття особистісних характеристик вихователів, що впливають на результат розвивальної взаємодії і дають змогу визначити рівень психологічної готовності до роботи з обдарованням.

Отже, для вивчення групи особистісних особливостей вихователів в роботі з обдарованими дітьми ми обрали анкету дослідження ролей в творчій групі (М. Г. Ярошевського) [3].

Для дослідження груп характеристик *особистісного ставлення до обдарованих дітей* і характеристик особистого ставлення до роботи з обдарованими дітьми ми обрали стандартизовані методики:

1. Методика діагностики рівня емпатичних здібностей В. В. Бойко. (36 запитань).

2. Методика діагностики коммуникативной толерантности В. В. Бойко. (45 запитань).

3. Методика. Ваш креативний (творчий) потенціал (Є. І. Рогова). (17 запитань) [9].

Але з урахуванням специфіки діагностики працівників дошкільних навчальних закладів ми розробили адаптовані варіанти опитувальників для працівників ДНЗ:

1. Комунікативна толерантність вихователів. (27 питань).

2. Методика діагностики рівнів креативного відношення вихователя до роботи з обдарованими дітьми.

У процесі діагностування ми звертали увагу на зовнішні обставини, а саме емоційний відгук респондентів на проблему роботи з обдарованими дітьми і необхідність підвищення результативності розвивальної взаємодії.

Вивчення залежності рівня розвитку психологічної готовності вихователів до роботи з обдарованими дітьми було розроблено спеціально організований експеримент, спрямований на визначення психосоціальних умов розвитку психологічної готовності. Ми дійшли висновку, що розвиток психологічної готовності до роботи з обдарованням є усвідомлення вихователем не тільки необхідності підвищення результативності розвивальної взаємодії, а й визначення і усвідомлення шляхів досягнення результату.

Отже, розроблений *методично-діагностичний комплекс* дозволить нам визначити *рівні розвитку готовності* на основі валідності вимірюючого інструментарію, *засоби розвитку психологічної готовності* вихователів до роботи з обдарованими дітьми, і *засоби забезпечення досягнення мети* та розв'язання поставлених *завдань дослідження*.

Висновки.

За результатами обробки наукової літератури і відповідно до сформованих поглядів щодо *розвитку психологічної готовності вихователів до роботи з обдарованими дітьми* була розроблена програма прикладного дослідження.

На теоретичних засадах щодо розвитку психологічної готовності вихователів до роботи з обдарованими дітьми була спланована програма констатуючого етапу експерименту. Визначені методики, які пройшли відповідну перевірку, створені адаптовані варіанти опитувальників для діагностики працівників дошкільних навчальних закладів, які відповідають контексту програми нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Джамагулова Т. Н. «Одаренный ребенок: дар или наказание. – СПб.: Речь; М.: Сфера, 2009. – 160 с.

2. Чикер В. А. Психологическая диагностика организации и персонала.— СПб.: Речь, 2004. — 176.

3. Діагностика успішності учителя / Т. В. Морозова – Х.: Веста: Д44 В-во «Ранок», 2007. – 160 с.

4. Практическая психодиагностика: учеб. пособ. Редактор-составитель – Д. Я. Райгородский.

6. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь: http://krelib.com/

7. Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX ст. Теоретические подходы: http://druzya.org/ main/000/andreeva-zar_soc_psihologia.doc

8. Когнитивная психология: учеб. для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова.— М.: ПЕР СЭ, 2002.— 480 с.

9. Краткий психологический словарь. – Ростов н/Д: узд-во «Феникс», 1999 – 512 с.

10. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога.– М.: Гуманит. Узд. Центр ВЛАДОС, 2000. – 480 с.

Розділ XV
ПЕДАГОГІКА

ЕКОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ ОСВІТИ

Людмила ЛИПОВА, кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник Академії педагогічних наук України;
Тетяна ЛУКАШЕНКО, доцент кафедри хімії
та новітніх хімічних технологій Університету «Україна»
Віктор Малишев, доктор технічних наук, професор,
завідувач кафедри хімії та новітніх хімічних технологій Університету «Україна»
УДК 373.5.018.8:0/9-378.015.31

Анотація: *стаття присвячена модернізації змісту екологічної освіти, розкриває особливості екологічної компетентності особистості в умовах фундаменталізації освіти.*

Ключові слова: *зміст екологічної освіти, фундаменталізація освіти, компетентнісний підхід, екологічна компетентність.*

Аннотация: *Статья посвящена модернизации содержания экологического образования, раскрывает особенности экологической компетентности личности в условиях фундаментализации образования.*

Ключевые слова: *содержание экологического образования, фундаментализация образования, компетентностный поход, экологическая компетентность.*

Annotation. *The article reveals the modernization of content of environmental education, peculiarities of ecological competence of individual taking into account the current conditions of fundamentalization of education.*

Key words: *content of environmental education, fundamentalization of education, competence approach, ecological competence.*

Модернізація освіти сьогодні – не просте реформування попередньої освітньої системи, а принципова зміна парадигми навчально-виховного процесу. Парадигма у сучасній філософії науки визначається як «система теоретичних, методологічних і аксіологічних настанов, прийнятих як зразок розв'язання наукових завдань» [4, с. 504]. Тобто це така теорія, яка інтегрує три наведені складові, що тісно пов'язані, взаємообумовлені і мають велике значення в сучасному навчально-виховному процесі.

Серед них чи не найважливіше значення має орієнтація на цінність знань («знання – сила»), рух особистості від незнання до знання. Тому, як вважає доктор педагогічних наук О. Я. Савченко, розроблення змісту освіти належить до найбільш важливих, складних і вічно актуальних проблем модернізації школи, тож сьогодні все гостріше постає проблема реалізації системного і більш результативного підходу до оновлення змісту загальної освіти відповідно до сучасних умов, все актуальнішим стає компетентний підхід у відборі і структуруванні змісту [7, с. 3-4]. Водночас, залишаючись однією з основних складових змісту освіти, знання визнаються потрібними не самі по собі, а для розв'язання важливих життєвих проблем [2, с. 9]. Тобто потрібні не знання заради самих знань, а їх засвоєння пов'язується із здатністю компетентно використовувати їх у процесі діяльності.

Адже сьогодні суспільство потребує випускника, який не лише оволодіває знаннями, а й реалізує себе завдяки їм: розвиває свій творчий потенціал, проявляє свідоме ставлення до природи, суспільства тощо. Отже підвищується цінність особистості. При цьому найбільш цінними для особистості і обов'язковими для засвоєння нею є фундаментальні теоретичні положення, які визначають розуміння світу в цілому і конкретної дійсності зокрема. Сьогодні відбувається фундаменталізація освіти як вищої, так і середньої.

У цьому зв'язку в освіті зростає значення класичних методів точних наук (спостереження, експеримент, аналіз, синтез, узагальнення тощо), що дозволяє педагогу їх використовувати як відповідний «підхід» (певну сукупність

взаємопов'язаних понять, ідей і способів педагогічної діяльності) для досягнення бажаних результатів навчально-виховного процесу [1, с. 9]. Тому до наукової бази сучасної педагогіки увійшло поняття «компетентнісний підхід», як сукупність заходів, що приводять до набуття компетентності того, хто навчається, і яка інтегрує цілий спектр особистісних якостей: «поняття компетентності включає не тільки когнітивну і операційно-технологічну складові, але й мотиваційну, етичну, соціальну і поведінкову» [11, с. 58-64]. Звідси випливає, що зміст компетентності визначається вимогами, які ставить до власної освіченості учень чи студент, що набуття компетентності – власне завдання особистості і сформувати її нав'язуванням ззовні неможливо, оскільки компетентність набувається самою людиною і зумовлена її ставленням до власної навченості та вихованості, розумінням необхідності компетентності в житті, тобто відіграє роль особистісно-смислової складової компетентності, що є компонентом особистісно орієнтованого навчання. Тож для формування компетентності особистості необхідне злиття двох складових: знань і свідомості. Отже, компетентність – особистісно усвідомлена система знань, умінь, навичок, що має особистісний смисл і суб'єктивний досвід. Вона має універсальне значення і може використовуватись людиною в різних видах діяльності для розв'язання життєво важливих для неї проблем. Розгортання змісту освіти навколо особистісно значущих компетенцій, їх включення до змісту і є шлях переходу до ціннісного ставлення до знань [1, с. 8-9].

До системоутворювальних і ціннісно-орієнтованих компетенцій сьогодні відносять життєві компетенції, різновидом яких є екологічні компетенції. Набуття таких компетенцій забезпечить особистості й екологічну компетентність. Екологічні компетенції ґрунтуються на транспредметних знаннях і сукупно є основою фундаменталізації освіти. Адже саме процес фундаменталізації освіти забезпечує високий освітній рівень населення, екологізацію виробництв, вироблення жорстких екологічних стандартів, використання безвідхідних технологій і в цілому набуття людиною ноосферного мислення.

Підготовка висококваліфікованих фахівців неможлива без фундаменталізації освіти. Саме фундаментальна освіта дає можливість у короткі терміни опановувати нові технології, а людині ставати мобільною, конкурентоспроможною серед спеціалістів певного фаху. Ідея фундаменталізації освіти спочатку декларувалася для вищої школи. Вважалось, що вища освіта має базуватись на фундаментальних наукових дослідженнях, проголошувався обов'язковий розвиток науки у ВНЗ. Проте із часом із ростом наукової інформації виникла необхідність її структурування і відповідного відбиття в навчальних дисциплінах, що зрештою перетворила фундаментальну освіту в самостійну і важливу галузь інтелектуальної діяльності людини. З часом це завдання перемістилось і в середню школу. Було сформульовано принцип раціональної фундаментальності, який означав необхідність фундаменталізації набутих знань [3].

Концепцію фундаментальної освіти вперше сформулював німецький природодослідник О. Гумбольдт, який зробив значний внесок у розвиток природничих наук (вчення про життєві форми, ідея вертикальної зональності тощо). Його твори вплинули на розвиток еволюційних (екологічний напрям у географії рослин) ідей і порівняльного методу в природознавстві [8]. Розроблені ним методологічні принципи про матеріальність та єдність природи, взаємозв'язки явищ і процесів, їх взаємообумовленість слугували розвитку матеріалістичного напряму в природознавстві. О. Гумбольдта можна вважати провісником сучасного екологічного світогляду, йому належить провідна роль у розробці системного та еволюційного підходу до розуміння розвитку людства, адже він увів поняття «сфера життя» та «сфера розуму», фактично за крок до сучасних уявлень про біо- та ноосферу, тобто вчення В. І. Вернадського. Останній обґрунтував нову світоглядну парадигму розвитку людства, розробку проблеми глобальної діяльності людини, що призводить до змін природного середовища загальнопланетарного масштабу.

Ідеї фундаменталізації освіти продовжують розвиватись, вони ефективно сприяють формуванню креативного мислення, адже лише творча людина може бути конкурентоспроможною на ринку праці, екологічно компетентною у ставленні до природи. Враховуючи значення екологічних знань у наш час, набуття екологічної компетентності особистістю набуває все більшого значення. На основі фундаментальних наук за останні 2-3 десятиліття остаточно сформувався новий науковий напрям – сучасне природознавство. В. І. Вернадськи й емпірично обґрунтував модель Всесвіту, яка має потужну передбачувальну силу. Ця модель надає людині правильне уявлення про світ, в якому вона живе, місце і роль її в ньому, про принцип єдності всього живого, неживого і мислячого, коеволюційний розвиток Природи в цілому.

Внаслідок вивчення природничих предметів, усі, хто навчається, мають усвідомити, що сучасна наукова картина світу, побудована фундаментальними науками, стала невід'ємною частиною загальнолюдської культури.

Фундаментальні науки – це природничі науки (науки про природу у всіх її проявах), без яких неможливе глибоке осмислення знань про природу, а фундаментальні знання – це знання про природу, які є у фундаментальних науках. Фундаменталізація освіти – системне і всеохоплююче збагачення навчального процесу фундаментальними знаннями та методами творчого мислення, що вироблені фундаментальними науками. Фундаменталізація освіти передбачає її постійне збагачення досягненнями фундаментальних наук [6].

Відповідно до концепції розвитку педагогічної освіти, підготовка вчителя чи викладача ВНЗ також має здійснюватись через фундаменталізацію знань із предмета викладання. На жаль, досить часто доводиться чути, що вчителю не потрібні глибокі знання, оскільки в шкільній практиці вони не використовуються. Такі обмежені погляди на рівень фундаментальної, фахової підготовки вчителя не відповідають ні світовим тенденціям, ні державній політиці в галузі освіти в Україні.

В умовах фундаменталізації освіти і загрози екологічної кризи особливо актуальним є набуття учнями екологічної компетентності, яка, як зазначалось, є компонентом життєвої компетентності і водночас результатом засвоєння предметних і транспредметних знань, а в класах екологічного профілю ще й знань, одержаних у процесі вивчення екології як навчального предмета.

Особливого значення питання формування екологічної компетентності людини набуло у зв'язку з концепцією сталого розвитку. Адже вже перейдена межа самовідновлювальних природних процесів, порушено екосистеми планети. Необхідність сталого розвитку зумовлена тим, що нині спостерігаються суперечності між потребами глобального світу і неможливістю біосфери забезпечити ці потреби. Сучасна економіка «не влаштовує» біосферу, а «біосферосумісна» економіка – сучасну цивілізацію. Критерієм сталого розвитку є досягнення стратегічного балансу між діяльністю людини і підтриманням відновлювальних можливостей біосфери, тобто діяльність людини не повинна призводити до незворотних порушень у природі.

Отже, щоб не справдилося загрозливе пророцтво, написане на піраміді Хеопса: «люди загинуть від невміння користуватися силами Природи і від незнання справжнього світу», треба дослухатись до слів К. Е. Ціолковського про те, що людина на те й має розум і науку, щоб запобігти всіляким бідам. Тобто, щоб не загинути разом із природою, треба шукати шляхи спільної еволюції (коеволюції). Адже вже минули часи І. В. Мічуріна, який писав, що ми не можемо чекати милості від природи – взяти їх у неї – наше завдання. Такий підхід відносно природи сьогодні вважається споживацьким. Тепер же відомий вислів, жартуючи, перефразовують: ми не можемо чекати милості від природи після того, що ми з нею зробили. Адже дійсно довкіллю завдано величезної шкоди, в деяких випадках невиправної. Тому сьогодні розв'язок суперечностей між потребами людини і можливостями природи здійсненний лише за умови зміни всієї системи цінностей людини, її екологічної компетентності й екологічної культури в цілому, формування якої у молоді набуває все більшого значення. Нині спостерігається нова парадигма взаємодії людини з довкіллям – парадигма спілкування, ідеї рівного партнерства у взаємозв'язку біосфери та інтелектуальної сфери – ноосфери («ноос» – розум). За сучасними уявленнями ноосфера – це сфера гармонійної взаємодії природи і суспільства, у межах якої розумна діяльність стає головним, вирішальним чинником розвитку біосферних процесів. Перехід до ноосфери – ідеальний варіант майбутнього, в основі якого лежить гармонізація відносин між біосферою та господарською діяльністю людини. Для цього необхідне набуття людиною у процесі навчання екологічної компетентності, значна ціннісна перебудова екологічної свідомості людей, зміна споживацьких настроїв на духовні, естетичні, пізнавальні мотиви відносно довкілля. Результатом набуття екологічної компетентності підростаючим поколінням є розуміння первинності законів природи щодо соціальних законів, усвідомлення зростання взаємозалежності і взаємовпливу природи і суспільства, особистої відповідальності за екологічні проблеми не лише свого освітнього простору, свого регіону, а й світу в цілому (глобальне сприйняття) [5, с. 7-10].

Хоча компетентнісний підхід є одним з актуальних освітніх підходів, завдання формування екологічної компетентності учнів чи студентів не зазначено у сконцентрованому вигляді в нормативних документах МОН України, за винятком класів екологічного профілю у профільній школі та спеціалістів екологічних спеціальностей (інженерів-екологів) у ВНЗ. Окремі риси і складові екологічної компетентності визначені у «Концепції екологічного виховання», проте екологічні відомості розпорошені у шкільних природничих курсах, тому учні мають із цієї проблеми фрагментарні знання, хоча, як уже зазначалось екологічна компетентність є складовою життєвої компетентності учнів, а надалі і складовою їх майбутньої професійної компетентності, тобто є конче необхідною у житті.

Екологічна компетентність – здатність особистості до ситуативної діяльності в побуті та природному оточенні, за якої набуті екологічні знання, навички, досвід і цінності актуалізуються в умінні приймати рішення, виконувати відповідні дії, нести відповідальність за прийняті рішення, усвідомлюючи їх наслідки для довкілля [10]. На відміну від екологічної культури, яка може стосуватися як спільноти, так і окремої особистості, екологічна компетентність, як і компетентність у цілому, стосується лише певної особистості. Набуття компетентності об'єднує нормативний, когнітивний, емоційний, аксіологічно-мотиваційний і практичний компоненти, забезпечує на їх основі екологічну рівновагу в відносинах з природою, попереджає екологічно небезпечні ситуації.

Екологічна компетентність проявляється в систематичному прийнятті рішень щодо врахування екологічних наслідків власної діяльності, що чинить певний вплив на довкілля. Якщо цей вплив буде позитивним, то він не порушить крихкої динамічної рівноваги у біосфері. Основою екологічної компетентності є екологічні знання, досвід практичної діяльності в довкіллі. Набуті екологічні знання є власним надбанням особистості, вони формуються під впливом екологічної інформації. Таку інформацію учні дістають на заняттях із природничих предметів. Наприклад, на уроках біології вони дізнаються про необхідність збереження рослин і тварин, що занесені до Червоної книги України (зокрема про збереження першоцвіту, який щовесни знищується тоннами); на уроках хімії – про перенасичення ґрунтів та природних водойм нітратами від невмілого користування добривами, забруднення довкілля продуктами хімічної і нафтохімічної промисловості; на уроках фізики – про спроби побудови атомних електростанцій у сейсмічно активних зонах (на щастя прийдешних поколінь, припинено будівництво такої станції в Криму); на уроках географії – про випадки нераціонального використання природних ресурсів, виснаження малих річок, обвали ґрунту тощо.

У класах екологічного профілю на уроках екології та у ВНЗ при вивченні відповідних спецкурсів ті, хто навчається, ознайомлюються із «законами» Б. Коммонера: 1) все пов'язано з усім, тобто все в природі взаємопов'язано; 2) все повинно кудись діватись; 3) природа «знає» краще; 4) ніщо не дається задарма. Наводяться приклади дії цих «законів». Зокрема, про взаємозв'язок у природі: знищення в Китаї горобців, які буцімто скльовували врожай зернових, привело до появи великої кількості сарани, яка знищувала не лише зерна, а навіть повістю всі рослини. Довелося знову завозити і розводити горобців. Другий «закон» «спрацьовує», коли вирішується питання будівництва безвідхідних підприємств. Третій «закон» говорить про те, що поки нема абсолютно достовірної інформації про механізми і функції природи, не варто прагнути покращити її, бо легко можна зашкодити природним системам. Добре, що вчасно зупинили спроби повороту північних річок на південь, бо це б порушило природну рівновагу. Стосовно четвертого «закону» треба сказати, що якщо людина не хоче вкладати кошти в охорону природи, то доведеться платити здоров'ям, як власним, так і здоров'ям нащадків. Дії людини мають бути спрямовані не на підкорення природи, а на адаптацію до неї.

Набуття екологічних компетентностей не повинно обмежуватись закінченням навчального закладу. До програми перепідготовки вчителів і викладачів ВНЗ має входити курс «Неоекологія», який дасть новітні екологічні знання слухачам курсів. Зокрема, на конференції міністрів освіти при Раді Європи (Люблін, Словенія, 2010) було зазначено, що основна вимога нині має приділятися не стільки підготовці майбутніх фахівців у ВНЗ, скільки питанням підвищення кваліфікації вчителів і викладачів, їхній професійній перепідготовці. Це стосується значною мірою і набуття екологічної компетентності [9, с. 53].

Важливою умовою формування екологічної компетентності є перетворення зовнішніх мотивів і стимулів у внутрішні мотиви особистості, що сприятиме формуванню природобезпечної діяльності без контролю із зовнішнього боку. Треба довести до відома тих, хто навчається, що сучасні тенденції розвитку взаємодії суспільства і природи підтверджують справедливість прогностичної ідеї нашого співвітчизника В. І. Вернадського про становлення біосфери як сфери свідомого, гармонійного перетворення людиною природного оточення. Вона несумісна з антропогенною деградацією природного середовища. Тому однією із перших ознак створення ноосфери буде ліквідація небезпеки глобальної екологічної кризи, збереження життя на Землі, оптимальний взаємозв'язок усіх компонентів природної, соціальної і технологічної сфер.

Спеціальна комісія ООН (Резолюція ООН IVA 38/54, 1997) розробила «глобальну програму змін», основний зміст якої Комісія позначила терміном «sustainable development» – «підтримуючий розвиток», «сталий розвиток». Це такий розвиток, за яким задовольняються теперішні потреби, але не ставиться під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Нова стратегія розвитку цивілізації орієнтована на досягнення гармонії між людьми і природою,

яка спрямована як на виживання людства, так і на збереження природи як основи всього життя на Землі, надання їй можливості вільно еволюціонувати. Критерієм сталого розвитку є досягнення стратегічного балансу між діяльністю людини та підтриманням відновлювальних можливостей біосфери, тобто діяльність людини не повинна призводити до незворотних порушень у природі.

Резюмуючи, зазначимо, що за трактовкою ООН проблеми екології є основними для життя на Землі. Саме тому формування екологічної компетентності особистості в умовах фундаменталізації освіти є одним із найважливіших завдань останньої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаревская Е. В. Парадигма как методологический регулятив педагогической науки и инновационной практики / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2007. – № 6. – с. 3-10.

2. Корсакова О. К. Зміст сучасної шкільної освіти: Дидактичний аспект / О. К. Корсакова, С. Е. Трубачева. – К. : ФАДА, ЛТД, 2003. – 56 с.

3. Мордкович А. Г. Профессионально-педагогическая направленность специальной подготовки учителя математики в педагогическом институте: дисс. д-ра пед. наук. – М., 1986. – 355 с.

4. Новейший философский словарь / Сост. А. А Грицанов. – Мн.: издатель В. М. Скакун, 1998.– 896 с.

5. Основи хімічної екології: Навчально-методичний посібник. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. – 152 с.

6. Педагогика и психология высшей школы / Уч. пособ., Ростов н/Д: Феникс. – 2002. – 544 с.

7. Савченко О. Я. Системний підхід до модернізації змісту загальної середньої освіти / О. Я. Савченко // Рідна школа. – 2010. – № 1-2. – С. 3-7.

8. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров.-4-е изд. –М. : Сов. Энциклопедия, 1986. – 1600 с.

9. Суханова О. Н. О конференции министров образования при Совете Европы О. Н. Суханова // Народное образование. – 2010.– № 8. – С. 51-53.

10. Титаренко Л. М. Формування екологічної компетентності студентів біологічних спеціальностей університету: дис. канд..пед.наук. Київ.: Інститут проблем виховання НАПН України. – 2007. – 181 с.

11. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58-64.

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО РОБОТИ З СОЦІАЛЬНИМИ СИРОТАМИ

Інга Галатир, старший викладач кафедри педагогіки, психології та загальноосвітніх дисциплін Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»
УДК 364.26:316.6

Анотація: *у статті обґрунтовано педагогічні умови результативної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи із соціальними сиротами (корегування змісту професійно-педагогічної підготовки студентів на основі максимального врахування особливостей особистості соціальної сироти; залучення студентів до колективного обговорення проблем соціального сирітства, складених на матеріалі реальних життєвих ситуацій; використання вправ професійної спрямованості, потенціалу педагогічної практики і самостійної роботи; розвиток у студентів рефлексивного ставлення до роботи з соціальними сиротами) та представлено методику їх реалізації.*

Ключові слова: *соціальні сироти, готовність до роботи з соціальними сиротами, професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів, педагогічні умови формування готовності.*

Аннотация: *в статье обоснованы педагогические условия результативной подготовки будущих социальных педагогов к работе с социальными сиротами (корректирование целей и содержания профессионально-педагогической подготовки студентов на основе максимального учета особенностей личности социальной сироты; привлечение студентов к коллективному обсуждению проблем социального сиротства, составленных на материале реальных жизненных ситуаций; использование упражнений профессиональной направленности, потенциала педагогической практики и самостоятельной работы; развитие у студентов рефлексивного отношения к работе с социальными сиротами) и представлена методика их реализации.*

Ключевые слова: *социальные сироты, готовность к работе с социальными сиротами, профессиональная подготовка будущих социальных педагогов, педагогические условия формирования готовности.*

Annotation: *the pedagogical conditions of an effective training future social pedagogues have been in the article theoretically substantiated. They include the definition of the purpose and content of professional and educational students' training based on maximum considering individual orphan peculiarities, involving students into collective discussion of social orphanage based on the materials of real life situations, implementation of professionally oriented exercises in the process of students' training, development of reflective attitude to work with social orphans.*

Key words: *social orphans, readiness to work with social orphans, professional training of future social pedagogues, pedagogical conditions of readiness formation.*

У Конституції України та інших нормативно-правових актах визначено обов'язки батьків щодо догляду дітей до їх повноліття, вказано на рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також гарантовано державою утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Разом з тим, як свідчить аналіз публікацій з проблеми дослідження, на сьогодні ступінь сформованості державної політики стосовно соціальних сиріт залишається на низькому рівні. Це пояснюється як складністю проблеми, так і різним рівнем її актуальності в регіонах України, а також повільністю реагування держави на нові соціальні виклики. Одним з них є масова міграція громадян України за кордон з метою пошуку заробітку. Це є додатковим фактором позбавлення дітей належного догляду з боку батьків і переведення їх до категорії соціальних сиріт. Однак, адекватних заходів щодо протидії можливим негативним наслідкам державою вживається недостатньо.

Вирішення цієї проблеми безпосередньо пов'язане із професійним рівнем соціальних педагогів, які покликані працювати із соціальними сиротами. Проте ситуація ускладнюється тим, що підготовка кадрів для соціально-педагогічної сфери у вищих навчальних закладах України почалась порівняно нещодавно. У результаті потребують подальших досліджень теоретичні та технологічні засади вдосконалення підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з соціальними сиротами.

Частково ця проблема вже знайшла своє висвітлення у роботах І. Беха, І. Звєрєвої, І. Миговича. Над удосконаленням професійної підготовки соціальних працівників і соціальних педагогів працювали І. Козубовська, Г. Лактіонова, Л. Міщик, В. Поліщук та ін. Дослідження зарубіжного досвіду професійної підготовки соціальних педагогів представлено у працях О. Абдулліної, К. Бакланова, М. Галагузової,

Ю. Галагузової, К. Греля, С. Єлканова, А. Козлова, Р. Рамзей, О. Холостової та ін.

Заслуговують на увагу результати досліджень проблем соціально-педагогічної діяльності, зокрема праці В. Бочарової, М. Гур'янової, І. Зимньої, Т. Семигіної, М. Сметанського, а також питання підготовки і професійного становлення соціальних педагогів і соціальних працівників, що відображено у працях С. Архипової, Р. Вайноли, С. Литвиненко, В. Сластьоніна, С. Тетерського, С. Чистякової, Н. Шмельової та ін.

Водночас результати аналізу зазначених джерел дають підстави стверджувати, що проблемі підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи із соціальними сиротами не приділено належної уваги. У результаті залишаються теоретично нез'ясованими зміст і структура готовності соціальних педагогів до роботи із зазначеною категорією дітей, критерії, показники та рівні її сформованості, а також педагогічні умови підготовки вищезгаданих фахівців до роботи із соціальними сиротами. Бракує і методичних рекомендацій для науково-педагогічного складу щодо поліпшення підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з соціальними сиротами. Такий стан справ негативно позначається на результатах педагогічного процесу. Крім того встановлено, що значна кількість соціальних педагогів мають труднощі психолого-педагогічного, технологічного, організаційно-комунікативного характеру, що ускладнюють налагодження контакту з цими дітьми та прогнозування їх поведінки. Це заважає адекватно оцінювати ситуацію щодо меж втручання в особисте життя дитини, визначати оптимальні способи стимулювання соціальних сиріт до активної позиції у вирішенні проблемних життєвих ситуацій.

Метою статті є аналіз педагогічних умов ефективного формування у студентів-майбутніх соціальних педагогів готовності до роботи з соціальними сиротами.

Основний виклад матеріалу. Встановлено, що на сьогодні у монографіях, дисертаційних дослідженнях та інших наукових працях з проблем соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології значною мірою висвітлено теоретико-методологічні аспекти соціальної роботи як наукової теорії, навчальної дисципліни і професійної діяльності (А. Капська, І. Козубовська, Г. Лактіонова, Л. Міщик, В. Поліщук, В. Семиченко, Є. Холостова тощо).

У дослідженнях О. Безпалько, О. Коваленко, Л. Мітяєва зазначається, що соціальні сироти – це особлива соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних і морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках незалежно від офіційно визнаного статусу сім'ї, існують без необхідної опіки і виховання, без емоційної підтримки та участі [1; 2; 3].

Дослідження статистичних даних дозволяє стверджувати, що останнім часом в Україні саме явище соціального сирітства набуває загрозливих масштабів у зв'язку із ускладненням соціально-економічної ситуації. Одним із шляхів її вирішення є поява соціального замовлення на соціального педагога – професії, що передбачає орієнтацію на особистість, високу педагогічну культуру, сформовані уміння використовувати різноманітні засоби та методи впливу на дітей, позбавлених батьківської опіки, а також посилення підготовки цих фахівців для роботи із соціальними сиротами.

Так, проведене опитування серед студентів четвертого курсу Хмельницького національного університету на предмет виявлення рівня готовності до роботи із зазначеною категорією дітей, свідчить про недостатній рівень сформованості у них цього утворення (готовими до роботи себе вважають 19,2% студентів; потребують незначної додаткової підготовки – 32,27%; відчувають брак знань у роботі з соціальними сиротами – 22,76% студентів; потребують суттєвої практичної додаткової підготовки – 19,04%, а неготовими до такої роботи себе вважають 6,73% студентів).

Таким чином, підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з соціальними сиротами потребує перегляду існуючих та розробки нових підходів.

Результати аналізу наукової літератури, вивчення реального стану сформованості готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи із соціальними сиротами, врахування особливостей соціальних сиріт, а також змісту професійної діяльності фахівців забезпечили можливість запропонувати та обґрунтувати педагогічні умови, реалізація яких у педагогічному процесі сприятиме більш результативній підготовці. Вони є такі: корегування змісту професійно-педагогічної підготовки студентів на основі максимального урахування особливостей особистості соціальної сироти; залучення студентів до колективного обговорення проблем соціального сирітства, складених на матеріалі реальних життєвих ситуацій; використання в процесі підготовки студентів комплексу вправ професійної спрямованості, потенціалу їхньої педагогічної практики і самостійної роботи, а також розвиток у студентів рефлексивного ставлення до роботи з соціальними сиротами.

Реалізація першої педагогічної умови передбачає спрямування студентів на інтенсивне

засвоєння взаємозв'язку рис характеру дітей соціальних сиріт та особливих умов їх психічного розвитку, а також проведення низки занять із навчальної дисципліни «Теорія і методика виховної роботи з дітьми, які залишились без піклування батьків» у режимі тренінгу. При цьому потрібно робити акцент на формі проведення заняття (у колі), що допоможе об'єднати знання всіх учасників.

Під час таких занять учасники актуалізують свої знання про особливості дітей-сиріт, обмінюються ними, засвоюють нові; замислюються і змінюють вже сформовані установки; вчаться епатувати, бути толерантними стосовно соціальних сиріт; з'ясовують негативні аспекти їх соціалізації. На основі отриманих знань студенти засвоюють вміння прогнозувати й запобігати негативним поведінковим виявам з боку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки.

Залучення студентів до колективного обговорення проблем соціального сирітства, складених на матеріалі реальних життєвих ситуацій передбачає використання методу «круглого столу» та методу «мозкового штурму». У процесі колективної роботи відбувається обмін інформацією, засвоєння нових знань, а учасники вчаться переконувати, аналізувати, слухати, вести полеміку. Метод «круглого столу» краще використовувати на семінарських заняттях, під час навчальних дискусій та на навчальних зустрічах.

Доцільним є обговорення зі студентами таких проблем: «Ціна і цінність», «Особливе дитинство», «Алкоголізм – забути чи забутись?», «Сльози-копійки», «Буллінг у школі», «Дитяча проституція», «Сімейні традиції виховання», «Від «групи ризику» – до групи надії», «Наркотики – життя чи смерть?» «Євросирітство», «Без надії сподіватись», «Сирота: соціальний статус чи стиль життя?» тощо.

Особливо важливим є також і використання в процесі підготовки студентів комплексу вправ професійної спрямованості, потенціалу їхньої педагогічної практики і самостійної роботи. Це забезпечується єдністю різних форм навчання, взаємозв'язком лекційних, семінарських та лабораторно-практичних занять. На лекційних заняттях доцільно організовувати виступи практиків: соціальних педагогів і вихователів установ інтернатного типу, інспектора з охорони прав дитинства, фахівця центру з усиновлення, юриста, медичного працівника тощо. Це збагатить зміст занять, надасть їм проблемного характеру, сприятиме розвитку мотивації професійної діяльності з дітьми-сиротами.

Розвиток у студентів рефлексивного ставлення до роботи з соціальними сиротами реалізується шляхом їх рефлексивної підготовки, яка передбачає формування базових знань стосовно професійної рефлексії; навчання студентів проводити аналіз особистої думки про себе та свою діяльність, співвідносити її з думкою клієнтів, колег та інших, а також з мотивацією їх вчинків; розвитку навичок у майбутніх соціальних педагогів неупереджено оцінювати власні можливості та здібності; навчання студентів найпростіших прийомів удосконалення рефлексивних умінь; удосконалення вмінь міжособистісного спілкування в колективах, у малих і великих групах.

Крім того, з метою розвитку у студентів рефлексивного ставлення до роботи з соціальними сиротами в процесі практичної підготовки особливого значення потрібно надавати розвитку їх творчої активності. Для цього навчальну та наукову діяльність студентів потрібно здійснювати на основі ідей розвитку творчих здібностей, системи різноманітних форм самостійної та дослідницької роботи різнорівневого характеру, створення евристичного середовища.

Результативність педагогічних умов формування у майбутніх соціальних педагогів готовності до роботи із соціальними сиротами було визначено за результатами формувального експерименту. У ньому взяли участь 70 студентів-випускників 3-го курсу, які були переведені на 4-й курс Хмельницького Національного університету (ХНУ) напряму підготовки «Соціальна педагогіка» спеціалізації «Соціально-правовий захист неповнолітніх» і стали експериментальною групою. Контрольну групу склали студенти-випускники попереднього четвертого курсу ХНУ (68 осіб), з якими не було реалізовано дослідно-експериментальну програму.

Основні результати формувального етапу експерименту відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Зведені результати формування готовності студентів до роботи із соціальними сиротами у КГ (n=68) та ЕГ (n=70) наприкінці формувального етапу експерименту (у %)

Рівні сформованості готовності студентів до роботи з соціальними сиротами	Критерії					
	морально-ціннісний		емоційно-вольовий		когнітивно-діяльнісний	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Творчий	14,7	31,4	13,2	25,7	14,7	28,6
Реконструктивний	25	28,6	23,5	31,4	26,5	32,9
Репродуктивний	35,3	25,7	33,8	24,3	27,9	24,3
Інтуїтивний	25	14,3	29,4	18,6	30,9	14,3

Підсумки порівняльного аналізу ефективності навчання студентів експериментальної групи після проведених формувальних заходів за допомогою критерію Пірсона засвідчили результативність обґрунтованих педагогічних умов. Зокрема, вдвічі збільшилася кількість студентів ЕГ, які за морально-ціннісним критерієм досягли найвищого – творчого рівня готовності. Щодо емоційно-вольового критерію, то після формувального етапу експерименту рівень сформованості готовності до роботи з соціальними сиротами у студентів випускного курсу ЕГ також зріс. Зокрема, студентів із творчим рівнем стало 18,0% (у КГ – 9%), з реконструктивним – 22%, що на 6% більше ніж у КГ. Поліпшився стан сформованості зазначеної готовності і за когнітивно-діяльнісним критерієм, який характеризує наявність умінь і навичок роботи із зазначеною категорією дітей. Так, після формувального експерименту з 10% до 20% зросла частка студентів із творчим рівнем вмінь аналізувати і проектувати соціально-педагогічну роботу з дітьми-сиротами. Кількість студентів, які проявляють невпевненість в організації такої взаємодії, знизилась з 20% до 17%. Знання особливостей соціалізації соціальних сиріт, які були оцінені на бал не нижче «добре», показали 78,65% опитаних студентів, знання теорії та історії соціального виховання соціальних сиріт, сучасних концепцій їх виховання продемонстрували 65,78% (у КГ – 49,98%) майбутніх соціальних педагогів.

Висновки. Таким чином, результати експериментального дослідження довели ефективність педагогічних умов формування у майбутніх соціальних педагогів готовності до роботи із соціальними сиротами (корегування змісту професійно-педагогічної підготовки студентів на основі максимального урахування особливостей особистості соціальної сироти; залучення студентів до колективного обговорення проблем соціального сирітства, складених на матеріалі реальних життєвих ситуацій, а також використання в процесі підготовки студентів комплексу вправ професійної спрямованості, потенціалу педагогічної практики і самостійної роботи; розвитку у студентів рефлексивного ставлення до роботи з соціальними сиротами).

Професійна підготовка студентів – майбутніх соціальних педагогів має потенційні резерви для більш результативного формування їх готовності до роботи з соціальними сиротами. Наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з соціальними сиротами. Подальшу її розробку доцільно здійснювати за такими перспективними напрямами: визначення змісту нормативного і варіативного циклів навчальних дисциплін соціальних педагогів у контексті їх підготовки до роботи з соціальними сиротами; порівняльний аналіз досвіду підготовки соціальних педагогів до роботи з дітьми – соціальними сиротами у різних країнах світу; дослідження психолого-педагогічних засад підготовки майбутніх педагогів до такого виду діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. / О. В. Безпалько ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Логос, 2003. – 134 с.

2. Коваленко О. О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен: дис. канд. соціол. наук : 22.00.03 / Коваленко О. О. – К., 2006. – 212 с.

3. Митяев Л. Л. Детская деревня SOS как развивающая среда для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей: дисс. канд. пед. наук : 13.00.01 / М. Л. Л. – М., 2005. – 98 с.

Розділ XVI
РЕЦЕНЗІЇ

ПЕДАГОГИКА СПИНОЙ К XXI-му ВЕКУ

РЕЦЕНЗИЯ НА УЧЕБНИК:
Б. Сливерский. Основные закономерности педагогики. – Варшава: Издательство Академии Специальной Педагогики, 2011 г.

Войцех ПОМЫКАЛО, доктор педагогических, кандидат философских наук, профессор, Польша

Каковы основные цели и задачи современной педагогики, которые должны быть основой знаний, представленных в современном, академическом учебнике? Важным вопросом не должно ли стать тщательное исследование новых условий, в которых происходит современное воспитание? Имеют они фундаментальное значение, особенно для создания новой иерархии ценностей человека XXI века, главным образом среди детей и молодежы не только глобального мира но и, особенно, нашей родины. Педагоги и авторы новейших публикаций не должны ли создать научную процедуру рационального определения целей обучения и воспитания и идеала человека XXI века? Чтобы на этой основе пытаться определить упомянутые цели и идеалы. Педагогам и авторам учебников можна ограничиваться к представлению общих знаний по метазнаниям или педагогическим метазнаниям без каких-нибудь попыток точного определения требуемых целей обучения и воспитания и воспитательных идеалов, а также правил воспитания, которые могли бы стать путеводной звездой для деятельности, не только в польских условиях, и не только сотен тысяч учителей, но и миллионов родителей? Педагоги и авторы учебников могут не заниматься анализом ухудшающейся воспитательной формы семьи и нарастающих межпоколенных конфликтов, которые переходят к современной школе, особеннно в гимназии?

Педагоги и авторы учебников по педагогике могут ли оставлять вне круга интересов источники ухудшения формы современной школы и учителя? Могут ли находиться вне круга интересов педагогики и авторов учебников по педагогике образовательные вопросы, связанные с деятельностью римско-католической церкви и других церквей, а также их суть и функционирование в современном предложении по мировоззрению, особенно направленном на детей и молодежь? Современные деления в педагогике и их специфическая раздробленность – не должны быть анализированы, принимая во внимание, в основном, два полюса этого деления – новую педагогику целей обучения и воспитания и педагогику – главную, либеральную ориентацую – значит, инспирирование исключительного, буйного, бурного развития, особенно детей и молодежи?

Конечно, можем ставить больше вопросов. Хотят и умеют ли авторы учебников по педагогике открыть, проанализировать и представить все последствия, которые для современного воспитательного и даже образовательного процесса вытекают из современного развития глобального, капиталистического, потребительского общества? Или они считают, что свои мнения могут развивать, не учитывая того рода вопросов.

Странная форма академического учебника по педагогике

Представляемый академический учебник по педагогике проф. Богуслава Сливерского странный в своей форме, **грубо отличающийся от разрабатываемых до сих пор структур академических учебников.** Важным элементом каждого учебника является вступительная часть, в которой автор указывает предмет и пределы представляемой автором отрасли науки или знаний. Так делают экономисты, философы, социологи или психологи. В случае упомянутых отраслей это имеет место несмотря на то, что пределы интересов совсем доработаны и упорядочены. В отличие от педагогики, **пределы исследовательских интересов которой слабо развинуты**. Доста-

точно взять несколько академических учебников по педагогике, которых так много издано на польском рынке в последние десятилетия и сравнить описание главного содержания, чтобы прийти к выводу, что в этой дисциплине знаний нет резко определенного спектра исследовательских работ и интересов. Тем более, автор очередного академического учебника по педагогике обязан, перед учителями, родителями и другими лицами, точно определить свои мнения на тему пределов интересов педагогики. К сожалению, Богуслав Сливерски этого не делает. Впрочем, это составная часть его писательской техники, в которой редко узнаем, каковы его мнения на данную тему, а описывая разные вопросы, ограничивается к представлению, как правило, разных мнений нескольких авторов. В случае определения научных интересов педагогики не ссылается даже на других авторов – просто обходит эту тему молчанием.

Заглавие учебника говорит об «Основных закономерностях педагогики». Из этого вытекает, что он принадлежит к группе современных педагогов, которые узнают, что педагогика не столько дорабатывается описательными знаниями на тему дидактическо-воспитательных процессов, **сколько открывает закономерности, управляющие сферой их исследовательских интересов.** Так как это имеет место в сфере интересов математики, физики, химии или биологии. Высокопарное заглавие учебника Б. Сливерского **полностью грешит против реального содержания учебника.** Читатель тщательно будет искать в учебнике хотя бы одну, какую-нибудь педагогическую закономерность. Даже возможных педагогических закономерностей, разработанных другими авторами актуальных или прошлых времен, автор тоже не представляет ни в коем разделе учебника. Жалко, так как благодаря такому представлению закономерностей, автор публикации мог бы научить много учителей и всех, заинтересованных воспитанием, или вообще, образованием. Затем, возникает вопрос – такие основные закономерности педагогики фактически существуют, а автор их «забыл». Или они не существуют, или их никто пока не открыл?

Два первых обвинения по отношению к автору учебника – это ничто по сравнению со следующим обвинением, которое здесь приведу. По-моему, учебник Богуслава Сливерского, не обладает никакими достоинствами академического учебника, хотя бы по поводу отсутствия дефиниций пределов представляемых знаний и отсутствия темы, объявленной в заглавии. Но это не самые серьезные обвинения. **Автор, публикуя рыхлый сборник очерков на воспитательные темы, не столько представляет достижения современной педагогики, сколько метазнания на тему воспитания.** Метазнания понимаю как науку о науке или знаниях – значит, проблематику, касающуюся методологических основ осуществляемых исследований и способа их представления в отдельных тематических пределах. Примером может служить проблема целей воспитания, которым автор, в отличие от других современных авторов учебников по педагогике, правильно уделяет много места. Но представляет понимание целей и идеалов воспитания отдельными известными педагогами. Это представление мнений других педагогов, избранных селективно. Автор указывает мнения одних, опуская других. Может это вытекает из того, что его «идейный брат», кандидат наук, проф. Збигнев Квецински, в нескольких публикациях эти лица критикует – в основном по поводу того, что сотрудничали с властью Польской Народной Республики. Это касается, например, кандидата наук, проф. Богдана Суходольского, который, в своих выдающихся публикациях, касающихся воспитания для будущего, проблематике целей и идеалов воспитания уделил много внимания. Это касается и других авторов. Но отсутствие некоторых авторов – это не самое большое обвинение. Им является предмет публикации автора – честно говоря, мнимого академического учебника. Это не касается только целей и идеалов воспитания, но и правил воспитания, также в нем представленных.

Суть заключается в том, что современный учитель или родитель, а также все, заинтересованные в педагогике Читатели, могут узнать из этого учебника, как разные педагоги определяют цели, идеалы и правила воспитания. Зато, вообще не найдут в нем мнений и достижений автора. Самое важное это то, чего автор не заметил – что, до сих пор, представление в педагогике целей и идеалов воспитания или даже правил воспитания, происходит на основании волюнтаристических и обобщенных правил. Так, **что невозможно рационально их использовать при решении конкретных воспитательных проблем.** Толкования этих тем настолько общие, что можно их применить в случае Древней Греции, всех исторических периодов Китая или Латинской Америки. При чем **авторы, как правило, не указывают правил создания этих толкований.** Может это вытекает из того, что занимаются определением того, что это такое или чем должны быть эти идеалы или правила воспитания, а не тем, как разработать научную процедуру определения целей, идеалов и правил воспитания. Не говоря о том, чтобы пытались, на основании такой процедуры, последовательно

ближе определить упомянутые цели и идеалы – соответственные для наших времен. Пока, для учителей и родителей, знания о целях и идеалах воспитания, не имеют значения. Особенно, в настоящее время, нуждаемся не в метазнаниях о педагогике а в решении педагогикой сложных проблем начала XXI века, о которых не пишет в своем псевдо-учебнике Богуслав Сливерски. Это касается, хотя бы, видения личности человека XXI века, а тем более – видения полек и поляков в новом историческом периоде.

Исторический поворот человечества и его воспитательные последствия

Современный мир находится в непрерывном кризисе и на историческом повороте. Современные ученые сначала пытались самые яркие элементы кризиса по финансам определить по его форме. Быстро оказалось, что кризис – это не только мир финансов, фактически доминирующих в капиталистической структуре общества начала XXI века. Но ученые не могли добиться согласия по сути современного кризиса и его дальнейшего развития. Однако, все больше внимания уделяется мнениям, **что источником современного кризиса является человеческий фактор.** На практике это означает, что существует недостаточное распознание человека и региональных различий по его эволюции, которая является главным элементом этого кризиса, особенно создаваемой иерархии ценностей. Капиталистическое, потребительское общество XXI века **создает новый фазис эволюции человека.** Эволюция в меньшей степени касается физического развития, хотя и здесь элементом кризиса является массовая деформация комплекций граждан США. Однако, **самый важный элемент эволюции касается сферы ценностей.**

Суть заключается в том, что в массовом масштабе происходит кризис всех самых важных черт и свойств человека, которые человечество разработало до сих пор в ходе своего развития. Речь идет, главным образом, о его «открытии» на других людей, на другие общества и разные сообщества, особенно народные, на общественные микроструктуры – как, например, на семью. Исчезновение и отмирание пробщественных ориентаций современного человека, сосредоточенность на обладании и использовании – **это самые важные элементы этой эволюции**. Она коснулась не только таких держав как США и Великобритания (и подорвала их значение), но и охватывает в разной степени весь глобальный мир и его отдельные общества.

Авторы современных учебников по педагогике не могут отвлекаться от этого процесса, но не могут также ограничиваться к представлению последствий упомянутой эволюции единиц и обществ глобального мира. Перед педагогикой XXI века огромная задача – разработать и предлагать свое участие в заторможении упомянутого кризиса и замене его новыми стимулами, способствующими развитию единиц и обществ. Поэтому, **мы все должны включиться в процесс создания процедуры научной разработки требуемой личности человека настоящих и будущих времен и в прямое создание такого видения**. Это сложная задача но без, хотя частичного, решения этого вопроса, педагогика **станет знаниями в большой степени мертвыми.** Позволяла бы, правда, стать экспертом по воспитательным предложениям разных ученых, но **не давало бы это возможности фактического участия в решении нарастающих проблем, связанных с воспитательными затруднениями**, в Польше, а также во всем мире. Поэтому, педагогам необходимо не только разработать разные схемы научной процедуры определения целей и идеалов воспитания, и обучения, но также, на основании этой процедуры, все более конкретно, с научной точки зрения, разрабатывать различные видения требуемой личности человека и представлять их учителям, родителям и всем заинтересованным лицам. Они должны отказаться от убеждений Квецинского и Сливерского, что не надо ничего осложнять, а только создавать условия для бурного и буйного развития детей и молодежи а воспитательные вопросы современных времен сами, таким образом, решаются. Оба упомянутых автора нигде так ясно своих мнений не формулировали. Если, в области экономики, либералы утверждали, что рынок, как инспиратор, решит все проблемы человечества и привели этим к кризису, то же самое делают педагоги – они даже хуже экономических либералов. Последствия их действий намного страшнее но не так видимы. Они распространяют отсутствие заинтересованности в постройке требуемого видения личности человека XXI-ого века.

Уже вижу, как либералы будут полемизировать с моими мнениями по поводу моего участия в воспитательных действиях просвещения Польской Народной Республики. Проблема, однако, заключается в том, что конец ПНР был свыше 20 лет назад а следующая система – либеральный капитализм – привела к самому большому в истории кризису, а выхода их этого кризиса нет, если экономисты, педагоги, психологи, социологи и общественные антропологи не определяют воспитательных источников кризиса **и не разработают интердисциплинарной терапии его преодоления**. Зато, представляя только мнения педагогов прошлых времен и не делая выводов из окружающей нас среды, мы все вместе неспособны затормозить кризисные

явления и обеспечить общие успехи человека XXI-ого века.

Суммируя общую характеристику псевдоучебника по педагогике Богуслава Сливерского, надо сказать, что кризиса педагогики, который начался в ПНР, не только не преодалено в Третьей Речи Посполитой, но **тогда он даже углубился.** Содержание упомянутого учебника вполне это подтверждает. Учителя и просвященые родители по-прежнему не узнают, почему нарастают современные воспитательные проблемы. Откуда они взялись? Некоторые вопросы я сформулировал с самого начала. Учебник Б.Сливерского не отвечает на эти вопросы. Если он бы старался ответить на такого рода вопросы, **не мог бы публиковать несколько книг в год.** Может затем издавать, так как содержанием является описание того, что написали другие. Проблема в том, что другие тоже не искали ответов на мои вопросы. Современная польская педагогика – **это заколдованный круг**. Это свидетельство и источник нарастающего воспитательного кризиса в Третьей Речи Посполитой и кризиса вообще. Педагогика в значительной степени способствовала кризису.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу: монографія / Галина Луцишин. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 364 с.

Валерій БЕБИК, доктор політичних наук, професор

Після проголошення незалежності перед українською елітою постала проблема національної консолідації як запоруки існування державності у довготривалій перспективі. На жаль, процес національної консолідації в Україні так і не набув системного та цілісного характеру, а є лише фрагментарним та ситуативним. Враховуючи низький рівень національної консолідації в Україні, перед політичною наукою постає завдання поглибленого вивчення цього питання та розроблення нових теоретичних підходів.

Монографія Луцишин Г. І. є ґрунтовним науковим дослідженням проблеми національної консолідації України у сучасних умовах. Протиріччя пострадянської трансформації українського суспільства, диференціація та дезінтеграція на усіх рівнях політичної системи, потреби в стійкому розвитку політичної системи спричинили необхідність вивчення особливостей національної консолідації українського суспільства. В Україні можна спостерігати соціально-політичний поділ на етно-мовній основі, який посилюється етнічними, історичними, культурними, релігійними та іншими чинниками.

Уже двадцять років в Україні тривають дискусії з приводу того, яку модель нації ми повинні розбудовувати, навколо яких чинників повинна консолідуватись українська нація. Безперечно, що єдність української нації, консолідація суспільства залежить насамперед від чіткої визначеності вихідних засад, на які спирається нація у своєму розвитку. Консолідованість є однією з важливих ознак зрілої держави та формою існування сучасних націй, вагомим чинником зміцнення державного суверенітету на шляху до побудови політичної нації. Національна консолідація у широкому значенні визначає якість державності та конкурентоспроможність нації і тому залишається важливим та актуальним для більшості сучасних держав та України, зокрема.

Наукова проблема дослідження обумовлена недостатнім вивченням феномену національної консолідації суспільства загалом, зокрема її політичних та етнонаціональних аспектів, вимогою пошуку перспектив процесу консолідації в сучасній Україні. Актуалізує вивчення національної консолідації і поліетнічний характер українського суспільства, пов'язаний з відмінностями територіальними, етнічними, релігійними і соціокультурними. Автор наголошує, що у більшості сучасних концепцій, програм, спрямованих на стратегічний розвиток України, розглядаються питання національної консолідації суспільства, але не обґрунтовуються її політичні аспекти, умови та технології забезпечення. Тому пошук науково обґрунтованих складових вирішення проблеми національної консолідації України є важливим та актуальним.

Спираючись на ґрунтовну джерельну базу, зокрема, численні праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, автор зуміла об'єктивно дослідити ґенезу проблеми національної консолідації, проаналізувала, за яких умов і за наявності яких чинників національна консолідація суспільства посилюється або втрачає позиції, які при цьому відносини між основними суб'єктами політики в центрі і на місцях, особливо в поліетнічних регіонах, де етнополітичні проблеми істотно впливають на характер політичного процесу.

Автор розглядає поняття «розколота нація» через зовнішній та внутрішній аспекти. Зовнішній аспект означає роз'єднаність нації, що зумовлено певними геополітичними чинниками, існує втручання інших держав чи організацій в конституювання нації. Внутрішній аспект розколу нації часто зумовлений історичними, культурними, релегійними, мовними, ментальними та іншими особливостями. Також національний розкол може мати відкриту або латентну форму. В Україні можна спостерігати більшою мірою латентний розкол між Заходом і Сходом, який корелює із мовними, церковно-конфесійними та геополітичними орієнтирами громадян України.

Відповідно до мети дослідження, побудована і структура монографії: вступ, п'ять розділів, поділених на параграфи, висновки, список літератури.

Луцишин Г. І. підкреслює, що у системі внутрішньонаціональних процесів ключове значення має все, що пов'язане із національною єдністю та особливостями її розвитку, її політичним змістом. Національна єдність – це чинник, який постійно діє і становить основу національної життєдіяльності. Аналізуючи етноісторичну, політичну та етнополітичну нації, автор наголошує, що кожен тип нації містить відмінні чинники та моделі національної консолідації. Для етнічних націй такими чинника-

ми є насамперед мова, національні традиції та культура, національна історія (герої нації та патріотизм), національна та етнічна еліти тощо. Для політичної нації – держава, громадянство, територія. Етнополітична основа громадянської нації є прийнятною для сучасної України і посилює національну консолідацію; розвиток нації відбувається у тісному взаємозв'язку держави, її титульного етносу та національних меншин. Питання культурної багатоманітності України та питання національної єдності мають розв'язуватись паралельно. На позитивну оцінку заслуговує третій розділ «Етнічні та політичні чинники в процесі національної консолідації України». У ньому автор аналізує окремі групи чинників консолідації української нації: політичні, етнонаціональні, соціоекономічні та культурологічні. Етнонаціональними чинниками консолідації української нації можна вважати гармонізацію міжнаціональних та міжетнічних відносин, відносини між етносуб'єктами (титульна нація – національні меншини – корінні народи), а також відносини всередині окремого етносу, що відображають соціально-історичні та політико-економічні умови життя цього етносу, його етнічний статус, норми, традиції, пріоритети та цінності. Разом з тим, розбіжність інтересів етнічних груп у межах єдиної держави часто дестабілізує громадське та політичне життя і створює передумови для конфліктів. Також автор наголошує, що основними складовими консолідаційного процесу в Україні можуть стати розвиток громадянського суспільства, українська мова, спільна історична пам'ять, загальновизнані (на регіональному та загальнонаціональному рівні) національні герої, українська церква, формування центральних органів влади за регіональним принципом. Громадянське суспільство є одним із ключових чинників у розвитку нації та національної консолідації. Для успішного розвитку громадянського суспільства формування політичної нації є важливим та необхідним, зокрема, коли йдеться про формування громадянина з відповідною національною свідомістю та політичною і національною культурою.

Розглядаючи роль політичних партій України у процесі національної консолідації, автор зазначає, що націєконсолідаційний потенціал сучасних політичних партій є незначним, що пов'язано із зростанням недовіри громадян України до всіх партій, які представлені у владі. Піднесення їх до рівня повноцінних учасників політичних процесів зробить вагомішою їхню роль у соціально-політичній консолідації українського суспільства. Як показує практика, діяльність політичних партій та їхніх політичних лідерів може значно вплинути на процес подолання соціокультурних протиріч між регіонами. Сьогодні вплив партій частіше деструктивний, однак у разі зміни курсу політичних партій у бік національної і суспільної консолідації вони можуть досягти позитивних результатів. Також автор наголошує на деконсолідуючій ролі етнополітичних партій, зокрема, це Демократична партія угорців України, партія «Русский блок» (попередня назва – партія «За Русь единую»), «Партя політики Путіна», «Російська партія Криму» тощо. Такі партії найчастіше є маловпливовими, їх діяльність є ситуативною, вони часто загострюють міжетнічні відносини, сприяють протистоянню титульного етносу та національних меншин, посиленню дезінтеграційних процесів у державі

Цікавим здобутком монографії є розгляд національної консолідації України в контексті сучасних глобалізаційних процесів, зокрема, впливу міжнародних організацій на процес національної консолідації, вплив етнічних батьківщин окремих національних меншин України на процес національної консолідації, поширення моделі подвійного громадянства окремими сусідніми державами тощо. Автор підкреслює, що ситуація, яка склалась в Україні останніми роками із поширенням прихованого подвійного громадянства, свідчить про те, що суспільно-політична ситуація в окремих регіонах України (Крим, Закарпаття, Буковина, Одещина) має тенденцію до зростаючої дестабілізації з переходом до загроз територіальній цілісності України. Наявні тенденції в етнічній сфері та намагання інших країн використовувати їхні проблеми у власних інтересах можуть стати причиною етнонаціональних та міждержавних конфліктів. Поширення подвійного громадянства в Україні негативно впливає на процес національної консолідації, оскільки просуває стандарти «подвійної національної ідентичності», загострює міжетнічні протиріччя.

Підсумовуючи аналіз рецензованої монографії, варто наголосити, що робота Луцишин Г. І. є актуальним, самостійним та творчим дослідженням, яке спирається на глибокі теоретичні розробки, аналіз емпіричного матеріалу та узагальнення зарубіжного та українського досвіду у сфері національної консолідації. Основні положення та висновки наукової роботи є обґрунтованими та доведеними, їх можна використати для подальших наукових досліджень з проблематики націє будівництва та міжнаціональних відносин.

Монографія може викликати інтерес у читачів, які цікавляться проблематикою етнополітики, фахівців, які працюють в органах державної влади, науковців, викладачів, студентів, а також вона може бути цікавою широкому колу читачів.

«ВИБОРИ ЯК НАУКА»

Рецензія на книгу: Шведа Ю. Р.
Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії: навч.-метод. посіб. / Ю. Шведа. – К. : Знання, 2012. – 373 с.

Анатолій РОМАНЮК, доктор політичних наук,
професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка,
директор Центру політичних досліджень

Посібник складається з одинадцяти розділів, перелік яких дає можливість зрозуміти творчий задум автора:

1) Виборча кампанія та її ресурси;
2) Стратегічне планування та стратегічні проекти виборчої кампанії. Громадськість і вибори;
3) Виборча команда і виборчий штаб;
4) Електорат і його типи. Поведінка та культура виборців;
5) Масова виборча комунікація;
6) Особиста комунікація з виборцями;
7) Засоби масової інформації (ЗМІ) та вибори;
8) Партії та вибори;
9) Фінансування виборчої кампанії;
10) Формування іміджу політика та партії;
11) Виборчі технології та виборче мистецтво.

Аналіз структури посібника показує, що хоча книга присвячена політичним партіям як основним суб'єктам виборчої кампанії у ній також багато уваги приділено організації виборчої кампанії й у мажоритарних округах.

Попри те, що у посібнику розкриваються важливі теоретико-методологічні проблеми основна цінність книги полягає в розгорнутому науковому аналізі технології виборчої кампанії. І хоча в політичній теорії маємо чимало праць, які присвячені аналізу процесу організації політичних виборів тим не менше, так ґрунтовно та цілісно у вітчизняній науці вони розглядаються чи не вперше.

У посібнику викладені основні теоретичні положення, які стосуються усіх етапів виборчої кампанії – починаючи від вибору округу для балотування, розробки стратегії та тактики виборчої кампанії, формування та роботи виборчого штабу до роботи в останній день виборів. З огляду на це можемо сміливо стверджувати, що цей посібник є по-суті настільною книгою менеджера виборчої кампанії, у якій він знайде відповіді на усі питання, які можуть виникнути у ході її організації та проведення. Таким чином цей посібник є поважним внеском у розробку ще зовсім юної галузі української політичної науки – практичної політології.

Посібник є не просто вдалою спробою науково-практичного аналізу феномену виборчої кампанії, але по-суті маніфестом великої армії українських практичних політологів (політтехнологів), які в результаті участі в численних виборчих кампаніях сформувалися у цілком якісний та конкурентний професійний «цех», що володіє не лише необхідними практичними навичками, але й відповідними теоретичними знаннями.

І це має важливе не лише теоретичне, але й практичне значення, особливо тепер, коли розпочинається виборча кампанія по виборах до Верховної Ради України. Дає це підстави українським політикам серйозно задуматися над тим чи варто запрошувати до організації своїх виборчих кампаній іноземних (переважно російських) фахівців, а пересічним виборцям сподіватися на те, що виборча кампанія буде спрямована на зміцнення та розвиток держави, а не на її дестабілізацію та взаємне поборювання.

Наукове видання

ОСВІТА РЕГІОНУ

- ✔ Політологія
- ✔ Психологія
- ✔ Комунікації

Головний редактор
БЕБИК Валерій Михайлович

Комп'ютерна верстка	Н. О. Даник
Коректор-редактор	О. Л. Баришевська
Художник-дизайнер	І. О. Клименко

Оригінал-макет виготовлено
у видавничо-друкарському комплексі Університету «Україна»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел. (044) 424-40-69, 424-56-26
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 405 від 06.04.01

Віддруковано з оригінал-макета
у видавничо-друкарському комплексі Університету «Україна»

Підписано до друку 15.08.2012. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 30,25.
Обл. вид. арк. 28,75. Наклад 300 прим.